84(2=632.1)6
У 435

БОРИС УКАЧИН

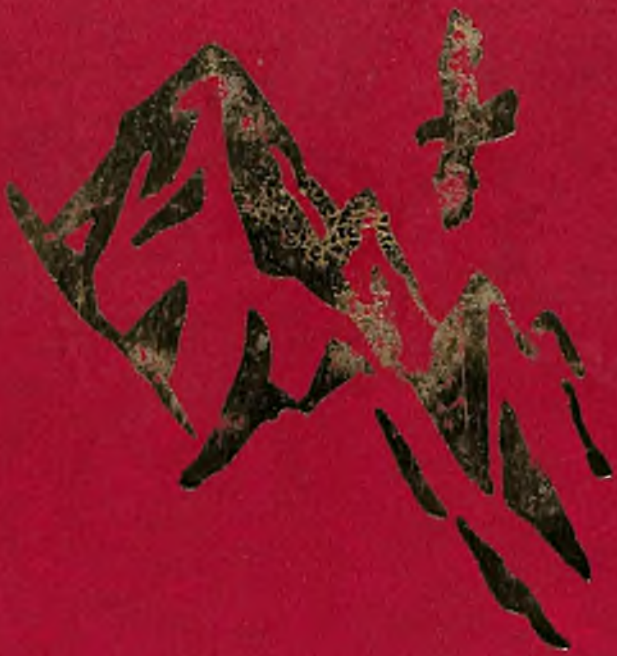

Туулар туулар ла бойы артар

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

3 ТМО Т. 1 млн. З. 2146—85

448562

БОРИС УКАЧИН

ТУУЛАР ТУУЛАР ЛА БОЙЫ АРТАР

КУУЧЫНДАР
ПОВЕСТЬТЕР

Алтайдың бичиктер чыгарар издательствозының
Туулу Алтайдагы бөлӱги · 1985

84(2=632.1)6-4
Ч435

КӦРӲМЈИЛӲ АЧЫЛТАЛАР — БӲГӲНГИ ГЕРОЙЛОР ЛО ТЕМАЛАР

Борис Укачин — бистиҥ кееркемсӧзликте иштеп баштаганынаҥ бери кӧпти бӱдӱрген бичиичи. Ол ӱлгерчи де, публицист те, прозаик те. Оныҥ јайамалы кӧчӱрилип, Москваныҥ тӧс бичикбасмаларында кӧп јакшынак поэзиялык, прозалык јуунтылары чыгып, ады јарлу критиктер ого ајару салып, ол бӱткӱл Союзтыҥ кычыраачыларына текши таныш боло берген бичиичи. Шак бу айалга — оныҥ јайалтазы тереҥ учурлу ла ончо улуска јилбилӱ ле солун болгонының керези. Ол бойының талантының энергиязыла, эрчимдӱ эл-јондык темпераментиле ороон ичинде Туулу Алтайдыҥ адын, тӧрӧл алтай албатыныҥ чегин бийик кӧдӱрген, алтай литературага мак, сӱӱш, ол ажыра өзӱм экелген. Бу санаалар меге бичиичиниҥ јаҥы чыгып јаткан «Туулар туулар ла бойы артар» деп прозалык јуунтызын кычырарымда ойто катап кӱр-кӧксиме эбелип, сӱӱндирди.

Бу бичикти кычырала, мен кӧп санааркадым да, санандым да, сӱӱндим де. Автордыҥ перозы мени алтай јурттардыҥ улустарыла, городтыҥ интеллигенттериле, Орто Азияныҥ улузыла, Москваныҥ Литинститудыла, кӧп-кӧп керсӱ де, ырысту да, ырыс јок то геройлорло таныштырды.

Автордыҥ јураар ийде-кӱчи там ла тыҥып, ол улусты јаҥыс ла ак эмезе кара деп бир де кӧргӱспейт. Оныҥ учун оныҥ геройлоры — тирӱ улус! Сӱӱнген, јастырган, иштенген, сананган, шыралаган, уурлар ӧткӧн тегин ле улу улус!

«Алгыйчы эмеген» деп куучынныҥ тӧс героинязыла таныжыгар. Мындый чыйрак ла ару јӱрӱмдӱ, мындый кӧп уур-кӱчтер ӧткӧн, је ӧзӧк-тынында улуска ачурканбай, јалакай арткан ӱй улустар бистиҥ јурттарда кӧп эмей! Бис олорды кӧп көргӧнис, олордыҥ салымын сананып, ичибисте ачурканганыс та, олорго айтпазынаҥ килегенис те. Олор јалакай улус, јуу-чактыҥ шыразын јӱктенип алып чыккан, кату таскамалду алтай ӱй улус, је олор јажык кылык-јаҥду эмес. Олор керсӱ де, оморкок то, бек те улус! «Кара јаҥыскан» деп куучында автор тайгада јаткан база бир солун геройло бисти таныштырат. Бу кижи, бу герой — алтай литературага база јаҥы келген солун герой. Кандыков Иван Трифоновичти јаш туштa улус база тыҥ мекелеген, је ол алдырышпаган. Је кара санаалу улустыҥ эткен шогы бу јалакай јӱректӱ кижиниҥ јӱрегинде јазылган шырканыҥ сорбызы болуп эмдиге артат, сыстайт.

«Тайганыҥ јаҥы», «Мениҥ айылдажым», «Телеграмма», «Сок јаҥыс уулы» деп куучындарда эмдиги ӧйдӧги мещандардыҥ кӱӱн-санааларын автор чокым ла билгир, психологиялык тереҥ ле ус шиҥдейт.

D 448562

Горно-Алтайская областная
библиотека
им. М. К. Калинина

Куучындардың, повестьтердиң темалары ла геройлоры аайынча бу јуунтыда көп јаңы, солун ачылталар туштайт. Автордың перозы курч, тили байлык. Ол эмдиги өйдиң эң актуальный, «оорулу-сысту» темаларын табарында, көдүреринде аңылу сезимдү кижи. Бу јанынаң Б. Укачиннің јаңы јуунтызы кычыраачыларга да јаан ырыс, бичиичилерге де јаңы горизонттор, темалар экелет. Б. Укачин эмдиги өйдөги совет литератураның јарлу бичиичилери Чингиз Айтматовтың, Виктор Астафьевтиң, Василий Беловтың, Валентин Распутинниң, Нодар Думбадзениң бичимелдерин амыралта јоктоң кычырып, олордоң мөрлү үренип турганын, оның узының кемин бу јуунты јакшы көргүзет.

Бу јуунтыга кирген куучындардың жанрлары јүзүн-башка: «Сыс» — лирикалык кыска куучынчак, «Маатыр Ускечековтың куучыны керегинде куучын» — психологиялык фантазия, «Јөмөш», «Салымның ими», «Чечек», «Тазаганы», «Чакылдай өбөгөн», «Баштапкы „Москвич" јуртта» — кокыр-каткылу куучындар, «Менің кару најым Арсланбек» — лирикалык повесть, «Телеграмма» — документ кептү куучын ла онон до өскөлөри.

«Көк јаңы ла чымырайып келерде» деп лирикалык куучынчакта карган Чакылдай-өбөгөнниң тили ажыра албаты ла ар-бүткен поэтти мынайда үредет:

— Јакшы пайет јерди, теңерини, бу экүниң ортозында бүткен кижини угуп ла тыңдап, олордың јажыттарынаң јажына ла бедреп, темдектеп јүрер јаңду эмес пе?

— Айтканаарча ла болгой. Онызы чын.

— Мындый тымык, мындый кеен күнде бу ла бут алдында јерге јада түшсең, канайып јажыл көк тарсылдап өзүп јаткаңы, эбиреде чечектердиң тил-шымырты кандый да алыстаң угулып келер ине, пайет...»

Борис Укачин бежен јажының алдында. Оның јүреги, тынкөкси бир де токынабаган, ол јаантайын табымалдың јолында ол бир де амыры јогынаң иштейт, бедрейт, јүткийт. Ол Кижини ле Ар-бүткенди, Чындыкты от-јалбышту сүүп, олор учун үзүги јок тартышта.

Бис кычыраачыларды бу көп јаңы проблемалар тургузып јаңы эп-сүмеле чүмдеген бичикти кычырып, шүүлтелерин биске ийзин деп сурап турубыс.

П. САМЫК,
бичик басманың баш редакторы

СОҚ ЈАҢЫС УУЛЫ

«Јуртхозтехниканың» инженерлериниң бирўзи Эмил Эдискинович Ботошев бўгўн кере ле тўжине колхозтордоң ло совхозтордоң келген заявка-суратарла уружып, облисполкомло, крайјуртхозтехниканың башкараачыларыла телефондожып, јўзўн-башка чаазындар белетеп божобогон до болзо, је оның өзөгине калганчы өйлөрдө өңөлөп кирген бир сыс сыраңай ла амыр бербей турды. Областтың хозяйствolорына јаңы тракторлор — «МТЗ-82»-лер, «Қазахстандар», «МТЗ-80»-дер ле өскө дө кош тартатан машиналар керек. Јаңы јылдың алдында келгилеп турган заявкаларды бириктирип, олорды «Союзјуртхозтехникага» аткаратаны, керектў чаазындар јазайтаны — оның темигип те калган ижи болзо, је бўгўн ого анчада ла кўч. Јўрегиниң тўбинде сыраңай ла ол «бирўзи бараак, а база бирўзи јадаак» дегендий алаңзыш кажылып калганын канайдар? А бу аразында областтың аймактарынаң телефондогылап јат. Эмди ле ремонтко керектў частьтар сурагылаар. Тоң болбосто, спецкийимдер де керегинде шыңырап, телефон согуш анаң-мынаң «једе ле» конуп келер. А ол бир рессорлор, амортизаторлор деген ай-кулактаң айрылбас суратарды тен айтпаза ла торт.

Кезикте Эмил Эдискинович отургышта эмес, а изў отту очокты айра минип алгандый. Ол эмезе ончо ло

Куучындардың, повестьтердиң темалары ла геройлоры аайынча бу јуунтыда көп јаңы, солун ачылталар туштайт. Автордың перозы курч, тили байлык. Ол эмдиги өйдиң эң актуальный, «оорулу-сысту» темаларын табарында, көдүреринде аңылу сезимдү кижи. Бу јанынаң Б. Укачинниң јаңы јуунтызы кычыраачыларга да јаан ырыс, бичиичилерге де јаңы горизонттор, темалар экелет. Б. Укачин эмдиги өйдөги совет литератураның јарлу бичиичилери Чингиз Айтматовтың, Виктор Астафьевтиң, Василий Беловтың, Валентин Распутинниң, Нодар Думбадзениң бичимелдерин амыралта јоктоң кычырып, олордоң мөрлү үренип турганын, оның узының кемин бу јуунты јакшы көргүзет.

Бу јуунтыга кирген куучындардың жанрлары јүзүн-башка: «Сыс» — лирикалык кыска куучынчак, «Маатыр Ускечековтың куучыны керегинде куучын» — психологиялык фантазия, «Јөмөш», «Салымның ими», «Чечек», «Тазаганы», «Чакылдай өбөгөн», «Баштапкы „Москвич" јуртта» — кокыр-каткылу куучындар, «Менің кару најым Арсланбек» — лирикалык повесть, «Телеграмма» — документ кептү куучын ла онон до өскөлөри.

«Көк јаңы ла чымырайып келерде» деп лирикалык куучынчакта карган Чакылдай-өбөгөннің тили ажыра албаты ла арбүткен поэтти мынайда үредет:

— Јакшы пайет јерди, тенгерини, бу экүниң ортозында бүткен кижини угуп ла тыңдап, олордың јажыттарынаң јажына ла бедреп, темдектеп јүрер јаңду эмес пе?

— Айтканаарча ла болгой. Онызы чын.

— Мындый тымык, мындый кеен күнде бу ла бут алдында јерге јада түшсең, канайып јажыл көк тарсылдап өзүп јаткаңы, эбиреде чечектердиң тил-шымырты кандый да алыстаң угулып келер ине, пайет...»

Борис Укачин бежен јажының алдында. Оның јүреги, тынкөкси бир де токынабаган, ол јаантайын табымалдың јолында, ол бир де амыры јогынаң иштейт, бедрейт, јүткийт. Ол Кижини ле Ар-бүткенди, Чындыкты от-јалбышту сүүп, олор учун үзүги јок тартышта.

Бис кычыраачыларды бу көп јаңы проблемалар тургузып, јаңы эп-сүмеле чүмдеген бичикти кычырып, шүүлтелерин биске ийзин деп сурап турубыс.

П. САМЫК,
бичик басманың баш редакторы

СОҚ ЈАҢЫС УУЛЫ

«Јуртхозтехниканың» инженерлериниң бирўзи Эмил Эдискинович Ботошев бўгўн кере ле тўжине колхозтордоң ло совхозтордоң келген заявка-суратарла уружып, облисполкомло, крайјуртхозтехниканың башкараачыларыла телефондожып, јўзўн-башка чаазындар белетеп божобогон до болзо, је оның өзөгине калганчы өйлөрдө өңөлөп кирген бир сыс сыраңай ла амыр бербей турды. Областтың хозяйстволорына јаңы тракторлор — «МТЗ-82»-лер, «Казахстандар», «МТЗ-80»-дер ле өскө дө кош тартатан машиналар керек. Јаңы јылдың алдында келгилеп турган заявкаларды бириктирип, олорды «Союзјуртхозтехникага» аткаратаны, керектў чаазындар јазайтаны — оның темигип те калган ижи болзо, је бўгўн ого анчада ла кўч. Јўрегининг тўбинде сыраңай ла ол «бирўзи бараак, а база бирўзи јадаак» дегендий алаңзыш кажылып калганын канайдар? А бу аразында областтың аймактарынаң телефондогылап јат. Эмди ле ремонтко керектў частьтар сурагылаар. Тоң болбосто, спецкийимдер де керегинде шыңырап, телефон согуш анаң-мынаң «једе ле» конуп келер. А ол бир рессорлор, амортизаторлор деген ай-кулактаң айрылбас суратарды тен айтпаза ла торт.

Кезикте Эмил Эдискинович отургышта эмес, а изў отту очокты айра минип алгандый. Ол эмезе ончо ло

хозяйствolордың тискиндери оның јаңыс ла колдорына эмес, онойдо ок меезине ле јүрегине база чыт ла этире оролып калган кептӱ. Ол тискинниң учы кайда ла кыймык этсе, ого база атпас эдер керек. Қайдаң каткы угулар — кожо каткыр, кайдаң кыйгы угулар — удура кыйгыр. Бат андый иш. А ижинең качып, кижи кайда барат?..

О-о, баш болзын, тоң калды ӱйдеги керектер јакшы болзо кайдар! Ол эмезе акту бойының јүрӱмине, билезине, сӱӱжине учурлаган кандый да өскӧ кӱӱн, өскӧ баш ла јүрек кижиде бӱткен болзо кайдар. Қандый макалу болбос эди. Оноң башка эбире телекей, јүрӱм, а олордың ортозында кижи сок јаңыскан. Эйе, кезикте андый: эбире талай, а кижи — оның ортозында көргӧн јаңыс ортолык.

Төс ижиниң орто-ортозында ол ло бир сананарга кӱч сыс Эмил Эдискиновичти чымчый алып, оноң, ойто килей берген чилеп, кезек ӧйгӧ јоголып калат. Је эңир кирген сайын бу кинчектӱ сыс там тыңып, оның токыналын торт ло аскырып турды. Ӱйи эмес болзо, ол база мынайып кинчектенер беди?..

Эмил Эдискинович Ботошев иш божогон киреде, јеңил јорыкту машинага отурып, улустың тилинде темиккениле, мынаар каргандардың туразына чӱрчеде ле кайкаладып, једе конды.

Эмди кыш та болзо, је кижини санандырып турар кандый да јылу ла тымык эңир. Узун-узун јосторды тургуза јӧлӧп кадаган јаан ла бийик чеден-ограданың ичинде каргандардың туразы јажынып калган. Ол мының алдында бери качан да келгелек. Бир кӱн оны кижиниң јүрӱминиң ле ӱӱле-коногының узун јолдоры бери јединер деп сананбаган.

Је бат, Эмил Эдискинович машиназын токтодып, јойу улус ӧдӧтӧн кичинегеш эжиктиң ары јаны јаар көрӱнбей калды.

А мында, чеденниң ичинде, ак кар. Эбире јайылган элбек ле тегерик јалаңның чырайы эңирги таңдакка кубакай-кызыл ӧңдӧрлӧ мызылдажат. Сакып јаткан согулта керегинде эш-неме сананбай, каалгадаң ала тӱкӱ борорып турган јабызак ла узун таш туранын сыраңай ла эжигине јетире калың кардың ортозыла чӧйилип барган ару ла тӱс јолло Эмил Эдискинович ичкери басты.

Ол арай ла келишпес өйдө бери келген болгодый. Је кандый өйдө једе конгонын ол кайдаң билзин...

Вестибюльге кирип келген бойынча Эмил Эдискинович бир кезек өйгө алаатып, ичкери ödүп болбой тура тўшти. Ол мындый туштажуга белетенбеген.

Электроотко јарыган элбек вестибюльде јык ла толо улус. Кайдаар ла көрөйин дезең, тайактар, тайактар... Је оноң бир эмеш санаа алынып, көзин ачып ийзе, андый ла көп тайактар јок эмтир. Оның ајарузын öскö неме ууй тудуп ийди. Онызы... көстөр. Мында јуулган карган ла кенек улустың суракту ла сакылталу көстөри. Олордың кажызы ла келген кижиден ајарузын ычкынбайт: «Кемниң төрөгöни, нени айдар, кемге келген?»

Бу киреде, эңиргери, иштиң учы јаар, кезик улус бойлорының төрөгöндöрине, көрўш-таныштарына јолыгарга ла кандый бир неме экелип берерге келгилеп туратан эмтир. А Эмил Эдискинович оны билбеген.

Бу вестибюльде јуулган улустың ортозында је кандыйы јок деп айдар! Кол до, бут та јокторы бар. Көстўлери ле сўрекей сонуркактары бу узун сынду, јиит, јараш, чоң чырайлу уулды та кемниң де төрөгöни эмезе уулы деп бодогылаган ошкош. Оның да учун, акыр, кемге ле јууктабагай, кемди ле сурабагай дежип, ончолоры ого сонуркаганду көрдилер.

Эмил Эдискинович анча-мынча алаатып турала, кемле де аңылу эмес, а бодоп ло текши јакшылажып, олордың ортозыла ичкери басты. Каргандар јаткан туранын коридорының узуны да коркыш. Торт ло учы јок немедий. Барып јатсаң, коридордың эки стенезинде јöлöнö турган улус база да ас эмес.

Инженер уул эмди кемге де көрбöй, јок, көрбöй эмес, көрўп болбой, бажын эки ийниниң ортозына тыкырайта сугуп, чала тўңзўйип ийген базып баратты. Оның сыртына, мойнына, јўзине каргандардың көстöри, кандый да курч ийнелер чилеп, öңзўреде кадалгылап ла сайгылап тургандый. Ол барып јатты. Терлейт. Алтамдары да уурлай берди ошкош. Узун коридордың учына једип, оң јанындагы кыскачак коридорго бура сокты.

Мында кижи јок. Тымык. Ол токтой тўшти. Чек ле токынап болбойт. «У-ух» — деп, уур тынып, ары-бери ајарынды. Эки колы та нениң де учун тыркыражып, галстугын когызадып, чамчазының ўстиги топчызын чечип ийеле, ойто ло «У-ух» — деп, уур тынды.

Оноң эмеш токынап, ajарынып турар болзо, сыраңай ла директордың кыбының одожында турган эмтир. Кенете ол неден де корко берди. Буттарының бажыла, jеңилчегинең jеле-jеле базып, тургуза ла кайра бурылды: «Қалак, директор чыга конуп келгей!..»

Бажын там ла түңзүйтип, эки ийнин там ла бөкчөйтип, ол эмеш те табыш чыгарбаска албаданат. Санаазында эмди ле: «Эмил Эдискинович! — деп, кийнинең ого директордың ўни угулгадый. — Документтери белен болзо, бис слердиң энегерди аларыс...»

Қалак ла де, бу узун коридордогы улуска ойто катап jолыкпай, мынаң ла, бу таш стенеден ёдўп, чыга конотон арга бар болзо. Капшай, капшай!

Jе Эмил Эдискиновичтиң кийнинең кем де кыйгырбады. Байагы ла узун коридор оның алдында чөйилет. Байагы ла каргандар. Ол эмди кайра келип jат. Капшай ла эжикке jедер керек.

Оның jалбак ла кўчтў сыртын jылаңаштап алала, камчыбыла, камчыбыла бу мында jуулган каргандардың кажызы ла сойо, сыйра, канын агыза чыбыктагылап, узун стройдың өзөгиле өткўргилеп тургандый. Ол — буру эткен. Эмди бурузын бойына алынып, бажын да өрө көдўрбей, барып jат. Бир кезикте сананза, оны чыбыктагылап турган эмес, а энеден чыккан этjылаңаш эдип, бастыра кийимин уштып: «Қöригер, улус, бу Эртечи эмегенниң сок jаңыс уулы! — деп, ончо телекейге jарлап ла көргўзип тургандый. — Эй, улус, Эртечи эмегенниң инженер уулына көрзөгөр дö!..»

Қачан ол эжикке jўк арайдаң jууктап келерде, сыраңай ла алдында кандый да бир алтай эмеген турды. Эди-каны шўўлип, бастыра бойы кичинек болуп калган. Көстöри курч. Сыраңай ла оның энези ошкош. Эки тыркырууш ла кök тамырлар кырлайышкан арык колында эки кызыл алама. Бу эмегенге jаңы ла кем де, байла, келип jўрген болор. Ого бу эки кызыл алама-яблоконы экелип берген.

Эмил Эдискинович токтой түшти. Оның чике ле алдында турган эмегенниң jўзи база сўрекей кичинек. Көп чырыштарлу. Бу эмегенниң jўзи Эмилдиң jаан алакандарының бир де уужына толбос. Тен тоң öткўре кичинек. Ол эне борортым көстöриле Эмилди ajыктайт. Колындагы эки кызыл аламаны ого: «Ме, балам» — деп, эмди ле табыштырып берер кўўндў.

Чындап та, бу кем? Кемниң энези? Ненiг учун ол бери келген?..

Колындагы эки кызыл аламазын ол Эмилге бербеди. Ол Эмилден сурады:

— Сен кемниң балазы, бери не келген?

Јиттиң јылаңаш сыртын бу јалакай ўндў эмеген аттыг камчызыла база бир катап орой тартып нйген чилеп, оныг јанынаг Эмил капшай ла ödö конды. Бу турада јуулган бастыра каргандар оны јуурмаштай тудала, мергедеп ийгендий, ол бир ле билинип келзе, тышкары турды.

Ол ичкери тап эдип јўреле, кенете ойто кайра көрди. Колында эки кызыл алама тудунган эмеген оныг кийнинеи сўрўшкенче келген деп, байла, бодогон болордоң маат јок.

Эмил Эдискинович бийик чеденниң кичинек öткўжинеи чыга конуп, капшай ла келип, машиназына отурды.

II

Эмил Эдискиновичтиң, ай-канатту јайым куш чылап, учуп-кўйўп јўрген бойдоң тужы кайда барды не? Оныг кара бажыныг ўстиле ödўп јаткан јылдардыг төрт јараш öйниниг кажызында артып калды болбогой? Јок, ол тургуза ла Эмил Эдискинович боло бербеген. Örö öксöйтöн јол качан да јеңил эмес. Саң төмөн јылбырап ла јыгылап тўжетени, бат, јеңил. Бийик кырдыг бажынаг тўкў özöккö качан једе конуп келгенигди тең сеспей де каларыг. Бир ле көрöйин дезең, тўкў төмöн, кырдыг сыраңай ла эдегинде, турарыг. Кезикте јаңыс ла кырдыг бажына ыраактаг ајыктап, ойто örö кармактанарынаг јалкуурала эмезе јалтанала, ол ло бойынча эдегинде артып та каларыгнаг маат јок.

Эмди одус беш јашту Эмил Эдискиновичтиң 23—24 тö јашту тужы болгон. Бойдоң уул, јиит инженер. Көзинде — от, көксинде — энчикпес ийде. Тең нени эдейин, кайда барайын деп бадынбай турган тужын кижи канайып ундыйт. А сўўш деп бир кинчектў ле јараш сыс кайда?.. «Сўўш — сокор» деп, байла, тегиндў эмес айдыжатан болор. Эмил шак ла ол институтты божоткон јыл, је кандый кыстардыг јанынаг öтпöгöн, кандый кыстарла танышпады деп... Алтайлары да бар, орустары да бар — ончозы ла бир тўңей јиит ле јараш. Јок, јок, јиди јиит ле, је јаражы јанынаг öскö куучын...

Јартын айдар болзо, айылду-јуртту болор деп, кыстарды Эмил база тыҥ ла талдаган. Тыҥ ла эреҥистелген. Орузын алайын дезе, энези та не деп айдар. Ол эмезе ол кыс оныҥ энезине та кандый кӧслӧ кӧрӧр — кыйналыш база болгон ло. Алтайын алайын дезеҥ, кандый бир шылтак табыла ла берген турар: ол эмезе, оныҥ бойына кӧрӧ, ол баланыҥ сыны тоҥ ӧткӱре кыска. База бирӱзин ајарып јӱрзе, буттары кандый да талтак неме ошкош. Оноҥ база бир сакыбаган шырага учурап калар — јакшы кӧргӧн балала таныжып ийер болзо, сӧӧги јаҥыс. Је јинт инженердиҥ јаҥыскан ла артар кӱӱни јок.

Мынайып ла ары-бери сунуп турала, бир ле кӧрӧйин дезе, оныҥ сӱӱгени орус та эмес, алтай да эмес — кайлык бала болуп калган. Энезиниҥ энези орус, јаан адазы дезе су-алтай кижи. Оноҥ ойто бойыныҥ адазы хакас па айса тува ба кижи болуп калган. Је бодозогор, мыны кандый нациялу кыс деп айдар?.. Бистиҥ ӧйдӧ андый учуралдар кӧп. Је оныҥ ӧскӧн лӧ чыдаган јери — Алтай. Бу городто чыккан, бу городто иштеп јат. Айла бу экӱниҥ баштапкы туштажы да саҥ башка болгон эди...

Бир катап Эмил кайдаар да јол-јорыкка барып јаткан нӧкӧрин эртен тура таҥ алдында бистиҥ городтыҥ автостанциязынаҥ ӱйдежип јӱреле, ойто келип јаткажын, јолдо бир кыс туштаган.

Јай. Бистиҥ городтыҥ теҥериге тепчилген теректериниҥ јажыл шылырты оныҥ кӧксине кандый да кожоҥныҥ кӱӱзин тамызып тургандый. Таныш кӱӱни сыгырып, ол келип ле јатты. Мынайып, Эмил кандый да бир балага јаба јетти. Саҥ башка кыс. Самтар фуфайка кийип алган. Сыраҥай ла кабактарына тӱжӱре тартынып алган јукачак пладыныҥ алдынаҥ эки је ле деген јаркын суркуража берди.

Эмил унчукпас эр эмес. Анчада ла кыстардыҥ јанынаҥ, олорды ајаруга албай, ол ӧйлӧрдӧ чек ле ӧдӱп болбойтон.

— Јаҥыскан басканча, јаба коштой базаак, кыс — деп, ол теп ле тегин кокырлаган айас айда салган.

— Мен слерди сӱрбей јадым — деп, кыс айдала, кандый да бир элеске токтой тӱжӱп, базыдын ойто кӧндӱктирди. — Канайдар, барып јаткан јол јаҥыс болгондо, коштой базатан тураар.

— Бистиҥ алтай тилде бир мындый кеп сöс бар — деп, таныш эмес кыстыҥ jыртык фуфайказына көрӱп, Эмил оноҥ ары эрмектенди: — «Токым алдында ат jӱрер...»

— «А тон алдында эр jӱрер» — деп, байагы кыс сакыбаган jанынаҥ алтайлап ийеле, шыҥкырада каткыра берди.

— Көк jарамас, слер алтай тураар не! — Эмил кайкап, токтой тӱшти.

Кыс нениҥ де учун каруу jандырбады. А Эмил дезе ойто онында jергележип, «Мен слерге jолыгала, бу jаҥыгы jебрен кеп сöсти эмеш öскöртип ийер кӱӱним келди — деп сертежет. — Угараар ба, мен öскöртип ийейин?..»

— А слер поэт пе?

— Jок, мен — инженер...

— Jе аргагар бар болзо, öскöрткöр, угайын...

— «Тон алдында эр jӱрер» деп, слердиҥ айтканыгар меге jарап jат, — Эмил бойыныҥ омок кӱлӱмjизин токтотпойт. — Оны öскöртпöйин, ол бойынча артсын... А слер керегинде мен мынайда айдайын. Анчада ла слердиҥ ӱнеерди уккан кийнинде, «Тош алдында ару сууныҥ ай билдирлӱ шыҥырты бар» деп айдар кӱӱним келди. Jе кандый, jарайт па?..

Кыс ойто ло шыҥкырада каткырып ийеле, jанындагы омок уулга чике көрди. А көöркийдиҥ көстöри кандый öҥдӱ болгон дейзеер! Анчада ла jайгы таҥныҥ jаҥы ойгонгон айас теҥеризиниҥ алдындагы серӱӱн кӱннiҥ чогына чындап та саҥ башка көрӱнген. Jажылзымак-көк. Оноҥ jаан. Торт ло эки jажыл талай! Бу эки jажыл талайдыҥ суйук тумандары öткӱре кижиниҥ jӱрегин кычыкайлап турар кандый да энчикпес ле тирӱ оттор анда илбизинделет. Ол оттордыҥ ортозында шыгаалап турган сӱӱш ле кунукчылдыҥ тармызы Эмилдиҥ ач-амырын аскырып ийди ошкош.

— А слер мындый эрте кайда барып jатканаар? — деп, Эмил соныркады.

— Ӱӱремди ӱйдешкем.

— Ӱӱрегерди бе айса нöкöригерди бе? — деп, уул чокымдайт.

— Ӱӱремди. Бийск jаар. А слер кемди? — Эмилдиҥ бийик сынына кыс баштапкы ла катап ajару этти.

Ол токтой тўжўп, јиит кижиниң јелбер кара чачыңаң ала буттарына тўжўре көрди.

— А мен дезе нөкөримди — деп, Эмил каткырды.

Олордың бой-бойлорына эткен баштапкы алтамдары шак ла мындый болгон. Оноң база эмеш баргылап, эки оромның белтирине једип, айрылыжар бажында та канайып та ундылып калган суракты кыс озо баштады:

— Је јакшы болзын... Чындап, слердиң адаар кем?

— Эмил... Эмил Ботошев. А слердийи?

— Адыгар јараш эмтир — деп, кыс бир де кокыры јогынаң айтты.

— А бойым кандый?..

— О-о — деп, кыс узада чөйди, — амбициягар јаан кижи турбайаар, — оноң ары каткырып, база катап јакшылажала, ичкери базайын деерде, Эмил оны токтодып ийди:

— А слер меге адыгарды айтпадыгар, кем эди?

— Инга... Инга Уксегешева. Библиотекарь...

— Мениң адым слерге јараш деп билдирген болзо, слердийи меге саң башка угулды — деп, Эмил айдала, барып јаткан самтар фуфайкалу кыстың кийнинең бир кезек көрўп, тура калды.

Ол ло кўн эңирде Эмил Ботошев не болзо, ол болзын деп сананала, библиотекарь кысты телефон ажыра сурулап, таап алды. Оноң кожо киного барар болуп јөптөштилер. Олор кинодоң озо кандый да столовыйдаң кожо ажангылап алала, кичинек городтың көгөлтирим чибилер өскөн скверине келдилер.

Чындап, арай ла ундылып калбайтыр. Байа эртен тура јыртык фуфайкалу кысты Эмилге эмди тең јўк ле арайдаң таныырга келишкен эмей. Сыраңай ла бойының көстөрине јўзўндеш јажыл крепдешиннең көктөгөн платьелў. Сыртын төмөн андый ок јажыл ла көп таналар јўгўрижип тўшкен. Јўзи ару. Эриндериниң кырында кандый да өчөш кўлўмји анайда ла токтой тўжўп, тура калган.

Мының да кийнинде туштажулар база көп лө болгон. Оның көстөриндеги ол ло бир кўйбўреген оттор Эмилге чек ле амыр бербес болгон. Ол оттор оның јўрегининг өзөгине кирип, анда изип ле кыйналып, өчўп ле ойто јоголып, кайдаар да кычырып тургандый билдиретен.

Амыраар бир айас јайгы күнде олор городтоң тыңыраак эмес бийик кырдыңг кобызын төмөн шоркырап түшкен јаан эмес суучактыңг јанында күнге күйүп јаттылар. Күн чалып јат. Бу эбире турган агаштарды там кееркеде, тегин де көк теңгерини там көгөртө анда, кайда да сындарда, күүктер јыңкылдажат. А Эмилдиңг јанында күнге јараштыра күйүп калган кыс. Буттары түс ле толу. Сабарлары апагаш ла узун. Эмилдиңг јелбер кара чачын ол алтын сабарлар сыймаар болзо, сен тен бу ла алтайда эмезиң. Кандый да чөрчөк јеринде неме ошкожыңг. Сабарлары јымжак ла јылу. Инга оныңг бажын мынайып ла сыймаганда, Эмилдиңг санаазына та нениңг де учун јаш тужы киретен. Оныңг энезинииңг колдоры база ла мындый — эрке ле јымжак.

— Мениңг энем деремнеде јаңыскан — деп, шак ла мындый эркетендү өйдө Эмил Ингага айткан. — Бис айылду-јуртту болуп, квартира алган кийининде, энемди бери экелип алзаас, јакшы болор эди.

— А сениңг энеңг анда кем болуп иштеп јат?

— Үредүчи болгон. Эмди пенсияда.

— О, энеңг интеллигент кижи турбай — деп, Инга сүүне берди. — А мен бодогом, койчы эмезе доярка деп... Мениңг энем база үредүчи.

— Је энемди экелип алаак па, Инга?..

— Озо баштап квартира алар керек. Оноң көрөрис...

— Мениңг энем омок кижи — деп, Эмил энезин эске алынып, оноң ары јартайт. — Одус јыл үредүчи болгон. Оноң билериң бе, «Знак Почета» орденду.

— Саң башка, кандый түңгей! — деп, Инганыңг јажыл көстөри там јаандап, Эмилдиңг эрдинеңг узак окшой берди. Оноң айрылып, — чындап та түңгей, мениңг энем база «Знак Почета» орденду — деп айтты.

— А бис экү түңгей эмес — деп, Эмил Инганыңг чачын сыймайт. — Мен энемниңг сок јаңыс уулы. А сен дезе төртинчи кыс. Оноң сенде ада бар, а менийи... јада калган.

— А канайып?

— Оны сананбаза торт, — Эмил уур үшкүрди. — Адам колхозтыңг председатели болгон. Оноң шоферыла кожо авариjага учурап, јада калган...

— А энеңг? — деп, Инга суракту көрөлө, оноң ары сонуркады: — А энеңг ол бойынча јаңыскан, өскө кижиге барбаган ба?

— Јаңыскан, — Эмил күүн-күч јок эрмектенип, узак унчукпай барала, үнине кеңете ойто тын кожула берди. — Мени үредип алар деп кичеенген кижи энем. Оноң башка мен... — та нени де айдарга јүреле, токтоп калды. Ол, байла, Барнаулдагы политехнический институтка кирерге барала, энезине ийген баштапкы телеграммазын эске алынган болор. Эмил абитуриент тужында, баштапкы ла экзаменде, орус тилле сочинение бичиринең, эки алала, тургуза ла энезине телеграмма ийген: «Јанып јадым, кирип болбозым» А Эртечи Эркеевна ол ло күн анда, Барнаулда. Преподавательдерле де куучындашкан, ректордың бойына да кирген. Мынайып, Эмил институтка киретен экзамендерди оноң ары табыштырган. А энези јанбай, оныла кожо ары-беры јүгүрген: учебниктер де экелип турар, та кайдаар да барып, кандый да јаан улусла да куучындажып турар. Эмил ончо экзамендердиң учында орус тилдиң сочинениезин ойто катап бичиген эди. Бат, мынайып институтка кирип алган. А үренип турар тужында энези Барнаулга улай ла барып, преподавательдерге ле ректорго јолыгып, та нени де айдып, та нени де берип туратан ошкош эди. Ол керегинде Эмил эмди Ингага канайып айтсын. Ол узак өйгө унчукпай, энези керегинде сананып јатты...

Олор эңирги јылдыстар анаң-мынаң тозырайыжып чыкканча, бийик кырдың јажыл өлөңдөрлү ле јүзүн ле башка чечектерлү кобызында, ол ло шоркырак кара суунын јарадында, болгондор. Эт тиштеп, шашлык та эткендер. Оноң тегине ле кутустангылап, сүрүшкилеп, агаштар ла јыраалар да ажыра јажынышкан.

А јанар бажында Эмил кенете јылдыстарлу јылу теңериге бажын каңкайтып: «Ол түкү эки чолмонды көрүп турың ба, Инга? — деп, колын саң өрө уулаган, — көрзөң олорго, олор, байла, база бис чилеп сүүшкен јиттер болор а?..»

— Јылдыстар... Сен бодозоң, олор база бис ошкош тирү бе?

— Айса! — деп, Эмил алаңзыш јогынаң айтты. — Көрзөң, олор кандый јиит ле чокту, кандый токтомыр јок омок ло јараш!..

— Чын ла јылдыстарда бис ошкош улус јуртап туру эмеш пе? — Инга, узун чачы кеен сыртын төмөн төгүлип, бажын саң өрө каңкайтып, узак тура калды.

Эмил оны тууразынаҥ бир эмеш көрүп турала, сүүнчилү кыйгырган:

— Эй, јылдысту телекей, көрүп туруҥ ба, бу мениҥ јылдызым эмди ле сеге шуҥуп чыгар күүндү! — Эмил јүгүргенче келип, Инганы эки күчтү колына алып, јепјеҥилчек өрө көдүрген. — Инга, Инга, сениҥ көстөриҥ бу телекейде мыныҥ алдында качан да болбогон эки јажыл талай, эки чокту чолмон! — деп эркеледип, маҥдайынаҥ, јаактарынаҥ, көстөринеҥ... оноҥ эрдинеҥ окшоп, јерге түжүрбейт.

— Түжүр, Эмил, түжүр! — деп, Инга эки будыла текпиленип, је бу ок өйдө Эмилдиҥ мойнынаҥ кучактай алган. Қыстыҥ изү тыныжы оныҥ мойнын кычыкайлап ла күйбүредип турды. Инганыҥ шымырты кандый да ыраактаҥ эмезе Эмилдиҥ акту бойыныҥ јүрегининҥ өзөгинеҥ угулып тургандый билдирди. — Эмил, Эмилим, бисти јылдыстар көрүп јат, божот мени, божот. — А бойы дезе оныҥ мойнынаҥ колдорын албайт.

— Инга, бисти чечектер ле өлөҥдөр тыҥдай јат — деп, Эмил удура шымыранат.

...Қижиниҥ јүрүминде ундылбайтан күндер, байла, ас эмес. Андый күндерди Эмил де ундыбай јат. Темдектезе, он классты божодып, аттестат алганы, оноҥ студент болгоны, институт божодып, инженер болуп чыкканы, Ингага туштаганы, той эткени, оноҥ бир уулду болгоны...

Эмил уулын адазына кереестеп, Эдиски деп адаган. Инга онызла јөпсинген. Керек дезе баланыҥ чыкканы керегинде кере бичикке де шак анайып чийдирип койгон. Је андый да болзо, Инга оны эмди та ченииҥ де учун Эрик деп айдар. Эмил ўйиле ала-тарый мойножып туратан. Оноҥ учы-учында та чөкөгөн, та темиге берген — Ингала кожо бойы да уулын Эрик деп айдар болгон. А оныҥ ол бир Эдиски деп ады анайда ла ундылып, јаҥыс ла бичикте артып калган. Шак мынайып, байла, јүрүмде көп немелер ундылып јат.

Эдиски-Эрик чыккан кийнинде, Эмил энезин бери, городко, көчүрип алган. А кожо јатпай. Үч кып је деген турага бадышпас эмес.

Ала-тарый согоно тату деп, Ингала Эмилдиҥ энези, Эртечи эмеген, сүрекей јарашкан. Өбөгөнииҥ энези —

ару-чек кижи. Қазан-айакты бойы јунар, бойы азар. Балдары иштең келзе, ончозы белен. Эриктн азырап койгон — сыр ойында эмезе сыр уйкуда.

Эмилдиң энези келгели, Инга торт туранын полын да јунбас болгон. Ончозы белен. Ажанып ал, ишке бар. А энгирде кинолойтон бединг, айса Эмилле кожо кандый бир көрўш-таныштарына баратан бединг.

Је андый да болзо, ончозы ла килең ле килтиркей болгон деп айдарга келишпес. Анчада ла Эмилдиң айлына олордың азыйда јаткан төрөл јуртынаң улус келгенде, Инганың эриндериниң кырындагы ол бир өчөш кўлўмји кандый да соок ло иле болуп, чырайы тургуза ла кубула берер. База бир кезек өйлөр өткөн соңында, Инганың јажыл көстөри эжиктиң кажы ла шыңыртыла кожо јалт эдип, озо ло баштап Эмилдиң энезине кыйгас көрөр. Улус кирип ле келзе, олордың эзенамырын да укпай, бургажаң эдип, төриндеги кып јаар јўрўп калар.

Эртечиге улус келгени — јаан сўўнчи. А не, сураар угар керек — јуртта не солундар бар, андагы улус кандый јаткан. Кем кижи алган, кем кижиге барган. Кем өлгөн, кем тирў — јўрўм јаңыс јерде турар эмес.

Бир кўн Эмилдиң айлына база ла улус конуп, эртен тура бойлорының керек-јарактарына јўргўлеп калларда, Инга өбөгөнининг энезине айткан:

— Бу улустың келижи качан токтоор?..

— А кижиниң айлына көрўш-таныштары келбей кажы барар ол — деп, Эртечи эрмекти баштап ла ийерде, Инга оны кезе согуп ийген:

— Болор! Бу керек менің кўўниме тийген...

— Эмди канайдар? — деп, эмеген келдине сурактакөрди. — Айса кирип келген улусты чыгара сўретен бе

— А слер бистиң Эрик керегинде сананбай јадыгаба? — деп, Инга кайын энезине чике көрди. — Көрбөтураар ба, бу ла келгени — оору, не болгон — болуницалап келген! — Инга чала ол улусты өткөнөргө ченежет. — Олордың ооруэы балага југушса?.. А сен база јакшы! — Ол кенете өбөгөнине ўкўстеп барды. Айтпай, токтотпой јадың. Олорло кожо таңкылап, аргалу болзо, таң да ажыра отурар эдиң...

Эмил уур тынып, ўйине удура нени де айтпаган.

Мынайып база бир-эки јыл өткөн. Эдиски-Эрик чыдаган. Уулчак эмди садикке јўрер болды. Не дезе, ай

да воспитатель, ўредў. Бала школго бараргa јетире көпти билип алар.

Онызы андый ла. Је андый да болзо, Эртечиге кере тўжине ээн турада отурарга эрикчилдў. Оныҥ учун тўште келди ле уулы ишке јўргўлей бергенде, базарга эмезе городтыҥ сок јаҥыс площадине барып, кандый бир аймактаҥ келген алтай улус јўрген болзо, олорло таныжып, кезикте бойыла кожо ўйге тўҥей ле ээчидип келетен. Чайлагылаар, куучындажар...

Бир катап Эртечи эмеген база ла мынайып отурганча, качажып, келди кире конгон. Инга олорды көргөн лө бойынча туткуланып, аай-коой јок арбана берген:

— Фу, бу не јыт, бу не таҥкы!..

Отурган айылчылар эпјоксынгылап, капшай ла Эртечи јаар көрдилер. А Инга олорды керекке де албайт:

— База ла больница, база ла оорыган. Бу алтай улус саҥ башка, оорыза, кижиниҥ айлын көстөгилеер!..

Эртечи чыдажып болбоды:

— Сен кемге кыйгырып турыҥ?.. Угарга уйатту...

— Мениҥ квартирам — гостиница эмес!

— Бу сениҥ квартираҥ эмес! — деп, Эртечи кезе согуп ийгенин бойы да билбей калды. — Бу мениҥ уулымныҥ туразы!

— А-а, слердиҥ уулыгардыҥ ба?! — Инганыҥ јажыл көстөри борорып, кайын энезинеҥ өчөлгөндў сурап, јанына јууктай басты. — Андый болзо, чыккыла мынаҥ! — деп, улуска тап этти. Олор ўн-табыш јогынаҥ тургулап, коркыгандарына кайа көргўлеп, јўргўлеп каларда, Инга оноҥ ары айтты: — Мен слердиҥ бойоорды да уулыгарла кожо чыгара сўрўп ийзем — табым. Ундыбагар, мен — бала азыраган эне!..

Мыныҥ ла кийнинде Эртечи эмегенниҥ көксине кандый да јалтамчы өҥөлөп келеле, билдирбезинеҥ анда јадып алган. Калак, кижиниҥ бала-барказыныҥ јурты чачылгай. Айса, Инга чын айдып јат. Калак, уулчагы оорый берип...

Мынайып олордыҥ айлына јурттаҥ улус чек келбес болгон. Кем-кем келзе, оны Эмил бойы экелер. Ол улус дезе чала бойына кураа инженерлер эмезе совхозтордыҥ директорлоры, колхозтордыҥ кандый бир башчы ишчилери болор. А олордыҥ ортозында ödўп јаткан куучын кандый да анда «коленчатый валдар», «свечи зажиганиялар», «ветровое стекло», база да јўзўн ле

448562

Горно-Алтайская областная библиотека

башка немелер керегинде болор. Андый немелерди Эртечи эдип-билип турган эмес, не кереги бар эди. Куучындашкай бойлоры, йöптöшкöй.

Калганчы öйлöрдö эмеген там ла јаңыскандыкка бастырып јўрди. Ойто јурт јаар көчўп, алдынаң јадайын дезе, андагы улус јаңыс уулын јаман айткадый. Оның төрöл јуртында Эртечининг келди керегинде тегин де мындый-андый деген эрмек таркап калган. Ончо улустың оозын туй тудар арга бар эмес.

Эмилдиң энезининг колы эмди де тоң ло куру эмес. Бери көчöр бажында уй-малын, туразын саткан. Акча јанынаң ол туйуксынбай јат.

Бир катап Эртечининг бажына сўрекей эптў санаа килт эдип кире конгон. Мыны уулына да, келдине де айдарга јеңил. Оноң јурттың да улузының тил-оозына илинбес. Макалу сўме.

Эңирде балдары иштең келген. Ўйде öскö кижи јок. Олор бойлоры ла ажангылап отурган болгон.

— Балдар, — деп, эмеген шајың айагын столго салып, эрмектенди, — менде бир јакшынак шўўлте бар, слер оны не деп бодогылап тураар?

— Кандый шўўлте? — деп, Эмил сонуркады. Энезининг чачы јылдарла кожо јукарганы ла буурайганы сайын, бажы азыйдагызынаң чик јок кичинек болуп калганын уулы јаңы ајаруга алды. Эди-каны база јукачак ла јуунак. Јажына јаштар кожулган сайын, сыны там ла јабызап, јаш бала ошкош болуп калган.

— Мен бу городтоң тура садып алзам кайдар, а, балдар? — деп, энези айагын алып, ойто чайлай берди. Эки колының сабарлары, карызы база чырыштарлу ла јукачак. Јаңду ла тереле јаап койгон сööктöр. А колдорының сыртында кырлайышкан көк тамыр.

— Онызы не дегени? — деп, Эмил чочып, ўйи јаар көрди. Инга сöс айдарга јеткелекте, энези сўмелў кўлўмзиренип ийеле, оноң ары эрмектенди:

— Не дегени деп... Бу уулың, Эдиски, чыдап јат. Балага јиилек јиир керек, бойыс садту болорыс.

— Мен бодозом, сўрекей јакшы шўўлте! — Инга тургуза ла јарадып, јажыл көстöринде сўўнчининг оды јарый түшти. — Öскö улус ончолоры садту, Эмил, огородту. А бис дезе базарлап ла божобой јадыс...

— Бисте сад болор! — деп, Эрик база сўўне бер-

ди. — Адам, садты алар керек. Виктория, яблоко... Ой, кандый амтанду!

— Јаан иште турган кижиге бойыңа да јакшы болор — деп, энези уулына оноң ары јартайт. — Кере тўжилe туйук кыпта отурып јадың, оноң ойто бу турада... Јанында садту тура садып алзабыс, выходнойлордо барып, амырагылап турараар.

— Чындап та, Эмил, дача! — Инга столдоң айакказандарды кухня јаар јуунадып, ары-бери азыйдагызынаң чик јок јеңил базат.

— Ур-ра-а, бисте дача болор! — Уулчагы јўгўрген-че барала, адазыныҥ мойнынаҥ кабыра кучактады. Эриктиҥ чачы адазындыйы ошкош кап-кара. Эмил оныҥ бажын сыймайт. А көстөриниҥ өҥи энезиндийине де, адазындыйына да тўҥей эмес. Је бўдўми чала адазыныҥ кеберин тозогон. Байла, кайлык канды чулу кан эркидеп ийетен болор. Эмил уулчагыныҥ кўреҥ ле омок көстөрине эрке карап, — Ур-а-а! — деп, оныла кожо каткырат. — Бисте дача болор...

Мынайып Эмилдиҥ энези јанында јаан эмес садту тура садып алган. А сад кичинек те болзо, је тўжўмдў. Мында алама да, груша ла слива да өзўп јат. Је эҥ эрте быжатаны — виктория. Тен Эмилдиҥ јаан эргеги ошкош јиилектер болор.

Кўс келзе, тўўске аламадаҥ ла өскө дө јўзўн-башка јиилектеҥ салып ийеле, Эртечи уулыныҥ айлына келерин сўўйтен. Бу чындап та оныҥ ырысту кўндериниҥ бирўзи болгон эмей. Инганыҥ кыйгастанызы база токтогон. А јурттаҥ кандый улус кайын энезине келип ле конуп турган — Инганыҥ эмди кереги де јок...

Эртечи эмегенде андый бир саҥ башка ээжи бар. Ол тўўсте, бастыра экелген јиилектердиҥ ўстинде, јаантайын ла аҥыландыра салып койгон ўч јаан ла кызыл алама јадар.

— Мынызы сеге, Инга, — деп, өрө өтпөй јадып, эҥ ўстинде кызарып јаткан аламага јукачак ла сўўри ээгиле кекип, эмеген келдине көргўзер — а бу мынызы — Эрикке... А Эрик кайда? Ойной берген бе?.. — Мынаар мынызын бойымныҥ уулыма, Эмилге, амадап экелгем.

Эртечиниҥ эҥ тыҥ сўўнип јўретени — уулы ла келди јайгыда кайдаар-кайдаар амырагылап барганда, Эрикти ого арттырып койотоны неденҥ де артык байрам болгон.

— Балазының балазынаң кару неме јок болбой — деп, ол келген улуска айда саларын сыраңай да ундыбайтан. — Мен Эмилдиң бойына да мындый кару болбогом.

Эрик јааназына база эрке. Ого јапсып келгенде, эмеген оның сыртын сыймаарын јакшызынатан. Уулчак кезикте јааназының јымжак алакандарының алдында јакшызынып јадала, анайда ла уйуктап калатан.

Эмеген Эрик келгенде, анайып ла бош салбайтан. Грядкалар сугартырып ла јиилектердиң ортозын ододып, бойыла кожо ишке темиктирип туратан. А Эрик мойношпос...

Тура садып алган кийнинде, эки ле јылдың бажында, Эмилдиң энези кенете келип оорыган.

— Буттарымда чек ле тын јок — деп, ол уулына јаңыс катап комыдаган эмес. Эмил оны ајаруга албайтан. Јаш эмес, алтанга јууктажа берген кижинің кажы ла комыдап турганын. Јаандай берген улус ончолоры андый эмей.

— Бистиң бабушка капшай базып болбой јат — деп, бир кўн Эрик јааназынаң келеле, адазына айткан. — Кече огородко сууны мен јаңыскан тажыгам. А бабушка ўйге отурып, нени эдерин меге јўк ле айдып берген.

— Врачка апарар керек — деп, Инга өбөгөнине айткан.

Эртезинде олор ўчўлези келгендер — Эмил, Инга ла Эрик. Келгежин, энези орында јаткан. Бўдўжи куу. Тың ла оорып турган кижи. Је ол балдарының келерин каранынаң сакып јаткан эмтир: столдың ўстинде ак тарелкада база ла ўч кызыл алама јатты. Оны көрўп ийеле, Эмилдиң тумчугының ичи ачыжып, та нениң де учун ыйы келди.

— Бабушканың яблоколоры бисти база ла сакып јат — деп, Инга эң ўстинде јатканын алып, өбөгөнине берди. — Мынызы сеге, бу јатканы Эриктиң, а бу — меге.

— Тен сызына кижи чыдажар эмес — деп, Эртечи өрө өңдөйип, коштойында турган Эриктиң бажынаң сыймап койды. Ка, чай азып ийгер, балдар...

Эмил энезин ол ло кўн врачтарга көргўзип, больницага салган. Анда бир ай эмдеген. Је болушпаган. Эмди оору кижини канайып јаңыскан арттырат. Ого болуш

керек. Оның учун олордың јеринең бу городто ўренип турган бир студент кысты айбылап, кожо јаттыргызып койгондор.

Эмди Эртечиниң кандый бир айбызын бўдўрип, Эмилдиң айлына Тамара деп кыс келип турар болды. Тамара төрөгөн эмес те болзо, је Эртечиге јалакай ла кару болгон. Ондый кыскачак сынду боп-болчок кыс. А эки јаагы дезе сыраңай ла ол Эмилдиң энезиниң аламалары ошкош — кўрертим-кызыл.

— Энегер чек туруп болбой јат — деп, Тамараның чырайы бир кўн чала чочып калган келди. — Кече мен суу изидип, ваннага карганды јунгам.

— Эмил, энеңди јаңы эп-аргала эмдедип көрзө кайдар — деп, Инга шўўлте этти. — Областной больницада улусты кандый да ийнелерле кадап эмдеер эпарга бар деп уккам.

Эртечини ойто ло больницага салгандар. Шак ла бу өйдө энени кайда јаттыргызар, оның кийнинең кем көрөр деген курч сурак тура берген. Ненің учун дезе, Эртечини јаан удабай ла больницадаң алзын дешкен. Ойндо оның бойының да анда узак јадар кўўнi јок.

Тамара — јаш кыс. Олордың энезин канайып јаантайын ары-бери чыгарар. Кийимин де јунар, бойын да јунар. Оору кижиле уружып јўреле, ўредўдең де соңдоп калар. Је кандый бир јуук төрөгöни болзо кайдат.

— Мен кичееп болбозым — деп, Инга јажыды јогынаң айткан.

— Айса мен энемди канайдарым? — Эмил бажын өрö көдўрип, ўйине суракту ла кыйынду көрди. — Је бодо, канайдарым, кайда эдерим?!

— Каргандардың туразына апарып сал! — деп, Инга карамы јогынаң кезе айткан.

— Канайып?! — Эмил ўйине кайкаганду көрöт. — Канайып, кандый турага дейзиң? — ол, байла, мының алдында бу городто каргандар ла кенектердиң аңылу туразы бар деп укпаган да болордоң маат јок.

Мының кийнинде эмеген-öбöгöннiң ортозында энекерегинде эрмек-куучын база көп лö катап болгон. Бу курч суректаң улам, Инганың јажыл көзиниң јажы јаңыс катап төгўлген эмес. Је тўңей ле энени бери экелип, кожо јаттыргызарга Инга јöпсинбеген. Каргандардың туразы керегинде сок јаңыс эрмек оның тилинең качан да айрылбас болгон.

Қанайдар, öскö арга јок, учы-учында Эмилге јöпсинерге келишкен. Бат анайып Эмилдиң ол айдарга ады кўч саң башка турага барганы ол...

III

Эмил Эдискиновичке бу јаан јўрўмниң база бир јажыды, база бир ачу кыбы бўгўн јаңы ла ачылды. Кижи деп неме кезикте сокор јўретен ошкош. Эбире не, кандый јўрўм болуп ла öдўп јатканын керек дезе сеспей де јат.

Оның бўгўнги көргöни кижиликтиң көп сабазынаң ыраак, сўрекей ыраак туруп јат. Ол керегинде кижиликтең болгой, кижи бойы да сананбай турганын Эмил јаңы билген. Ол ырызын ычкынып койгон кенектер ле каргандар је кемге бўгўн керек?.. Кемге? Акту бойлорыныҥ азырап чыдаткан балдарына да, төрöгöпдöрине де олор кереги јок улус. Тирў энезин, тирў адазын, эјезин, сыйнын, карындажын улус канайып керексибей јат а?.. Кижи ненің учун мындый кату ла соок? Оныҥ јалакайы, эркези канайып ундылган, кайда барган? Шак андый кату, јаман улустыҥ бирўзи ол, Эмил, Эртечиниҥ сок јаңыс уулы!

А Эртечи, Эмилдиҥ энези, јаман, јалку кижи болгон бо? Јўрўминиҥ учында мынайып шыралайтан болзо, ак-јарыкка ол не чыккан, баланы не азыраган? Балдарды, сўрекей көп балдарды неге, кемге ўреткен? Кайда энениҥ сöстöри?.. Көксиниҥ, көзиниҥ, колыныҥ јылузы кайда? Оны Эмилдиҥ энези кемге берген?.. Не болгон, канайткан?..

Эмил бойы канайткан? Оныҥ көстöрин айса јаан акча туй бöктöгöн бö? Бийик тоомјы, мак, јакшы јадын оны тўлей ле јўрегинде сыс јок эдип койды эмеш пе?..

Ол анда, каргандардыҥ туразында, јуулган улус, чындап та, кемге керектў? Је кемге?! Олордо бўгўн öткöн јўрўминең, төрөлинең, төрöл государствозынаҥ öскö не де јок! А андый болзо, бис кем, јўрўмди кайдаҥ алганыс, кемниҥ учун јўрўн јадыс?..

Эмил Эдискиновичтиҥ кыйгырып ла ыйлап ийер кўўни келет. Је ол тиштерин быјырада чайнанып, јолдоҥ эки көзин чиҥбей, рульдаҥ бек тудуп, меңдебей маҥтадып келетти.

Балдары тирў, төрöгöндöри бар тужында, кезик улус мынайып öскўс, јаңыскан артып јат. Эмил оны јаңы

ла көргөн. Қайда бистиң көстөрис?.. Јараш, јажыл, кара, чаңкыр, курч, көргүр көстөрис кайда? Бистиң кезигис тирү де болзо, је өлү, тын јок улус! Нениң учун дезе, бисте оорыыр сыс, јалакай күүн, кижиге килемји артпаган.

Эмил Эдискинович машиназын гаражка тургузып койоло, айлына келди. Ого суракту көргүлеген үйине ле уулына ајару этпей, азыйдагызы чылап, тонын да, ботинкаларын да уштыбай, олордың јанынаң көндүре өдүп, ичкери јаан алтады. Оноң уулының кыбы деп адалып турган кыпка кирип, артык ла кереги јок немелерди бериги јаан кыпка чыгара мергедеп, эдер-тудар немезин таппай, торт ло анда-мында согулаңдайт.

Өбөгөни нени сананып алганын Инга сезип те нийген болзо, је түңей ле оноң сурады:

— Бу сен јүүле бердиң бе? Не болгон?

— Эйе, канайдарың, јүүлгем! — деп, ол бажын бери чыгарды. Өбөгөнининг мындый чырайын Инга бого јетире качан да көрбөгөн. Эмилдиң көстөри канайып та чичкере тартылып, сыраңай ла курч бычактың мизи чилеп, Инганың јараш јүзин анаң-мынаң чийе тартып тургандый билдирди. Инга эки колының алакандарыла јүзин кенете туй бөктөнди. А Эмил дезе эжиктең бери чыгара базып, оноң ары кыйгырат: — А сен билериң бе, бис ончобыс сокор! Бис сокор, а олордо балдар да, төрөгөндөр дө, нөкөр дө јок! Эх...

Инга јүзинең колдорын алып, унчукпай турды. Эмил уур тынат. Оноң ол маңзаарып калган уулын көрүп ийеле, ого айтты:

— Эрик, эртеннең ала сен мында, бу кыпта, јаанаңла кожо јадарың. Билип ал!

Эрик энези јаар баштанды.

— Билип ал, оноң унчукпа! — дейле, тонын уштыырга адазы ойто эжик јаар барып јадала, кайа көрди. — Бүгүнги күннең ала мен нени айдарым, бу айылда бат андый болор. Кемге јарабай турган — мынаң барзын!..

...Јүрүм — ол эң јаан ырыс, кижиге берилген эң улу сый. Је бу ок өйдө эртен, соңзын, керек дезе айла, бир айдың, бир јылдың бажында нени айдар — оны ажындыра билерге кемге де, качан да кайкал болбогон. Јүрүм — ол сакыбаган бурылчык ла оның ары јаны...

Эрте, јети час киреде, Эмилдиң квартиразының эжигиндеги күзүңи улай-телей шыңырай берди. Ончо-

зынаӈ озо Инга туруп, халадын маӈ бажына кийип, эжик јаар јўгўрди.

Эмилдиӈ энезиле кожо јадып турган Тамараныӈ кызыл чырайы кандый да саӈ башка — аӈылу өӈ јок болуп калган турды. Көстөри — соок ло кургак. Јаӈы ла соок суудаӈ чыгып келгендий, эриндери тыркыражат. Ол нени де айдып болбой, тамагы ары-бери кырлаӈдап, Ингадаӈ көстөрин албайт.

— Не, не болгон? — Инганыӈ өзөгинде кандый да бир учук ўзўле берди ошкош. — Бабушка...

Тамара калтырашкан тегерик ээгиле тўрген-тўрген кекип, неге де сөс јогынаӈ јөпсинин турала, кенете ары јанынаӈ кем де ийде салып ийген чилеп, атпас эдип, Инганыӈ төжине јўзиле барып тўшти. Оноӈ бастыра бойы селеӈдеп, өксөп-өксөп ыйлай берди:

— Эӈирде ле кем јок болгон — деп, ыйдыӈ ортозында јартайт. — Оноӈ... оноӈ. Бу саӈ башка табышты угуп ийеле, Эмил олордыӈ јанында келген турды. Је Тамара оноӈ ары ыйлайт, оноӈ ары айдынат: — Оноӈ бу киреде изў чай сурайтан кижи болгон — деп јартайт. — Сурабаста, мен јанына базып келгем. Кө... кө... көрзөм, колдоры салактап калган, а көстөри ачык ла тоӈ...

Эмил ле Инга тургуза ла Тамараныӈ кийниӈ энезиниӈ айлы јаар јўгўрдилер.

Энезиниӈ кыймыгы јок, арык төжиниӈ ўстине Эмил көӈкөрө јыгылып, ўн-табыш јогынаӈ ыйлап, оӈ колыла темир орынныӈ кырына араайын јудруктайт. Инга бир кезек өйгө ыйлап та, эрмек те айдып болбой турды. Оноӈ ол эӈчес эдип, узун ла апагаш сабарларыла Эмилдиӈ энезиниӈ эмдиге ле ачык көзиниӈ јыкпыктарын араай јаап ийеле, тизе бажына отурып, өбөгөниниӈ сыртына узун чачту бажын салып, ары-бери јайкап, база ыйлай берди.

...Бир канча өйдиӈ бажында, эмеш токынагылап алала көрўп тургажын, эмегенниӈ орынына јуугаш турган ол ло бир тегерик столдыӈ ўстинде шак ла ол ак тарелкада төрт болчок кызыл алама, ўч эмес, төрт јаан алама јатты. Ониӈ бирўзин Эртечи эмеген, байла, калганчы өйлөрдө ого јалакай ла кару болгон Тамарага учурлап арттырган болор. А ол ўчўзи јарт: Эмилге, Эрик-Эдискиге ле келди Ингага...

Мынайып келер јасты ла кўсти сакыбай, Эмилдиӈ

энези кыш ортозында өлүп калды. Ол, байла, балдарына чаптык этпес, олор бу јарыкта ырысту јуртазын ла јӱрзин деп, бойы ол јерге меңдеген ле ыраган болор...

СЫС

Мен ол јылдарда сыраңай ла автостанцияның јанында турган беш кат турада сок јаңыс кыпту квартирада јадып турган болгом.

Алтай улустың көп лӧ сабазы городко келгенде, кармандарында канча да кирелӱ калың акчалу болзо, је айылчылык турага барып, ого тӱжӱп, ого конорын ла јадарын тың керексинбес. Оның учун көп тоолу төрӧгӧндӧриңнең ле көрӱш-таныштарыңнаң болгой, сени чек билбес те улус айлыңа конорго келгилеер. А кийдирбеске болбос. Бистиң улуста ондый јаң јок. Оның ӱстине сениң јаткан јериң сыраңай ла автостанцияның јанында болзын, — күн куру јок, — кажы ла күн айлыңда улус. Айылчызы јок тӱндер каа-јаа ла болуп јат. Јартын айдар болзо, улустың келижи ле конужы торт ло јӱректи алган. Меге, эртен тура тогус сагаттаң ала энгирдиң алты сагадына јетире аңылу организацияда иштенип турган кижиге, бойыңның бор-ботко ижиңди бичийтен ӧй — јаңыс ла тӱн. А айлыңа улус келзе, јаңыс кып турадаң качып кайдаар барарың а... Бичинетен энгирги ӧйиңниң ӧлгӧни ле ол. Улус келзе, канайып отурат. Олорло куучындажар, чайлаар, отурар керек. Оноң башка, «Чӱмеркеди, тынзынды, городской кижи болды» — дежип тарынгылап, јаткан јерлерине јарлагылап барар.

Энгирде эжиктиң кӱзӱңгизи «шыңырт» ла этсе, мениң јӱрегим эртеде ле кожо јимирт эдер. Келип турган улус ончолоры ла тӱңей эмес ине: эзириги де келер, оорыгандары да келер. А кыбым јаңыс. Уулдарым јаш...

Мен та нени де бичип, сыраңай ла кидим иштенип турган ӧй болгон. Кенетийин эжиктиң кӱзӱңгизи экиӱч катап «шыңырт» эдип калды. Барып ачып ийзем, бозогоның ары јанында кандый да таныш эмес орус ӱй кижи турды. Оның арып-јобоп калганын бастыра сӱркебери керелейт: чаңкыр көстӧринде чочыдулу кунукчал, чырышту чырайы терлеп калган. А сыртында дезе јорыктап алып јӱретен јаан эмес јӱктӱк таар.

— Слердиң айлыгарга конорго сураңып келдим — деп, көндўре ле айтты. — Автобустаң соңдоп калгам.

— Бисте јер јок — дедим. — Балдар... јаңыс кып...

— А мен Ленинградтаң — деп, таныш эмес ўй кижи та нениң де учун јартады. — Је канайдар. Јер јок болзо — дейле, ол кайра бурылды. Мен эжикти јаап ийдим.

Эжикти јаап ийеле, бичинип турган столыма ойто келип, байа јакшы ла барып јаткан ижимди эмди чек ле болуп албай бардым. Та кандый да эп јок. Не де јўрегимди сыстадып, чаптык эдип турды.

...«А мен Ленинградтаң» — деп, таныш эмес ўй кижиниң кунукчалду ла јобош ўни кулагыма кенете томылып келди. Оноң көстöри. Арыган-чылаган кижиниң уйкузырап калган чаңкыр көстöри... Оноң чырайы... Чырышту чырайы...

«Акыр, акыр — деп, мен кенете торт ло изип чыктым. — Ол кижи нениң учун „Мен Ленинградтаң" деп айткан? ...Байла, оның бу кыскачак эрмегинде чыгара айдылбаган кандый да неме бар?..»

Мениң иштенип болбой, та неге де шыралап, тезиникпей барганымды ўйим сезип, араайынаң јаныма базып келди:

— Не болгон?..

— «Мен Ленинградтаң» — деп, байагы ўй кижиниң айткан сöзин шымыранып, капшай ла тон-öдўгимди кийип, эжиктең чыга кондым. — «Мен Ленинградтаң...». «Бу Ленинградтың тўбек-торолу курчуузын, оның тогус јўс тўштерин ле тўндерин öткöн ўй кижи эмтир!» — деп, јадып турган турамның бу ла јанындагы автовокзал јаар јўгўрип барадала, санандым.

— «Мен Ленинградтаң», «мен Ленинградтаң». Тыныжым буулып, бу эки сöсти шымыранганча, автовокзалга келдим. Је байагы ўй кижини улус ортодоң бедреп, чек ле таппай, коркышту јаман јеткер ле буру эткен чилеп, арга јокто айлыма сўрекей уур кўўндў бурылдым...

Кенете мениң сагыжыма баштап ла Ленинградта болгоным кирип келди. Улу ла таныш эмес город. Кыймырашкан улус. Эмеш-эмеш јаңмырлу ла туманду кўн. Кайдаар ла барайын дезең, бойың билбезиң. Ончозын сураар керек: кандый автобуска отурар, кандый јол-ууламјыла барар. Эки көзиң бар да болзо, эш-неме ајарбас сокорло тўңей јўрўп јадың.

Эрмитажтың бу ла јанына једип келеле, оны не аайлу бедреген эдим. Оноң кандый да бир кижиден сурагам:

— Эрмитаж кайда, өрөкөн, айдып берзегер?..

Оның көстөри база чап-чаңкыр ла кандый да арыганду болгон эди. Эриндерин эбире ондый ок арыганду ла кунукчалду чырыштар арадай тудуп койгон. Эмеген меним сурагымды угуп ийеле, тургуза ла токтой түжүп, кандый да јиит кебеделдү боло берген. Уни јалакай ла јымжак, бойы соныркак:

— Эрмитаж бу... бу јанаарда туру. Слер кажы јердиң? А-а, Алтайдың ба? Туулу Алтайдың ар-бүткени сүрекей јараш дежет, је мен анда болбогом. — Оноң мени ээчидип алып, Эрмитажтың сыранай ла эжигине јетирип салды. — Бат бу, слердиң көрөргө амадаган Эрмитаж. — Карый берген эмегеннің арыганду чаңкыр көстөрине та ненің де учун сүүнчиниң чедиргендери чагыла берди. — Эрмитаж — Ленинградта јуртагандардың эң бийик оморкожы. Оны көрөргө амадаганыгарга сүүнип јадым, јиит кижи!..

— Мында Алтайдың јебрен историязын ла оның культуразын көргүскен залдар бар... Базырыктың корымдарынаң каскан јүзүн-башка јөөжө-экспонаттар көпти айдып јат.

— Базырык керегинде уккам — деп, карый берген үй книжи айдат. Оның оозын айландыра чийилген көп тоолу чичкечек чырыштар кенете тындангылап, омок ло сүүнчилү јүгүрижет. — Төрөлөөрди ле оның историязын, культуразын сүүп ле билип турганыгар мактулу эмтир!

— Базырыктың корымдарын казып, јебрен Алтайдың культуразын телекейлик эл-јонго слердиң јерлежеер Руденко көргүскен — деп, там көөрөп чыкканымды бойым да билбей калгам.

— О-о, академик Сергей Иванович Руденконы мен билерим, керек дезе көрүп те јүргем — деп, орус үй кижиниң чаңкыр көстөриниң түбинде јаткан арыганду көлөткөлөр јоголып, мениле јаан јилбиркеп, је бу ок өйдө та ненің де учун килегендү көргөн эди. Је кирелик, мен, слерле кожо слердиң сүүген ле јебрен Алтайды көрүжейин.

Мынайып бис Эрмитажтың тоозы јок залдарыла кожо базып, Туулу Алтайдың озогы историязын ла

культуразын көргүскен залга келген эдибис. Меге таныш эмес орус эмеген Базырыктың корымынаң чыгарган јаан кебистиң јанына келип, «Алтай ажыра көп тоолу калыктардың јолдоры өткөни чын болгонын бу кайкамчылу кебис керелеп јат — деп, јукачак ла сөөкилең ээгиле кекип ийген. — Бу кебистиң кулја-јуруктары кыйыжы јогынаң јебрен Персияның культуразыла колбулу дегени, байла, чын болор...»

Эрмитажтаң арып-чылап калган чыгып келеристе, орус эмеген мен јаар јалакай ајарып, эпјоксынган айасту күлүмзиренип ийген:

— Эмди слерге мениң бир сурагым бар.

— Сурагар, сурагар — деп, мен оның кандый бир јакылтазын бүдүрерге беленимди керелеп, керек дезе тең сүүне де бергем. Айса, Туулу Алтайдаң кандый бир эм өлөң, тазыл јакыдарга турган деп бодогом.

— Мен карган артист болорым — деген. — Мениң айлым бу ла јуугында. Барып чай ичели. — Мен мойножорымда, эмеген сыраңай јаратпаган. — Слердиң күүнеерди мен бүдүргем, а слер мени, јаан јашту кижини, Ленинградтың јеткерлү курчуузын өткөн карган үй кижини, тообой турган болдоор бо?

Мынайып мен Мариэтта Николаевна деп карган артисттиң айлында болуп, оның салган аш-курсагын амзап, Алтай ла оның эл-јонының јүзүн-башка јаңжыгулары, јалакайы, иштеңкейи керегинде куучындап, бу ок өйдө Ленинград керегинде көпти билип алгам.

— Бүгүн Кировтың адыла адалган оперный театрда сүрекей јакшы балет болуп јат — деп, Мариэтта Николаевна кенете эске алынып, чаңкыр ла јаан көстөриле меге удура көргөн. А оозын эбире јуулган көп тоолу чыраштар ойто ло тынданып, ойто ло јүгүрижип ле јылыжып баштаган. — Петр Ильич Чайковскийдиң «Уйуктап јаткан јаражай» деп баледине билет алатаны јеңил эмес...

Мариэтта Николаевна кайдаар да телефон согуп, эки билет арттыргызып, мени театрга апарганын, оның сүрекей киленгкей ле јалакай болгонын канайып, калак, ундыдым не?.. Бу бүгүн мениң айлыма конорго суранган орус үй кижи, анчада ла оның арыганду чаңкыр көстөри, шак ла ол Ленинградтың јеткер-түбектү курчуузын өткөн карган артист Мариэтта Николаевнага сүрекей түңгей болгонын канайып орой оңдогом?!.

Ленинградтаң Алтай тууларга айылдап келген орус ӱй кижини мен айлыма кондырбагам. Оноң бери тоозы јок көп јылдар ӧдӱп калды. Је мениң көксимде ле јӱрегимде јылдар өткӱре кандый да ачу сыс ла уйат эмдиге јетире ӧйкӧп јат. Эмди эжигимниң кӱзӱңизи «шыңырт» ла эткенде, шак ла ол конорго келген таныш эмес ӱй кижиниң таныш ӱни кайдаң да ыраактаң угулып, көксимде ойто ло ойгонып келет:

«Мен Ленинградтаң...». Мыныла коштой Ленинградтың оромында учураган јалакай ла карган артист Мариэтта Николаевнаның чаңкыр көстӧри ле эки эрдиң эбиреде јӱгӱришкен көп тоолу чырыштар эки көзимниң алдына кече ле болгон немедий, йле-јарт тура тӱжет.

РАКЕТНИЦАДАҢ АТҚАН КИЙНИНДЕ

Ол бери ичкери Россиядаң јиит ле эрлӱ-күчтӱ уул тужында келип, бастыра јӱрӱмине, эмди сегизен јашка јеткенче, мында, бу ла алтай туулардың ортозында чакпыланган Алтың-Көлдиң јарадында, јуртап јат. Оның ады-јолы Кузьма Захарович Захаров. Јажаган јаан јажыла колбой, узун сыны коркойып, базар болзо, эки колы јерге арай ла тийбей, сӧӧккилеҥ эки тизезине согулаңдап барадатан эмтир.

Мен кажы ла катап ого јолыккамда, оның маңдайына соныркап көрӧдим. Ачык ла јаап маңдайындагы туура-туура јаткан чырыштар сыраңай ла ача салып койгон бичиктиң јолдыктары ошкош.

«Мен Алтын-Көлдиң ар-бӱткениле, айландыра турган тайгаларыла ту ла качан бирип калгам» — деп, ол айтпаза да, је базып јӱрген базыдынаң, кыймыгынаң, кажы ла күн узак јылдарга улай бӱдӱрген ижинеҥ Кузьма Захаровичтиң аңылу јӱрӱми ле темигип калган ээжилери иле билдирет.

Оның ту ла качан талдап алып, мынчага јетире кыйыжы јогыиаң терең сӱӱген ле јуртап јаткан јарым-ортолыгын ыраактаң көрзӧҥ, сыраңай ла аттың тектир маңдайын төмӧн салактап келген чаңмагына тӱҥей, — Алтын-Көлдиң оң келтегейиндеги бийик кырды төмӧн чӧйилип, јаратка келип сӱскен јадат. Бу јарым-ортолык оның канча кире ийде-күчин алган ла кара

терин төккөн, је бу ок өйдө ого бойыныҥ да айдары јок јаан ийде-күчин берген ле јакшызын јетирген.

Јаскыда эбире турган тайгалардыҥ калыҥ карлары кайылып, тоозы јок кобыларды төмөн көпшиген суулар агып, Алтын-Көлгө келип кирет. Бу туштa көл бойыныҥ ийде-күчин бадырып болбой, түрүлишкен толкуларын јараттардаҥ ажыра чачып, јакалай јаткан ортолыктардыҥ агаштарын тазылдарыла катай сый соккылап, јердиҥ кыртыжын сыйра тартып барат. Мыныҥ кийнинде андый јерлерден узак өйлөргө койу өлөҥ дө, өскө дө өзүмдер өспөй, сай кумактарга бүркеткен јадат.

Кузьма Захарович бастыра јүрүмине бу көлдиҥ казыр толкуларыла, ар-бүткенниҥ кату айалгаларыла ченежип ле тартыжып јүрген кижи. Ол бойыныҥ талдап алган јарымортолыгын ар-бүткенниҥ јүзүн-башка јеткерлеринеҥ ле сакыбас јанынаҥ экелип турган түбектеринеҥ корулап ла кичееп, күнүҥ ле сайын бел түзетпей иштеп јүрет. Озо ло баштап бу јарымортолыкка түжүмдү сад өскүрерге, оны таштардаҥ јайымдаар ла арутап алар керек болгон. Оныҥ кийнинде таштарды анайда ла таштап ийер эмес, олорды билгир тузаланатаны база тегиндү иш эмес: јылдыҥ ла јаскыда толкулар јараттаҥ ажынып чыгала, оныҥ ортолыгын јунбазын ла үребезин деп, Кузьма Захарович кодоргон ло јайлаткан таштарын көлдиҥ јарадын јакалай бакчалап ла чедендей салып јат. Кандый јаан таштар!.. Олорды көдүрип, јаратты кажаттай бийик тударга — јаан күч кереги кажы ла кижиге јарт. Мындый уур иштн кижи јаҥыс ла јиит чагында ла су-кадык тужында эдер аргалу... Бу ортолыкты ол бойыныҥ өйинде андазынла сүрүп, јымжатса да, је бого јаан түжүм алатан сад өскүрип алардаҥ болгой, тегин де маала ажын саларга алаҥзулу болгон. Јер бүркеген таш-кумактаҥ кандый өзүм өзөт!.. Айдарда, јиит уул Кузьма Захаров бүдүн мөшти ойып, јаан агаш кеме эдип, кемезиле Алтын-Көлдиҥ ары јанындагы Чолушман өзөктөги колхозтоҥ ума јок көп өтөк, кара күбүр тартып, бойы јаткан ортолыктыҥ кеберин чек өскөрткөн эмей. Мынайып, адычуузы табынча бастыра ороонго макталган.

— Бу мындый байлык садты кем өскүрген?

— Кузьма Захарович Захаров!

— Сибирьдиҥ ар-бүткенииниҥ кату айалгазын кем јеҥип чыккан?

— Öскö кем деп, Кузьма Захаров эмей база!

— Бу сўрекей јараш ла кööрöм чöрчöккö тўнгей керек эмтир, улустар!

— Чын чöрчöк, нököрлöр!

— А мындый јараш ла кöскö иле көрўнип турар чöрчöкти кем чўмдеген?

— Кузьма Захаров...

«Көп колоңноң тудунып барар, мак маанылу учуртар» — деп, бойыныҥ кеп сöзин алтай улус тегиндў айтпаганы чын. Кузьма Захарович Захаров ло оныҥ тўжўмдў сады керегинде мактыҥ јаңылгазы ту не јерденҥ бери ыраак торгылып калган ла эмди де торгылып јат. Је мениҥ бу куучыным Кузьма Захаровичтиҥ јарлу сады ла оны канайып öскўргени керегинде эмес. Ол јанынаҥ аңылу шиҥжў öткўрип, сыраңай öскö учурлу бичиир керек... А мен дезе Кузьма Захаровичтиҥ кылык-јаңыныҥ ла јўрўминиҥ кандый да бачым јарталбас ла билдирбес келтегейине шыгалап көрöйин деп.

Кўстиҥ бажы. Сыгын ай јаңы ла јаңырган. Кузьма Захаровичтиҥ байлык садыныҥ јўзўн-јўўр аламалары ла јиилектери быжып калган тужы.

Алтын-Көлдиҥ оҥ јарадын јакалай тууларды государственоныҥ заповедниги деп байлап койгон кийнинде, аңдык болбой кайтсын. Мында айулар да, öскö дö аҥкуштар саба јок көп. А көп болбой. Олорды өлтўрип, ач-амырын аскырып, тўймедип турган эмес. Олорды корыйтан, кичеейтен, ончо јанынаҥ шиҥдейтен, керек дезе јыл сайын тоозын алатан ученыйлар да, олордыҥ бери јанында турган öскö дö улустыҥ тоозы јеткил.

— Эмдиги öйдö јаңыс ла кижиниҥ эмес, онойдо ок айры мўўстў аңдардыҥ ла айулардыҥ да «культуразы» тыҥыган — деп, бу јуукта мен Кузьма Захарович Захаровтыҥ айлында болорымда, ол каткырган эди. — Кижини кижиге бодогылабас дейдим!.. Алтын-Көлгö каанайас кўндер тўшкенде, айры мўўстў сыгындар мыйгактарын ээчиткилегенче, оны ээчий айулары база аркалардаҥ чыккылап, байла, чымыл-томоноктоҥ качкылап туратан болгодый, јымыраган көлгö тўжўп, эжингилеп турар. Тен јыргал! Тен макалу!.. Је олордыҥ ортозында бир саҥ башка кылыкту ла сўмелў, сўрекей «культурный» айу табылган эмес беди...

Бат, бу сўмелў айуныҥ кылыгыла колбой, Кузьма Захаровичтиҥ бойыныҥ кылык-јаңыныҥ база бир бил-

дирбес јаны ачылган. Мен бу куучынымда шак ла ол керегинде айдайын деп... А айу дезе, чындап та, сүмелӱзи чын болгон эмтир. Кӱнӱҥ ле эҥир кирзе, садка келер. Кайда да анда быјырап, оозы табышту шапылдап божобос. А эртен тура барып көрзӧҥ, јердиҥ ӱсти сап-сары ла кып-кызыл. Ол бойыныҥ кӱчтӱ табаштары-ла эҥ ле талдама тӱжӱмдӱ агаштарды јайкап, аламалар тӱжӱрип, байрамдап турар болды. Кыйгырзаҥ — керексибес. Бир ле кезек ӧйгӧ табыжы токтоп калар... оноҥ ойто ло, оноҥ катап ла. Кӱч ле — агашка тажыыр, оны силкиир. Аламалар быдырап, јерге тӱшпей кажы баазын, кайракан... Мылтык адып, коркыдайын дезеҥ, Кузьма Захаровичте мылтык јок.

— Мен амыр ла базып јӱрген аҥ-куштарды адып, буспайтан ээжилерди бузаачыларды сӱӱбейтем — деп, Захаров јаҥыс катап айткан эмес. Оныҥ бу эҥ сӱӱген эрмеги. — Оныҥ учун менде керек дезе, тен, мылтык та јок. Је јиит чагымда аҥдап туратам. Тӱҥей ле тыҥ онойып ачынатыбайтам — деп, Кузьма Захарович оноҥ ары каткырып ийди.

Сегизен јашка једе берген ӧбӧгӧндӧ мылтык јок болгоны чын болор. Мында мылтыктыҥ табыжы ла чыкса, кайа да көрөргө јетпезиҥ, объездчик-каруулчыктарыҥ тургуза ла јеткилеп келер:

— Не болгон?.. Нени аттыгар?.. Кем мында, государственныҥ заповеднигиниҥ јеринде, јеткерлӱ кылык кылынып јат?..

Байлу јердиҥ аҥы-кужыла урушканча, ары ла амырынча јӱрзе торт. Садла урушса, јилбилӱ де, астамду да. Мынызын Кузьма Захарович бойы јакшы билер... Је сӱмелӱ айу там ла амтажыган. Торт ло уйадын јылыйтып, садка кӱнӱҥ ле эҥирлер сайын келер болды. Кандый бир эп-арга таппайынча болбос. А оны коркыдатан арга Кузьма Захаровичтиҥ сагыжына кенете кире конордо, ол садында сок јаҥыскан да иштенип јӱрген болзо, сӱӱнгенине чыдажып болбой, торт ло каткырып ийди.

— Акыр ла, најы, бӱгӱн мениҥ садыма кирип көр! — Кузьма Захарович кекенди. — «Мен бу сананып тапкан сӱмемле јаҥыс сени, уйады јок айуны, чочыдар эмезим, онойдо ок он бир баламныҥ энези Ольга Кармановнаны да јаан кайкадар болбойым, а?.. Коркышту ла сӱмелӱ шӱӱлте табылды. Макалу!.. Ольга мыны укса, не деп

айткай не? Јок, ого ончозын эге-јайа айтпас. Озо баштап айуны коркыдар. Бат ол туштa Ольга бойы кайкаар ла каткырар...»

Ольга... Ольга Кармановна. Оныҥ, Кузьма Захаровичтиҥ, јети кызыныҥ ла төрт уулыныҥ энези. Кенетийин Кузьма Захаровичтиҥ чырайы јарый түшти. Та нениҥ де учун оныҥ өзөгинде ӧдүп калган ыраак ӧйлӧрдиҥ ле јаш тужыныҥ оды јалбырт эде берди ошкош. Кижиниҥ јаш тужы ла јиит чагы ӧлбӧй јат. Изи чек јок болуп катпас. Ол јүре-јүре, кайдаҥ да ойто ойгоно чарчап, болгон сүүнчилерди ле кунукчалдарды ойто тиргизет. Ондый, ойто тиргизип ийер. Кенете оныҥ көксин Ольганы баштап ла көргӧн күн, сыраҥай ла јалт эделе, јан ла өчӧ берген кыскачак јалкын чылап, јарыдып ийди...

1927 јыл. Кузьма Захаров, ол туштa јаҥы ла јирме бир јажына кирген уул, бери, бу алтай тууларга, келген. Чокымдап айтса, Алтын-Көлди арадап алган аалга тууларга келген. Ол јылдарда мында орус улус чек јок болгон. Бу ла Беледе бир канча өрӧкӧ алтай улус јуртагылап јаткан. Теҥери јабынган улу туулардыҥ чокыларынаҥ көк-боро тумандар табылу чӧйилгилеп јадар. Көрүп турзаҥ, кайдаар да учы јок мӧҥкүликке баргылап јаткандый. Тууларды эдектей јайылган тепсеҥдерде, ондо-мында оп-соп түшкен чадыр айылдар тургулаар. Олор эбире турган улу тууларды өткӧнгилеп тургандый, түнүктеринеҥ чичкечек чаҥкыр ыжын чӧргидер. Эбире тымык ла ээн. Јаҥыс ла каа-јаа ийттердиҥ үрүжи, аттардыҥ киштежи ле уйлардыҥ мӧӧрӧжи...

Беледе турган содон чадырлардыҥ јанына Кузьма Захаров, јаҥы ла агаш каруулдаар ишке кирген јиит уул, јууктап келерде, оны элдеҥ ле озо мында јуртап јаткан улустыҥ уккур ийттери уткыган. Оноҥ... оноҥ чадыр айлыныҥ јанында та нени де эдип турган кандый да кыс оны көрүп ийген бойынча, сыраҥай ла табыш алала, ичегенине кире конгон агас чылап, сурт ла — айлына кире конгон. Шак ол алтай кыстыҥ коркып па, кайкап па калган көстөриниҥ элес эткен јалтырты Кузьманыҥ јүзин эрей тартып ийгендий билдирген. Бу мында јуртаган Карман деп алтай кижиниҥ эҥ кичӱ кызы Олый эмезе Кузьманыҥ адаганыла Ольга болгон... Ол мыныҥ да кийнинде, Кузьманыҥ көзинеҥ

көп катап јылбырт эдип, кайдаар да јажынган эди. Чыккан өйдөң ала мынчага јетире чачын качан да кеспеген — торт ло курлаазынаң ӧдүп, арай ла болзо, јер чийбей јат. Мыны ол туштa јнит орус уул јастыра кайдаң алатан эди. А көстөри — көстөр эмес, та от, та бычактың кылуузы. Эки будында ӧдүк јок. Јодолоры толу ла күнге күрере күйүп калган. Бойы чичкечек ле коо.

Бир катап Кузьма Захаров бойының керектери аайынча Бийск барып јүрген. Ол өйлөрдө белен једерине Бийсктең өскө јуук город кайдаң келет. Захаров Алтын-Көлди төмөн кемеле јүзүп, оноң ары атту јорыктап, Бийскке барала, оноң ойто јарым айдың бажында келген. Қайдаң да келген кандый да орус ууллың неге барганы, качан келери Ольганың санаазында да јок болгон. Қыс оның теңгери ошкош соок ло чаңкыр көстөрине удура көрөринең коркып та туратан. Сыны тен јулду ошкош — шаңдазын сыйрып койгон узун тыттың бойы. Је бу ок өйдө Кузьма ырaакта јүрүп, Қарманның кызын, Ольга-Олыйды ундып болбогон. Нениң учун?.. Оның шылтагын билерге күч. Је оның көстөри, оның чачтары, буттары, элбес эткен капшуун кыймыгы уулдың көзине кенете көрүнип келер болды.

Кузьма Белеге ойто келип, Қарман эшке чайлап отурала, таарын бойына јууктада тартып, оноң јапјаңғы ботинкалар чыгарып, айылдың ээзине берген:

— Дед Қарман, бис мыны Ольгага экелген...

Орус тилди ос-бос билер Қарман дезе ботинкаларды колына алып, айландыра тудуп, көрүп отурала, айткан:

— Јакшы... Сеге канча киштиң терези керек?

— Подарок-сый — деп, Кузьма јаан алаканыла јаңып, јымжагынаң күлүмзиренген. — Слердиң Ольга кайда јажынып јат?.. Ол эмди кызыл бут эмес, а кызыл ботинкаларлу јүрер.

— Мениң кызымның ады Ольга эмес, Олый эди... Кызыл ботинка — јараш ботинка. Је сеге канча киш, айса болзо, тийиң керек?

— Меге Ольга деп айдарга јарап јат, — Кузьма чокым каруу бербеди.

— Бис орус коjойымның экелген немезин тегин албазыс — деп, Қарман коштойында јаткан эки кызыл ботинкага ойто ло катап кылчас көрди.

— Мен коjойым эмес. Мен объездчик, мен — лесник, дед Карман! Менде база бир сый бар — дейле, Кузьма колдорын ойто катап таарына сугуп, оног гребенка чыгарып келди. — Мыны база Ольгага...

Оног бери көп-көп jылдар өткөн. Кузьма Захарович ле Ольга Кармановнаның эң кичинек деген кызы эмди одус jаштаг ажып калган...

Кузьма Захарович ле мениң ортодо болгон көп-тоолу тушташтардың бирӱзинде сонырkадым:

— Слердиң jети кызыгар jетилези кижиде бе?

— Jетилези... Балдарымның балдарының тоозы jирмедең ажа берди — деп, карган өбөгөн бажын седең көдӱрип, меге омок көрди. — Захаровтордың тазылы там тыңып, угы-тӧзи көптөп jат!

— Jети кызаардың ончолорының тойында турушкан болбойоор?..

— Jок — деп, ол көңкөрӧ көрди. — Бирӱзиниң де тойында болбогом...

— Jер башка баргылап турганда — деп, Ольга Кармановна куучынга киришкен. — Бу jуугында эмес. Jуук болзо, Кузя тойлобой база.

— Je jети кызым кижиге качарда, кажызына ла бир кунаjыннаг сыйлап бергем! — деп, Кузьма актанган кептӱ айтты.

— А мен jети кызымның тойына туружып, jети сопоктың тамандары кодорылганча бије тепкем — деп, Ольга Кармановна каткырат.

— А менде бийелеп jӱрерге бош jок — деп, Кузьма Захарович кокырлу ӱниле актанган. — Мен база болотон тойго акча иштеп, айылда артып jадым...

Jакшынак сӱмениң табылганына сӱӱнип, Кузьма Захарович садынаг айлына кӱнӱңгизинең эрте бурылган.

— Мен бистиң сӱмелӱ «айылчыны» коркыдар арганы таптым — деп, Кузьма Захарович келген бойынча, эмегенине jарлаган.

— Кандый арга табылды?

— Ончозын эңирге jетире сакып ал — деп, Кузьма Захарович кӱлӱмзиренди.

— Мен jажыдымды озолодо ачып, сеге айдып ийзем, айса болзо, айу угуп салардаг маат jок. Эңирге jетире...

Оның бу сананып тапкан «jажыды» ажыра кандый да өскӧ коронду jеткерлер сакып jатканын олор экӱниң кажызы да сеспеген. Оны билген болзо, Кузьма За-

харович ол айула уружып алып кайтсын. Қайдалық, алама өскөн агашты ары ла сындырзын... Ончо садты ол тӱнгей ле ӱреп ле јип болбос ине. Ол ракетницадаң атпаган болзо, канча јылга јуртап, карыыр јажы једип калган улус не керижетен, не чугужатан эди...

Кӱн кырлардың ары јанынаң ашканы удабады. Тӱннің караңуйы јерге тӱшкелек. Захаровтор тышкары, эңир серӱӱнде бастыра чайлап отургандар. Олордың туразының бу ла коштойында байбак бӱрлерлӱ јебрен мӧш туруп јат. Оның алдында серӱӱнденип отуратан такта, чайлайтан аңылу стол бар. Кенете садта бӱрлер табышту шалыражып, агаштың быјырт эткени угулды. Кузьма Захарович ле Ольга Қармановна сӧс јогынаң бой-бойлорына көрӱштилер. Аламалардың јерге кӱчӱлдеп тӱшкени иле угулат.

— Акыр, мен оны — деп, Кузьма Захарович отурып чыдашпай, өрӧ туруп, туразы јаар меңдегендӱ кирди. Айу дезе јиилектӱ агаштарла уружарын токтотпойт. Шапылдап чайнанганы, керек дезе јылу тыныжы да билдирип тургандый болды.

Кузьма Захарович Алтын-Көлгӧ јорыктап турган керепти бойына кычыраргa эмезе кандый бир јеткер болзо, аңылу темдек эдерге, ракетница салып адатан колмылтыгын тудунганча турадаң чыкты.

— Эмди не болор эмеш, көрӧриң, Оля — дейле, ол ичкери басты.

— База нени таап келдиң! — деп, Ольга Қармановна тап эдип, ӧбӧгӧнин корый алды. — А ол казырланып, удура калып келзе... Урушпа, ары ажанып ла алгай...

— Јок, ченеп көрӧр керек, — мының кийнинде керек канайда айлана согорын Кузьма Захарович сеспеген не. Сескен болзо, ӱйиниң сӧстӧрине ајару эдер эди.

Ольга Қармановна ӧбӧгӧнин не токтоткон?.. Је, байла, ӱй кижиниң јӱрегинде кандый да аңылу чочыду ла билерге кӱч белге јадатан болор. Ол, Кузьма Захаровичтиң карган эмеени, чокым-јарт нени де билбеген де болзо, је кандый да аалга јеткердиң јууктап келеткенин канайып та сескен болордоң маат јок...

Кузьма Захаровичтиң агаш ортозына көрӱнбей калганынаң бери јаан да узак ӧй ӧтпӧди — колмылтыктың табыжы ээн тууларды кенете торгылтып, кыскылтымсары от караңуйдың ортозында чӧйиле берди. Айу бу

ла тарый аай-коой јок огырып, јыш-јырааларды быјырадып ла јыга табарып, кайдаар да, шылырап јаткан көлдиҥ јарады јаар, болды. Айылдыҥ јанында јаткан ийттер атпас эдижип, арка-тӱктери атрайышкылап, эбире турлаган агаш-ташты, бийик теҥерини томылта акшыгылап, бу јаҥы ла аргазын алып барган айуныҥ кийнинеҥ сӱрӱштилер...

Эбире ойто ло ыҥ-шыҥ. Кандый да табыш јок. Јаҥыс ла Алтын-Көлдиҥ мӧҥкӱлик толкуларыныҥ аалга шылырты ла шӧлӱрти угулат. Јаан теҥериде кичинегеш тегерик ай кандый да солун көрӱп ийгендий, кайкап калган суркурайт. Алтын-Көлди курчай турган улу туулар тӱнниҥ бӱрӱҥкийзимек-көк килиҥине ородып, каранынаҥ теҥериниҥ аалгазын тыҥдагылайт.

— База катап «айылдабас» болор! — деп, Кузьма Захарович айлына ойто келип, бойыныҥ сӱмезине болорзынып, бӱдӱмјилӱ ӱнле айтты. — Божогон, эмди келбес!..

Кӱски тайгалардыҥ тӱни кандый јымжак! Серӱӱн ле тымык. Је кенете кайда да анда, Алтын-Көлдиҥ ле Захаровтордыҥ туразыныҥ оҥ јанында, карарышкан калыҥ мӧштӧрлӱ тууларда, сыгынныҥ узада тарткан амыргызы угулды. Бу ла тарый көлдиҥ ол јанында чӧйилижип барган кырлардыҥ өзӧгинеҥ кандый да өскӧ сыгынныҥ каруу берген изӱ ле чичкечек ӱни токтобой турды.

— Сыгын ай деп бу айды алтай улус тегиндӱ адаган эмес, — Кузьма Захарович унчукты. — Сыгындардыҥ сыылашканында кандый да токтомыр јок сӱӱнчи ле оҥдоорго кӱч кунукчал бар...

Эртезинде Ольга Кармановна ӧбӧгӧнин сакыбаган јанынаҥ сӱрекей кайкаткан.

Көл бойыныҥ тоозы јок толкуларыла кожо јаратка чыгара чачып турган куу будактарды ла өскӧ дӧ агаштарды одын эдерге Ольга Кармановна јуун, нени де сананбай базып турала, кенете сыраҥай ла кечеги айу чылап багырып, тыныжы чыгып-чыкпай, айлы јаар јӱгӱрген:

— Кузя, Кузя! — Эмегени маҥзаарып, јарлаган: — Сениҥ айууҥ барбаган. Анда, јаратта јадыры, Кузя!.. Балазы коштойында отуры!

— Бу сен кандый бир өскӧ неме көргӧн болбойыҥ?! — Кузьма Захарович кайкап, отурган јеринеҥ та-

былу кödӱрилди. — Тазыл көргön болдың, Оля?..

— Тазыл ла балалу айуны таныштырбас, мени кайткан деп...

— Је андый болзо, барып көрöли...

— Шыркалу бололо, удура чурап келзе! — Ольга Кармановна алаңзыды.

— Қанайып шыркалу болотон ол — деп, Кузьма Захарович каткырды. — Куру тарылу ракетница ине, — öбögöни тазап jӱрген бажын jайкап, база катап кӱлӱмзиренип ийди. — Башта, мен барып көрöйин.

Барып көргöжин, айу, чындап та, көлдöң ыраак эмес кандый да бир jыгылып калган агашты ажып болбой, ого артылып калган jатты. Jанында, оноң айрылбай, чыдап калган балазының кичинегеш көстöри суркураҗып отурды. А jаан айуның кӱрең кылгаларының ӱстине эбире турган агаштардың бӱрлери тӱжӱп, саргарышкан jаттылар. Айдарда, айу öрököннинг тӱкӱ ле качан öлӱп, эди-канының сооп калганы ол. Тирӱ, кыймыктанып турган неменің ӱстине агаштың бӱрлери не мынайып амырынаң jатсын!..

— Қандый да коркынчак айу болгон ошкош — деп, озо баштап Кузьма Захарович каткырды. — Коркыганына jӱреги jарыла берген!..

— Сеге каткы! — деп, кенете ӱйи ыйламзырады. — А балазы jанында отуры. Балазы öскӱс артып калган!

— А бистиң аламалар оның ичине барып, изип-чирип, быжарга jетпей, анайда ла jер башка чачылып калган бу jадыры — деп, Кузьма Захарович ӱйиниң сöстöрине jаан ajару салбай, оноң ары каткырарга ла кокырлаарга умзанарда, Ольга Кармановнаның ыйы, ачу, тунгак кыйгызы оны торт ло кайкадып ла чочыдып ийди:

— Балазы jанында отуры. Öскӱс! — деп кыйгырат. — А ол туштa сен мени ченеп, канча-канча катап колмылтыкла адарыңда, мен канайып өлбögöм, а? Мен бу, сениң алдыңда турум!.. Қыйнаш jеткен, болор, эмди мени ат!.. Ат, балдарым чыдап калган!..

Кенете мындый айалга тура тӱжерин, байла, олордың кажызы да сакыбаган болор. Куру ракетницадаң атканы ла бу айуның качажып öлö бергени карыыр jаштары ту качан jеткилеп калган Захаровтордың öдӱп калган öйлöрин ойгозып ийерин кем ажындыра сескен?..

Кузьма Захарович ӱйине удура айдар сöзин ле коруланар аргазын таппай турала, бир де эрмеги jогы-

наң кайра, туразы јаар меңдештӱ басты. Ӱйи ыйын токтодып, оның кийнинең көрӱп, ичкери тап эдип јӱреле, ойто ло ол јеринде тура калды: «Қалак, барала, бу бойыла нени-нени эдип ийгей! — деп, ичинде кандый да чочыдулу санаа ойгоно чарчады. — Нени ле сананып алды болбогой?..»

Анча-мынча ӧй ӧтпӧди: айландыра турган арка-туулларга малтаның чатылдаган табыжы ӱзӱги јогынаң томыла берди.

Ольга Қармановна келгежин, ӧбӧгӧни ол бир айу силкип турган аламалу јап-јакшынак агашты јыгып, ӱкӱстеп барган бойынча, одоштой турган экинчи агашты чапкыштай берди.

— Бу јӱӱле бердиң бе? — деп, ӱйи ӱнденди. — Эмди агаштар бурулу боло берген туру...

Ӧбӧгӧни кайа да көрбӧй, кӱчӱлдеде онтоп туруп, агашты чабарын токтотпойт.

— Тегин турган агаштарга кӱчӱркегенче, мени чап! — Ӱйи оның малта талайган колынаң ала койды. Қарган Кузьма токтой тӱжӱп, ак јалкындый чийилишкен көстӧриле ӱйинге кылчас эткен бойынча, оны сол колыла ийде салып ийерде, онызы бу ла мында отура тӱшти. А ӧбӧгӧни дезе кенете малтазын јерге мергедеп ийеле, та айлы јаар, та база неге де, је ол ок меңдегендӱ бойы јӱрӱп калды...

О-о, бу ла сегизең јашка једип калган Кузьма Захаровичтиң кылыгы башка бӱткен кижи эмей. Јаш тужында не болбойтон, нени кылынбайтан эди?.. Туш улус оны кайдаң билзин. Је Ольга Қармановна онызла кожо он сегис јаштаң ала эмдиге јетире јуртап, ончозын билер эмей. Оның јаман кылыктары керегинде ол ӧйлӧрдӧ комыдайын, айдайын дезең бу туйук тууларды ортозына бачым тарыйын кижи келер эмес. Оной-ып ла ӧй ӧдӱп калар. Олор канча катап ӧӧркӧшкӧн, ойто ончо ок катап эптешкен. Кӱнӱркек деп немезин тен айтпа да. Кузьма ӱйде јок тушта, айылга кандый бир анчы эмезе малчы тӱжӱп, чайлап барза, Ольганың ӧбӧгӧнининг бӱдӱш-бадыжы тургуза ла кубула берер.

— Айт, нени куучындаштыгар?.. Ойто туштажар болуп эрмектешкилеп алдыгар ба?

Ольганы болчок туранын стенезине јӧлӧй тургузып алала, «Айт, кемдер келип јӱрди?» — ле оноң до ӧскӧ јӱзӱн-башка суректар берип, јаагының эки јанына

өнөтийин колмылтыкла аткылап, канайтпаган эди. Ыш... Тарыныҥ јыды. Баш болзын!.. Бүгүн Ольга Карамановнаныҥ сагыжына нениҥ де учун шак ла ол ыраак өй кенете кире конуп келди:

«Айу куру ракетницаныҥ адыжынаҥ коркып, јүреги јарылган, а мени» — Ольга Карамановна мыжылдап, ол ло аламаларлу јыгып койгон эки агаштыҥ јанында отурды.

— Өлүм кайдаҥ, качан келерин ажындыра суураар эмес — деп, кенете Кузьманыҥ јобожып калган үни угуларда, үйи бажын өрө көдүрди. Өбөгөни дезе айуныҥ балазын кынјылап алган јанында турды: — Эмди канайдар, өскүс артып калган айучакты эзенге јетире заповедникке чыдадып берер керек, энези...

Ольга Карамановна унчукпады.

— Ол айу, мыныҥ энези, меге карам эмес болор деп пе? — Өбөгөни ол ок јобош үниле эрмектенди. — Айса, сен мени ол айула кожо өлзин деп пе?..

Ольга Карамановна база ла эрмек айтпады.

— Ольга — деп, өбөгөни ойто ло эрмектенди, — мен мындый неме бол калар деп сананбагам.

— Сен јаантайын сананбай јадыҥ — деп, учында келип, Ольга Карамановна үн угусты. — А ол туштa, мени колмылтыкла кезедип, адып, ченеп турарында...

Захаров чыдажып болбой, кенете кыйгырып ийди:

— Болор! ...Шырканыҥ үстине тус урба! — Оноҥ уур тынып, үйиниҥ јанына отура түшти. — Је болор, Оля... Соҥдоп калганыс, Оля — деди, — өткөн өйлөрди калас ойгоспо. Бис бой-бойысты јамандажар ла бой-бойыстаҥ айрылыжар өйдөҥ соҥдоп калганыс...

— Соҥдоп калганыс?! — Ольга Карамановна кенете кайкап, узак уйкудаҥ ойгонып келген чилеп, өбөгөнине көрди.

— Эйе, Оля, бис эмди өлзөбис те — кожо, јүрзебис те — кожо — деп, Кузьма Захарович кунукчалду ла бүбүмјилү үниле айтты. — Бу айучакты барып азыраар керек, Оля... Ол јаш... бат ого јүрүм јүрер керек. Тату сүт ичер, алама јиир керек...

— Кайран агаштар — деп, Ольга Карамановна өбөгөниниҥ јыгып койгон аламалу эки агашка чырышту ээгиле кекип, уур онтоп, јерге тайанып, өрө турды.

— Мөҥкүлик неме түҥей ле јок — деп, Кузьма Захарович актанат.

— А бу эки агашты сен öйинең озо öлтүрген — деп, Ольга Кармановна кезем айтты. — Сен јаантайын андый, озо баштап сананбас алтамдар эдип јадың, оноң ойто бойыңды бойың бурулап јадың... А бот бистиң соңдоп калганыс керегинде сен, байла, чын айткаң. Байла, ол керегинде узак сананган болорың, Кузя... Карыыр јöбинде балдардың да алдына, улустың да алдына уйат болор...

— Бат, меге ракетницадаң кече атпас керек болгон — деп, Кузьма Захарович айдала, айучакты чиректеп, үйиле кожо айлы јаар бастылар.

КАРА ЈАҢЫСКАН

Бойының тыш бүдүмиле мындый кижиге мен мынчага јетире алтай улустың ортозында качан да јолыкпагам. Эки јаагы, ээги керегинде айтпаза да кем јок — калың сагал туй базып койгон. Јок, бу кижиниң керек дезе эки көзиниң алды да түктү. А сүрекей тың өзүп калган ла тарабаганына уймалышкан чачы маңдайына түжүп калган. Оның учун көстöри ол түктердиң ортозынаң јаңду ла јалтыражып, кижини чала коркыдып, кажас-кажас эдишти. Сыны узун. Базар болзо, чала чöкпöйип ийер. Јок, јаңыс сöслö айтса, тен айуның ла бойы. Кара. Кирза сопокторының јаандарын ла уурларын кижи база кайкап көрöр. Је сениң јолыңа мындый саң башка оборлу кижи түнде учурашкан болзо, јүрегиң мында ла јарыла берерден маат јок!.. Оның түктү јүзиниң ортозынаң канайып та јалт эдишкен көстöрине де көрöтöни тегиндү эмес болбой...

Мен Алтын-Көлдиң сыраңай јарадында Беле деп јерде јуртап јаткан Кузьма Захарович Захаровко айылдап келеле, эки конгом. Бүгүн меге мынаң ары барар керек. «Тойгон јеринде тогус конбойтон» деп, алтай улус айдыжат. Чындап та, андый болор: бир кижини узак базалааргa јарабас ине. Барарын барар керек. Онызы јарт. Је көлди канайып кечериң? А мениң једерге амадаган јерим көл ажыра. Анда, Адышту деп јерде, кандый да атту-чуулу аржан бар дешкен. Ого јылдың сайын көп улус барып, эмденгилеп јат. Ого барып, эмеш јадып, эмденип, амырап алза кайдар.

— Кузьма Захарович, öскö арга јок, канайдар база, мени ол јаратка кемегерле кечирип салзагар — дедим. — Оноң ары мен јойу сала берерим...

Бу сегизен јашту карган öбögöн мойношподы. Мени бойыныҥ кичинегеш ле јеҥилчек темир кемезине отургызып, айлынаҥ атанып ийди. Күн јаан. Öй бар. Је бистиҥ кыймыктанарысты сакыган чылап, көлдиҥ ортозына једип келеристе, üстинеҥ төмöн, биске удура, салкындап баштады. Мындый салкынды бу јердиҥ улузы туку озодоҥ бери «верховка-терс» салкын дежетен. Көл түбинеҥ бери шöлүреп ле тынданыжып, түрүлишкен јаан толкулары аҥданыжып турды. Бистиҥ кичинек кемебистиҥ ичкери јолы чек токтоп, јаҥыс јерде айланыжат. А мен кайыктап билбезим. Кемени билгир башкарарга база јаан темигү ле üредү керек. Карган öбögöннииҥ эки колыныҥ чыдалы чыгып, терге ле көдүрилген толкуларла кожо чачылган сууга бастыра бойы көбö берди. Мен де бастыра бойым üлүш отурым... База ла эмеш тыҥ салкын болзо, казырланып јаткан толкулар кемени эмди ле кожо согуп ийгендий.

— Кайра бурылзабыс кайдар, Кузьма Захарович! — деп кыйгырдым.

— Салкын токтой берер болбой — деп, кемечи мени токынатты. — Қыймыктанбай, тым отурыгар...

Менде öскö арга јок, көс јумуп, сыраҥай ла тыҥ коркыган кучкаш чылап, корый түштим. А толкулар дезе токтобой, бистиҥ кемени ары-бери мергедеп турды. Је бу ок öйдö күн айас. Теҥериде каа-јаа ла чел булуттар бар.

— Алтын-Көл бойыныҥ кылыгын ажындыра айтпайтан эмей — деп, карган кемечи не де болбогон немедий эрмектенди. Мени, бу јажына баштапкы ла катап кемеге отурган кижини, коркыбазын деп айтканы, байла, быжу. Чындап та, бежен јашка јууктаганча, мен кемеге отурбаган кижи эмес бедим. Мениҥ öскöн јеримде мындый јаан көл дö, кемеле јүргедий суу да јок. Оныҥ учун эжинип те, кемелеп те эмдиге јетире билбезим. Бистиҥ јерде јаан-јаан таштарлу ла табышту, чакпынду суулар көп. Олорло эжинип те, кемеле де јорыктап болбозыҥ... Мениҥ билгеним — ат, уй, кой. «Байа ла Кузьма Захаровичти айбылабаган болзом — деп, эмди бу öбögöнгö килеп, бойымды бурулайдым. — Эртен турагы теплоходло кайра түжетен немени...» Је табынча

салкын токынап, кӧлдиҥ атыйланган толкулары јабызай тӱшти. «Кудайдыҥ бары, байла, чын болбой» — деп, ичимде санандым. А толкулар токтой берген кийнинде, бистиҥ кичинек ле, је быйанду кеме кайыктардыҥ кажы ла кыймыгыла кожо керектӱ јаратка тӱрген јууктайт...

— Быйан болзын! — Мен сӱӱнип, јаратка тӱжӱп јадала, кемечиге канча-канча катап айттым. — Јакшы јеткер, Кузьма Захарович! База катап улу быйаным јетсин слерге!..

— Мынаҥ ары Адыштуга кол до сунзагар, једе беререер — ӧбӧгӧн ары болуп јадала, јартады. — Бу ла мынайда јараттай барыгар. Мында пионерлер амыраган. Олордыҥ лагери кече атанып барган...

Мынаҥ ары мениҥ кинчегим кара јаҥысканга башталды. Та кажы јолло базатан — чек ле аайлап болбой турдым. Јолдордоҥ кӧп јолдор: кезиги јыраалардыҥ ӧзӧгиле кӧҥдӧйлӧнип, кыр кууп барган, бир јарымызы бу ла мынайда айланышкан. Кайдаар базар, канайдар?.. А кӱн калыҥ сӧҥӱскендердиҥ ле караҥуйлай берген арканыҥ ортозына мени јаҥыскандыра арттырып, кырлар ажып јанарга там ла меҥдеп баратты.

Мында кыйгырзаҥ да, је сениҥ кыйгыҥды кем де укпас. Туулардаҥ тууларга тебилген Алтын-Кӧлдиҥ уур толкуларыныҥ онтожы ла табыштары сениҥ кыйгыҥды кӧмӧ базып салар. А оҥ јанында ак карларлу сӱмерлердиҥ ӧзӧгиле маҥтап тӱшкен аар-калап Чолушман суунын узада тарткан сыгыды. Менде керек дезе, тен, плащ та јок. Бу ээн-туйук тайганыҥ ортозы јаар кемге, неге иженип келген кижи эдим?.. Санаам там ла караҥуйлайт... Је кенетийин, «Кудай бар эмтир!» — деп, ойто ло сӱӱне бердим...

Азып, ары-бери јол бедреп турганчам, бу ла јанымда кандый да мотордыҥ типилдеген табыжы угулды. Кӧрзӧм, сакыбаган јанынаҥ мениҥ ырызым, мениҥ тыным ла аргам кайдаҥ да једе конуп келген эмтир. Бого кижи бӱдет эмеш пе! — бу ла јуугымда, бу ла јуугымда, бу ла јаратта кош тартатан бот-кеме келген типилдеп турды. Мен сӱӱнгениме колымды јаҥып, боткемениҥ токтой тӱшкен јерин кӧстӧп јӱгӱрдим... Једип келген бойынча, ала-тарый арай ла кайра јӱгӱрбедим. Кандый да бӱрӱҥкӱй, јаан немениҥ оборы элбеҥдеп, буттарыныҥ алдына учурашкан агаштарды «тарс» эттире сый базып, нени де бедрейт. Кӱнниҥ кулактары ба-

дыш кырлардың ары јанынаң билдирип те турза, је мында, агаш аразында, тапту бӱрӱңкӱй. Энирги суунын табыжы коркымчылу шӧлӱрейт. Јайгы энирдиң серӱӱн ле чыкту јыбары согот... Мен јыраа ажыра туруп алала көрӱп турзам, айу эмес, а кижи баскындайт. Кижи!.. Ол кандый да банкалар јууйт. Байа мен мында јер сайын јаткылаган банкаларды, кефирдиң шилдерин, бӱткӱл булка калаштарды көргӧм. Пионерлер јангылап барарда, олордың арттырганы бу деп, кыйалтазы јогынаң сескем.

— Јакшылар ба! — Мен ыраагынаң кыйгырзам, бедренген кижи та нени де айтты ошкош. Је мен оңдобой калдым.

— Јакшылар ба!

— Бас, бас бери! — Ӱни тунгак угулды. — Турист пе?.. Јок?! Айдарда, јошкыи ба?..

— Астым, нӧкӧр...

— Азатан кижи бери не келер!..

Мен база эрмек айтпай, ого калаштар јуужып, куру шилдер тажыжа бердим.

Бир айдаң артык јаткан пионерлер мында, чындап та, көп немелер арттырган эмтир. Јӱзӱн-базын јиилектердиң јулугын урган јаан-јаан банкалар, кефирдиң шилдери, ачпай, анайда ла таштап ийген консервалар...

— Тойу улус курсакты кичеебей јат — деп, ол кандый да каранғуй ӱниле эрмектенди. — Торо деп немени көргӧн эмес. Мыны тегин јерге таштап ийгенче, мал азырабас па?..

Та кандый да кижи — база эрмек айтпады. Меге кандый да эп јок. Оның ӱстине та нениң де учун коркымчылу. Је ӧскӧ арга јок, оның учун сурадым:

— Отурайын ба, ӧрӧкӧн?..

— А незин сураар — деди. — Айуга азык болбоско турган болзоң, отур!

Бот-кемениң ичи ыжык ла ӧчӧмик отту. Озо ло баштап, мен оның чырайына ајару салдым: бастыра бойы тӱк. Көстӧри ле јалтыражып јат. Јаан балтырларлу колдорының кыймыктары бӱдӱмчилӱ ле табылу. Ол бот-кемезиниң моторын иштедип, нени де сурабай ла айтпай, айдың јаркынына јалтыраган көллӧ, оноң ойто Чолушман суунын бойыла јӱсти. А мен эмеш токынап алала, не болзо, ол болзын деп санандым. Кем мени кӧлди кечиргенин, канайып кечкенисти, кайдаар ама-

даганымды куучындап отурдым. Ол мен јаар јаңыс кылчас эделе, јаңыс ла оос эрмек айтты:

— Захаров кечирген дединг бе? — Мен каруу берерге јеткелегимде, оноң ары кожуп ийди: — Торолоп јӱргеп туристтерге яблоко, помидор садып, байып јадырым дейт пе?.. У-ы-х, бай, капиталист!.. Анайда ла јууда да болбогон.

— Кузьма Захаровичти кандый да оорулу кижи дежет не...

— Оныҥ ооруѕы ондо турзын — деп кизирт этти. — Оору болзо, айдып бер меге, јуу ӧйинде ондый јаан садты канайып салган?..

— Бистиҥ Сибирьдиҥ кату ар-бӱткенин ченеген. Мында тӱжӱмдӱ садтар ӧскӱрери јанынаҥ наукада јаан учурлу иштер ӧткӱрип турганы коомой бо?

Оныҥ кезем ле соок көстӧри мениҥ јӱзимди торт ло бритваныҥ курч мизиле эрей тартып ийди ошкош.

— А бу јерди ӧскӧ улус сӱӱбей турган, оныҥ тузазын билбей турган деп сеге кем айтты.

Мен унчукпадым. Је ол менеҥ каруу сакып чӧкӧйлӧ, ӧкпӧзин бадырынып болбой, баштап алган шӱӱлтезиниҥ учына чыгар деди ошкош:

— Каршулу јууныҥ кату јылдарында, тӧрӧли калыкјонныҥ кызыл канына бастырып ла чӧҥӱп, тынып та болбой јадарда, ол сениҥ Захаровыҥ, мында, бистиҥ Сибирьди тыҥ сӱӱчи болуп, оныҥ аҥын адып, оныҥ балыгыла азыранып... А јуу мынаҥ, бу Алтайдаҥ, бу Сибирьдеҥ башталган болзо, ол кандый таланы «сӱӱп турум» деп ырбагай эди, а?!.

Бу эки кижи, байла, бой-бойлорына тыҥ ачынышканы быжу эмтир. Олордыҥ ортозыла кандый казыр суу агып ӧтти не?.. Шак ла бу ӧйдӧ ол база ла кӱрт этти:

— Сад ӧскӱрген... Ыш, кандый арга тапкан! — дейле, кенете буттарыныҥ алды јаар тӱкӱрип ийди. — Садты ол акту јӱрегиниҥ сӱӱжиле эмес, а ачыназыныҥ аалгазыла ӧскӱрген. — Ол там тыҥыда ачынып, кату, тунгак ӱнин угусты. — Захаров бойыныҥ яблоколорынаҥ, помидорынаҥ, оноҥ акчадаҥ ӧскӧ нени сӱӱп јат, а?!. Керек дезе, онызыларын да бойыныҥ балдарына тегин јидирбей јат. — База эмеш унчукпай барып јадала, сакыбаган јанынаҥ сурады. — А сени кӱндӱледи бе?

— Кӱндӱлеген...

— Кӯндӯле-ер. Мак сӯӯп јат, карган шилти. Јакшы көрӯнерге јат.

Мен удура такышпадым. Бойым да керегинде куучынымды токтодып ийдим. Эмди јаңыс ла мотордың типилдегени ле суунын табыжы угулат.

Узак та ӧй болбоды — бис Чолушманның оң јарадында кандый да кырдың эдегине келип токтой тӯштибис. Ол узун ла сууга уурланып калган. Јоон кендирди јараттың кырында бозорып турган төңӧшкӧ орой чачып, кемезин јууктада тартып, бойы јер јаар озо секирип ийди. Мен оның кийнинең база јаратка чыктым. Бу ла ӧйдӧ байагы бойынча табыш чыгарбаган эки је ле деген кара ийт карањуйдаң чыга конгылап, озо баштап ээзинің јанына токтой тӯшкӯлеп, мени көргӯлеп ийген бойынча, «Р-р-р» дештилер. Ээзи олорго кӯзӯрт эдип, та кандый да сӧс айдарда, тургуза ла карањуйда кайылгылап калдылар.

Оның туразы кичинегеш эмтир. Чой печкениң эжигинең от кызарат. Ӧбӧгӧн серењкезин шылырадып, столдың ӱстинде кара јаңыскан карыгып турган ӱспекчини јарыдып ийди. Тутказлы ла туранын ичин череттебегени билдирет. Оның јоон-јоон тоормошторы јаантайын салып турган изӯ отко какшагылап, кижиниң эргеги бада бергедий болуп јарылгылап калтыр. Бекем агаш столдың ӱстинде јаан кружка ла бир канча стакандар көрӯнди.

— Уха — деп, сок јаңыс сӧс айдып, чой печкениң ӱстинде турган кара кӧӧшти айылдың ээзи кызыл колдорыла ала койып, экелип тӯрген тургусты. Столдың ок ӱстиндеги полотенцени ача тартарда, тарелкада белен кезип койгон калаш көрӯнди.

— Мен Иван Трифонович болорым — деди. — Кандыков...

Мынайып бис эрмек јогынаң ажанып баштадыс. Мен портфелимди ача тартып, Иван Трифоновичтиң алдына јарым шил кабак аракы тургустым. Ол, чочый берген чилеп, уур бажын тургуза ла мен јаар кӧдӯрди:

— Јарайт — деп јӧпсинеле, шилди тӯрген алып, кырлу стакандарга шылырада уруп, — тут — деди. Оноң бойы озо ичип, јаан кара колдорыла оозын туй тудуп, бир кезекке тымый берди. — Айдарда, сен бичиичи бе?.. А мен көллӧ совхозтың кожын тартып јадым...

Бистиң куучыныбыс ойто ло токтоп калды. Иван Трифоновичтиң мени күндүлеген чарагандары јаан да, семис те болуптыр.

— Сүрекей уха болтыр! — деп мактадым. — Мындый балыктар јаңыс Чолушманда ла Алтын-Көлдө јүретен болбой.

— Учуражып јат — деди. — Је азыйдагызы чылап, чамчаны ушта тарткан бойынча, бу ла јараттаң шүүндеп алар арга эмди јок эмей.

Бис экүниң ортодо үзүлгек эрмек байагы шил ле кööштöги балык түгенгенче, тапту узак öтти. Иван Трифонович Кандыков деген кижи бу ла Чолушман өзөктö чыккан ла чыдаган эмтир. Кызы ла уулы бар. Олор совхозтың төс јеринде. Кажызы ла таңынаң јуртагылап јат. Кажызында ла бойлорыныҥ бала-барказы, бойлорыныҥ иш-тожы.

— Үйимниҥ өлгöли эки јылга једе берген — деп, Иван Трифонович јартады. — Энези божоголы кызым чек эжигим ачпас болды. А уулым — бир јайдыҥ ичинде келзе — келер, келбезе, база бойыныҥ табы...

— Чыдаган, алдынаҥ ээ ле эр бе?..

— Эмдиги балдарга — деп, Трифонович араайынаҥ эрмектенди, — эмдиги балдарга сениҥ колыҥ кокту, карманыҥ калыҥ болзо, сен олорго керек, сен ол туштa олорго ада...

Бу кижи та качан да, та неге де айдары јок тыҥ ачынган болгодый. Је бу ок öйдö бойыныҥ да кылыгы јеткил болбой кайтсын. Кара јаңыскан мында канайып јадат не? Ак кайыҥдардыҥ ортозында турган сок јаңыс мöшкö түҥей кижи. Меге ол та ненииҥ да учун карам. Је бу ок öйдö, оныҥ јүрүминде кандый да јажыт бар деп билдирет. Шак ла оныҥ учун бис мында экүдеҥ экү де болзобыс, куучын канайып та көндүкпей турды.

— А мени јууга төгүндеп аткаргандар! — деп, ол кенете кезем ле кату айтты.

— Оҥдободым, Трифонович...

— А кату öйдö бойыныҥ тынын корыгандар ас па? — деп, ол меге узак ла соок көрди. — Мында кижи оҥдобос неме јок... Кезиктери бастыра немени кызыл тилле эдер эмес беди... Ур-а, ур-а! — бат, кыйгызыла улусты кайкаткылап јат. А јеткер келзе, јылан чылап, јер алды јаар кире де бергилеер ине...

Иван Трифоновичтиң јартаганыла болзо, оны, он алты јашка јаңы ла кирип јӱрген уулчакты, азыйда бу ла мында болгон колхозтың ла јурт Советтиң бийлери јажын өнӧтийин кожоло, јууга аткаргылап ийген. Не дезе Иванныҥ сӧӧк-тайагы јаан болгон. Оныҥ ӱстине шак ла ол «бийлерге», кезек те ӧйлӧргӧ болзо, бойлорыныҥ черӱге атанар јажы јеткен балдарын корып алар керек болгон...

— Мен анда ӧлӱп те калар эдим! — деп, Трифонович кенете ӧкпӧӧрий берди. — Мен јууны Сталинградтыҥ ӧрт-тӱбегинеҥ баштагам. Јӧҥгӧ дӧ бастыргам, шыркалаткам да... Учы-учында Освенцимниҥ кижи ӧлтӱрер тамызынаҥ чыккан кижи мен... Ӧлӧлӧ, ойто до турган дезе, јастырбазыҥ...

Освенцим... Польшаныҥ бу городында тӧзӧлгӧн тӱрмеде тӧрт миллионноҥ артык јӱзӱн-башка укту улус ӧлгӧни керегинде мен јаңыс катап кычырган ла уккан эмезим... Мыныла колбой, Майданек, Маутхаузен, Бухенвальд деген сӧстӧр бажымда тургуза ла айланыжа берди.

— Кижиниҥ ӧлӱмине белетеген ол фабрикадаҥ мен 27 январьда 1945 јылда, качан бистиҥ Кызыл Черӱ оны јайымдаарда, јарым тынду чыккам — дейле, тудунып отурган стаканын көҥкӧрип ийди. — А оноҥ арыгызын... — Иван Трифонович уур тынып, јаан јудругыла столго араай согуп ийди. — Оноҥ арыгызы бу... мен.

Мениҥ кенетийин јолыккан таныжымныҥ уур колдоры бу алдымда столдыҥ ӱстинде јадыры. Сабарлары јоон ло узун. Алакандары бек ле калыҥ.

— Айдарда, сен Горныйдыҥ бойынаҥ дединг бе? — Мынайда сурайла, кенете сагалду јӱзин чырчыйтып, кандый да каткы айасту ӱн чыгарды. — Мен бистиҥ городто јууныҥ кийнинде бир де катап болбогом... Город көрбӧгӧним тӧртӧн јылга шыкай берди...

— Чын эмеш пе?

— А ондо нени эдер? — деп, суракту кӧрди — А не, городтыҥ улузыныҥ јаман сӧс айдып, алты-ӱстин тоолошконын угатам ба?.. Ондый неме јӱрӱмимде јеткилинче болгон...

— Иван Трифонович, — дедим, байла, ого эмеш ӱреңже берген ошкожым. — Иван Трифонович, слер јаңыс ла ачынбагар, — ол мен јаар алаҥзулу кӧрди: — Ӱредерге бе?..

— Јок, јок...

— Айса, мен неге ачынатам а?

— Је слер, мен бодозом, өткүре кезем ошкожоор — деп айда салганымды бойым да билбей калдым.

— Менің јүрүмимди јүрүн көрзөң — деп, уур тындым. — Менің чыккан да јерим, өлөтөн дө јерим мында, бу ла эне Чолушман алтайда.

Кандый да каруу јандырбай, мен база уур тындым...

— Је уйуктаар өй јеткен — дейле, Иван Трифонович стенеге коштой турган нарга көргүсти. — Мен бу ла полдоң... а тышкары мөш алдына барзам, оноң артык.

Ол мени эртен тура бойы ойгозып ийди. Эмди тышкартында ажанып јадыбыс. Иван Трифонович таң алдында туруп, чарагандар тудуп, ту качан кайнадып койгон. Күн чалыйт. Күүктер јыңкылдажат. Теңериге сүскен туулар бой-бойлорын јүктенижип, кайдаар да сунгулап калган.

Кече мен лаптап көрбөгөм: эмди оттың јанында төжи ачылып калган Иван Трифоновичке база ла кайкап көрдим. Төжинде ак ла узун түктер. Кабактары јелбер ле койу. Кабагының кара түктерининг ортозынаң кандый да ак кылдар атрайыжат. Кулактары база јаан. А көстөринде кандый да аңылу өң билдирбейт. Бу ла одожыста бозоргон туйук кара туу ошкош кижи...

— Мен сени Адыштуга апарып салайын — деп, ол бойы јөпсинип, мени кенете кайкадып ла сүүндирип ийди. — Оноң башка база катап азып, чындап та айуга азык болуп каларың. Бистиң јердиң айулары ла артканда аңдары байлу книгага кирип калган. Оның учун көп... Тың өскөн.

Иван Трифонович Кандыковтың бот-кемезининг моторының типилдегени одоштой турган ончо тууларга јаңыланып, Чолушманды өрө алды. Мен эмди кечегизи чилеп коркыбай, јаңыс ла бу јердиң кандый да казырына ла бу ок өйдө айдары јок јаражына ајару салдым... Бийик туулардың јиктерин төмөн тоозы јок суулар агарыжып түшкүлейт. Кандый да бир арада таштаң ташка тайкылып ла калып, учар суулар күүлеп түшкени көрүнет.

— Бат, бистиң јер — деп, Иван Трифонович эрмектенди.

— А слер, Иван Трифонович, мында кара јаңыскан

jадып, коркыбайдыгар ба? — деп сонырқадым. Бис дезе Адыштуныҥ аржанына jууктап келген туш болгон.

— А неден коркор? — деп, Иван Трифонович акту кӱӱнинеҥ кайкады.

— Кара jаҥыскан jадарынаҥ коркыгай — деп, мен бойымныҥ оҥдогонымча айттым, — айулардаҥ коркыгай...

— Мында улус бар эмес, неден коркор? — деп, Иван Трифонович мени торт ло кайкадып ийди. А кебер-бӱдӱминде ойын да, кокыр да, өчӧлгӧн дӧ билдирбейт. — Айудаҥ не коркор?.. Айулар jуу-согуш баштаар эмес. Бот коркыйтан неме улус ине. А мында улус ас.

Мен оныҥ бу саҥ башка шӱӱлтезин тыҥ кайкап та уккан болзом, je ненииҥ де учун каруу jандырбадым. Байла, кара jаҥыскан jӱрӱп ле иштеп, анайда ла сургап калган туру. Je бу ок ӧйдӧ мында, Чолушманныҥ аалга jарадында туруп, бой-бойлорысты бис кандый да сезӱле оҥдошкондый болгоныс. Jок, бой-бойлорыска бис карузышкан кӱӱндӱ айрылышкан эдибис.

Иван Трифоновичтиҥ бот-кемези кайра болуп Чолушманды тӧмӧн типилдеп барадарда, оныҥ кийниненеҥ кӧрӱп турала, мениҥ алтай кӧксиме бир орус поэттиҥ jолдыктары кенейте эбелип ле тынданып келди: «Людей неинтересных в мире нет».

— Чын, шак ла андый: бу ак-jарыкта солун эмес кижи jок...

АЛГЫЙЧЫ ЭМЕГЕН

Алгыйчы эмеген мынаар бу барадыры. Jажаган jаан jажыла кожо бели коркойып, ичкери энчейип калган. Оныҥ оҥ колы тумпур. Беш сабарыныҥ эмеш ӱсти jаар карызын тумпурайта кезип салганынаҥ бери эмди, байла, одус jылдаҥ ажа берген болор. Мыны неден улам, канайып кескен?.. Оныҥ бу jеткерннде акту бойыныҥ кинчеги jок. Ол jанынаҥ өскӧ улус бурулу.

Алгыйчы эмеген кадык колында jаан эмес казеин кӧнӧккӧ jымырткалар чокчойто салып алган эмтир. Jаҥы ла магазиннеҥ садып алган. Оныҥ эди-каны толу, оборы jаан. Базыды уурлап калтыр. Кандый да тегерик. Мен ӧрӧкӧнди көргӧн лӧ бойынча танып ийдим.

Je janына келип, jакшы сурабадым. Меге оныла ойто катап таныжып, качаннаң бери Алгыйчыны билеримди айдарга ла эске алындырарга уйатту. Не дезе, оның оң колынаң астыкканында, айса болзо, менің буруум ла jиит чагымның тенеги база бар ошкош.

Алгыйчы эмегеннің кажы ла алтамы сайын, оның курып калган оң колының тумпук карызы сыраңдап турганын меге көрөргө сүрекей күч... О-о, ол туштa, одус jыл кайра, бис кандый тенек болгонывыс! Он jети- он сегис jашту уулдар, а сагыш jүрер jеринде куру кей, салкын. Ол jыл шак ла бу колхозто аштың түжүми тың болгон. Бис, онынчы класска үренетен уулдар ла кыстар, үредүлү jылды бойының өйинде баштабай, бу колхозко аш jуунадарга келгенис. А бистиң иштеген бригадада эмди бу jайбаңдап бараткан Алгыйчы ол туштa jиит келин, кажамар-казан азаачы болгон эди. Jирме беш jашту, jиит, омок ло ийде-күчтү келин болгон эмей. Тыш бүдүмиле Алгыйчы су-кадык та болуп билдирзе, je туш кижиниң көзине тургуза илинбес оорулу болгон.

— Jастыгып калган кижи ол — деп, бу jердиң улузы айдыжатан. — Каны jастыккан, нервазы оору.

Алгыйчы чайлап отурган болзо, кем де ого сакыбаган jанынаң кенете, «Айагың чач, Алгыйчы!» — деп кыйгырып ийзе, ол колындагы айагын тургуза ла мергедеп ийер. Оның jанында кандый бир кижи отурган болзо, адын адап, мындый кижини «Сок, jудрукта, Алгыйчы!» — дезегер, келин jуугында кижини тургуза ла согуп jат. «Сок, сок, сок» — дезең, кажы ла айткан сөзиңле кожо jудрук тычылдап ла күчүлдеп барадар. А биске бу jаан каткы ла соот болгон. Нениң учун дезе бистиң кашамар кайдаар да базып бараткан болзо, «Алгыйчы, jада түш!» — деп кыйгырзаң, ол тургуза ла көңкörö бар түжер. «Алгыйчы, тур, не отурың!» — деп, кыйгырып ийзең, ол эмди ле бут бажында.

Бис оның оорузына бүтпей, улус ·каткыртарга омок ло jиит келин өнөтийин кылынып турган деп бодойтонывыс. Оның учун ажанарга ла келзебис, Алгыйчыны кыйнап, «Тур, jат, сок!» — дежип, не болбойтон эдибис. Эмди сананарга да уйатту. Шак ла оноң улам, бистиң бирүбистиң кал-тенегинең, бу ла барып jаткан Алгыйчы эмеген одус jыл мынаң кайра оң колынаң астыккан эмес беди!..

— Көнөгөөрди чачкар, Алгыйчы! — деп, эмди ле мен кыйгырып ийген болзом, ол јымырткалу қөнөгин бу ла бого мергедеп ийер эди. Бу кижиниң мындый саң башка оорулу болуп калганының шылтагын бис ту кийнинде алаң кайкажып укканыс. Оның үстине Алгыйчы отто кайнап турган көчөлў казанга колын суга салып, оны өртөдип те эмес, а сөөгине јетире быжырып алган јеткердиң кийнинде, канайып, калак, бүтпейтен эдибис?!

Алгыйчы јайгы күннің јалакай чогына ла јердиң јўзўн-башка јулугына толуп калган кеен-јараш алама-дый, он сегис јашту кыс тужында Ада-Төрөл учун Улу јуу токтогон. Јуудаң төрөл јерине јанып ла келген бойынча, Иркитов Еремей оны сөстөп, айыл-јурт төзөгөн. Бир јылдың бажында олор кысту болгондор. Алгыйчының адазы канду јуудаң кайра бурылып јанбаган. Энези, Эркелей эмеген, јаантайын ла сырыңытып оорып јўрер кижи болгон дежет. Оның кинчеги — талгак оору. Та не боло беретен болбогой, кезикте Эркелей отурган ла јерине јыгылып калар. Чырайы кугара тоңуп, эки көзи кажайа аңданып, тиштери чыкыражып јадар. Кижи көрөринең коркор. Энези эки сырзак колыла буурайа берген чачын јулмаштап, оозынаң ак көбўк анайда ла төгўлип јадатанын Алгыйчы бу јўрўминде јаңыс катап көргөн, јаңыс катап кинчектенген ле ыйлаган дейзеер бе.

Туткагы ödö берзе, энези кем ле јок кижи. Је тўңей ле ого, Алгыйчының энезине, јаңыскан јадарга сыраңай јарабас. Ол ло талгагы кенете тудуп, отко јыгылып, кўйўп те калардаң маат јок. А öскö јеткерлер ас па эбире?.. Оның учун Еремей кўйўзиле, көргөн јаңыс кызыла кожо јадып турганы ол.

Тегин онойдо, кижи коркор талгагы табарбаза, Эркелейдиң иштеңкейи, ару-чеги башка эмей. Бир де тегин отурбас. Таң алдында туруп, уйларын саар, олорды азырап, кабыруга айдаар. Ойто келип, казан азар. А казан-айагының арузын не деп айдар. Тен кажызын ла ўрўп, ару бöслö арчып, сыймай тудуп туратан эмес беди.

Энези мынайып кадык јўргенде, Алгыйчы ла Еремейге тен коот-јыргал. Öскö келиштире айдар сöс тö јок. Туруп келзе, белен азып койгон изў-јылу курсак — ажанып ал, ишке бар. А баланы, олордың сок јаңыс

кызычагын, энези бир де ыйлатпас. Тен колдоҥ до тӱжӱрбес — алып јадар.

Еремей военный фуражказын, гимнастерказын, солдаттаҥ келген бастыра кийимин чупчыгалак туш. Ол колхозтыҥ јылкы малыныҥ заведующийи болуп јат. Эртен тура ӱйдеҥ чыгып атанза, јаҥыс эҥирде јанар, Алгыйчы дезе ол јылдарда јалаҥ ижиниҥ бригадазыныҥ учетчиги болгон дежет. Бу ла саҥ башка ооруга бастырганынаҥ бери Алгыйчы учетчик болорынаҥ мойножып, казанчыныҥ ижине кирген.

Энезиниҥ оорузы там тыҥып, бир кӱниҥ ичине экиӱч катаптаҥ талып, јыгылып турар болды. Öскö канайдар да арга јок — јаҥыс больницага апарары арткан. Энезин аймактыҥ тöс больницазына апаргылап салала, Алгыйчы ла Еремей элижип-селижип, кӱнӱҥ ле сайын ого баргылап келетендер. Аймактыҥ тöс јуртына јетире мынаҥ узак эмес. Јӱк ле јети бериспе. Бир ле чай қайнамга эмезе таҥкы тартымга барып келер ине.

Алгыйчы кече ле энезине барып, ого азык-тӱлӱк јетирип, узак куучындажып отурган.

— Мен тегин онойдо кадык кижи ине — деп, Эркелей эмеген кызына айткан. — Бу бойынча болзом, Еремей кӱйӱӱм јеерен адын тележказына јегип, эртен-соҥзын мени мынаҥ апарзын. Јеен баламды көрöйин деп... кунугып јадым — дейле, Алгыйчыныҥ энези, та ненииҥ де учун эпјоксынып, кӱлӱмзиренген.

Баш ла бол! «Јеткер јеҥ алдында» дежетени чын эмтир. Таҥ алдында Еремейдиҥ айлына колхозтыҥ конторазын јунуп турган келин келип, узак шыралап, улу тынып, кинчектенип турала, учында айткан:

— Та-ай, көöркийлер, тен меге јаман санангылабагар — деп, актанып баштаган. — Айдатан сöзим оозымнаҥ бадып чыкпас та болбой. Је канайдар, көöркийлер, айт дешкенде, канайып айтпайтам?!.

— Бу не болгон? — деп, Алгыйчы кайкады.

— Тӱҥей ле угула беретен неме эмей база...

Алгыйчы ла Еремей бой-бойлорына көрӱшкилеп, кенете серенгилеп ле тӱймегилеп чыкты:

— Не... не болгон?!. Кинчектебей, капшай айтсагар, блар!..

— Слердиҥ энегерди божоп калган деп јетирӱ келди — дейле, бойы озо ыйлап ийди. — Калак, тен коомой сананбагар. Айт дешкенде, айтпас аргам јок...

Оноң ары болгон керекти чындап та айдарга коркышту. Мындый учуралдар, байла, бу алтай јерде чек болбогон эмезе јўс јылдың бажында болгон до болзо, сок ло јаңыс катап... Шак ла мынаң улам, Эркелей эмегенниң кызы, кече ле јаңы су-кадык, ойын-каткыда јўрген јиит келин, Алгыйчы, ўргўлјикке мындый болуп калган дежет... «Сок!» дезең, согуп ийер. «Ӧртӧ!» деп јакарзаң, ӧртӧп тӧ ийер.

Отко до калып ий дезең, калып ийерин ол туштa бис билген эмезис. Талайдың јарадында турган болзо, «Калы!» — деп кыйгырзаң, талайдың тўбине айажы јогынаң калып ийерине кем бўткен?!.

Мыны јаңыс бу јурттың, бу јердиң улузы билер. Туурартаң келген ӧскӧ улус, тыштынаң көргӧндӧ сукадык кижиге бўтпези де јолду.

Алгыйчы кандый бир немедең чочыза, кайдаң кенете ийт чыга конуп келзе, базып баратса, јолдо јылан јаткан болзо, јаман сӧстӧрлӧ белиңдеп, тургуза ла туура секирер. Кысқарта айтса, мынызы оору кижиниң — кинчек-шыразы, тенектердиң — соот-каткызы болгон ине...

Энезиниң мӧңкўзин јерине апарарга Алгыйчы ла Еремей ӧлгӧн кижи салатан туранын эжигии ачып ийеле, мында ла јўректери јарылғылап, бойлоры арай ла болзо, ӧлгўлеп калбаган... Кудай бар бололо, тирў јўрген кижи бу кудайдың алдына мындый неме көрӧт эмеш пе?!. Моргтың эжигин ачып ийер болзо, Эркелей эмеген, Алгыйчының энези, тапчанда тирў отурган!.. Арык колдорын кызына тургуза ла удура сунуп, «Балам, кызым!» — деп, тунгак ўниле кыйгырган. Чачтары ўрпейижип калган, чырайына кижи көрӧр эмес — куп ла куу. Мен кандый кинчек эткем?!. Мени... мени — деп, эмегенниң ўни чек ле чыкпай барган. Алгыйчы дезе энезиниң ўнин угуп ийеле, аай-кооӥ јок багырган бойынча јана болуп, барып јаткан уузын бойы да билбей, бодоп ло јўгўре берген...

Јууда јўрўп, канча канды, канча ӧлўмди көргӧн кўйўзи Еремей анда да чочыганына јана болуп јадала, ойто бурылган.

— Мен кандый кинчек эткем?! Мени ӧлгӧн улусла кожо бу карангуй кыпка качан бӧктӧгилеп койгоноор, Еремей, балам, кўйўўм?! — деп, Эркелей эмеен кыйгырып, кўйўзин бурулап, ыйлап болбос ыйдың ортозын-

да оноң ары комыдаган. — Тўниле кыйгырдым, кем де келбеди. Ары ла ölўп калган болзом торт не.

Еремей канайтсын — нени де удура айдып болбогон. Моргтың каруулчыгы болгон карган орус кижиниң сагалдары атрайыжып, эки көзи jеткерлў тазырайыжып, бу ла мында тын-тырс jогынаң тура калган. Бат мыныҥ кийнинде Эркелей эмегенге jўрўм jўрерге, эбире jаткан эл-jонныҥ көзине көрöргö, байла, сўрекей кўч болгон. Ол jанын келеле, jаан да узак jўрбеген — буунып койгон дежет. А сок jаҥыс кызы Алгыйчы оноҥ ло бери мындый болуп калган. Бу оору канайып башталганы керегинде Алгыйчы бойы да, оны билер бу jердиҥ улузы да эрмек этпейтендер... А бис оны билбегенис. Jе ондый да болзо, качан да, канайып та актанып болбозыбыс! Бис тўҥей ле кал-тенектер: кижиге кинчек, а биске каткы... «Öскö айылда ölгöн кижиниҥ jыды сеге jетпес» — деп, кандый ойгор айтты не?..

Мен бу аймакка ла бу jуртка көп jылдардыҥ бажында келип, эмди jетен jашка jедип jўрген Алгыйчы эмегенди сакыбаган janынаҥ көрўп ле танып нйбеген болзом, шак ла ол кунукчалду учуралды, айса болзо, эске алынбас эдим. Jок, канайып оны эске алынбас! Алгыйчы эмегенниҥ бойын көрбöгöн дö болзом, тўҥей ле ончозын сананарымда, эске алынарымда алаҥзу jок. Бойыҥнаҥ бойыҥ качып болбозыҥ!.. Jаш тужыҥ сени таныш кажы ла боочыда, суучакта, ташта, тытта, мöштö, кайыҥда — кайда. ла jажынып калган сакып jат.

Ол туштa бу колхозко аш jуунадыжарга келгендердиҥ ортозында бир Моткочоков Виктор деп уул болгон. Ол эмди та кайда jўрўп ле иштеп турган — мен билбезим. Он класстыҥ ла кийнинде мен ого jолыкпагам. Jе оныҥ чырай-jўзи бўгўн мениҥ сагызыма килт ле кирип келди. Jўзи осполу, jаан коҥжок тумчукту, ак чырайлу уул болгон эди. Улуска öнötийин ле бойыныҥ jаан арсак тиштерин көргўзерге турган чылап, оозын jаантайын ла ачып алган jўрер. Бат ол, Моткочоков Виктор, jаантайын ла каткырып, чылаазын jогынаҥ Алгыйчыла аҥдыжып ла мееркежип турала, кöчö булгайтан узун сапту jаан агаш сускула бажына соктырган эди. Jе андый да болзо, jалкыбаган. Алгыйчыны кинчектеп, аҥдыжып, «Сок, jыгыл!» — деп, тоозы jок jакарып, бойы каткырып чек ле божобос. Бу jердиҥ улузы оны канча ла адылган, ого канча ла айткан:

— Эй, уул, ол оору кижи. Сен Алгыйчыла уружарыңды токтот!

Је Моткочоков улустың айтканын керекке албаган. Ол Алгыйчының оорузына бӱтпегени јарт. Оноң башка тоң ло чек јӱӱлгек эмес, ондый јеткерлӱ немени кылынбас та, сананып таппас та эди.

Тӱште ажанатан ӧй. Бис таарларга јык толтыра уруп койгон ашты келген машиналарга коштоп, элеватор јаар аткарып ийеле, ажанарга келдибис.

Моткочоков Виктор јеткерлӱ кылык сананып алганын кайдаң билетен эдибис?!. Ол чадыр айылдың эжигине јууктап келеле, мынайда шымыранды:

— Мен озо кирейин. Алгыйчы чын анайда эдип турган ба айса улус каткыртарга ӧнӧтийин кылынып турган ба?.. Эмди ле јарталар — дейле, чадырдың эжигин ача тартты.

А бу ӧйдӧ Алгыйчы сол колын ӧрӧ кӧдӱрип, казанның изӱ буузынаң алаканыла јӱзин бӧктӧй тудуп, оң колыла шак ла ол узун сапту јаан агаш сускузыла эттӱ кӧчӧни булгап турган эмтир. Моткочоков Виктор эжикти ача тарткан бойынча, кенете бойының чамчазының оң јеңин кайра шыманып, јудругын тӱӱнип, карызын кайдаар да јер јаар тӱрген уулап, «Сук, Алгыйчы, казанга колыңды сук!» — деп, каткырып ла кыйгырып ийерде, бу не — Алгыйчы чочыган бойынча изӱ казанга колын суга салып ийген. Оноң ары не болгоны јарт: ачу-корон кыйгы-кышкы, ый... Моткочоков Виктордың ла бистиң ончобыстың коркып калган кӧстӧри!.. Карын аш тартып турган машиналардың бар болгоны јакшы. Алгыйчыны бу ла тарый аймактың тӧс јериндеги больницага апаргандар...

Мен эмди колхозтың конторазының сенегинде турум. Конторанын бу ла коштойындағы магазиннең јымырткалар садып алып, Алгыйчы эмеген айлы јаар мынаар бу базып барадыры. Кандый уур ла кунукчалду салым берилген ӧрӧкӧн!

«Алгыйчы эмеген ле бис, оны эбире јуулган ӧскӧ улус — деп, мен бойымда сананадым, — кандый казыр улус а!.. Оның мындый салымында кем бурулу?.. Мындый санаалар эмдиги ӱйениң, јашӧскӱримниң кӧксине, каа-јаа да болзо, эбелет не?»

Алгыйчы эмеген тӧрӧл јуртының оромыла ары-бери јайбаңдап базып ла барадыры. Калак, кандый бир јаңы

Моткочоков кайдаң да чыга конуп келеле, «Алгыйчы, көнөгөөрди чачкар!» — деп, кенете кыйгырып ийгей...

Төртөн јылга јуук өйдиң бажында мениң јүрегимниң база бир сызы ла кинчеги тешек јаш тужымның јаргызы болуп, качан да карыбас бу бийик ле чаңкыр теңеринiң алдыла карып калган Алгыйчы эмеген тирӱ базып барадыры...

МААТЫР УСКЕЧЕКОВТЫҢ КУУЧЫНЫ КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫН

Бойымның ижим аайынча мен төрӧл Туулу Алтайымның јурттарының бирӱзине келгем. Келгеним бир ле конгон. Кажы ла јурттың тыш кебери мында улус кандый јатканы керегинде солун кижиге сӧс јогынаң көптi јартан ла айдып берер аргалу. Колхозтың парторгының айлына конуп алала, эртен тура бу таныш эмес јурттың сок јаңыс узун оромын өрӧ базып барадырым. Көрзӧм, бу јурт бӱгӱнги Туулу Алтайдың көп јурттарынаң башказы јок эмтир. Ылгый ла јаан-јаан туралар. Ончолоры шифер јабыштылу. Туралардың јанында, бистиң алтай јонның јаңжыкканы аайынча, тегерик кажаган ла содон айылдар. Манаган маалалары да элбек. Туралардаң эмеш ырада тудулган кажаган-чулаңдары да чыныk эмтир. Кажы ла кажаган-чулаңның јанында акту бойының малын азыраарга белетеген обоолор содойыжат. Айдарда, бу солун јуртта иштеңкей ле кичеенгкей улус јаткан эмтир деп санандым. Шак мындый санаалу базып баратканчам, кенете мениң ады-јолымды адап, кандый да кижи кыйгырып ийди:

— Чӱрче ле бистиң айылга кирип ийзегер!..

Мен токтой тӱштим...

— Менде слерге јарамыкту бир керегим бар эди.

Туразының јанынаң колыла јаңып, мен јаар бир кижи базып келетти. Оборы толу, чала чатпак сынду, тӱрген базытту өбөгӧн меге кыскачак колын суна салып, — «Је кандый кондыгар?» — деп, ойто ло мениң ады-јолымды чоп-чокым адайт. — Бистиң јердиң улузы келген солун айылчыларга кӱндӱркек ле соныркак эди. Айдарда, бистиң айылга кирип чыксагар, сӱӱнер эдим. — Оның көстӧри кичинегеш ле тирӱ. Мен эрмек

айдарга јеткелегимде, алдымда турган таныш эмес кижи оноң ары айдат: — Адым Маатыр эди. Сөөгим күзен болор. А мамыйлам дезе Ускечеков. Мойношпогор, киригер айлыма. Кече клубта бистиң јонның алдына айткан куучыныгарды мен сонырказ уккам. Менде слерге айдатан ла слерге керектӱ бир сӱрекей солун куучын бар».

Маатыр Ускечеков деген кижиниң анчада ла бу калганчы сөстӧри мени јилбиркедип ийди. Бис оның айлы јаар базып баратканчабыс, мениң јаңы таныжым ӱн ӱслестең куучындайт:

— Мен слерди кычыргам, бичиктеригерди билеримем. Је јаманымды таштагар, јамандап јатканым јок. Је менде оноң солун, оноң јилбилӱ куучын бар...

Оның туразының ичи ару, је јаан эмес, јӱк ле эки кыптаң турган эмтир. Эжиктиң сол јанында јаан кӱреҥ шифоньер, оң јанында ондый ок јаан орус печке, а ичкери столдо телевизор.

— Менде балдар јок — деп, Маатыр јобош ӱнденди. — Кудай ту он јашту тужымда каргап койгон. Мынызы мениң слерге айдарга турган куучынымнаң јартала берер.

— Је, Маатыр-ӧрӧкӧн, айдарга сананган куучыныгарды баштагар...

— А слер озо блокнот-чаазыныгарды чыгарып, белетенип алыгар. Тен айдыжы јок јилбилӱ керек. Аланзыбагар!..

Маатыр Ускечеков бойының јӱрӱми керегинде куучынын узактаң баштады:

— Мынаҥ озо, Совет јаҥ Туулу Алтайда јаңы ла башталып турарда, мен адамла кожо јарымкалап Улалу атандыс. Эмдигп Горно-Алтайскты ол туштa Улалу дегенин слер бойыгар јакшы билеригер. Он јашту уулчакка Улалу ол туштa мениҥ баштап ла көргӧн сок јаҥыс городым. Бу Јаш-Тураны, эмдиги Бийск керегинде айдадым, Том-Тураны, мынызы Томск, Новый Сибирди, Барнаулды кижи кийнинде билип-көрӱп јӱрбей. Је бат, Улалуга једип ле бар. Јарымка деген немези бу ла көс алдында кайнап јатты. Улус — чымалы, бу ла бистиҥ Караторбокты эбире турган кара јыш эмезе јас бажында јанып келетен ӱӱрлӱ кара таандар. Ӧскӧ неге тӱҥейлеер? Тӱҥейлеер неме јок, — Маатыр көҥкӧрӧ көрӱп, төбӧзинең тазап јӱрген тегерик бажын ары-бери јай-

кап, бир канча öйгö ўн jогынаҥ каткырат. — Кудай ла де, көрöйин ле дезем, кандый да кайкамчылу неме кöк теҥерини эбире айланат ла айланат. Оныҥ кабайларында балдар да, jаан да улус отургылап алып, кожо айланыжат. Мен ол туштa оны карусель деп билип те турганым jок. Эки көзимди шак ла ол айланчыктаҥ айрып болбой, турган ла jеримде туруп калтырым.

— Не алырагдап туруҥ; ичкери бас! — деп, адам адылат. А мен дезе, он jашту уулчак, ичкери базардыҥ ордына, адама айдып jадым:

— Адам, акча бер. Мен бу айланчыктыҥ кабайына отурып, ол балдар чылап, база айланатам. — Адам акча бербесте, база ла сурап jадым: — Акча бер, акча бер, адам?! Көрзöгöр, jаражын, мен кöк теҥериниҥ алдыла качан да учпагам, акча бер, акча бер?! — деп, торт ло jайнап, арай ла ыйлабай турдым. Ух, кўрўмди, адамды, jаан болгон болзом, акчазын айрып алала, шак ла ол балдарла кожо кöк-айастыҥ алдыла учар, учар эдим!..

Канайып та jайназам, карамчы көрмöс, адам, акчазын чат ла бербей салды. А бойы дезе тийиҥдерниҥ, киштерниҥ терелерин сары jаржактарга садып, кыч ла, кылт ла — ичип jат. А мен адамды сай ла божотпой, колынаҥ, эдегинеҥ тартып, сурап ла jадым:

— Мени ол айлаткышка учуртсаҥ, адам?!

— Ондый ойынга ўрейтен акча менде jок! Бас ичкери, меге болуш, таардыҥ оозын элбеде тут! — деп адылып, бойыла кожо ичкери чиректейт.

— Айса, экў кожо учаак, адам? — деп, керик көрмöсти бактыртарга ченештим. Кайдаҥ! Адамныҥ ол jараш айланчык керегинде сананып та турганы jок.

Адам байагы ла бойы — кыч ла, кылт ла — ичип те турган болзо, эҥ керектў немелерди: кулурды, чайды, таҥкыны, тарыны, бор-ботко бöс-састы, öҥдў учуктарды, ийнелерди садып алып, чанакка ла салат... Оноҥ ойто ло кылт, ойто ло кыч. А мен дезе, — «Айланчыкка акча бер?» — öскö эрмек jок.

Jарымка деген неме jаҥарлап jат, чураналап jат. Анда пирожок jытанат, мында белбен кайнайт. Сушка дейтен тегелейлерди курларына эбире тискилеп те алган улус баскылайт. А сукайры — jышта jуртаган аҥчылардыҥ тöс азыгы, таар таарыла чанактарга салынат. Бистиҥ келгенистеҥ бери канча кире öй öткöнин билип те турганыс jок. Бир ле билийип турзам, адам

мениң колымды тыңыда силкип, мынайда айдат:

— Јанар ӧй јеткен, уулым, јол узак...

— А айланчыкла учатаныс кайда, адам?

— Акча тӱгенген, айланчыгыңды ары эт! — деп, ойто ло мойножот. — Алатан неме ончозы таарда... Э-э, калак, самың садып албаан турус не! Эмеш арткан акчала энеңе самың апарып берер керек.

База ла бастыс. База ла бир јеерен сагалду јаржактың лакпазына келдис. Айла, адам та кайдаң да јастыра-мыстыра орус тилге ӱренип алган. Эмдиги, бу бистиң ӧйдӧ, ӧзӱп јаткан јиттер адамның орустаганын укса, оны шоодып каткырыжатаны быжу. Бӱгӱн Алтайдың эң ле ыраак деген јуртында орус тилди билбес кижини бедрезең де, байла, табылбас. А бистиң ӧйдӧ орус тил тен теңери ле јердиң ортозы болгон пне. Је, бат, адам байагы јеерен сагалду јаржактаң самың садыжын јат:

— Давай, дружка моя, мыло-самын надо будет... — А «дружка» та неге ажындыра сӱӱнип, омок каткырат.

— Моему дружку-охотнику мыло дам, и, если надо будет, даже водку дам.

— Давай, дружка, первым мыло, акча-денежек остался, будет можно и огненный водка корошо. — Маатыр Ускечеков бойының куучынына там ӧкпӧӧрип, керек дезе бойына бойы сӱӱнип турган чылап, кыскачак колдорының алакандарын бой-бойлорына јыжыштырып, бажын ойто ло тӱңзӱйтип, табыжы јоктоң каткырат. Оноң эмеш токынап алала, куучынын улалтат: — Мынаң арыгызы мынаң јилбилӱ ле шыралу. Мынаң арыгызы мындый болгон: мен таардың оозын ачып, самың салардың ордына, байагы ла айланчыктың кабайларында отургылаган улусты ӧрӱп, оозымды ай-јалаң ачып алала, анайда ла тура калтырым. Адам дезе јеерен «дружказына» арткан акчазын чачып береле, ачукорон кабакты, байагызы ла чылап, кыч ла, кылт ла берип ийбей кайтсын. Оноң ӱлӱш оозын мӧштиң чаганазы эр-јажына јытанган алаканының тыш јанына арчып, — давай, дружка моя, чичас домой — дейле, айланчыктаң кӧс албай, каңкайып калган мени силке тартты: — Бас, јанаак, кӱн ажарга једе берди!

Мен адамның сӧзинең чыгып кайда баратан эдим, ыйлай-сыктай, чанакка келип отур. Је ый ортозында кайа кӧрӱп јадым. Байагы айланчык токтуузы јогынаң

айланып ла јат. Оныҥ кабайларында отурган балдардыҥ ла јаан да улустыҥ табыжы, каткызы, оморкоп ойногондоры мениҥ бу ла эки кара кӧзимниҥ кӱйӱнгендӱ изӱ јажын кӧл тӧктӱртет. Чураналардыҥ ла јыргаган улустыҥ каткызы, табыжы там ла ырайт. Јарымкалу Улалуныҥ јаан јолына бис чыгып алдыбыс. Ончозы божогон. Эмди јаҥыс јол — карагай јышту, кара мӧштӱ Қараторбок деген алтай.... Таҥ эдин ји, шак ла ол айланчыктыҥ кабайына отурып, кӧк теҥериниҥ алдыла тоҥ калды бир ле катап айланып келген болзом! Мыныҥ ачузын не деп айдар! Је адам шак ла бу тушта кенете адын токтодып ийди:

— Јарымкадаҥ апарып јаткан ал-јӧӧжӧни мында јоктоп, мында чотоп кӧрӧр керек, уулым.

Эки таардыҥ оозын ачып, јоктоп кӧрӧр болзо, байа эҥ учында алган самыҥдар јок!.. Қайда барган? Анда, адамныҥ јеерен «дружказыныҥ» лакпазыныҥ тактазында, артып калган. Адам кабакты кыч ла, кылт ла берип турганча, мен таарга самыҥ салатанымды чат ундып, ол ло айланчыкты ајыктап тура калгам. Је адам адылбады. «Јӱгӱр — деди, — байагы сабыҥ саткан дружканыҥ лакпазына бар. Мынаҥ ыраак эмес. Мен сени мында ла сакып турарым». А менде не болзын, бырт ла эдип калбай база. Јарымкадаҥ улус јанбаган. Қалыкјон кыймыраганча, канча саду ӧткӧнчӧ. Мен байагы ла айланчыкка кылас эдедим, бу ок ӧйдӧ јеерен «дружканыҥ» лакпазын бедрейдим. Улу-јаан Улалуныҥ јарымказында јаҥыс лакпа эмес, а айланчык дезе сок јаҥыс. Ол кайдаҥ ла кӧрӱнип турар. «Дружканыҥ» лакпазын бедре ле бедре — чек ле таап болбой, кара калыктыҥ ортозына азып баштадым. Јок, Қараторбоктыҥ јыжында болзом, качан да мынайып белен аспас эдим. Мыныҥ алдында мен мындый кӧп улусту јерде јӱрген эмес. Қалык-јоннын тал-табыжына бажым там ла айланат. Та кайдаар барып тургам — бойым да болгоп турганым јок! А сурап угайын дезеҥ, орус тилди ол билбезим. Ол ӧйлӧрдӧ Улалуда алтай улус јокко јуук дебей. Эмдиги Горно-Алтайскта мынаар ла алтазаҥ, алтай улус толо. Бойоор билеригер, пединститут, педучилище, орто ӱредӱлӱ национальный школ, редакция, издательство, радио, оноҥ до ӧскӧ јерлерде јӱстер тоолу алтайлар иштегилеп ле ӱренгилеп јат... Мынайып азып-тозуп турганчам, улус тарап-таркап јангылап

баштады. Коо-бӱрӱл койылып келетти. Öскö арга јок. Кайра јӱгӱр. Байагы адамныҥ чанакту ады турган јерге кел. Адам да, ады да јок!.. Энгир там ла койылган сайын јас бажыныҥ соогы јаагымды јалап турды. Эмди канайдар?.. Јойу јанар деп санандым. Улалудаҥ Караторбок јаар ууланган јол — кара јаҥыс. Кайдаар да азар арганг јок. Бас ла бас, бар ла бар... Билип отурыгар ба, мениҥ айалгамды?.. Је кайра бурылар аргам јок, ичкери ле бастым, ичкери ле јӱгӱрдим. Јолой бир кичинегеш деремне јолыкты. Је кылайып көрöр оды јок. Јаҥыс ла ийттердиҥ анаҥ-мынаҥ ӱрген табыжы. Билип отурыгар ба мениҥ айалгамды?

Маатыр Ускечеков куучынын токтодып, бойыныҥ тирӱ көстöрине мен јаар суракту көрди. Оноҥ ары кайкамчылу јорыгы керегинде куучындабай, мениҥ нени айдарымды сакый берди.

— Билип отурым, Маатыр-öрöкöн — дедим. — Чындап, слер эмди канчалу болдыгар? — деп, байа туштташкан тарый сурайтан немени јаҥы эскé алындым.

— Бойоор до чотоп көрзöгöр, Улалуныҥ шак ол кайкамчылу јарымказы 1924 јылда болгон. Ол туштá мен он јашту уулчак болгом деп слерге айдып отурым.

— Слерди јетен јаштаҥ ажа берген деп бӱдерге кӱч, Маатыр-öрöкöн! — деп, мен тöгӱни јогынаҥ кайкадым. — Базыдаар јеп-јеҥилчек, чырайаарда чырыштар да ас, а эки көзигерге көргöндö, тен, одус јашту эрдий...

— Онызы чын — деп, Маатыр Ускечеков белен јöпсинди. — Мениҥ адам ичетен кижи болгон. Бу ла көрзöҥ, кыч, бу ла тутса, кылт. Энеме де казыр болгонын јажырар аргам јок. Оныҥ учун мен ту јаш тужымнаҥ ала ол аракы деген коронды амзабас деп, мыч ла сананып алгам. Оныҥ ӱстине мен эр-јажыма тайгада јӱрген кижи. Аҥдаган, кузуктаган. Ала-јаштаҥ бери ару кейле тынган кижи катан да болбой. Мен эмди де кыш тӱшкенде, тууларды туулап, кырларды кырлап, чанадаҥ кийип алала, аҥдап јӱр јадым.

— Је јуртка једип келдигер, а оноҥ ары не болды?..

— Оноҥ арыгызы, оноҥ јилбилӱ ле оноҥ коркымчылу... Деремнеге једип, ийттерге торсыктадып туруп öдӱп јадала көрзöм, чала тууразында турган бир тураныҥ көзнögинеҥ бозомтык от көрӱнди. Акыр, не болзо, бу болзын дейле, оноор бастым.

Маатыр Ускечековтыҥ бу бого јетире айтканы —

јышта өскөн уулчактың баштап ла город келип јүргени керегинде бүдүмчилү ле, керек дезе, бойының кандый да јилбизи ле солуны бар деп бодойдым. Је мынаң арыгызына бүдерге күч. Оноң ары, мен бодозом, Маатыр-өбөгөн бойына бойы бүдүп эмезе өнөтийин ле көөрөп баштаган болордоң маат јок. Айла ол бойының куучынының анчада ла экинчи јарымын мактап јат.

— Јакшы пысател шак мындый учуралдар керегинде бичиген болзо, кычырарга коркышту солун болор эди — деп, меге ол јаңыс катап айткан эмес.

—Бүгүн алтай бичиичилер не керегинде бичигилеп јат?.. Мынызының бичигин ача тартсаң — койчылар, онызындыйын ала койзоң — јылкычы, база бирүзи дезе озочыл доярка-поярка, оноң арыгылары — механизаторлор... Јаңыс сөслө айтса, кижи јилбиркеп ле кайкап кычыргадый оңду ла неме табылбас...

Маатыр Ускечековтың оноң ары айтканын бичибес те эдим, бу ла јуукта угулып келген бир табыштаң улам колыма карандаш аларга келиштим. Је эмди Алтайдың аалга јыжында өскөн уулчактың јорыгын оноң ары улалтып, ойто бойын куучындадып угалык.

— Акыр, не болзо, ол болзын дейле, көзнөктөрининг бирүзинең бозомтык от күйүп турган тураны көстөп бастым. — Маатыр Ускечеков ойто бойының он јашту уулчак тужындагы јорыгына көчти. — Тура — јаан тура. Мындый тураларда јаңыс арга-чакту улус јуртайтан деп, мен ол туштa оңдоп турган эмес. Јууктай базып келер болзо бу — тураны манаган чеденниң бийик каалгазының ары јанында ийттердиң үни јаңыс ла — арт-урт, арт-урт. Тен кижиниң куйка-бажы јимиреер. Је, карын, јаан удабады, бийик каалганың ары јанында кижиниң табыжы угулды. Онында кожо ийттердиң үндери јабызай түштилер. Јаан каалга ачыла берерде, айдың түнниң ле меним алдымда кандый да јаан кижиниң сомы карарат. Ол менең та нени де орустап сурап јат. Мен соокко калтырап, оның алдында тил јок немедий турдым. Јаан көлөткө кенете менең алтайлап сурады:

— Сен кайдан келген бала? — Мен база ла эрмек айдып болбой тын-тырс јок турдым. Та коркыгам, та соокко тоңгоныма оозымды ачып болбой тургам.

— Сен кемниң балазы?.. Кайда бар ят? — Оозым та канайып ачылган, онызын бойым да билбей калдым:

— Ускечектиң — дедим, — Қараторбокко барјым...

— Ярт, ярт — деп, көлөткө эрмектенди. — Қир бистин турага — дейле, мени бойынаң озо божотты.

Таныш эмес орус кижиниң туразына кирип ле келеримде, мени јылу печкениң, калаштың, капустаның ла база та кандый да јыттар тургуза ла курчай алды. Эмди бозомтык ӱспекчиниң јарыгына көрӱп турзам, бу айылдың ээзи сыраңай ла байа Улалуның улу јарымказында биске самың саткан јаан јеерен сагалду «дружкага» тӱңей көрӱнди. Мен төргө чыкпай, јаан печкениң јанында тактада отурган болгом. Јылу турага эдиканым эрип, торт ло анаң-мынаң ачыжа берди. Арай ла ыйлап ийбей, мыжылдап, колдорымды ла буттарымды јыжыштырып ла ӱрӱп ийгенимди бойым да билбей калдым. Айылдың ээзи меге бир эмеш көрӱп отурала, јаан сагалдарын сыйманып, орус јаңла бойының төжине ле маңдайына чокынып, улу тынып ийеле, өрө туруп, кандый да беленгир айакка изӱ аш уруп, алдыма тургусты:

— Щи, ич — деди. — Мен Қараторбокты билер. Анда Ускечектер көп. Сенин тятяны билбес.

— Мениң адамның сööги кӱзен — дедим.

— Оны мен билбес...

— Қалашка кожуп, орус щини ичеле, мен мылырап, отурган ле јериме уйуктай бергенимди бойым да билбей калтырым. База ла бир билинип келзем, кем де ойгозып, тыңыда-тыңыда тарткылап турды.

— Тур, Ускечек — дейт. — Қапшай, капшай тур, Ускечек! — Көзимди јӱк ле арайдаң ачып, уйку аразында көрзöм, алдымда јеерен сагалду «дружка» турды.

— Дружка, бистиң самың кайда? — деп сурадым. — Дружка, сен оны биске бербегең. Самыңды бер, адам сакып јат...

— Қандый «дружка», кандый самын?! — деп, ол кайкаганду сурайт. — Сен тюлюп ят. Тур капшай! Мен Макарий Маркелович Попов, тур капшай, Ускечек!

Мен ойгонып ла келген бойынча айттым:

— Мен Ускечек эмезим, мениң адамның ады Ускечек...

— А сенин ат кем?..

— Мен Ускечек уулы — Маатыр.

— Тӱней ле Ускечек. Мен чын айткан. Керек мындый, бери ук! — деди. — Сен Мотор Ускечек угуп ят

па, ол кыпта киши онтойт, киши кыйгырат ла илап ят?

Тыңдаланзам, чындап та, анда кандый да ӱй кижиниң ыйы, онтузы, кыйгызы угулат. Је мен укканым керегинде эмес, а бойым керегинде айттым:

— А мен Мотор эмес, Маатыр.

— Кийнинде, кийнинде — деди. — А эмди сеге бис якып ят: капшай тюгюр, бабушкага бар и экел.

— Кемге, кайдаар барайын?

— Сен мениле тышкары чыгып ят, мен сеге коргюзип ят.

Јылу турадаң чыгып келзебис, јас бажының эрте таңгының соогы мениң көксиме блааш эдип кирип турды. Таң јаңы ла јарып турган эмтир. Анда-мында пӧтӱктер кыйгырыжат. Байла, бой-бойлорыла эзендешкилеп турган ошкош.

Макарий Попов бойының туразының чике ле одожында, тапту ыраак туранын от кӱйӱп турган кӧзнӧктӧрине колын уулап айдат:

— Ол тураны сен корюп ят па?

— Мен — аңчы, јакшы кӧрӱп јадым...

— Вот ого етире югюр. Югюрип барала, бабкага етир: Макарий Маркелович якып ят: келин киши оорыган, бала чигар, келзин! Келзин, капшай, тургуза! А мениң юй киши юйде ек, Васька тоже юйде ек, билдим бе мени? Бу ла елло югюр!

Мынайып мен ол кӧргӱскен турага барзам, ондогы улус јаңы ла туруп јаткан эмтир. Макарийдиң јакылтазын айтсам, Макарийге тӱңей, база ондый јеерен сагалду, је јинит эр кижи печкениң ӱстинең бир карганакты капшай ла тӱжӱрди. Ол карганак онтоп, база ла колыла тӧжин, бажын чокынып, шыйдынып алды. Бойы базып та болбос карганак болтыр. Айдарда Макарийге тӱңей эр кижи оны јединген эжиктең чыгарып, бажын јаан арчуулла ороп, оның ӱстине калың јуурканла туй кучыйла, колчанакка отургызып берди. Мен ол орус карганакты тартып алып, кайра болдым. Је мында бир ундыбайтан сӱрекей керектӱ темдек бар. Макарий ле мениң барган туранын ортозын терең јуука бӧлип јат. Ол јууканы тӧмӧн тоштың алдыла шылырап, кандый да суу агып јат. А јууканың бериги јарады јабыс, арыгызы дезе бийик. Бат, шак ла бу темдекти ундыбагар — дейле, Маатыр Ускечеков мен јаар кӧрӧлӧ, та нениң де учун каткырып ийди. — Ундыбагар, бу јуука-

ның ол јарадынаң бериги јарадына ўч јалбак агашла кемирў-кўр салынган. А кўрдиң эки јанын чедендей тутпаган, алаң-ачык. Бу кемирўни арайынаң кечип, карганакты колчанакла тартып алып, Макарийге экелип бердим. Бат мынаң ары эмезе мыныңг кийнинде коркышту јеткерлер башталар. Бўдерге де кўч! Је мен слерди тёгўндебей де, слерге кёрёбёй дё јадым — дейле, куучынчы, та канчанчы катап болбогой, бажын тёжине салып, шыйкынада каткыра берди.

— Қандый јеткер болгон? — деп, мен соныркадым.

— Јеткер эмес, јеткерлерге једерге эмеш ёй керек — деп, Маатыр-ёбёгён бойының айтканына маказы канып, бажын кандый да седеңле омок кёдўрди. — Сурак берип турган болзогор, байа айттым не, мениң куучыным слердиң де јилбигерге от камызып ийтир а?!.

Мен унчукпадым. Маатыр оноң ары, чындап та, тёгўнге эмезе кёрёмгё јуугаш немелер айдып баштады:

— Бу ла болды. Қарганакты мен экелген кийнинде, тыңг да саат болбогон ошкош эди, Макарийдиң келди бир уул бала тапкан дешти. Јеерен сагалду ёбёгённiң сўўнип те турганы коркышту, салбас курсагын салып турат, мени тойо-кана азырайт. «Сен креске тўшпеген алтайак та болзоң, бистиң билеге јаан ырыс экелдиң — деп мактайт. — Янба, Васька уулым Бийсктен келзе, бис сеге ян сый берер — дейт. — Бис сени Қараторбокко етирип салар» — дейт. А менде не болзын, белен курсак, јылу тура... Макарийдиң Васьказының келерин сакып, олордың уйларына, чарларына, койлорына белен ёлёңнёң салып берип, керектў ёйдё сугатка айдап сугарып, ойто чыт эткен кажагандары сайын кийдирип саладым. Қартап, калаштаң карын толо. Јышта мындый јыргалду јўрўм мен көрбёгём. Је андый да болзо, айлымды сананзам, каа-јаада јўрегим чымылдап турбай база... Келдине јеңилерге болушкан карганакты Макарий база јандырбаган. Анда ла, баланың ла јанында, арыгы терең кыпта. Аш-курсакты оноор апарып турган кижи Макарий бойы. А оның уулы, Васька, капшай бурылып, кайра келбези та кайткан?!. Меге та кандый сый берерге турган?.. Мен та качан јери-јуртыма једип јанатан кижи?.. Қандый да болзо, кара јышту јериме, Қараторбок деп јуртыма, кошевка дейтен чанакка јеккен, карайлаган аттарлу, кандый да солун сыйлу јетсем, јаан кайкал болор деп, ичимде сўўнип,

Макарийдиң айлында эдер ижин эдип jӱрдим. Бу ла болды. Макарийдиң келди теңкиген. Кирип-чыгып базып jӱрет. Айылда казанды бойы азат. Көргӧн болзогор, кайкаараар! Көстӧри болзо, — эки тӱнгей кӧк көлдӧр! А чачтары сыртын тӧмӧн сыймалып аккан мынча га мен көрбӧгӧн кандый да агын суу! Қогӱс бойы кӧдӱриңилӱ, торт ло эки jаан jастык болбойтон беди. Он jажымнаң озо ондый jаражай көрбӧгӧм... Бу ла болды. Jӱрӱм мынайда ла ӧдӧт. Чындап, ундып ийтирим. Мениң экелген карганакты эмди оңдоп-билип турар болзо, бу ла барбак jеерен сагалду Макарийдиң энези болуптыр. Jе бир кӱн эңирде, байла, карганак кичӱ уулымның айлына jанатам деген болбой, мени jетирип салзын деп jакару бердилер. Jакару берилген кийнинде, канайдат, мен эм тура бу айылда jалчы кижи, сӧстӧң чыгар аргам jок. Билип отурыгар ба, керектиң аайын? — деп, Маатыр Ускечеков чӧрчӧк кептӱ куучынын кенете ӱзӱп, мен jаар ченегендӱ корди. Мениң нени сураарымды, нени айдарымды карандыра ла сакып отурганы билдирет.

— Jе jетирип салдыгар, ононг ары? — деп, мен Маатырды мендеттим..

— Jетирип саларга умзаныш болгон — дейле, ойто ло сӱмелӱ кӱлӱмзиренет. — Ононг ары не болгонын слер де сананып таппазыгар, меге айдарга эмди де коркышту. Jе не болгон, сананып тапкар?..

— Мен унчукпадым. Билерим, ол тӱнгей ле бойы айдар.

— Сананып таппадар ба?.. Бат, jилбилӱ чӱмдемел шак ла мындый jажытту ла каранғуй jолдорло барар учурлу. Ол тужында кычыраачы уйкузын ундып, слердиң шӱӱлтегердиң кийнинең, сыранғай ла баалу-чуулу кара киштиң изин тапкан аңчы чылап, сӱрӱшкенче барар... Jаан арчуулла бажын туй ороп, ол ло ок калың jуурканла jылулай кучыйла, колчанакка отургызып берген карганакты тартып алып, байагы ла кечире кемирӱ-кӱр салынган бийик jараттың кырына бу мен, кӱзен сӧӧктӱ Маатыр, jедип келдим. Jаратка jедип келген бойынча бажыма сӱрекей jилбилӱ санаа килт ле кире конды! Карганакты jединип алып, тайкылып туруп, саң тӧмӧн тӱжӱп jатканча, мыны тӧмӧн jыңыладып ийзе кайдар? Чындап та, не jыңыладып ийбес а?! Мен чанактың эмди кийнинең тудуп, ийде алынзын деп,

турган јерине ары-бери јыңыладып турала, бийик јараттаң кемирӱ јаар ийде салып ийдим. Карганак отурган чанак шуңуп барадала, кемирӱдең келтес эдип, саң төмӧн шуйт ла уча берди. Јаскы тош јукарып калган ошкош, чанак јырс ла келип тӱжерде, ойылала, карганакты чанагыла катай каран-туйук тереңине тарта берди...

— Аңчылардың көрӧми! — деп айтканымды билбей де калдым. — Бого кем де бӱтпес!

— Је бӱтпейтен кижи бӱтпезин — деп, Маатыр Ускечеков мойношподы. — А бу керек мениң јӱрӱмимде чын болгон. Он јашту уулчак онойып кылынбазын слер кайдаң билип, кайдаң сезип отурыгар? — Ол мен јаар бир де бурузы јогынаң шак ла ол кунукпас ла тирӱ көстӧриле көрӧт...

Менде өскӧ арга јок болгон. Маатыр-өбөгӧнниң бир баштаган куучынын учына јетире укпай сала берзем, оның меге тың ачынары кыйыжы јок.

— Оноң арыгызы оноң коркышту! — деп, та чын болгон, та сананып тапкан чӧрчӧк кептӱ куучынын өбөгӧн улалтты. — Мени Караторбок јаар качып јӱгӱрген деп пе?.. Јок туру. Мен ойто Макарийдиң айлына келгем. «Јетирип салдың ба?» — «Јетирип койдым». «Якши, спаси сеге. Отур, Матор Ускечек, ажан». — Алдымда каарып койгон картошко, калаш, сӱт... Ажанып алдым, уйуктап калдым. Байла, карганактың кичӱ уулы энезин Макарий аказында деп, мынызы дезе карганакты анда деп бодогон. Онойып сананар аргазы бар ба?.. Бар!

— Олор агалу-ийиндӱ эки карындаш бой-бойлорына киришпей турган ба? — деп, мен куучынчыны туйуктаарга санандым.

— Энгир кирип калган не — деп, Маатыр јартайт. — Јурттың улузы энгирде мал-ажын азырап јат. Оның ӱстине аргалу-чакту улус болзын.

— А јаңы чыккан јаш баланы көрӧргӧ келгей.

— Јаңы чыккан јаш баланы чыккан ла кӱн келип көргилеп, энезин уулду болгонула, агазын јеендӱ болгонула уткыгылаган. Мен бойым ондо болгом. Ончозын билерим. А оның эртегизинде суббот кӱн. Мылчага от салатаны кайда? Бу орус улуска јаан учурлу керек...

Мен унчукпадым. Кенете јакшы ла куучындап отурган Маатыр-өбөгӧн ыйлап ийген бойынча, отурган ла

јерине, јаш бала чылап, јада тўжўп, ары-бери аңданат. Мен кайкаганыма отурган јеримнең бут бажына тур чыгып, канайдар да арга таппай бардым. Өнөтийин ле мениле аңдыжып турган болор дезем, өбөгөн ары-бери аңданып, чып ла чын ыйлаганының үстине мынайда айдынат:

— Јеткер-тўбектер јединишкенче јўрер, јединишкенче јўрер. Көк-төгүним де, көөрөгөним де јок. Экинчизи мениң эң јаан кинчегим — эртезинде јаңы чыккан јаш уулчакты мен база өлтўрип салгам!..

— Канайып?! — деген бойынча, мен өбөгөнди өмўринең тудала, тургуза тартканымды сеспей де калдым...

Маатыр Ускечековтың тегерик ле эттең јаактарын төмөн көстиң јаштары тоголонып түшкўлейт. А меге дезе оның туразынаң мындый айалгада чыгып барарга да, көрўп отурарга да эп јок. Је ол бир кезек өйгө шыралап ла ыкчып, уур тынып отурала, ойто озогы ордына кирип, токынай берди.

«Артист — деп, мен ичимде санандым, — артист, артык айдар сөс јок. Артист, оның үстине төгүнчи...» Турала, чыгарга јўрзем, Маатыр өбөгөн бойы база өрө көдўрилип: — «Отурыгар, отурыгар — деп, мен јаар јайналганду көрди. Көстөриниң байагы тирўзи та кайдаар да јылыйып ла өчўп калган. — Отурыгар. Төгўн деп бодоп турган болзогор, эң кинчектў ле шыралу тенегимди угала барыгар. Мен слерди божотпой јадым».

Отургышка мен ойто отурдым: «Чындап та, мынча кире уккан кийнинде, учына јетире не чыдашпас?..»

Маатыр Ускечеков база бир эмеш сананып, тўнгзўйип калган отурала, менең сурады:

— Байа мен эр-јажына бала јок арткан кинчегим бар деп слерге айткан бедим?.. Байла, шак ла ол уулчакты билбес јанынаң өлтўргеним учун мени алтай да, орус та кудай өлөр јажыма јетнре каргап-шилтеп койгон болор деп, бўгўнги күнге јетире сананып јўредим. Сананып јўредим, је улуска бойымның бу кинчегимди чыгара айдып болбогом.

— А ол уулчакты...

Маатыр-өбөгөн мениң сурагымды сезип, ўзе сокты:

— Бат ол јаш баланы ак-јарыктаң айрыган учун, байла, мениң бойымның балам, баштапкы уулым, керек дезе бу айлу-күндў Алтайдың ару кейиле бир де күн тынбаганы јарт... Мен Эмери деп јерде јуртап, он

сегис јаштуда кижи алгам. Ол өйлөрдө, анчада ла јурт јерлерде, эмдигизиндий эмчи-дохтырлар бар эмес. Ӱйим јаш эттең улам јада калган. Мениң ӱйиме ле баштапкы балама орус та, алтай да кудайлардың килебегени быжу. Бодозогор до, мен эки кижиниң тынын баскам, мениң билемнең бир уула эки кижиниң тыны барган. Бат андый! Бӱтсегер — бӱткер меге, бӱтпейтен болзогор — онызы бойоордо. Оноң ло бери эки колдың кӱчиле, эл-јон ортодо ак-чек санаамла јӱрдим. База катап кижи аларынаң, баш болзын! — коркыдым...

— Је ондый да болзо, ол уулчакты канайып...

Маатыр өбөгөн сурагымды база ла јетире укпады.

— Јарт-јарт — деди. — Мениң бу тӱбегим мындый болгон... Је кезикте сананзам, тӱбек тӭ эмес, болгобой калган неме не. Суббот кӱнде олор, Макарий Поповтың билези, мылчага от салгандар. Кезикте, јас бажында, андый айас ла јылу кӱндер тура беретен. Кӱнет јерде турган јаан туранық јаан көзнөктөри кӱнниң чогын, анчада ла тал-тӱш киреде, бойына сӱрекей јакшы тартып јат. Меерегилеп калган чымылдардың кезиктери тындангылап, туранық ичиле учкулап баштаган.

— Бистин келин мылчага бар ят, а мен тышкары хозяйстводо иштенер. Сен баланын янында отур. Илатпа! Қабай яйка. Баланың юзине чымын отургыспа! — деп, Макарий бойы јакарды.

Мынайып мен јаңы чыккан уулчактың јанында артып калдым.

Мен бу ла учуп келген чымылды бир колымла ӱркидип, база бирӱзиле кабайды олыт јогынаң јайкап отургам. Көрөйин ле дезем, кандый да бир кара чымыл кабайда јаткан јаш баланың маңдайына келип отура тӱшти. А мен маңзаарган бойынча алаканымла тажып ийгем не. Бат бу ла. Јаш баланың эңмеги јып-јымжагаш, ириң ошкош неме не... Кудай ла де, көрөйин ле дезем, баланың бажынаң кан чачыла берди!.. Қанайдайын, канайдайын!.. Ары-бери алаатып, маңзаарып турала, чыга ла кон, өзөкти өрө болуп јӱгӱр ле јӱгӱр. Барып, барып јадала, кайа ла көрөдим, кайа ла көрөдим. Је кийнимде сӱрӱжип келеткен неме билдирбесте, эмеш сагыш алынып, јолдоң чыга кондым. Чыга конгон бойынча калың јышка кирип, бир мөштиң алдына келип, канайдарын, нени эдерин билбей, ыйлап отурым. Оноң эмеш токынап, сананадым, сананадым, санаар-

кайдым: «Бууланала, бу ла бого өлүп калза, кайдар?.. Өлүп калза?! Кижи бойын канайып бойы өлтүрер?!. Јок, мен эмди јанбазым» — деп, кенете бир сагыш меемде чийиле берди. Тайганы, мынаҥ ары баратан јолды мен билерим. Јок, јаҥыс ла Караторбок јаар барбазым. Јанып барзам, кийнимнеҥ јеерен сагалду Макарий түҥей ле истешкенче келер. Мениҥ эткен јеткеримди укса, адам бойы да мени өлтүрип койордоҥ айабас... Караторбоктоҥ Эмери чик јок јуук, а Эмериде адамныҥ сыйны, мениҥ эјем, Үренчи, бар. Бат, озо баштап оныҥ айлына једер керек. Оноҥ арыгызы јартала берер...

— А оноҥ арыгызы канайып аайланган? — деп, Маатыр өбөгөнниҥ куучынынаҥ учына чыгарга меҥдеттим.

— Оноҥ арыгызы мындый болгон — деп, меҥдеп турганымды сезип, Ускечеков куучынын кыскартып ийер деп сананды ошкош. — Јаш та болзом, мен керектиҥ аайын чын оҥдогон ошкожым. Караторбок көстөп сундурткам. Је мен ого јолой туттурткан болзом, божогоным ла ол. Макарий мени тудала, ол ло туштa өлтүрип салган болзо, чын болор эди. А мен бастыра јүрүмиме мынайып кыйналып јүрбес эдим... Макарий Караторбокко келгежин, ал-санаага алдыртып салган энем айылда јаҥыскан отурган. Адам үйде јок: уулы јылыйган, Улалуныҥ јарымказына барала, уулын таппай калган. Эмдиге ле бир олыды јогынаҥ оны бедреп јат... Јышта јуртаган канча улустыҥ, канча аҥчылардыҥ ортозына Макарий энемди кара-јаҥыскан тыҥ кыйнап та, өлтүрип те болбос эмей... Кыскарта айтса, ачу-коронго алдырткан Макарий айлына как куру буарылган. Мени Эмериде деп кайдаҥ билзин... Оноҥ байларды кулактаары, кулдарды көдүрери башталган... Мен анайда ла бу ла јыштагы турган колхозыма озо баштап аҥчы, јемжик болуп, кийнинде өскө дө бортер иштер бүдүрип артып калгам. Мениҥ эткен түбегим көксимниҥ аалгазында качан да өчпөс оорулу кос ло сыс болуп, эмдиге јетире шыраладып јат... Бат, кыскарта айтса, јүрүмимде болгон мындый јаан јеткерди, уур таш чылап, бойымла кожо узак јылдарга улай алып јүр јадым... Айса болзо, слер меге болужаар јетирер болорыгар ба деп, байагы бойынча куучындадым...

— А канайып мен слерге болужарым?

— Айса болзо, мениҥ салымым, мениҥ кинчегим керегинде слер бичиириҥер а?..

— Јок — дедим. — Бичип болбозым... Јартын айтса, слердиң айтканыгарга бүдерге күч... Чын јүрүм эмес, а өнөтийин улус коркыдарга сананып тапкан чөрчөк айасту.

— Чөрчөк... көбрөм?.. А мени ол туштa јеерен сагалду Макарий тудуп алган болзо?..

— Керек шак ла мында: канайып слерди, он јашту уулчакты, ол туштa Макарий Попов тудуп болбогон?.. Айса, слер саң башка куулгазын ба?

— Айдарда, мен слердиң алдаарга көк-төгүнчи болуп калдым ба?

Мен нени де айтпай, ол тужында Маатыр Ускечековло соок јакшылажала, чыгарга јадарымда, ол чөкөнгөндү эрмектенген:

— А мен мыны јүрүмимде бажынаң ала учына јетире јаңыс ла слерге, јаңыс ла слерге та ненинг де учун айткам — деп, кандый да эпјоксынып, араайынаң өрө көдүрилип, база неме айтпай, печкениң јанында сок јаңыскан тура калган.

...А бу јууктарда сакыбаган јанынаң мениң айлыма бир таныш эмес кижи келип барды:

— Мен Караторбоктоң — деп, эжиктиң јанынаң өрө ödүп отурбай, кыскарта айтты. — Слер күзен сөөктү Ускечеков Маатырды билетен бедигер? — деп сурааарда, мениң алдыма тургуза ла ол удап калган сок јаңыс туштажу, оның куучыны, чала чатпак сыны, кыскачак колдоры, анчада ла тирү, сонырkак көстöри эбелип келди.

— Эйе, бир катап мен Маатыр Ускечековко јолыккам, оның айлында болгом...

— А ол мениң таайым болгон — деп, таныш эмес кижи јобош эрмектенди. Көстöри база андый ок тирү, је бу ок öйдö јобош ло төп. Сыны, колдоры база шак ондый ок кыскачак ла јуунак. Таайым бу јууктарда јада калган...

— Јада калган?!.

— Таайым өлөр алдында комыдалду барган эди — деп, сакыбаган јанынаң келген айылчым јарлады. — Бу јүрүмимде јаңыс ла слерге бойымның јүрүмимди, бойымның шырамды куучындаарымда, бүтпеген деп айдынган. Бу айлу-күндү ак-јарыктаң ол јер јаар көксимде улу сысту, көдүрерге күч уур таштy атанып јадым. Мыны шак ла ол бичиичиге, аргалу болзо, јети-

ригер деп, сөзин айдынган... Слердиң айылдың эжигин мен шак ла ол учун ачып, өлүп калган таайым учун келдим. Айса, эмди Маатыр-таайымның сурагын бүдүрип, слер оның јүрүми керегинде бичип саларыгар, а? — дейле, сакыбаган јанынаң келген айылчым өскө нени де айтпай, кайа бурылып, јүр калды...

Мениң айлыма оның јеени келип барган кийнинде, ончозын ойто катап эске алынып, Маатыр Ускечековтың тирү де јүрерде, өлөр дө алдындагы сурагын бүдүрип, бу куучынды бичиирге келишти. Анчада ла ол өлөр алдында мени эске алынганын сананзам, меге та нениң де учун ачу. Кем билер, айса болзо, Маатыр Ускечековтың јүрүминде, чындап та, ондый јеткерлү учурал, айса болзо, чындап та болгон?..

УЧИНЧИ КЕЗИШ

Мен Ташкенттиң јуугында бичиичилер иштенетен ле амырайтан Хамза адыла адалган Турада јадып, эки кижиниң салымының чиймелгендери керегинде јаан эмес куучын бичип отурым. Мыны канайып та болзо, божодып алар керек. Је канча да кире чырмайып ла нетееленип иштензем, куучыным сыраңай ла келишпей, эпке кирбей турды. Је, карын, учы-учында келип, калганчы точканы тургустым...

Бу ок тарый, чек сакыбаган јанынаң, мениң бойымла саң башка јеткер боло берди. Оны ажындыра көрөр лө сезер арга болгон эмес, канайдат!.. Мынаң улам, озо баштап «Экинчи кезиш» деп адалган куучынымды «Үчинчи кезиш» деп адаарга ла солыырга келишти. Нениң учун дезе сананзам, мениле болгон учурал та нениң де учун бу јаңы бичип божоткон куучынымла колбулу неме ошкош. Эмди мен слерге бойымның куучынным баштапкы тарый кандый болгон, ол ок аайынча, бир де кубултазы јогынаң көргүзип, оноң ары мениң бойымла не болгоны керегинде экинчи бөлүгинде учына чыгара айдайын...

Керек мындый болгон.

Бистиң областтың больницазының хирургия бөлүгине кенете аппендициди кыймыктаган кижи экелген-

дер. Бу тўнде Сергей Маркитанович Маркитановко дежурить эдерге келижип калган.

Сергей Маркитановичке мындый кезиш-операциялар эдерге мынчага јетире јаңыс катап келишкен эмес. Ол јаан меңдебей, тўн ортозында кенете экелген оору кижиниң јанына базып келди. А оору кижи дезе ичин эки колыла јаба тудунуп, ары-бери тоолонып, онтоп јатты. Оның сагалы өзўп калган јаан јўзинде тер суркуражып, эки јаагын төмөн јолдолып агат. Бажының атрайышкан кыска чачы база терлў ле чыкту...

Сергей Маркитанович оору кижини кезерге белетенип, оны шиңдеп, көрўп тургажын, оң јанындагы мыкынында эски шырканың сорбызы ченемелдў көстөрине тургуза ла илине берди.

— Азыйда кандый операция болгон? — деп, хирург сонуркады.

— Кижиге бычактаткам...

— Качан, кайда?

— Удап калган.

Сергей Маркитанович оору кижиниң чырайына база катап ајарган бойынча, јўреги кенете селт эдип калды:

— Бычактатканаар?!. Кайда?

— Кебезенде...

— Кебезенде?! — Сергей Маркитановичтиң чөйбөк лө ару ак чырайы кандый да бир элеске тоңо берди. Је ол бойыныңбу айалгазын коштойында турган сестрадаң јажырып, бу ок тарый сурады: — Бу кижиниң өбөкөзи кем?

— Кеденов, — онызы нени де болгобой, јобош ло төп ўниле хирургка каруу јандырды, — Кеденов Марат Иванович — деп, сестра онон ары чокымдады.

Өскө хирург јок. Бу кижиге эмди Сергей Маркитановичтең башка кем де операция эдип, болужын јетирип болбос. Ол алдында јаткан кижиниң кырбаган сагалду јўзине база катап кылчас эдип көрўп ийеле, эки колының тыны чыгып, саң төмөн салактап тўже бергендий билдирди. Эди-каны сооп, онон ойто изип, мылырт эдип калды ошкош. Онон ары санаазына калың кўртке көмўлген кичинегеш ле ыраак Кебезен јурт, соок кыш, көп улус јуулган ла јадып турган узун барак эбелип келди... Је эмди канайдар да арга јок. Мындый айалгада кандый да хирург јана базып болбос. Ондый јаң ого берилбеген. Операцияны тургуза ла эдер керек.

Бир канча кӱндер ӧткӧн кийнинде Марат Иванович Кеденов тапту онгдолып, бутка туруп база берген. Айдарда, Сергей Маркитановичтиҥ ол тӱндеги кескени јакшы кеминде ӧткӧни јарт. Је эмди хирургты ӧскӧ сурак ла сыс кинчектеп баштады: Кеденовты бойына алдырып, агын-чегин куучындажар ба айса анайда ла арттырып койор бо?.. Јазылып калган кийнинде эмди не? Эски ӧйди ле шырканы катап незин ойгозор?.. Оныҥ ӱстине Сергей Маркитанович эмди больницада эҥ талдама деген хирургтардыҥ бирӱзи. А Кеденов кем? Ол озогы ла бойы тегин ишмекчи, ол ок Кебезеннеҥ ырап барбаган. Јок, андый да болзо, оны алдырала куучындажып кӧрзӧ кайткай не?..

Бу мындый да, мынаҥ да ӧскӧ алаҥзышту санаалар Сергей Маркитановичтиҥ јӱрегиниҥ ӧзӧгинеҥ чек ле чыкпас болды. Оныҥ кӧзиниҥ алдына ойто ло карлу ла соок кыш, Кебезен јурт јуралып келет.

Хирург Сергей Маркитанович Маркитановты кинчектеп турган сурак тӱкӱ беженинчи јылдардыҥ бажында болгон эди. Ол јылдарда Туулу Алтайдыҥ ончо колхозторына государствого агаш кезер план салып туратан. Государствого агаш кезетен јер шак ла ол Кебезенде. Оныҥ учун јууныҥ кийниндеги јылдарда ол Кебезен деп јер ончо улустыҥ оозынаҥ тӱшпейтен. Ненииҥ учун дезе кӱс тӱгенип, кыш јаҥы ла башталып турган киреде, Туулу Алтайдыҥ ончо колхозторы агаш кезетен бригада тӧзӧп, оноор, Кебезен јаар, кыйыжы јогынаҥ аткарар учурлу. Ого барган кийнинде јаскаҥ јетире анда иштеер, колхозтыҥ государствого белетейтен агажыныҥ планын тутагы јогынаҥ бӱдӱреле, јаҥыс ла јаскыда кайра јанар керек. База бир неме: колхозтор Кебезен јаар эҥ эпчил ле чыйрак деген улузын, эҥ бӧкӧ, чыдамкай ла семис деген аттарын талдап ийетен.

Сергей Маркитанов ол туштa јӱк ле он јети јашту, је кату јылдарда кандый ла ишке темигип калган, ненемедеҥ айабас, ачка-јутка алдырышпас дейтен уулдардыҥ бирӱзи болгон. Шак ла мындыйы учун ого бойыныҥ колхозыныҥ улузыла кожо Кебезен керип атанатан јол келишкен. Кижиниҥ чыйрагы ого кезикте кинчек ле тӱбек те эдип јат. Сергей Маркитанов агаш кезип барбаган болзо, тӱрмениҥ караҥуй ла катулу эжиги оныҥ алдына кайра ачылбас та эди. Јӱрӱмниҥ јолдоры айры дегени кыйыжы јогынаҥ чын.

дер. Бу тўнде Сергей Маркитанович Маркитановко дежурить эдерге келижип калган.

Сергей Маркитановичке мындый кезиш-операциялар эдерге мынчага јетире јаңыс катап келишкен эмес. Ол јаан меңдебей, тўн ортозында кенете экелген оору кижиниң јанына базып келди. А оору кижи дезе ичин эки колыла јаба тудунуп, ары-бери тоолонып, онтоп јатты. Оныҥ сагалы өзўп калган јаан јўзинде тер суркуражып, эки јаагын төмөн јолдолып агат. Бажыныҥ атрайышкан кыска чачы база терлў ле чыкту...

Сергей Маркитанович оору кижини кезерге белетенип, оны шиҥдеп, көрўп тургажын, оҥ јанындагы мыкынында эски шырканыҥ сорбызы ченемелдў көстөрине тургуза ла илине берди.

— Азыйда кандый операция болгон? — деп, хирург сонуркады.

— Кижиге бычактаткам...

— Качан, кайда?

— Удап калган.

Сергей Маркитанович оору кижиниҥ чырайына база катап ајарган бойынча, јўреги кенете селт эдип калды:

— Бычактатканаар?!. Кайда?

— Кебезенде...

— Кебезенде?! — Сергей Маркитановичтиҥ чөйбөк лө ару ак чырайы кандый да бир элеске тоҥо берди. Је ол бойыныҥ бу айалгазын коштойында турган сестрадаҥ јажырып, бу ок тарый сурады: — Бу кижиниҥ өбөкөзи кем?

— Кеденов, — онызы нени де болгобой, јобош ло төп ўниле хирургка каруу јандырды, — Кеденов Марат Иванович — деп, сестра оноҥ ары чокымдады.

Өскө хирург јок. Бу кижиге эмди Сергей Маркитановичтеҥ башка кем де операция эдип, болужын јетирип болбос. Ол алдында јаткан кижиниҥ кырбаган сагалду јўзине база катап кылчас эдип көрўп ийеле, эки колыныҥ тыны чыгып, саҥ төмөн салактап тўже бергендий билдирди. Эди-каны сооп, оноҥ ойто изип, мылырт эдип калды ошкош. Оноҥ ары санаазына калыҥ кўртке көмўлген кичинегеш ле ыраак Кебезен јурт, соок кыш, көп улус јуулган ла јадып турган узун барак эбелип келди... Је эмди канайдар да арга јок. Мындый айалгада кандый да хирург јана базып болбос. Ондый јаҥ ого берилбеген. Операцияны тургуза ла эдер керек.

Бир канча кўндер öткöн кийнинде Марат Иванович Кеденов тапту онгдолып, бутка туруп база берген. Айдарда, Сергей Маркитановичтиң ол тўндеги кескени јакшы кеминде öткöни јарт. Је эмди хирургты öскö сурак ла сыс кинчектеп баштады: Кеденовты бойына алдырып, агын-чегин куучындажар ба айса анайда ла арттырып койор бо?.. Јазылып калган кийнинде эмди не? Эски öйди ле шырканы катап незин ойгозор?.. Оның ўстине Сергей Маркитанович эмди больницада эң талдама деген хирургтардың бирўзи. А Кеденов кем? Ол озогы ла бойы тегин ишмекчи, ол ок Кебезеннең ырап барбаган. Јок, андый да болзо, оны алдырала куучындажып көрзö кайткай не?..

Бу мындый да, мынаң да öскö алаңзышту санаалар Сергей Маркитановичтиң jўрегининг öзöгинең чек ле чыкпас болды. Оның көзининг алдына ойто ло карлу ла соок кыш, Кебезен јурт јуралып келет.

Хирург Сергей Маркитанович Маркитановты кинчектеп турган сурак тўкў беженинчи јылдардың бажында болгон эди. Ол јылдарда Туулу Алтайдың ончо колхозторына государствого агаш кезер план салып туратан. Государствого агаш кезетен јер шак ла ол Кебезенде. Оның учун јууның кийниндеги јылдарда ол Кебезен деп јер ончо улустың оозынаң тўшпейтен. Ненинг учун дезе кўс тўгенип, кыш јаңы ла башталып турган киреде, Туулу Алтайдың ончо колхозторы агаш кезетен бригада тöзöп, оноор, Кебезен јаар, кыйыжы јогынаң аткарар учурлу. Ого барган кийнинде јаска јетире анда иштеер, колхозтың государствого белетейтен агажының планын тутагы јогынаң бўдўреле, јаңыс ла јаскыда кайра јанар керек. База бир неме: колхозтор Кебезен јаар эң эпчил ле чыйрак деген улузын, эң бöкö, чыдамкай ла семис деген аттарын талдап ийетен.

Сергей Маркитанов ол туштa jўк ле он јети јашту, је кату јылдарда кандый ла ишке темигип калган, ненемеденг айабас, ачка-јутка алдырышпас дейтен уулдардың бирўзи болгон. Шак ла мындыйы учун ого бойдың колхозының улузыла кожо Кебезен керип атанатан јол келишкен. Кижининг чыйрагы ого кезикте кинчек ле тўбек те эдип јат. Сергей Маркитанов агаш кезип барбаган болзо, тўрменинг карангуй ла катулу эжиги оның алдына кайра ачылбас та эди. Јўрўмнинг јолдоры айры дегени кыйыжы јогынаң чын.

Кеденов Марат ол туштa, байла, јирме-јирме бир јашту болор. Јажы Маркитановтоң јаан. Ондый эттең јўстў, јаан башту уул. Бойын ончо улустаң бөкө деп, чыйралкап ла тыңзынып јўретен эди. Аракы да ичер, бойынаң боду улустың курсагын да блаап јинр. Маркитанов ого көрө чек уулчак болгон эмей. Андый катыма сөөк-тайакту, ак чырайлу, узун сынду уул болгон.

Кеденов та кайдаң да аракы ичип алала, Маркитановты јабыс көрўп, оның јаан эмес баштыгындагы талканын блаап аларга ченешкен. Оноң ары болгон бастыра тўбектиң шылтагы шак ла ол талканнаң башталган. Эмдиги өй болзо бир ууш талканнаң улам ондый јеткер болор беди?.. Је јартын айтса, эмди де ондый учуралдар јиттердиң ортозында болуп турбай база. Кезикте бир бутылка эмес, а бир чөөчөй аракы да учун өлўшкилеп турган учуралдар бар. А ол туштa...

Ол туштa он јети јашту Маркитанов јарым баштык талканы учун Кеденовко јай бербеске сананган. Эзирик Кеденов бойының кўчин көргўзип, Маркитановтың јаагына јарс этире тажып ийеле, талканду баштыгын ала койып, јарјаңдада каткырып, эттең јардын арыбери јайкап, базып отурарда, Маркитанов јаба једеле, оның јиткези орто јудруктаган. Максынган Кеденов мыны сакыбаган. Ол кайа бурылган бойынча, Маркитановтоң јаңы ла блаап алган талканду баштыкла јиит уулдың јўзине соккон. Баракта јуулган улус эки јиитти айрыырдың ордына, јиркиреде каткырышканы Маркитановтың кулагына эмди канча јылдардың бажында ойто ло угулып келген. Олор Кеденовко јарамзып эмезе оның кўчин јарадып, Маркитановты өчөп каткырышкан деп билдирген. Шак бу айалга оның јўзине тўкўрип, јўрегине ийнеле кадап ийгендий болгон. Ол бу тарый нени де јазап сананбай, кичинек ле чичке мистў тоңырагын ала соккон бойынча, тыңзынып ла каткырып турган Кеденовтың ичиниң оң келтегейине туда берип ийген эди...

Калың карга бастырган Кебезен деп јурт канча јылдардың бажында оның көзине ойто ло көрўнет. Ол ло кўн он јети јашту Сергей Маркитановты милиция аймактың төс јерине алып барган. Оноң јаргы, оноң тўрме. Је јиит ле иштеңкей уул эки јарым јылдың бажында амнистияга учурап, тўрмеден јайымдалган. Оноң ойто ло төрөл јеринде. Ойто ло колхозтың арык атта-

рыла кыра сўрўш, јылкы мал кабырыш. Јурттың улузының јўреги јалакай ла јымжак. Јакшы иштў кижини качан да јаба баспас, олордың болужыла Маркитанов он класс божоткон. Оның кийнинде оны мединститутка аткарарына ла керек дезе јеңил киреринде колхозтың болушканын Сергей Маркитанович эмдиге ундыбаган. Је ондый да болзо, ол ыраак ла терең карлу Кебезен јуртты, өскö кижиниң канына уймалып калган кичинегеш бычакты Маркитанов бу мынчага јетире ундыбаган. Јеңил неме эмес. Ундырыра кўч...

Эмди Кеденов јаңду ла Марат эмес, а Марат Иванович Кеденов, агашхозтың ишмекчизи. Сакыбаган јанынаң, байла, салымның јакылтазы — оныла экинчи туштажу. Јок, хирург Сергей Маркитанович Маркитанов оны бойына алдырбас. Кенете оорыган Кеденовты кескен хирург азыйда кем болгонын танып ийген болзо, ол бойы озо келзин.

Сергей Маркитанович оозының кырыла кенете кўлўмзиренип ийди:

«Мениң баштапкы бычагымның изи ле сорбызы өлўминиң јолыла колбулу болзо, экинчи бычагымның, јок, хирургтың колындагы скальпель оның јўрўминиң јолын узаткай. — Бу санаазыла колбой, Сергей Маркитанович Маркитанов улу тынып, ординаторскийде сок јаңыскан отурала, бойына бойы айтты: — Бат ондый, мен оныла өнötийин куучын баштабазым. Экинчи операция мени актап јат...

Марат Иванович Кеденовко бу мениң экинчи ле калганчы туштажуум болуп арткай. Экинчи операция... экинчи операция-кезиш эдерге келижип калды. Айса болзо, бу мениң төс, эң јаан учурлу операциям болор бо?».

* * *

...Бичиичилердиң иштенетен ле амырайтан туразына меге јолыгар деп Ташкент городтоң ыраак эмес колхозтың јеринде јаткан узбек поэт Ядгар Абидов келди. Бойының эки кызычагын көргўзерге, кожо јуртаган эшнököриле таныштырарга, ол мени айлына кычырды. Нököр кижиниң айлына, чындап та, не барып келбес?.. Меге, бу јерге айылдап келген кижиге, узбек јонның кишлагын, јурт јадын-јўрўмин көрöргö солун ине. Эмдиги дехкан-крестьяндардың јадын-јўрўмин, ижин бис-

тиң алтай тууларда ла өзөк-јиктерде јуртаган улустыйыла түңдеп көрзө, база да јилбилӱ болор... Кыскарта айтса, мен келген најымла кожо генерал Сабир Рахимовтың адыла адалган узбек колхоз јаар атандым... Оның ӱстине бу ла јуукта шыралап јадып, «Экинчи кезиш» деп куучын бичип божоткон кийнинде, эмди бир эмеш амырап та албас па?

Май, алтай тооло болзо, кӱӱк айдың кидим тужы. Меге, алтай туулардаң келген кижиге, мында сӱрекей изӱ. А јербойының улузының айдыжыла болзо, быјылгы јас соок, оның учун көбөңниң өзӱмине ле түжӱмине јаан ачаанду... Эбире, јолдың эки келтегейиле, менің јеримде ак карга бӱркеткен агаштар чылап, ак чечектерге бастырган садтар чӧйилет. Кайдаар ла көрзөң, садтар, садтар, садтар...

Кӱӱк ай — алтай кижиниң өзөк-буурына эң јылу ла кару ай. Кӱӱктердиң учуп келгениле, олордың коотјыргалду кожоңыла јаңыс ла јастың башталганы колбулу эмес, озогыда шак бу өйлө јаңы јылдың башталганы база чотолотон дежет. Шак эмди бистиң төрӧл тууларда кӱӱктер бой-бойлорыла ӱн алышкылап, андамында јыңкылдажып јатканы быжу. Олордың томылта эткен кеен-јараш ӱниле кожо агаштардың бӱрлери јайылгылап, јаңы чыккан јажыл көклӧ јер бӱркелип јат. А мында, наарылта јытанып ла чечектеп койгон садтардың ортозынаң, та нениң де учун кӱӱктердиң ӱни угулбайт. Мен олордың ӱндерин јоксынадым. Андамында кӱӱктердиң ӱндери јаңылбаста, меге та не де јетпей турган немедий. Кандый да кунукчалду ла куру.

— Ядгар, узбек тилле кӱӱкти не деп айдар? — деп, барып јадала, мен соныркадым.

— Кукушка ба? Узбек тилле — оны Ак-Куш деп айдып јат. Не болды?

— Мында јастың кидим өйи, а нениң де учун кӱӱктер этпей јат.

— Кӱӱктер — тууларда јӱретен куштар. Бистиң тууларыска бар, бат анда кӱӱктерди угарың.

— А слердиң тилле јасты не деп айдып јадыгар?

— Бахор...

— Алтайлап — јас...

— Кезик арада бистиң де тилле «јас» деп айдып јат. Је көп сабада бахор...

— А садты не деп адап турыгар?

— Сад — ол бах...

— А ырыс дегени не?

— Ырыс — ол узбекте бахыт...

Куучындажып, сöстöрди сöстöргö тўнгейлештирип, кöчўрип баратканчаас, једе конуп келгенисти сеспей де калдыбыс. Бис кызам каалгачактың бозогозын алтай базып, балкаштаң туткан айбаткы-дувалдың ичине кирип келзебис, удура эки кызычак јўгўрижип келди. Јааны — школдо ўренип турган болгодый, бирўзи — чек кичинегеш: байла, тöрт лö јашту. Андый омок ло эрке, көстöри јаан кööркийек эмтир.

— Кунак-акага сăлом бер — деп, адазы айдат, — биске айылдап келген јаан айылчы-агаңла эзендеш — деп, мениң нökörим бойының балдарын төп ўниле јакыйт.

— Салом, эке, — Ядгардың кичў кызы эјезин озолоп, мениле эзендешти.

— Сениң адың кем?

— Саида.

— А сенийи кем эди?

— Умида.

— Сениң кызычактарыңның ады-јолдоры сўрекей јараш эмтир — деп, мен Ядгар јаар көрдим. Ол эрмеги јогынаң күлўмзиренип турды.

— Бат, мениң јуртым бу — деп, Ядгар јаан эмес, је јуунак сад öскöн кўрентизин көргўзет. Оноң ло јаан кызына энчейип, араай шымыранды:

— Јўгўр, кызым. Энеңе барып айт: бистиң айылга айылчы келди де.

Бис турага кирдибис. Јўзўң-башка узбек кулјаларлу ла чололорлу кебистер полдо јайылган ла стенени туй туткан эмтир. Кызыл, чаңкыр, јажыл öңдў јуркандарды бой-бойлорына каталыштырып, орын-диванның ўстине чого салыптыр. Сервантың ичи кызыл-чоокыр чололу шаајың айактарла көрўмјилў толуптыр.

Бастыра ла узбек эр улус аш-курсак белетеерин јакшы билер ле оны кичеемелдў јазаарына јаан ајару салат. Акту бойымның темдектеп көргönимле болзо, академиктең ала тегин ишмекчи эр кижиге јетире — ончолоры казан азары јанынаң табылбас устардың бойлоры. Ядгар ўйиниң келерин сакыбай, этти кезип, јўзўң-башка маала ажын јунуп ла арутап баштады.

Кенете мен та канайып та оорып баштадым. Озо

баштап кажы тужым чокым оорып турганы јарт эмес болгон. Та көксим оорып турган, та ичи тужымнаң мышкылат. Көстөрим каранғытып, бажым айланып турды. Та соок, та изў тер тургуза ла мандайымды туй алып ийди... Ядгардың ўйи — медишчи Озоттың айлына келгени мениң санаама јарт кирбейт. Қыскарта айткажын, кўндў-кўрееге азылган аш-курсактаң да амзабай јадып, мен тургуза ла операция эдетен столдо болуп калган эмтирим.

Медэје болуп турган јараш ла јаш узбек кыс мениң јўзимниң терин кургак коларткышла улайын ла арчыйт. Хирургтың скальпелиниң кыдырап кескени меге иле билдирип ле угулып турды. Ол хирург, мени кезип ок јадала, куучындажарын, кандый да сурактар беререрин сыранғай токтотпойт: мениң ады-јолым не кижи, кайдаң келгем, угы-нациям не, бери, Узбекистанга, кандый јол-јорык аайынча келгем. Байла, ооруны сеспезин деп, өнөтийин куйудып турган ошкош.

— База ла эмеш чыдажыгар — деп, хирург айдат, — удабастаң ла ўзе божой берер. Тудуныгар, чыдажыгар ла, кару бистиң айылчыбыс. Шак эмди эмеш ачу боло берер, а оноң ары ончозы ёдё конор. Је, чындап та, кенетийин, анчада ла киндигимниң алды тужынаң сўрекей тың тартылыжып, айдары јок оорып ла сыстажа берди. Мен торт ло чыдажып болбой, кыйгырып ийдим. Хирург, байла, качалганду аппендициттиң јаткан јерине јол бедреп, тирў эттиң бойына тийип ийген болор. Ай, кандый сыс, кандый ачу!..

— А мениң адым Шафкат — деп, хирургтың ўзўлгек ўни ол тың оору-сысты өткўре мениң кулагыма кандый да ыраактаң томылды, — Шафкат-ака... Ака дебей, јаңыс Шафкат та дезеер кем јок. — Ол база та кандый да јерденг тыңыда тартып ийерде, мен чыдажып болбой, чакпыланып ийерге ченежеле, је болуп албадым. Керек дезе бут бажына тур та чыгарга муукканган болгодыйым. Је мениң буттарым ла колдорым операция эдетен столго јырс эттире јаба таңылганынаң башка, ўстиме эки медэје — көксиме ле буттарым тужына, — јырс ла јаткылап алган. — Слердиң айылдап келген кижи — ол бистиң узбек шоир-поэт Ядгар-ака мениң јуук таныжым — деп, хирург Шафкат куучынын өскөртип, мени там ла куйудат. Хирургтың тумчугы тўс, чала чөйбөк лө јараш чырайлу. Қабактары

јалбак ла кара... База бир канча ӧй ӧткӧн соҥында ол айтты:

— Божогон. Эмди ойто кӧктӧп баштаарыс. Аллахка ла меге алкыш айдыгар — деп, Шафкат кӱлӱмзиренет. Оноҥ ары ойто ло токтомыр јогынаҥ куучындап, меге кандый да сурактар берет. Мен онтууныҥ ортозында да болзо, је оныҥ сурактарына каруу јандырбас аргам јок болгон.

— Слердиҥ алтай тууларда мумие деген неме кӧп дежет?

— Бар — дедим. — Улус јуугылап ла турат. Керек болзо, мен слерге де ийерим...

— Рахмат-быйан, шоир-поэт, рахмат, язучы-бичиичи... А алтын тазыл јанынаҥ керек кандый?

— Бистиҥ јерде ол база јеткил — деп, мен тиштерим ӧткӱре онтодым. Алтын тазылды база јуугылап ла аптекага табыштыргылап јат.

— Баалу ба?

— Је керек болзо, мен слерге ийерим...

— Рахмат, шоир-айылчы, рахмат, алтай язучы-бичиичи. Аллахты ла мени алкагар... Алтайды алтын-сары мӧт-балыла макталып турган јер деп база уккам.

— Мӧт ба-а-р... Алтай мӧш агаштыҥ кузугыла да мактулу эмей. Шафкат-ака...

— Андый кузукты качан да кӧрбӧгӧм. База эм болор аргалу ба?

— Эмнеҥ артык эм — деп, мен чылап калган ӱнимле шымырандым. Керек болзо, мӧштиҥ кузугын да ийер аргам бар.

— Рахмат, шоир-поэт, рахмат. Аллах ла меге...

— Мен, Шафкат-ака, слерге јаан алкышту артарым! — деп, акту јӱрегимнеҥ изӱ ӱнле айдадым. — Меге мында узак јадарга ла эмденерге келижер бе?

— Он коноктоҥ узак болбос... Алахты ла мени...

— Рахмат — деп, мен оныҥ эрмегин ӱзе соктым. — Эртен мениҥ нӧкӧрим Ядгар келер. Ол меге мениҥ бичигимди экелип берзе, кереес кол салып, слерге сыйлап берерим, Шафкат-ака.

— Бойоордыҥ бичик-китапты дейзеер бе? — Хирург јараштыра кӱлӱмзиренет. — Китап-книга јакшы, а... алтай мӧт јанынаҥ слер, шоир-поэт, меге нени де айтпадыгар ошкош.

— Айлыма ла једип алзам, аткарарын ундыбазым...

— Алтын мөтти. Алтай јеринің мөдин бе?..

— Андый эмей, кайран доктор, менің тыным корыган досум.

— Рахмат, шоир-поэт, јаан рахмат, бистің айылчы!.. Аллах ла меге алкыжаар айдыгар.

— Шафкат-ака, мен слерди качан да ундыбазым деп чертенип турум!

— Рахмат, шоир, алтай шоир... Мен эмдеген улустың ортозында эмдиге јетире меге рахмат-алкыш айтпай, мени ундып барган кижи јок эди... Көктөш божогон. Эмди палатага баралы, шоир-поэт. Аллахка ла меге алкыш айдарын ундыбагар.

— Менің тыным алган доктор Шафкат-акага улу јаан рахмат!..

Операция-кезиш өткөн кийнинде таң ажыра менің орынымнаң эмеш те ырабай, нөкөрим Ядгар отурды. Ол јаңду ла отурган эмес. Јок, Ядгар меге бойының өскүс ле шыралу јаш тужы керегинде куучындаган. Эмди ле оңдоп-билип тургажын, оны Ядгар деп тегиндү адаган эмес эмтир. Ядгар дегени ол ачу-коронду өскүс, кемге де кереги јок, кара јаңыскаига чачып ийгени деп адаганы болуптыр ине! Ол јаш тужында балдардың јүзүн ле башка туралары сайын тениген ле көчкөн эмтир. Оноң эмеш чыдап келеле, көскө лө учурашкан кишлакјурттар сайын тенип баскан. База бир кезек өйдиң бажында черүге атанган.

— Черүге мен бойым күүнзеп баргам — деп, ол бойының кунукчалду јобош үниле эрмектенди. — Ол туштa менің јажым черүге бараргa једип те калган болзо, је мени военкоматка алдырбагандар. Не дезе, менің оокылу јадып турган ла аңылу темдектелген јерим јок болгон. Мен чындап та баскын болгом не, кишлактар ла сайын конуп-түнеп јүргем... Менің бойымда кандый да чаазын-документ јок. А меге паспорт керек эмес беди? Оноң кайда-кайда учетко не турбас? Бат керектү документтер аларга мен өнөтийин ле черүге баргам. Мынайып мен кижи, гражданин болгом, досум!..

Ол күннің түнинде Ядгар меге бойының јүрүми керегинде табынча көпти айткан эмей. Јаңы кестирген кижи ооруга тың шыралабазын деп куйудып, айса болзо, Ядгар бойының көксиниң тереңгинде јажынган јажыдын ачканын бойы да билбей калган болордоң маат јок. Тегин өйдө, анайда ла тегин отурала, ол мынайып

куучындабазы јарт. Ядгар көп сөс айтпас, андый јобош ўндў ле бўдўмдў кижи.

— Бастыра Узбекистанды эбирип те келзең, угы-тӧзиле меге јуук улус табылбас. Мен изў чӧлдиң ӧзӧгинде јерге кийдире кагып койгон сок јаңыс казык ошкош кижи болорым...

Кармай алза — кулагы, кайа көрзӧ — көлӧткӧзи... Јалмажына салар тӧжӧги јок, јаагына салар јастыгы јок ӧскўске айылду-јуртту да болорго кўч. Кем ого болужар? Кем оның адаанын алар?.. Он класстың киининде оноң ары ўренейин дезе, јӧмӧжӧр кижи табылбас. Ол заочно ўренип, институтты божодордың божотончо генерал Рахимовтың адыла адалган колхозтың тегин колхозчызы болуп иштеген. Је телекейди текши јамандап болбозың. Јанында качан да болзо, јакшы улус тўңей ле јўрер. Ядгарга да улустың јакшызы јеткен ле эмей. Олордың јалакайын ла буурзагын ол качан да ундыбас!.. Колхозто ого, ӧскўс уулга, бойына тура тудуп алар, јаан эмес те болзо, сад ӧскўрер јер айдып бергендер.

— Тураны мен ўймле кожо экўдең ле экў тутканыбыс. Оны капшай тудуп алар деп, тўндў-тўштў бир олыт билбей иштеген эдибис... Аллахка алкыш-быйан болзын, эмди ончозы ӧткӧн, ончозы удаган. Саида ла Умида — эки кызым ӧзўп јат. Сўўген ижим бар. Ӧскӧ меге не керек, а?..

Литинститутты божодып, диплом корыйтан ӧй једип келерде, Ядгарда Москва барар акча јок болгоны керегинде мен база ол ок кўн угуп ла билип алдым. Је баргинде мен база ол ок кўн угуп ла билип алдым. Је бар-бас арга јок. Јыгылза да, узун агаштың бажынаң јыгылар керек дегенининг бирўзи, бир баштаган керектиң учына чыгар керек. Акыр, канайдар, акчаны кайдаң алар?.. Ядгардың јаан эмес садында, туразының бу ла јанында, теректер ӧскўлеп турган.

— Бистиң јерде агаш баалу — деп, Ядгар јартады. — Сўрекей узун ла јаан эмес те болзо, је кажы ла терегештиң баазы јирме беш сомноң... Мен олорды сатып, олордың болужыла Москва јаар дипломым корыырга атанган эдим.

Больницадаң чыгар калганчы кўнге јетире Ядгар ла оның ўйи Озот, эки кызычагы кўн куру јогынаң мелге келгилеп турар болды. Бир кўн Ядгар бойы келзе, экинчизинде Озот кыстарын ээчиткен једер. Такааның

эдин кайнаткан мӱн, јӱзӱн-базын маала ажын, ширковок — рис ле тыкваны колып, сӱтке кайнаткан кандый да тамзык аш, чолоп — маала ажына колыган койтпоксӱт, товук — такааныҥ эдин кайнаткан лапшалу мӱн, база кандый да öскö солун аш-курсактар экелгилеер...

— Сен эмди мениҥ уулым! — деп, бойыныҥ јажаган јажыла менеҥ кичинек те болзо, Ядгар айдат. — Сен бистиҥ айылда оорып, бистиҥ айылдаҥ больницага келген болзоҥ, бу мынаҥ ойто оҥдолып, бут бажына турбагайынчаҥ, бис сени кичеер, кӧрӧр учурлу... Айылдап келген кижи оорып калган! Кӧрзӧҥ, кандый јеткер болуп јат, а?! Мынаҥ озо, бу ла јуукта, аппендицит кескени керегинде куучын бичигем дейзиҥ бе?.. Кӧрзӧҥ оны... кӧрзӧҥ кандый а?.. Кӧрӧ бичигеҥ, а?!. Тегиндӱ учурал эмес, досум.

— Ядгар, мен сениҥ айлыҥда болорымда, такаалар ла маҥташкылап јӱргенин кӧрбӧгӧн эдим?

— А такаалар сени не соныркатты?

— Кажы ла кӱн такааныҥ эдин кайнаткан мӱнди кайдаҥ алып туразыҥ?

— Узбекистанда такаалар јок деп сеге кем, кандый аллах айтты? — деп, нӧкӧрим бултаартат. — Эш-кереги јок сурактар бергенче, оныҥ ордына јазап эмденери јанынаҥ кичеен, капшай јазыл. Сен эмди бистиҥ билениҥ кижизи. Билдиҥ бе?..

— Мен эмди бут бажында, Ядгар, бойым базып јӱрӱм. А бу ла јаныста магазин. Кажы ла кӱн келишти токтодып койзо кайдар а?

— Бу больницадаҥ чыгып барбаганчаҥ, бистиҥ келиш токтобос...

Кызычактарыла кожо Озот келди. Озот бойыныҥ јажаган јажыла кожо оборы јаҥы ла билер-билдирбестеҥ толуп јӱрген келин, јараш, туйук кара кабактарлу. Тӱс тумчукту. Ядгар нӧкӧримниҥ эмегени кайдаҥ куру келетен эди. Ойто ло јӱзӱн-башка аш-курсагын алганча јетти. Бис больницаныҥ эжик алдыла јергележип ле улай-телей ӧзӱп барган чынар агаштардыҥ кӧлӧткӧлӧрининҥ алдындагы тактада отурыбас. Теҥери ле јер изӱ тыныштарын бириктирип, кыскылтым-кӧк болуп калган тургулады. Ядгар ла Озоттыҥ кыстары — Санда ла Умида деген эрке балдар бисти айландыра јӱгӱрижет.

— Такаа баалу туруп јат па? — деп, мен сакыбаган јанынаҥ Озоттоҥ сурадым.

— Бисте гушт-этти көп садып јат — деп, нени де керекке албай, Озот јартайт. — Қажы ла такааның баазы он сомго јуук, а кой, јоон кой болзо, бу беш јүс сомго чыгып јат. Оның јаңыс куйругы канча кире үс берип јат.

— А такааның эдин слер кайдаң алып јадыгар?

— Айылдаштарыстаң садып алып јадыс — деп, Озот байагы ла бойы нени де сеспей эрмектенет.

— Мегер, слерге акча — деп, мен колымды ичкери сундым. — Такааның эдин аларга...

Нөкөримниң үйи торт ло адаруга чактырып ийген, айса база кандый да немедең чочыган чылап, тургуза тур чыгып, мен јаар кайкап ла коркып калган, је јараш көстөриле көрди:

— Ой, канайып тураар, канайып тураар, аке!.. Јарабас. Слер бистиң биленiң кижизи...

— Слердиң биленiң болзо, оноң артык... Мен бойымныңг билеме болужар учурлу...

— Јок, јарабас! Мыны Ядгар-жан билзе, мени мында ла өлтүрип салар...

— Ядгар билбес — деп, мен чертенедим. — Алыгар, Озот...

— Умида, Саида — деп, Озот кенетийин кыстарын кычырды, — јанар өй јеткен, баракtар...

— Озот! — деп, мен отурган јеримнең өрө турдым, — слер мен керегинде јаман сананбагар, мен... мен...

— Мен Ядгар-жанга айдарым — дейле, база катап мен јаар көрбөй, балдарын јединип алып, больницаның бийик айбаткызының темир каалгазы јаар басты. Қайа да көрбөйт. Меге тың өөркөгөн ошкош. Је оның кызычактары каалганың јанына јеткилеп келеле, мен јаар бурылгылап, кап-кара көстөриле көргүлеп, чичкечек сабарларлу колычактарыла јаңыгылап, эжиктең чыгып, јүрүп калдылар.

Қажы ла күн мениң јаткан палатама шак ла ол эмдеп турган Шафкат-ака эки катаптаң ас эмес кирип чыгат. Јүзүн-башка уколдор, таблеткаларла эмдеерин темдектеп турат. Медэје мениң тамырым ажыра тамдырар эмди экелерин сыраңай да унутпайт. Мен түргең теңкип, күн сайын ийде-күчим кожулып турганы иле билдирет. Кескен өйдөң бери он эки күн өтти. Бүгүн кескен јердиң көктөгөн учуктарын ойто сөгөр. Мен база ла хирург Шафкаттың столында јадырым.

— Талдама! — деп, ол таңышкынды ача тарткан бойынча, каткырып, меге апагаш тиштерин көргӱзет. — Аллахка ла меге, шоир-поэт, алкыш айдыгар...

— Рахмат, Шафкат-ака!

— Рахмады — рахмат болбой кайтсын... Је больницадаң чыгып ла алзагар, слер мени ундып койороор ине, шоир-айылчы...

— Јок, канайып ундыйт!

— А ол бир мумие деген немени...

— Сыраңай унутпазым — деп, акту јӱрегимнең айттым, — јаңыс ла мумиены эмес, а кузук ийерин ле...

— Мен слердиң брошюрагарды кычыргам...

— Кандый брошюрамды? — деп, аайлап болбой сурадым.

— Слердиң ӱлгерлерееерди — деп, хирург Шафкат чокымдайт, — јараш ӱлгерештер... је јаңыс ла алтай мӧт керегинде, көрӱп турар болзо, слер бир де ӱлгер бичибеген эмтиригер!..

— Мӧт керегинде — деп, мен арга јокто кӱлӱмзирендим, — мӧт керегинде бичиирге келижетен эмтир. Шафкат-ака... Јаңыс ла бичиир эмес, оны слерге ийерин база ундыбаска чырмайайын...

— Бат, бат, ол јакшы — деп, хирург кӱлӱмзиренет, — Алтайдың алтын ӧңдӱ мӧдин сӱрекей јакшы дежет... Аллахка ла меге алкышту болыгар, шоир-поэт.

— Рахмат — дейдим, — сакыгар — деп, бӱдӱмјилӱ айдадым, — посылка сакыгар...

Мениң экинчи кезиш-операция керегинде бичиген јаан эмес куучынның кийнинде, сакыбаган јанынаң мынайып ӱчинчи операция болуп калды. А бат бӱгӱн дезе мени нӧкӧрим Ядгар ла оның билези — эки эрке кызычагы, Умида ла Саида, ӱйи Озот төрӧл Алтайым јаар јанарга ӱйдежип, Ташкенттиң аэропортына келдилер.

— Шак ла ол экинчи операция керегинде куучыныңды бичибеген болзоң — деп, Ядгар каткырат, — ӱчинчи кезиш-операция быжу ла болбос эди...

Је јакшы болзын! Ончозы јеткер-тӱбек јогынаң ӧткӧни јакшы... Алтайдың тууларына ла карларына амыр айдып бар!..

Мен булуттардың ортозыла төрӧл Алтайымды көстӧп, учуп ла јанып келеделе, «Чындап та, шак ол куучынды бичип турала, бойыма база андый ооруны

алдырып алган болбойым — деп, арга јокто сананадым. — Айса болзо, бойымныҥ ол куучынымныҥ геройлорыныҥ јўрўминиҥ ле өткөн јолдорыныҥ тал да ортозын болзо мени бойымды өтсин деп, салымныҥ кандый да јажытту ла аалга алдырузы болгон болор бо?» — деп, бойымнаҥ бойым алаҥзулу сурайдым.

Ўчинчи кезиш-операцияныҥ кийнинде алкышту Алтайыма эзен-амыр јанып, учуп барадырым...

АДАЛАР

Олор экў областной больницаныҥ психиатрический бөлўгиниҥ јанында тушташкан. Эмди экўлези тышкары чыгып, көксинде тўўлип калган уур санааларынаҥ ла јардында аар-јўк болуп јаткан андый ок јўктеҥ тургуза ла јайымдаларга улу тынгылап, кажызы ла таҥкы азып тарттылар. Оныҥ бирўзи карманынаҥ «Қазбек» деп папирос чыгарарда, экинчизи мөҥўн бооколду тыйрык каҥза чыгарып, ого мынтактап койгон јалбракту таҥкы уруп тартты.

— Слердиҥ уулаардыҥ оорыганы удаган ба? — деп, «Қазбек» тартып келеткени араай ўнденди.

— Төртинчи јыл шыралап јадым. А слердиҥ?

— Мен экинчи јыл — деп, олордыҥ куучынын кем де угуп ийеринеҥ уйалып па айса јалтанып па турган чылап, «Қазбегиниҥ» ыжын буркурадып, баштапкызы араай шымыранды.

Олор областной больницаныҥ јанындагы койу бўрлў теректердиҥ ортозыла өткөн чичкечек јолло баскылап клеетти. Ылгый ла боро халат кийген оору улус теректердиҥ ортозыла баскылап јўрет. Кезиги мында ок тургузылган отургыштарда јаҥыстаҥ ла экиденҥ, ўчтеҥ отурдылар. Бир кезиги агаштардыҥ көлөткөзинде, эптў јерде тургузылган, кыштыҥ салкынына ла јайдыҥ јаҥмырына кугарып калган столдорды эбире јуулып, домино ойногылап, тыҥ табыштангылайт. Олордыҥ јанынаҥ ёдўп јадала, «Қазбек» тартып брааткан кижи ўшкўрди.

— Олор оору да болзо, санаалу... Не-немени онгдоп јат. А бистийи...

— Мен төрт јылдыҥ туркунына је кайда болбодым деер — деп, экинчизи эрмектенди. — Јаҥыс Москвада

болбодым деердең башка. Барнаулга да, Омск-Томско до апарып jўргем.

— А мен Москвада да болгом.

— Jе анда нени айдышты? — деп, экинчизи капшай ла сонуркады.

— Jазылар дежет пе?..

— Врачтар кайда ла тўңей эмей. Jазылар, ödö лö берер дежер... Эмди торт ло чöködим! — дейле, ол «Қазбегин» тактaлбаган койу ölöңниң ортозы jаар тўжўрип ийди. — Чындап, слер кажы jердиң эдеер? — деп, та нени де эске алынып ийген чилеп, онызы сонуркап, байа ла бойынча коштой базып келеткен кижиге удура көрўп, токтой тўшти.

— Мен Кан-Оозы аймактаң — деп, онызы табылу ўниле каруу jандырды. Адым Эрмек, öбököм Аргучинов... Анда, колхозто, кой кабырып jадым.

— Билерим... Мен слер керегинде көп катап уккам — деп, экинчизи эрмектенди. — Мен журналист Дмитриев Павел Николаевич болорым. Слер керегинде бистиң газетчиктер бичип jат. Jаңыс мен бичибедим ошкош...

Чап-чаңкыр кааң айас кўнде теректердиң бўрлери агылтырым, мöңўн öңдў немедий билдирет. Салкын jок то болзо, агаштың ортозында кандый да аалга шымырт угулат.

Қойу теректердиң ортозынаң олор город jаар келеткен трактка чыгып келерде, автобус туратан jерде улус көп болды. Тоозын-тобракты куйултып, машиналар арыбери чубажат. Бийик чаңкыр теңеридең урулып турган кўннiң чогына гудронло jаап койгон jол билдирбестең тынчып ла jытанып, изў булап jатты. Олор улустың ортозына бир канча öйгö эрмектешпей турдылар. Оноң Павел Николаевич кенетийин Эрмектиң jеңинең араай силке тартып ийеле, байа эртен тура jазап туруп jўлип койгон курч ла чöйбök ээгиле jол кечире турган jаан эмес агаш тура jаар кекип ийди.

— Мынаар бу магазинге кирип чыгаак.

Мынайда айдала, ол ичкери басты. Оның алтамдары jаан, jарындары шыйбык ла узун кижи болгонын Эрмек кийнинең jастыра көрбöди. Сўўри тумчукту ботинказыла jолды jеп-jеңилчек кечире базып, ол jанына jеделе, Эрмекти колдорыла имдеп, база катап бойына кычырды.

Jолдың тоозынына боpорып калган уур сопогыла jерге табылу алтап, jаан ла чийўлў маңдайына тўўлип калган терди бир колыла арчый тудуп, jаңы танышкан нөкөрининг кийнинең Эрмек базып ийди.

Магазинниң ичинде улус ас. Jунганы удабаган агаш полдың чыгы булап, олорды бойының серўўниле кучактай алды.

— Меге бирўзин ороп берзеер — деп, Павел Николаевич jергелей турган кабак аракыларга узун ээгиле кекиди. Садучы оның бирўзин ала койып, темигип калган колдорыла шилди калың боро чаазынга эптў орой тудуп, Дмитриевке берип jадала, сурады: — База не керек?

— Төрт jўс грамм кирези колбаса... Ооктой кезип ийген болзоор, jакшы болор эди.

Садучы узун бычакла колбасаны томыра-томыра кезип jадала, Павел Николаевичтең араай сурады:

— Jе уулаардың оорузы кандый, оңдолып jат па?

Дмитриев эрмек айтпай, кўўн-кўч jогынаң колыла jаңып ийди. Олор, байла, таныш улус болгон ошкош.

Павел Николаевич jўзин эп jок чырчыйтып, колбасаны садучының колынаң алган ла бойынча, кайа бурылып, капшай ла чыгайын деерде, кийин jанында ўн угулды:

— А чотожотон кижи кем?..

— О, калак, ундып ийген турум не! — деп, Павел Николаевич кере карыш болгодый узун ла чичке сабарларлу колдорын капшай ла төш карманына суга салды.

— Кем jок, кем jок, мен чотожып ийейин — деп, садучының jанына jедип келген Эрмек капшайлады. — Мен база аларым.

— Бойсын, бу болор — деп, Павел Николаевич ороп койгон тудунчактарына көргўзип, Эрмектиң алдына киреле, акчазын төлөп, — jе, барак — дейле, эжик jаар ууланды. — Бўгўн выходной кўн — деп, кийнинең чыгып келген Эрмекке бурылып, Дмитриев та ненинг де учун актанат: — Эмди улус ончозы город jаар базарга барып jат. Маймадаң чыккан автобустарга кижи де бачым отурып болбос.

Jайла кожо кичинере тартылып калган Майманың суузы оок чакпындарыла шыркырап, табылу агат. Оның jарадын jакалай өскөн корбо талдар изўге ээлгилеп калган тургулайт.

Павел Николаевич койу ӧлӧҥ ӧскӧн талдардыҥ ортозына отурып, колбасазын јерге салып, шилдиҥ бӧгин ачып, Эрмек јаар сунды:

— Баштагар...

— Оозынаҥ ба?..

— Је, алдырбас! Стакан јок то, канайдар...

Эрмек кӧк шилди оҥ колыныҥ бербек сабарларыла кабыра тудуп, Дмитриев јаар кылчас эдип кӧрӱп салала, оноҥ ууртап ийеле, чырайын јаман чырчыйтып, калыҥ ла кызыл эрдин алаканыла бир эмеш ӧйгӧ туй тудуп отурала, алдында јаткан колбасадаҥ алып јиди.

Павел Николаевич, ичип билерин пастух кижиге көргӱзип турган чылап, шилди јайкап-јайкап ийеле, база бир-эки ууртап, оны талдыҥ тӧзине јӧлӧп, ачу аракыга тургуза ла јаштала берген көзин сабарларыла јыжа тартып айдат:

— Бис экилебис ырызы јок адалар болтырыс.

Анча-мынча ӧй болгон кийнинде Эрмек сурады:

— Слердиҥ балагар јаҥыс ла ол бо?

— Јок, база бир кызым бар... Сашкадаҥ кичинек.

— А мен јети балалу — деп, Эрмек каткырды. — Слер, городской улус, кӧп балдар азыраар эмезеер.

Олор база бир эмештеҥ ичкилеп ийди.

— Бастыразы шизофрениктер болуп јӱӱле берзе — деп, Павел Николаевич кандый да кыјыраҥ айдала, јанында отурган таларкак јарынду, кичинек кара көстӱ кижи јаар калай берген көзиле ченегендӱ көрӧт. — Болор! Мениҥ шырам јеткен.

— Јакшы ла јӱрген уулым болгон — деп, Эрмек нӧкӧриниҥ коронын оҥдоп турганын билдирерге айдат. — Та не болгон, та канайткан. Кенетийин ле мынайда берген. Баш ла болзын ого! Арткандары ончозы кыстар ине. Бу уул — эмди тӧртинчи јылга барып јат.

— Бис баштап тарый уулыстыҥ оорый бергенин чек билбегенис — деп, Павел Николаевич бойын ойто токтодынып, табылу куучындайт. — База ла кызым чылап сегизинчи класста ӱренип турган. Бис озо баштап оны географияны коркышту тыҥ сӱӱп турган болор деп бодогоныс... Школдоҥ келзе ле, географический карталарды полго јайып алала, ӱстине эҥмектеп, кандый да чийӱлер эдип турар.

— А бистиҥ уул кенейте ле отурала, јӱзӱн-јӱӱр оҥыбажы билдирбес эрмектер айдып, бодоп ло кожоҥдой

берер болгон... Оноң бастыра кийимин уштып таштайла, јурттың ортозыла «Мен элик, мен элик, мени аткар» — деп јүгүрии турар. Баш ла бол, оны көргөнчө — көрбөзө торт. —Оноң Эрмек јанында турган шилдең ууртап, колбасадаң јип, уулы керегинде куучынын улалтат: — Эмди Эндрей он тогус јашту, јакшы јүргеп болзо, туку качан айылду-јуртту болуп калар эди.

— А Саша он сегис јашту. Байа көрдөөр не, узун сынду, чырайы да јараш. Је эмди божогоны ла ол — Павел Николаевич колыла ойто ло күүн-күч јок јаңып ийди. — Ох... Бу не јүрүм! Оныла кожо үренген ууллардың көп сабазы эмди институттарда. Мен оны иностранный тилдиң факультедине, МГУ-га, ийерге санангам.

— Јазылып, јакшы ла јүретеи болзо, институт кажы барар ол — деп, Павел Николаевичти Эрмек токынадарга күјүренди.

Онызы койу өлөңдөрдиң ортозынаң кандый да куу сыргалјынды јула тартып, та ненин де учун чичкечек учынаң керте чайнап, көңкөрө көрүп алала, узак санана берди. Эрмек те ого чаптык этпей, тымый түшти.

Павел Николаевичтиң јаан эмес, кандый да капшык бажында јукачак чачтарын бүгүн ле јаңы парикмахер јараштыра тоорып берген болгодый. Ол кенетийин бажын өрө көдүрип, Эрмек јаар катап көрөрдө, удура тийип турган күннің чокторына эки саамайындагы ак кылдар јалтыража берди:

— А эмди көрүп јадаар ине... божогон!

— Канайып божогон! — деп, Эрмек кайкай берди. Оноң эмеш сананып отурала, Павел Николаевичтең сурады: — А слер уулаардың јазыларына бүтпей јадаар ба?

— Јок, торт ло арыдым.

— Је мен эмдиге ле чөкөбөй јадым — деп, Эрмек куучындады. Эмдиги эмчилер арай ла болзо чек өлүп те калган улусты тындандырып ийбей турарда, кижи канайып иженбейтен эди.

— Онызы андый ла.

— Мен кыжы-јайы тайгалап, койдың кийнинең де ээчип јүрзем, база газет-камырды кычырып ла јадым — деп, Кан-Оозынаң келген койчы эрмектенди. — Кижиниң јүрегин јаңы јүрекле солып, туку Айга јетире учуп тургулаарда, неде не маат јок, канайып иженбес.

— А мен Сашаны јазып аларга болуп, Москваның профессорлорына да барып јўрдим — деп, Павел Николаевич көңкөрө көрўп, кандый да чөкөмөлдў ле јобош эрмектенди. — Эм-эм торт ло нени эдерин билбей јадым...

— А слердиң уулаарды тыштынаң көргөндө, кем ле јок кап-кадык кижи ошкош...

— Андый, билбес кижи чын онойып бодоор! — Курсакты кадык кижиденг артык јип јат — деп, Павел Николаевич айдып ийеле, бойының сөзинең бойы кемзинип, ойто өскөртө куучындады. — Кезикте книганы өрө дө турбай, јадып алала, кычырар ла кычырар.

— А кычырганын онгдоп турат не?

— Је не керегинде кычырдың? — деп сурап турбай... Кижи тўженеле, тўнде ойгонып, ойто уйуктаганда, тўжин канайып ундып койотон эди. Бат ол шак ла андый... — Оноң ары Павел Николаевич бу мындый учурал эске алынды: — Сашаны кезикте, эмеш онгдоло бергенде, айлына божодып јат. Бир катап божодып ийерде, ол бистиң газеттиң редакторының кабинедине кирип јўрген болтыр.

— Иш сураар деп сананган туру кööркий...

— Јок, бойының ўлгерлерин көргўскен. Газетке тургуза ла салзын деп некеген. — Павел Николаевич «Казбегин» катап кўйдўрет. — «Адам нени де бичип билбес, оның очерктерин, корреспонденцияларын ўзе мен бичип јадым» — деп айткан дежет. Кадык бололо, анайып калыраган болзо, мен оның тилин кезер эдим!..

— Слер бичип турарааарда, ол база бичиирге јат не — деп, Эрмек јымжада айдат. Ол оноң ары бойының уулы керегинде куучындады. — Табыштанбайтан, јўзўн-јўўрленбейтен болзо, кижи оны айлында ла көрўп јўрер ине. Токынап јатпас ине, не ле болор: кезикте көзине кижи удура көрөринең коркыыр. Торт ло кўйўп, кандалып ла келзе, барганы ла ол. Ат болуп киштеп, бука болуп бустап, јоткондоло берер. — Эрмектиң көзине уулы көрўнип келген чилеп, чырайы кандый да чочыдулу боло берди. Ол унчукпай сананып отурала, кенете бойының ўйи керегинде куучындап баштады: — А балдардың энези Эндрейди көрўп ле ийзе, ыйлаар ла ыйлаар. Кööркийдиң эки көзин јаш өртөй јип бараткан болор. Балам ла деер, тўни-тўжи уйуктабас, јалкыбас, чөкөнбөс та кайткан кижи. Онойып ла келзе, «Город-

ко апарар, докторлор јазар, кожо барарым» — деп албаданар. Бойыныҥ ла өзөгинеҥ чыккан балазы мынайда берерде, көөркий база канайып көрүп чыдашсын.

— Слердиҥ уулыгар оорыгалактаҥ озо иштеген бе айса ӱренген бе? — деп, Павел Николаевич сонырқады.

— Иштейтен, механизатор болотон кижи ине... Ол бир Ийиндеги училищеде ле ӱренип турала...

— Айса, анда согуш болуп, меези чайкалган болор бо?..

— Та. Кем билер оны. Је ӱредӱчилери айдар болзо, андый ла неме болбогон дежер. Кем билер оны — деп, Эрмек катап айтты. Бу ла туштa Эрмектиҥ санаазына Эндрейдиҥ јаш тужы эбеле берди.

Јуртты өрө трактор бо, машина ба маҥтап баратса, оны мыныҥ мынчага көрбөгөн неме чилеп, Эндрей уулчактарды баштап ийеле, оныҥ кийнинеҥ ары јӱгӱрер.

— Сен јаандазаҥ кем болорыҥ, балам?

— «Тыйактой бойойым!» деер. Айла тракторист эмес не, а «трактор болорым» деер.

Адазы койлоп јӱреле, өзөккө тӱжӱп ле келзе, јуртка кандый машиналу, кандый кижи келип јӱргенин, ол машиналардыҥ марказынаҥ, номерлеринеҥ бери ончозын куучындаар. Малчыныҥ балазы, кижи бодозо, мал кийнинеҥ баскадый, а ол трактор, машина деер болгон.

— Шизофрениядаҥ оорыган улус — деп, Павел Николаевич Эрмектиҥ санаазын кенетийин бойыныҥ ӱнile ӱзе согуп ийди. — Јӱрӱп-јӱрӱп, кандый да аалга ӱн бе айса табыш па угуп ийетен ошкош — деп, Дмитриев јаан боро көзиле чике ле бойыныҥ алды јаар кезе көрӱп, та нени де эске алынып ийеле, койчыдаҥ сурады: — Слер уулаарды канайдар эмеш деп, кийнинеҥ өнӧтийин ле шиҥдеп көрдөөр бӧ? Мен көргөм. Саша кезикте нени де сананып, узак өйгө тымый берер. Оноҥ кенете кандый да ыраак јерденҥ эмезе табыш угуп ийген чилеп, нени де эске алынып ийгендий, бодоп ло кӱлӱмзиренип, тыҥдаланып турар. Бу кижи бойыныҥ јаш тужын кезикте эске алынганда кандый каткымчылу ла сӱӱнчилӱ учуралдар санааҥа кире конотон эди, сыраҥай ла андый ошкош. Мениҥ јаткан турам төрт сыраҥай ла андый ошкош. Мениҥ јаткан турам төрт этаж. Айдарда, Саша оромло ары-бери өткөн улусты ла машиналарды да керекке албай, тегине ле балкондо отурган. Акыр, канайдар эмеш деп, мен туйказынаҥ көрӱп тургам. Ол кӱлӱмзиренип, сыраҥай ла пианино

ойноп отурган музыкант чылап, јарындарын бөкчөйтип ийеле, эки колыла балконның темирлерине барабандап, нени де кожоңдой берген. Оноң, ойноп отурган инструменти ўреле берген чилеп, кенете ле тура јўгўрген...

Эрмек уур тынып, Павел Николаевичле јөпсинди:

— Андый, олорло не ле болуп јат.

Күн там ла өксөп, изў тийет. Олор Майма суунын јарадын јакалай өскөн койу талдардың ортозынаң барбай, тўбине тўже берген шилиденг база бир эмештең амзагылап ийдилер.

— Мындый оорудаң көп улус оорыйт не? — деп, кенетийин Эрмек сонырқады.

— Кем билер оны. Је јазатаны ла күч неме болгодый — Павел Николаевичтиң алаңзузы ойто ло оозынаң чыга конды.

— Је кезиктериниң јазылыжы да саң башка. Менің бир нөкөрим мындый учурал куучындаган: «База ла мындый оору кижи поездле барып јадала, сакыбаган јанынаң туку ла качан, школдо ўренип турар туштa коркышту тың сўўген кызына туштайла, сўўнгенине торт ло кыйгырып ийген болтыр. Бу кижиниң санаазы једикпес болгонын байагы туштаган келин, айса болзо кыс, билбес те болгон. Олор ўренген школын, ўреткен ўредўчилерин удура-тедире эске алынгылап, куучындажа берген. Бу ла туштажудаң улам ол кижи јазылып калган».

— Саң башка...

— Мынаң көргөндө — деп, Павел Николаевич айдала, «Қазбегинеңе» күйдўрип, мындый шўўлте этти. — Олорго јаш тужында сўрекей тың сўўген, ойногон кандый бир ойынчыкты ол ок бойынча эмезе кожо ойногон нөкөрин кенете ле көргўзип ийзе, санаазы ордына кире конгодый... Ол эмезе јўрўмде качан да көрбөгөн кандый да кайкал, кандый да коркымчылу неме көргўзип ийгедий.

— Та. Кем билер, је кем билер оны — деп, Эрмек айдат. — А бистиң јерде бир кижи бар. Күс сары бўрге једе ле берзе, туткулана берер. Қалып баштаар. Оноң ол өй өтсө, ойто ло кем јок, кап ла кадык, санааукаазы ордына кире берер. Ол та кейле, айландыра турган ар-бўткенле колбулу неме...

— Кижи тўбекке тўжўп, чучураган кийнинде, неге ле бўдер — деп, Павел Николаевич нени де эске алы-

нып, буурайа берген саамайлары күннің чогына суркуражып, суйман бажын ойто ло өрө көдүрди. Оноң чала алаңзып отурала, Эрмектең сурады:

— Слер коммунист бедеер?

— А не? Коммунист. — Эрмек кайкай берди. — Мен туку төртөн үч јылда Великие Луки деп јердиң јанында от-калаптый јууның өйинде киргем.

— Мен база ла Ада-Төрөл учун Улу јууның окопторының бирүзинде киргем — деп айдала, Дмитриев каткырды. — Је андый да болзо, мен слердең, Аргучинов, бир ле неме сурап угар күүним келди.

— Нени?

— Түбекке түшкен кийнинде, кижи тен неге ле бүдүп јат — деп, Павел Николаевич ненің де учун катап ла актанды. — Слер коммунист кижи мындый немеге бүдүп јат деп, калак, айдып ийдеер. — Оноң бойы албан кептү каткырып ийди.

Эрмек чек ле кайкаганына, айдар сөзин де таппай барды.

— Је мен база идеологический иште турган кижи инем, Эрмек.

— Билип отурым, Павел Николаевич, слерди андый ишчи деп...

— Эрмек, бис экилебис ырызы јок адалар — деп, Дмитриев ойто ло кеп-сүрин соодып, сыраңай ла тудаган ийтти сыймап ийеринең коркып турган кижидий, јымжак шымыранды. — Бис јаңыс оронын кырында јаба туруп јадыбыс...

Бу нени айдарга турган болотон деп, Эрмек чат ла аайын таппай, «Мен угуп отурым, Павел Николаевич» — деди.

— Бу слердиң алтай улустың ортозында эмдиги наука билбес немени билер, врачтар јазып болбос оорыны јазып ийер улус бар дежет — деп, Дмитриев айдала, бойы тургуза ла кулагынаң бери кызара берди. — Андый улусты слердиң Кан-Оозы да аймакта бар дежет. Айса болзо, чындап та, кем билер, олордо наука ачпаган гипноз бар болордоң маат јок.

— Неде не маат јок деп, мен Эндрейди је кандый кижиге көргүспедим дейин... Эш ле неме болбогон — деп, Эрмек агын-чегин айтты. — Бойын «Мен кам, мен јарлык» деп те јарланган улуска апарып турадым, «ээлү» деп адалган туулардың атту-чуулу аржандары-

на да апарып jўрдим, jе эш ле неме болбой калды.

Павел Николаевич Эрмектиң куучыны божой берерде, уур тынып, талдыҥ тӧзинде jӧлӧп койгон шилдиҥ тӱбинде шыйтылдап турган кабакты учына jетире ууртап ийеле, «Бис ырызы jок адалар! — деп, кандый да тунгак ла кородогонду ӱниле айдала, оҥ колыла jерге тайанып, бут бажына туруп чыкты. — Саша бир катап больницадаҥ канайып та jажынып чыгала, город барып jадарда, машина арай ла болзо ӧлтӱре базып салбаган... Ары ла ол туштa бир аай...»

— Павел Николаевич! — деп, Эрмек, торт ло ӱстине кенете кандый да казыр аҥ чурап келген чилеп, чочый ба, коркый ба берди. Ол, байа ла бойынча куучындашкан кижини эмди jаҥы ла кӧрӱп ийген чилеп, тазада кайчылап койгон jаан бажын кайкаганду jайкады. — Андый сӧсти кижи коркыбай, оостоҥ бадырып айдар ба?! Ол мал эмес, кижи, слердиҥ ле балагар ине, Павел Николаевич!

— Мен база кижи, оныҥ учун кижи чилеп jӱрейин деп! Меге, меге — деп, Павел Николаевичтиҥ кӧстӧринеҥ кайылткан корголjындый уур jаштар сызылып, база нени де айдып болбой, jаан-jаан тынастай берди. — Меге база ырыс керек!

— А ырыс — ол кемге керек jок — деп, Эрмек уур сопогыла талдардыҥ тӧзиндеги ӧлӧҥди шылырадып, отурган jеринеҥ база ӧрӧ турды.

— Jе кожо базаак, бистиҥ айылга барып, анда коно береер — деп, Павел Николаевич айдала, jаратты jакалай чӧйилген чичкечек jолычакла бойы озо город jаар ууланды.

Эрмек оныҥ кийнинеҥ тап эдип базарга jӱреле, кийнинеҥ та кем де токтодо тартып ийген чилеп, тура тӱшти:

— Jакшы болзын, Павел Николаевич, мен база катап уулыма барып jолыгатам.

Аргучинов Эрмек jаратты jакалай ырап бараткан Дмитриевтиҥ кийнинеҥ бир эмеш кӧрӱп турала, бажын jайкап шымыранды: «Бот, сен кандый кижи, нӧкӧр журналист... Бис эки ада, jе эки башка улус».

Оноҥ ол автобус туратан jер jаар бурылды.

Майма сууныҥ jарадындагы койу талдардыҥ ортозында jаҥы ла эки аданыҥ отурган jери ээн артып калды. А такталып калган ӧлӧҥниҥ ӱстинде jаткан куру

шилдиң оозына салҡын тийерде, та нени де айдарга, је айдып болбой шыралагандый, алызын табышты билдирер-билдирбестең чыгарат.

БОЦМАН

Мен областной больницаның стоматологический, јартап айдар болзо, тиш эмдеер бөлүгиниң заведующийи.

Бис бу ла јууктарда больницаның јаңы туразын алдыбыс. Тен бастыра бойы шил, пластика эмес беди. Јаркындалып, јалтырап турар. Азыйгы јантыйып калган агаш туранық кийнинде, бу ичи-тышты суркураган турага келгели, тен сыным јеңиле түшти ошкош. Ийдеме ийде, санаама санаа кожулып, тен чик јок јинтширей де бердим бе, кандый! Меге берилген эптү ле јараш кабинедиме удабай ла темиктим. Ончозы бу, јанында ла эбире. Салар јерине салып кой, алар јерденҥ, керектү болзо, беленинче ала кой... Ҡыскарта айтса, мен, Ирина Сергеевна, тиш эмдеер бөлүктиң заведующийи, эмди алдынаҥ бойым кабинеттү боло бердим.

Отурым. Отурзам, мениҥ кабинедимниҥ эжигин кем де чеберинеҥ токылдадып ийди. «Киреер, киреер» — дедим. Кирип келген кижини көрүп ийген бойынча, мен та ненің де учун ала-тарый алаатый түштим.

Эжиктиҥ јанында јап-јаңы, бир де јериненҥ уужалбаган кара костюмду, ару ла апагаш чамчалу, је јабызак сынду, бу ок өйдө јап-јалбак јарындарлу бир эр кижи турды. Тен мыч ла эдип калган эр! Бат, кандый јарындар, а!.. Элбек те, бекем де. Тен мат ла эдип калган. Јок, тегиндү ле эмес. Та кыймыгында, та бастыра бойында, је кандый да темикпеген неме бар. Ҡандый да солун: ол та кыймыгы, та кылыгы.

Оныҥ туружы, сыны табынча там түзелип, сыраҥай ла солдат чылап, кезем ле јап-јарт айтты:

— Эрмен Эрменович эдим!..

Озо баштап санаама саҥ ла башка шүүлте эбелди. Ҡандый да болзо, мен бойлу ла бойдоҥ эмес бедим. Кенете күлүмзиренип, эки колым атпас эдип, чачымды да түзеде тудуп сыймаганымды билбей калтырым.

— А мениҥ адым Ирина Сергеевна — дейле, кенете изий түшкен јүрегимди базып, бу эр кижиге токыналу

ла тоомјылу кӧрдим. Оныҥ сол јаагы бултайа тижип калганын кайдаҥ јастыра алтан эдим. Қанча јылга тиш эмдеп, ижиме темигип калган инем... Јарт, тижинеҥ шыралап јӱргени кӧрӱнип јат.

— Ӧрӧ ӧткӧр — дедим, — отурыгар.

Ол ичкери баспай, ол ок ӧдӱҥи ле соок кӧстӧриле мени ширтеп, эки ийнин эмеш те кыймыктатпай, курып калган кептӱ тым турды. Бек ле бербек сабарларыла сол јаагыныҥ тижигин чебер сыймап, бу ок ӧйдӧ эки кӧзин менеҥ чек ле божотпойт.

— Угуп отурым, Эрмен Эрменович, кандый керектӱ келдигер?

Ӧскӧ улустаҥ ол незиле аҥылу эмезе башка болгонын кенете мен сезип ийдим. Јок, сезип ийдим эмес, а кӧрӱп ийдим, кӧстӧриме илине берди. Эрмен Эрменович деп аданган кижининҥ ару чамчазыныҥ ачык тӧжинеҥ апагаш јолдорлу чаҥкыр ба, айса кара ба тельняшка меге та ненинҥ де учун јилбилӱ ле солун болуп кӧрӱнди.

«Қандый каткымчылу — деп, мен бойымда санандым. — Јирменчи чактыҥ учына јетире јӱк ле јирме јыл арткан. Научно-технический культураныҥ ӧйи!.. Мындый кееркедим костюмду, тӧртӧнди јаҥы ла ашкан эр тельняшкалу тӧжин ача тартып алган јӱрӱп јат!.. Туйказынаҥ айдар болзо, меге, эмдиге јетире сок јаҥыскан јаткан ӱй кижиге, мындый эрге кӧрӧргӧ кандый да эби јок неме ошкош...»

— Қандый керектӱ келдигер, Эрмен Эрменович? — деп, эрик јокто эрмектендим. — Ӧрӧ ӧткӧр, мен угарга белен...

— Мен слерге комыдалду келдим, Ирина Сергеевна, — деп, ӧбӧгӧн тоомјылу јӧдӱлденип, ойто ло сол јаагын сыймайт.

— Угуп јадым, сакып отурым, айткар, куучындагар...

— Бу мында, слердиҥ башкарып турган бӧлӱкте (баш ла бол, «Башкарып турган» — кандый сӧстӧр а!) азыйда мениҥ ӱренчигим болгон — М-маша... М-мария Арова... Јок, М-мария О-одуевна Арова иштеп јат.

Қӧк јарамас, бу не боло берди! Тургуза ла мениҥ алдыма Маша Арованыҥ кебер-бӱдӱми бӱткӱлинче тура тӱшти. Оныҥ чырайы тегерик ле ару. Андый ок тегерик јаан, кара кӧстӧрлӱ. Қапшуун ла апагаш сабарлары, ачынган ӧйдӧ канайып та тыртас эдип калатан тумчу-

гы, ачык, јалакай кебери иле јурала берди.

— Эйе, иштеп јат — деп кўлўмзирендим. — Јаш кыс, јаш врач. Је бойыныҥ ижин, бойыныҥ төс керегин јакшы билер.

— Айдарда, слердиҥ шўўлтегер андый ба?

— Шак ла андый, Эрмен Эрменович. Слер бойыгардыҥ азыйгы ўренчигер керегинде алаҥзыбагар. Ол бойыныҥ ижин јакшы билер. Бат андый. Айдарда, ол слердиҥ ўренчигер туру ине?..

— Мен оны школдо ўреткем. Мен албаты ўредўзиниҥ системазыныҥ ишчизи.

— Андый системадаҥ болзо, сўрекей јакшы!

— Слер өчөп отурыгар эмеш пе?! — Мениҥ ўнимнеҥ Эрмен Эрменович та нени де сезип ийген болгодый. Је андый да болзо, оноҥ ары мынайда айтты: — Слер Арова керегинде тыҥ јастырып јадыгар! Арова андый ла озочыл кижи эмес деп айдарым. Ол, мен айдар ла јартаар болзом, јеткерлў кижи. Бойыныҥ ижин билер дедеер бе?.. Јок, ол өчөш лө өчтў кижи, шокчыл! Божогоны ла ол...

— Мынызы не дегени?.. Јартагар, аайлабадым!

Эрмен Эрменович өрө тур чыккан бойынча, ойто отура тўжўп, мен јаар чугулду көстөриле кезе көрөт:

— Бу не? — деп, јаагына көргўзет. — Бу — шок, бу — өч!.. Мынайып ол өнөтийин кылынган! — Экче јарындарлу эр кижи кенете тура јўгўрип, мениҥ эки көзиммниҥ алдына тижик јаагын төгөй тутты. — Бу не?!.

— Слердиҥ јартаганаардаҥ мен нени де өҥдободым — деп, мен бу туштa маҥзаарый да берген болзом, је оны билдиртпеске тудунып, канча кирези кату ла тоомјылу эрмектендим. Јарт, сезилип јат: Арова та кандый да јастыраны «јазап» койгон. Бу бистиҥ текши де тўбегис болордоҥ маат јок. — Слер, Эрмен Эрменович, эр кижи инегер. Эмеш тудунып ла токынап алала, ончозын меге јартап, чокымдап беригер.

Ол дезе отурган јеринеҥ ойто тура јўгўрип, сол јаагын катап ла мениҥ алдыма төгөй тудат.

— Көрўп отурым, Эрмен Эрменович, јаагаарда эмеш тижик бар эмтир.

Оноҥ ары болгон керектиҥ аайы-тööйин угуп, јиит стоматологтыҥ кылыгын, чындап та, чат кайкадым.

Эрмен Эрменовичти мен креслого отургызып, оны бойым шиҥдеп көрдим. Чындап та, ўстиги јанында эки

тиш йок. Оныҥ ордына бўлтўйе кан тўўлген кызыл тижик! Бу тижик мынаҥ ары баалап, ириҥтиирдеҥ де айабас. Оны тургуза ла эмдеер керек...

— Ирина Сергеевна, слер бу керектиҥ аайына тургуза ла чыкпас болзогор, мен йаргылажарым. Мен судка берерим! — Ол база ла казырланып, көстөри курчып чыкты. — Мен йаҥыс ла Арованы эмес, слерди база кожо судка берерим! Кожо иштеген специалист-кадрларды контрольго алар керек! Өскўрер, башкарар керек!.. Кўлўмзиренбегер, кўлўмзиренбегер... Кўлўмйиле мени йымжадып болбозыгар!.. Тен, тен тўр... тўр... тўрмениҥ тўби йаар тўлўрт ле эткилеп каларыгар!

Ол база кандый да ачынчылу ла йаман сөсти айдарга йедип келеле, йўк ле арайдаҥ чилекейиле кожо кайра ажырды. Чугулданары йарт. Мындый немениҥ кийнинде кандый да сөсти карамдабазыҥ, айда салып йада каларыҥ.

Арованы ол йаштаҥ ала билер. Арова азыйдаҥ ала андый: өштөҥкөй лө өчөш. Ол эмди врач — эмчи болуп алала, азыйгы ўредўчизинеҥ өч алган. Эрмен Эрменовичтиҥ айдыжы ла санаазы андый.

Керек, чындап ла, андый болзо, бу тен неге де йарабас. Бу ЧП — качан да болбогон кайкамчылу учурал! Өскө айдар да, табар да сөс йок.

Комыдалду келген кижиге йўзўн-башка эмдер бичип, оны канайып тузаланарын йартап береле, эртен он йети сагат одус минутта келзин деп йакыйла, Арованы бойымныҥ кыбыма алдырдым.

Оныҥ тегерик ле йараш чырайы кугара тартылып калтыр. Кандый керек учун алдыртканын ол сезип ийди.

— Эрмен Эрменовичти, бойоордыҥ азыйгы ўредўчигерди, слер канайып «эмдегенеер», Мария Одуевна, йартап беригер! — деп, мен канча ла кире кату эрмектендим. — Врач бойыныҥ профессиязын тузаланып, керек дезе өштўзинеҥ де өч алар учуры йок!

Кыстыҥ көстөрине кунукчылдыҥ көлөткөзи толо берди. Ол бир кезек өйгө меге кезе көргөн бойы анайда ла тура калды. Оноҥ сакыбаган йанынаҥ апагаш ла йиит тиштерин көргўзип, йаш бала чылап, бир де бурузы йогынаҥ кўлўмзиренип ийди.

— Ирина Сергеевна, ол тушта мен... мен эмес болгом!.. Бўдетен болзогор — бўткер меге, бўтпейтен бедигер, онызы бойыгарда...

— Қанайып анайып мен — мен эмес? Бу не дегени?!.

— Мен јартап турум не, — ол мен јаар чала јалтанганду көрөт. Эмди ле турган јеринең атпас эдип, сурт ла эдип калгадый! — Кече... кече мен — мен эмес болгом! Оноң билереер бе, кече кандый кӱч кӱн болгон. Оору улус көп. Кӱнӱңгизинең чик јок көп! Оноң бир ле көрөйин дезем, ол, Боцман бойы!.. Ой... Эрмен Эрменович. «Бат кандый макалу — деп айдат. — Ырыс, сӱӱнчи! Эмди мениң бойымда тиш эмдеер врач-стоматолог болор. О кей, андый эмес пе, Маша!..» Мен көрзӧм, оның ӱстиндеги бӱӱлезинде бежинчи тиш оору. Бистиң, врач улустың, тилиле айтса, свищ, периодонтит... Азыйда база эмдеткен тиш эмтир. Эмди јаңыдаң эмдеп неме болбос. Јаңыс ла кодорып салары арткан. А мениң бажым айланат, көстӧримди туй туман алат. Мен оның тижине көрӧдим, а бойым дезе коркып ла тыркырап отурдым. Калак, сезип ийгей деп чочыйдым!..

Јаш тужы кижини кайра јединип јат. Мен бир ле билинип келзем, ойто Салјарда барган эмтирим. А бистиң Салјар јурт — ол јаан јолдордоң туура. Кадын ол јанында туруп јат. Эбире туйук туулар. Кем де оноор барбай јат. Тӧртӧн лӧ ӧрӧкӧ айыл ине. А кажы ла айылда тӧрт-беш бала. Туралардың ла содойышкан чадырлардың ортозы, чокымдап айтса, кажы ла биленің јурты бой-бойлорынаң ыраак тургулап јат. Оның учун бистиң Салјар ала-тарый јаан деремне деп билдирер. Сок јаңыс оромы узун ла ыраак неме ошкош.

Маша эрмегин кенете ӱзӱп, бир канча ӧйгӧ унчукпай барды. Оноң ойто бажын ӧрӧ ӧңдӧйтип, айдайын деген шӱӱлтезин јылыйтып, ойто ло туктурылып, узаң ӧйгӧ тымый тӱшти...

Оноң бери он беш јылдаң артык ӧй ӧтти. Маша Арова шак ол јыл экинчи класста. Јакшы, сӱрекей јакшы ӱренген. Шыраңкай, кичееңкей кызычак болгон. Олордың ӱредӱчизи Антонина Экчеевна болгон эди. Кып-кызыл чырайлу, андый ок кызыл-кӱрең платьелӱ. А туфлялары кандый јараш ла көп болгон эди! Каразы да бар, агы да бар, кызылы да — кандыйы керек, ала соккон бойынча кийип алар. Салјардың школында ӱренген ончо кызычактар ол тушта бойының ӱредӱчизи Антонина Экчеевнага тӱңей болорго туратандар. Акыр ла болзын, јаандап алзабыс, көрӧрӧӧр дӧ! Шак ла анайып јӱзӱн ле башка јараш платьелер де кийер эди-

бис. Оноң төрөл Салјардың сок јаңыс оромыла ончо улусты кайкадып, баштарысты чала тӱс тудуп, тегин де кӱрертим-кызыл эриндеристи там билдирлӱ этире будып ийеле, сеп-седеңинең барып јадар эдибис.

Антонина Экчеевна Маша Арова ла оноң до өскө балдарды Салјар јуртта јӱк ле бир јыл ӱреткен. А келер кӱскиде, јаңы ӱредӱлӱ јыл башталарда, јӱк ле кӱски каникулдар башталганча, Улу Октябрьдың байрамына ла јетире... Оноң бойының јерине јанып барала, ойто кайра келбеген. Јаан улустың айдыжыла болзо, Антонина Экчеевна кижиге барган. А өбөгөни дезе — кандый да јаан иште турган јамылу кижи. Кезик улустың эрмегиле болзо, бистиң Антонина Экчеевнаның өбөгөни — ученый кижи. Ученый, оноң городто коркышту бийик туранық эң ӱстиндеги кадында јуртап јат. Ол туранық көзнөктөринең бистиң Салјардың туралары-ның ла чадырларының ыштары да иле көрӱнип јат. Бат кандый кайкал!..

Мынайып Салјардың балдары ӱредӱчизи јок артып калган. Је база узак ла өйгө ӱренбеске келишкен. А ӱредӱчи јок болзо, школ до ээн. Ого тегине ле кем барар, не кирер?!.

Кыш. Анчада ла оок балдардың кулактары ӱзӱле бергедий соок. «Тырс» ла эткен бойынча, буттарының алдына кел тӱшкедий. Айас кӱндерде Кадынның тожы јарылып, торс эдер болзо, табыжы тӱкӱ одоштой турган тууларга иле-јарт тоңдоло беретен эмей. Бат шак ла мындый соок кӱндердиң бирӱзинде бистиң школго јаңы ӱредӱчи једе конуп келген эмес беди, кайракан!

Ой, ол туштa бис, Салјардың балдары, кандый тың сӱӱнген эдибис! Бистиң јаңы ӱредӱчибис андый-мындый тегин кижи эмес, а моряк-талайчы! Тен сыраңай ла «Огонек» деп журналдың кадарында кепке базылган бир моряк ошкош. Чындап та, ол биске једе конуп келди эмеш пе, улус?! Јаражы тен јуралган. Јуралган да эмес, тирӱ кайкал! Чын, бистиң ӱредӱчи озо ло баштап јараш моряк-талайчы болгон ине. Оноң бир ле кӱн... Јок, баштапкы ла уроктоң ала «Боцман» боло бербезин бе. А бис мының алдында андый сӧс угуп јӱрген эмес, «Боцман» дегенин кайдаң билет...

Јаңы ӱредӱчи Салјардың оромыла барып јатса, оның эп-элбек кара штаны јолдың карын булгай-телгей јалмай согуп барадар ине. Ол элбек штанның эки будының

алдынаҥ элес эдип, көрӯнип јажынып, көрӯнип јажынып, чыга конуп турган ботинкалардыҥ калыҥын ла уурын, оныҥ јалтыртын көргӧн болзогор. А барып јатса, кар чыкырт-чыкырт эдип, эки будыныҥ алдында јер тен тӱҥкӱлдеп ле онтоп јадатан эмей.

Баш ла бол, тоҥбозы та кандый боцман! Ол кыжыла фуражказын да, кыскачак кара бушладын да эки јардынаҥ уштыбаган. А бушлаттыҥ топчылары та ай, та кӱн — јаҥыс ла јалтыражып турар ине.

— Ирина Сергеевна, слер билереер бе, ол боцман деген јаҥы сӧсти бис баштапкы ла урокто укканыс. А баштапкы урок канайып башталганын слер көргӧн болзогор. Ӱредӱчи-моряк бистиҥ класска кирип ле келген. Кандый да ӧдӱҥи ле јап-јарт ӱниле торт ло бисти чочыдып ийди: «Јакшы-лар ба, бал-дар!» Оныҥ јарындарын бу ӧйдӧ көргӧн болзогор. Тен чыт ла эдип калган, тӱп ле тӱс. Тен, туружында кыймык та јок — казык! Кӧс — та мӱркӱт, та шоҥкор, та от, та ок... «Јакшылар» — деп, азыйгы ла Антонина Экчеевна туштагы чылап, озолу-соҥду каруу јандырдыс.

— Канайып-как! — Ӱредӱчибистиҥ фуражказы сертес эдип калды. — Канайып-как! — Туружы, эки ийни ол ло бойы, кыймык та јок. — Меге, нӧкӧрлӧр, экинчи класстыҥ ӱренчиктери, мындый уткуул чек јарабай јат! — јаҥы ӱредӱчибис бисти уйалтып, јараш ла бийик фуражказын ары-бери јайкайт. — База катап: јак-шылар ба, нӧкӧр ӱренчиктер! — Је эмди бис карууны эмеш чук бердибис. Јаҥы ӱредӱчиниҥ јӱреги јымжай тӱшти ошкош.

— Бат эмди эмеш кем јок, эмеш аайлу — деп айдарда, бистиҥ де санааларыс јарый тӱжӱп, бойлорыстыҥ јерлериске отурайыс ла дезебис, — Канайып-как! — деген кату ӱн катап ла класста тоҥдоло берди. — Кем слерге отурзын деп јӧп берген, а?!. А ну, встать все, как один! — деп, ол кенете орустап кыйгырды. Бис чочыганыска ла коркыганыска ала-тарый алаатып, аргабыс чек ле чыга берди.

— Слер не, штрафной рота ба?! — деп, ӱредӱчи оноҥ ары там кайкадат. Ботинкалары табышту ла уур ӌыкыражып, кажыбыстыҥ ла јанына јууктай базып, онцолорысты бир тӱс учук-чийӱ эдип тӱзедет. — Билип алыгар, јитке јиткени көрзин! Јарт па? Отурыгар!

Бис отурарга јеткелегисте, ойто ло өрө турзын деген јакару кичинек класстың ичине јаңылана берди:

— Билип алыгар ла элен-чакка эске алып јүригер: слердиң алдыгарда өскө кем де эмес, а боц-ман! — Көстөри курч, ӱни јарт ла ӧдӱңи. — База катап јакып турум, билип алыгар: слердиң алдыгарда туку Син-гапур-га јетире ачу тусту талайдың јолын өткөн боц-ман туруп јат! Јарт па эмди? Отурыгар...

Нези јарт, нени некеп јат? Бистиң кажыбыс та ол туштa кайда да, кандый да Малайзия деп јер барын, анда кандый да Сингапур деп порт барын кайдаң билетен эдис. Ол кӱн бистиң урокторыс јаңыс ла отурыштаң ла туруштаң, јакшылажарынаң ла партадаң туруп, доского чыгарынаң ырабады. Ой, Ирина Сергеевна, билген ле бойоор көргөн болзогор!.. Оның да учун кече Боцманды... чындап, Эрмен Эрменовичти, көрӱп ийген бойынча, санаамды ычкынып, туку јаш тужыма ойто јана берип јада калтырым...

Је бат, уроктор божогон. Эмди јанар керек. Бис капшай ла эжик јаар бурт ла. Баш бол, кайдаң! Ойто ло јаңы ӱредӱчибистиң кезем ӱни, көстөриниң курч кылузы бисти бу ла борто тырс-замри — токтодо тармыдап ийди!.. «Слер кайдаар?! Слер не? Ӱркиген койлор бо айса бөрӱге сӱрдӱрген јылкы мал ба?» — Кезек ӧйгө бис шык ла эдип калдыс. Көс тө өрө көдӱрер эмес. А Боцман... о көдөк, Эрмен Эрменович, бистиң кажыбысты ла көзиле «јип» эмезе сӧгӧ камчылап тургандый. «Меге мындый неме јарабай јат, нөкөр ӱренчиктер! База катап угуп алыгар, оноң качан да ундыбагар, мен боцман!»

Канайдат, барып, ойто бойлорыстың јерлериске отурдыс. Ол тӱп-тӱс туруп алала, мындый јакару берди: «Баштапкы рядтагы баштапкы партада отурган эки ӱренчик өрө туруп, элдең озо чыгып јанзын!» Је олор эжиктең чыгардың кажы ла јанында, база ла кату ӱн бистиң ончобысты селт эттирип ийди. Эмди ле көрӱп ле ондоп турар болзо, кажы ла партадаң турган эки бала эжиктиң јанына једип, оноң ойто кайра бурылар учурлу. Кайра бурылала, мынайда айдар: «Јакшы болзын, Эрмен Эрменович!» Мынайып бистиң јирме төрт ӱренчик ончозы: «Јакшы болзын, Эрмен Эрменович, јакшы болзын, Эрмен Эрменович, оноң ары, ойто ло — јакшы болзын, Эрмен Эрменович...»

Салјардың баштағы ўредўлў школының ўренчиктери шак ол кўннең ала, байла, Боцманның... ой, Эрмен Эрменовичтиң бу ўредўзин эр јажына эске алып јўрген болор.

Арова Мария Одуевна улу тынып, оноң кенете кўлўмзиренип ийди. Ондый, Салјардың школының балдарының салымы саң башка јолго кире конды. Кенете ле онҷозы аңдана соккон деп айдарга келижер. А Эрмен Эрменович келген ле бойынча, бу кичинегеш јурт ичинде эң көрўмјилў кижи боло бергени јарт. Јок, көрўмјилў дезе, ого арай ас. Ол, Эрмен Эрменович, эмди эң тöс кижи эмей!

Азыйда болбогон база бир јаңы неме: ўредўчи айлынаң чыгып, школ јаар ууланган ла болзо, ого удура јўгўрип, уткып алатаны кайда. Бу база бир чўм, база бир чак.

Дежурный болгон ўренчик ол кўн школдың сенегинде турар. Эки көзин Эрмен Эрменовичтиң туразының эжигинең чиңбей, оның чыгарын кетежер. Ўредўчиниң уурзымак кара бушладының оборы элбес ле этсе, дежурный ого удура учуртып ла јат. Оның јанына эки-ўч алтам јетпей јўрўп, токтой тўжер керек. А бу öйдö Эрмен Эрменович ўренчикке бойы јууктай базып, сол колының карызына, сыраңай ла одын чылап, бакчалай салып алган тетрадьтарын табыштырар. Дежурный оны экелип, ўредўчиниң столына чеп-чеберинең салып, ўренчиктерди јитке-јиткеге тўп-тўс тургузып, Эрмен Эрменовичтиң класска кирерин сакып јат. Бат, ўредўчиниң элбек кара штаны ла андый ок кара бушлады эжиктең элбес эдип, тегерик чырайы агарып, бекем сомы көрўнип ле келзе, — «Экинчи класс уроктorго белен, Эрмен Эрменович!» — деп, дежурный ўренчик чокым, јарт ла ўнгўр јетирў эдер јаңду. Бу моряк-талайчы эмезе боцман көрўнип ле келзе, балдар тырс ла — тармылана беретен эмей. Чын, чын, Ирина Сергеевна, кече база андый болгон. Бўтпес болзогор бўтпегер, бўдетен болзогор бўткер меге. Мен Боцманның, о, калак, Эрмен Эрменовичтиң тармызына алдыртып ийтирим...

Јиит эмчи санана берди. Бу онҷозы кече ле болгон немедий. Јаш тужыма јанала, чек ле ойто кайра келип болбойтырым ине...

— А оноң ары? Оноң ары не болгон, Мария Одуевна?

— Оноң ары дейдеер бе?.. Оноң ары бис «экилер» алып баштаганыс, «Беш» темдек «беш» деп адалбас болгон. Керептиң капитаны эмезе база та кандый да рангтың капитаны, адмирал, оноң до ары — бат бистиң темдектерис андый болгон... Эмди ончозы энделип калган ине, Ирина Сергеевна. Темдектезе, эки алзаң — ол штрафной батальон эмезе кезедӱ алган матрос-талайчы деп адалатан ошкош эди.

— Слердиң ӱредӱчигер, айса болзо, андый военный ойын таап, ӱредӱни јилбилӱ ле солун эдерге умзанган болор бо?

— Та... Болуп та айабас. Је јаңыс ла бистиң Боцманның «экилери» айдары јок уур ла јаан болгон. Бат шак андый «экилерди» слердиң мойныгарга илген болзо а, Ирина Сергеевна... Ол тужында Эрмен Эрменовичти одус та јылдың бажында көрӱп нийген бойынча санаагарды ычкынып, јаш бала боло берер эдигер.

Јаңы ӱредӱчи, чындап та, көп «јаңыртулар» сананып тапкан эмтир. Боцман Салјарга келип ӱредӱчи болгонынаң бери, балдардың мойындарында калың картонноң кескен је ле деген «экилер» эмезе казык ошкош «бирлер» салактагылап јӱрер болгон. Коомой темдектериңди ойто тӱзетпейинчең, калак-кокый, ол картонноң кескен экилерди ле бирлерди мойныңнаң уштыырым деп сананба. Алып јӱр, керек болзо, кожо койдонып та уйуктазаң кем јок. А бистиң койчы-малчы болгон ада-энелерис, байла, бу јаңы ээжини бузарынаң ала-тарый јалтангылаган да болордоң маат јок. Кем билер оны, айса болзо, бу јаңы андый саң башка јӧп јарадылып калган. Карлу туулардың ортозында тоңуп калган ыраак јурттың улузы укпай да калбай база. Мал-ашла ла уружып, олорды ла кичееп јӱреле, акту бойыныг балдарын да ундыгылап кой турган улус бар. Чын, андый улус бар. Бар, тӧгӱн эмес. А биске каткы. Бис олорды кӱнӱң сайын көрбӧй дӧ јадыс, укпай да јадыс. А бӱгӱн, эмди, бу ла бис экӱ эрмектежип отурган ӧйдӧ, андый учуралдар јок деп пе, Ирина Сергеевна?!.

Мария Одуевна Арова кенете неге де тың ачынып, тыркыражып, бут бажына тур чыгып, ӱни тунгакталып, бу ла шӱӱлтезин ойто чыгара айдып, оның јерлештерине Ирина Сергеевна кандый да јаман неме эдерге турган чылап, корый алды:

— Јок, јок!.. Туулардың ла кырлардың ортозында јуртаган бистиң улус Боцманнаң коркыган эмес! — деп, Арова апагаш колдорыла кейди кезе согуп, ӱни эмди ле ӱзӱле бергедий турды. — Айса болзо, олор ого бӱткен?.. Айса болзо, бистиң тегин, бистиң јалакай улус оның ол кылыгына канайып та ајару салбаган?.. — Мария Одуевна кенете эмди кайда отурганын, бойы кандый айалгада болгонын эске алынып ийген ошкош. Ол токынап ла эпјоксынып, ойто бойыныҥ јерине отура тӱшти. — Андый кинчектӱ «экилерди» көп лӧ сабада мениҥ бир коркышту јакшы ӱӱрем, Надя Мундукина, тен шыралап, кыйналып туруп апарып јадатан эди. Ол кӧӧркийди энем чилеп ле тыҥ карамдаган ла килеген кижи јок! Картонноҥ эткен «экилер» оныҥ мойнынаҥ чек ле айрылбайтан. Надя бойы кичине-ек, кыскача-ак, сыраҥай ла ойынчак наадай ошкош бала болгон. А Боцманныҥ «экилери» Надяныҥ бойынаҥ да јаан. Картон «экилер» кызычактыҥ эки тизезинге согулып, базарга чаптык эдер. Оноҥ мениҥ Надямныҥ айлы ончобыстыйынаҥ ыраак, тӱкӱ ле деремнениҥ учында. Мениҥ энем ого килеп, бир катап мындый сӱме айдып берген: «Надя, сени улус көрбӧзин — айылдардыҥ тӧриле, чала јажынып јанып турзаҥ...» Кайдаҥ! Кайдаҥ андый неме деп. Эрмен Эрменовичке туттуртып аларыҥ. А ол, бистиҥ Боцман, «экн» алган кажы ла баланы деремнениҥ чике ӧзӧгиле барзын, оныҥ уйадын кажы ла кижи көрзин деп, кату јакару берип койгон! Је бир катап мениҥ адам канайып та кенете оорый берген койло уружып, оны эмдеп, тышкары турган. Бир ле көрӧйин дезе, мениҥ Надюшкам таскак ажыра јажынып, мойнындагы калбаҥдаган «экинн» уштып јаткан. Је ол бойыныҥ «кинчегин» јӱк арайдаҥ ущтып, јаҥы ла колтыктанып аларда, баш ла бол! — конторанын ары јанынаҥ Эрмен Эрменовичтиҥ јаан кара оборы эбелип келген ине!.. Бистиҥ Боцман сӱрекей сӱмелӱ. Озо баштап кижиниҥ мойнына «экилерди» илип берер. Оноҥ бойы дезе араайынаҥ кетеп, јурттыҥ тӧриле, јурттыҥ тӧриле... Бат анайып бисти шиҥдейтен — оныҥ «сыйын» бис айылдарыска јетире апарып јадыс па айса јолой уштып кой турганыс па.

Баш ла бол, эмди канайдар, кайда барар?! Надюша баш та кӧдӱрбей, ол ло јеринде тыны чыгып, тырс ла тура калбай база. А Эрмен Эрменович дезе кызы-

чактың мойнына байагы картон «экини» ойто кийдирип, школ јаар кайра сүрген. «Экини» кийгенче Надя школдоң ойто бурылар учурлу.

Мыны көрүп тура, адам канайып чыдашсын. Удура баскан: «Нөкөр үредүчи, — деп, ол Боцманга айткан, — бу слер кандый саң башка кылык кылынып јадыгар? Јаш баланы анайып кыйнаарга јараар ба?.. Мен бойым да солдат, јуу да өйинде мындый неме көргөлөгим».

— Мынызы мениң бойымныҥ сананып тапкан таскадуум болор, Одуй, — деп, Боцман адама чала билеркеп, күрт эткен.

— А слердиң бойыгарда, нөкөр үредүчи, балдар бар ба?

Мен черүдең јаңы јангам.

— А бот мен слерди, нөкөр моряк ла үредүчи, бистиң обчественоның текши јаргызына алдыртсам, не болор? — деп, адам Эрмен Эрменовичтең сурап, онон ары коркыткан: — Јаш балдарды мынайып кыйнайтан јаңды слерге кем берген?! Айса, андый јаңы закон чыккан ба? Слер, нөкөр моряк ла үредүчи, байла, билер болбойоор, мен бу јуртта зоотехник болуп јадым. Онон бойым коммунист болорым. Бүгүн ле Онгдой түжүп... бүгүн ле мен слердиң кылыгаар керегинде райкомго тил јетирип... а?

Боцман ала тарый куйругын кыпчынып, кулагын кызынып ийгени јарт. Је адамда андый бош бар эмес. Кой төрөөри башталган, эчкиниң таакызын тараар чагы тур чыккан. Адам айткан сөзин де ундып, керек анайда ла артып калган. А ол эчкиниң таакызын тарайтаны, тен, чындап та, бир јаан аар-чак. Ого керек дезе бис те, школдың балдары да, туружып, бир канча өйгө үредүни токтодып јадыс. Онон бу ла көрөйин дезе, Кадыннын тожы кайылып ла кыймыктанып баштаган. Кадын кыймыктанган соңында, трак-јолго канайып чыгарың, аар-калап анданышкан јаскы Кадынды канайып кечериҥ?!

Надя коркышту уйалчаң көөркий болгон. Табыш јок, унчукпас. Андый ак чырайлу. Је уйалган кийнинде тургуза ла кызарып, маңдайы чүрчеде ле терлей түжер. Је үредүге сүрекей шыраңкай. Боцманды ла көрүп ийзе, та канайда беретен болбогой, үнин тургуза ла јылыйтып ийер. Саргылтым чачтары үрпейижип, саң төмөн көрүп алган туратаны эмди де иле көрүнет.

— Айдарда, андый дедеер бе, Мария Одуевна? — деп, Ирина Сергеевна улу тынды. Оноң оң јаагын оң колының јымжак алаканына салып, чала кыйын отурып, одожындагы Мария Одуевнага јажылзымак көстөриле килегендў ле кунукчылду көрө берди: — А ол слердиң ўўрегер, Надя Мундукина, эмди кайда?

— Кайда деп база, Салјарда ла бойы. Ол јети де класска јетире ўренбеген... Ирина Сергеевна, оичозы кижиниң јаш тужынаң ала башталып јат. Кижиниң јаш тужын, сўўнчизин, ойынын, омок-јимегин кезе согорго, көмө базарга јарабас! Мен сананып јадым: өзөгинде кўйген одычак јаш тужында өч калза, оны ойто катап камызып алатаны кўч ле неме болбой. Мен оной бодоп јадым.

Маша, Мария Одуевна, мениң јиит эмчим, эмди ле көрўп турар болзо, саң башка солун кижи болуптыр ине! Мениң, стоматологический бөлўктиң заведующийниң, көзим јаңы ачылды. Мениң алдымда саң башка салымду ла кылыкту эмчи отурып јат. Бат кандый...

Ол ыраак јылдардың бир өткөн јазын мениң Мария Одуевнам, байла, качан да ундыбас. Тулаан айдың учы. Шак ол јыл космос кууп Юрий Гагарин учуп чыгала, ойто амыр-энчў тўшкен. Салјар айдары јок ыраак ла туйук та јурт болзо, бу солунды угуп, тен теңериденң көс албай турган туш. Теңери де јабызай тўшкендий, јылтырашкан јылдыстар да јууктан келгендий! Айса болзо, ол јылдыстардың бир-бирўзинең Гагариниң сомы да көрўнип келерденң маат јок. Балдар чып ла чын анайып санангылап, эңир ле кирзе, јылдыстарданң көс кыйбайтандар.

Маша Арова Салјарга јаткан кажы ла јасты ла јарашсынатан. Салјардың јазы јылу ла јарык, јаркынду. Је бу ок өйдө јастың јиргилјинине өтөктиң кычкыл јыды колынып калган. А кўн деп неме тен кандый да сап-сары чачту јаш бала ошкош. Сўўнчилў, омок! Мееcтерди эдектей јажыл көктиң тынчу јыды. Салјардың чечектери де саң башка. Элденң ле озо, ойто ло меес эдектей јўгўрўжер. Тен јўкпеңниң эдегине толтыра ла терип алар кўўниң келер.

Балдар школдың участогын казып ла јазагылап баштаган. Пионерлер ортодо Юрий Алексеевич Гагариниң ады-јолын аданары учун јаан мөрөй башталган

ине. Јас, јас... Кӱн бойынын сургулјындарын ӱстинен тӧмӧн тӧгӱп ле ӱрӱстеп турган. Кандый јеңил, кандый јараш јас! Бӱгӱн Маша Аровага да, ӧскӧлӧрине де — сӱрекей сӱӱнчилӱ. Кӱнге, бу кӧк теңериге јетире уча берзин деп јакару берилген болзо, Маша эмеш те алаңзыбас эди. Шуйт ла шуңа берер!

Эрмен Эрменович Машаны айлынаң кӱрек экелзин деп ийет. Кызычак тен кӧбӧлӧк — сурт ла. Машанын айлы ыраак эмес — бу ла јанында. Школдын јанына турала, колыңды суна салзаң, Аров Одуйдын айлынын эжигине сабарларын тийе берер. Онын учун, барып тырмууш экелзин дезе, Маша база ла јӱгӱрип јат.

Ол јараш, сӱӱнчилӱ јасты эске алынып, Мария Одуевна табынча чек ле токынай тӱшти. А мен дезе онын эрмегине киришпей, угуп отурым.

— Мен айлымнаң кӱректи ле тырмуушты тудунганча једип келзем, ӱредӱчи мен јаар чала ченегендӱ кӧрӧт: «Арова, сенин энен биске кӱректердин эн јаманын берген ошкош а?..» Эрмен Эрменовичтин ӱнинде бир де кокыр да, каткы да јок. Туружы тӱп ле тӱс. А кӧрӱжи — кыйгак. Торт ло эки шибегей.

— Биске эмеш оңду тырмууштар керек. Јӱгӱр, Маша, барып јакшызын экел!

— Јакшы јок.

Тӧгӱн болбой, Маша. Одуйда канайып јакшызы јок болотон а? Чала бӱтпей ле турум ошкош. Айса, мен бойым барала, јакшызын таап алып...

— Барып кӧригер, Эрмен Эрменович. Јакшызы тӱңей ле бисте јок.

Ол ло кӱннин эртезинде менин бажыма бир јаан тӱбек кенете ле кел тӱшкен эди. Јок, чындап, Ирина Сергеевна, ол тӱбектен озо бис, Салјардын балдары, бир саң башка солун сӧс уккан турус не! Мен оны арай ла ундып койбойтырым. Слер, Ирина Сергеевна, бу ла отурган бойыгар, шак ол сӧсти эмди де билбес ле укпаган болороор. Моряк улустын сӧзи!.. Је эмди ле меге айдып беригер: «чумичка» — ол не дегени а?

— Чумичка?.. Байла, кирлӱ деген сӧс болбос по?..

— Э-э, чындап та, билбейтен тураар не! А мен тӱкӱ тӧртинчи класстаң бери билерим!.. Бу јӱрӱм деп неме база саң ла башка: сӱӱнедис, оморкойдыс, каткырадыс, космоско до чыга конодыс. Је бу ок ӧйдӧ кандый да бир эш-кереги јок сӧс учун кӧстин јажын тӧгӱп, коро-

доп то јадыс. Кижиниң бойын да, оның салым-јӱрӱмин де аайлайтаны база кӱч ле неме; чын ба?.. Надя кӧӧркий капшайлап, өскө балдардаң артпаска, јерди казып, грядканы белетеп ле турган. Маңдайында тер ле кир. Өрӱп алган чачы бӧкӧс лӧ эткен сайын сыртында ары-бери согулаңдайт. Бу ла туштa кенете бистиң Боцманның ӱни угулды:

— Эй, чумичка!

Бис ижисти токтодып, ончобыс Эрмен Эрменовичке бурылдыс.

— Эй, чумичка, мен сеге айдадым, Мундукина! — Эрмен Эрменовичтиң элбек штанының буттары ары-бери јайылып, араайынаң Надюшканың јанына базып келди. Базып келген бойынча, кызычактың терлеп калган кирлӱ маңдайына чертип ийди. — Грядканы кайдаар тыртыйта казып барадырың, чумичка? Бу грядка эмес, а ийттиң тыйрык будына тӱңей!

Баш ла болзын, бис ол туштa база тенек ле болгоныс! Айса, ӱредӱчиниң алдына јалканчып турганыс па?.. Грядканы ийттиң будына тӱңейлегенине тала-тала каткырыжып, оноң «чумичка» дегени не болотон деп, бир кижидий сураган ла соныркаган эдибис.

— Чумичка — ол — деп, Эрмен Эрменович нени де эске алынып, эки көзин јумуп, бир кезек өйгө көңкөрө көрӱп турала, кенете — Але-ха! — деп кыйгырган. — Але-ха! А сен «чумичка» дегенин билериң бе, Алеха?

Бистиң класста андый бир Алеха болгон. Је Эрмен Эрменович оны та нениң де учун јаантайын ла Алеха дейтен. А ол, Алеша, бистиң ончолорыстаң јаан. Мениң санаама эмди де јакшы кирет. Картон «экилерди» мойындарыска илип те алып болзо, бис төртинчи класска једип калган туш болгон. Алешага бис шак ла бу төртинчи класска јаба јеткенис. Нениң учун дезе, ол јаңыс ла төртинчи класста тӱкӱ төрт јыл отурган ине. А эмди дезе Алеша Боцманның болушчызы ла оң колы ошкош боло берген. Төрт јылга улай јаңыс төртинчи класска отурып, эмди «экилер» аларын токтоткон. Оның учун Алеханың мойнына мыйрык-тейрик этире кескен картондор илинбейтен эди.

— А билбей! — деп, Алеха тургуза ла тыңзынып чыккан. — «Чумичка» дегенин мен нениң учун билбейтем, биле-ерим!.. Бо-оро бир выходной кӱнде слерле кожо тийиңдеп јӱреристе чи, кар јабынган кара мӧштиң

алдына тоҥ балыктардаҥ морской уха кайнадып турарыста чы, слер меге «чумичка» дегенин јартап берген јок бедигер.

— Је андый болзо, Алеха, сен удабас бойыҥ моряк болорго турган кижи, шак ол «чумичка» деген сӧсти Мундукинага јартап бер.

Алешка база бистиҥ Боцман ошкош. Ол андый ок тельняшкалу. Айса болзо, оны Алешага Эрмен Эрменович бойы да сыйлап берген болордоҥ маат јок. Ол эмди, экинчи Эрмен Эрменович чилеп, чаҥкыр јолдорлу тельняшказын балдарга өнӧтийин ле кӧӧркӧдип, тӧжин ичкери тӧгӧп, ӱредӱчиниҥ јанында келген турды:

— «Чумичка» — ол... ол чисто морской сӧс, балдар! Моряктардыҥ тилинеҥ бистиҥ алтай тилге кӧчӱрип ийзе, сус-ку дегени! Бат, билдигер бе, суску. Бу ла бистиҥ кӧчӧ собырып, чай сузуп турган суску, балдар!.. А-ха-ха, Мундукина, сус-ку!

Бис ойто ло сыр каткыда. Је јаҥыс ла Надюша каткырбаган. Ол терлӱ јӱзин јер каскан кирлӱ алакандарыла бӧктӧй тудуп, та не де ыйлап-ыйлап ийген эди.

Бу ӧйдӧ кенете база бир саҥ башка неме боло берген. Бистиҥ Алеха — Алеша та канайып турган болбогой, оны мен эмдиге оҥдобой јадым, јакпак кепказын сакыбаган јанынаҥ ушта тартып, оны јерге тыҥ мергедеп ийген бойынча, Эрмен Эрменовичтеҥ де коркыбай, бийелеп ле кандый да тенексӱ ӱнле алгыра берди: «Эх, море, море! Эх, меге ачу! — деп кыйгырат, тебинет ле тескинет. — Эх, море, море — чаҥкыр талай! Эх, Сингапур, Сингапур, кӧрбӧгӧн порт, кӧрбӧгӧн тала! Мен качан анда болорым, мен качан бескозырка кийерим! Эх, раз, эх, два, эх, эх...»

Бис каткырышканыс, а Надя ыйлаган, ыйлаган...

Эртезинде дезе меге, Арова Машага, ыйлаарга база келишкен.

Тӱндӧ кандый да уйлар школдыҥ оградазына киреле, кечеги бистиҥ јазаган грядкаларды ла кӱбӱреде каскан јерди јулдай, кӧрӱжи де јок эдип тепсегилеп койгон...

— Арова! — деген ӱн угуларда ла, мениҥ јӱрегим тӱкӱ чоҥчойыма тӱже конуп, оноҥ ойто тамагыма келеле, тындырбай да туй туруп калды ошкош. А ол бойыныҥ «боцман» ӱниле менеҥ сурап јат: — Школго эҥ јуук кемниҥ айлы, кемниҥ туразы эди а?

— Менийи...

— Айдарда, сенинг уйларынг грядкаларды тепсеген, андый ба?

— Та. Мен тўнде уйуктап калгам. Уйларды көрбөгөм...

— Арова, сен меге јажырба, јартын айт!.. Айса, сенинг уйларынг бери келип јўрген болор бо, Мундукина? — деп, Боцман указказын Надя јаар уулады.

— Јо-ок, — деп, Надя чөйө тартарда, торт ло озолондыра, «јо-о» деп онтоп ийгендий угулды. А ол, Эрмен Эрменович, өнөтийин анайып сураган. Бултаартып јат. Јурттынг тўкў учында јаткан Надя Мундукинаныг уйларын бери айдазаг да, келгилебес. Мыны Боцман бойы билер. Је ол мени каарып, мени өчөп, өнөтийин ле кечире айдып турганы кемге ле јарт.

— Айса сенинг уйларынг бери келген болор бо, Алеха? — деп, Салјардынг тўкў экинчи учында јаткан Алешадаг сурап, база ўстине та нени де айдарга јеткелекте, баш болзын, мен... мен јалтаныш јоктоң оныг ўнин ўзе согуп ийдим:

— Слер бодоп ло кижи өчөбөгөр!

Боцман, сыранай ла сайгак чагып ийген уй чылап, торт ло тыртас эдип калды. Көстөри чагылыжа берди. Тен мени «јип» ле өртөп, өрўмдеп турды:

— Ы!.. Ы-ых, сен... сен мениле мееркежип а?! — Оныг эки көзи мени өрўмдеп, өрўмдеп, ары-бери јылыжып, указказы сурт ла эткен јерде, эжик јаар уулады. — А ну, мынаг ары чык!

Мен кыймык та этпедим.

— Арова, мен кемге айдадым!

Мен база ла кыймык этпедим. Өчөш болгом. Өчөжип, ачынган көстөримле оныг көстөрине удура көрдим.

— А-а-а — деп, Боцманныг ўни тыркыража берди, — сен... сен, сен, јаш кўчўгеш, боцманла мееркежип... Мен сенеg болкый кўлўктерди көрўп јўргем! — Ол отура тўшкен бойынча, оноң туткуланып, кандый да тўс агаш чылап, ойто өрө сайылды. — Але-е-еха! — деп кыйгырып, торт ло јарыла берди ошкош. Оныг бу кыйгызын мен сакып турган болгом. Кемди-кемди класстаг чыгарарга турган болзо, ол јаантайын андый: болушка Алешаны алдырар.

Алеха эмди, солдат чылап, так-мак тура јўгўрип, мениг эки карымнаг јык ла ала койды. А мен дезе пар-

тага кадала бердим. Алеша канайып та чырмайза, канайып та тартса, је парта мени бойынаҥ божотпой турды. Мен — ого јапшынып калгам. Мынайып мен чыкпадым.

Бу ла болды. Керек кем јок өткөн деп, мен арай ла эрте ле калас иженген эмтирим. Өтпөгөн. Боцман меге өскө кыйын белетеп койгон эмтир. Урок сурабас, доского кычырбас. Мениле балдар да куучындашпас болды. Барым да тӱҥей, јогым да тӱҥей. Мыны ончозын, Ирина Сергеевна, эске де алынарга, айдарга да кӱч... Оноҥ та кандый да байрамла колбой, ого концерт-ойын белетеер туштa, Боцман мени бойы «реабилитировать» эткен эди. Мен — школдыҥ кожоҥчызы болгон инем, Ирина Сергеевна... А концертти школ тургузар учурлу.

Салјардыҥ баштаҥы ӱредӱлӱ школын божодып тура, ой, Ирина Сергеевна, бис не аайлу сӱӱҥенис деер. Эрмен Эрменович эмди бисти ойто ӱретпес! Бис — јайым! Кӱс келзе, өскө школдор сайын сала берерис. Мен городко ӱренерге келгем. А Эрмен Эрменовичти бийик дисциплиналу школдыҥ заведующийи болгон, немени тыҥ билер кижи деп, база бери город јаар алдырып, јаан ишке алгандар.

Бат бу ла. Јок, арай ла болзо, ундып койбойтырым. Бистиҥ ортобыста база бир туштажу болгон эмтир ине!

Ол туштa мен студент. Москвада ӱренип тургам. Боцман бир катап Москвага келген эмтир. Та кандый керектер аайынча јӱрген болбогой — билбезим. Бат бого келеле, меге јолыгарга бистиҥ общежитиени бедреген. Институт ажыра мениҥ адрезимди угуп алала, једип келген эмес беди. А бис ол туштa Делегатский оромдо јатканыс.

Мындый туштажу тен тӱш те јеримде јок. Нени де сананбай, кыстарла кожо чайлап отурзабыс, эжик токток этти. Кӧк јарамас, көрӧр болзо бу — Эрмен Эрменович! Је эмди кийингени өскө. Гражданский деп айдарга келижер. Бойы ол ло азыйгы бойы: туружы тӱс, тыҥзынчак. «Азыйгы ӱренчигимди, сени, Арова, көрӧргӧ келдим — дийт. — Молодец, Арова! Бис сениҥ адыҥды адап, оморкоп јадыс. Мениҥ закалка-дисциплинам эмес болзо, билип ал, кайдаҥ сеге Москва! Мениҥ ӱредӱӱм тегиндӱ болбойтон эмей!.. Је, кӧӧркий, ӱреткеним учун кийнинде, алкыштыҥ ордына, врач-стоматолог болуп алзаҥ, меге алтын тиштер кондырып беретен ту-

руҥ» — каткырат. Бисле кожо чайлап, Алтай, Салҗар керегинде куучындайт. Бат, Москвада бир мындый туштажу база болгон.

Маша унчукпай барды. Оны угуп отурала, мен де көпти билип ле оҥдоп алдым. Оноҥ ары Машага сурак бербей чала саатай береримде, ол кенете өкпөөрип чыкты:

— Эмди, Ирина Сергеевна, айтсагар, мен канайдайын? — деп, кара көстөри јобош бүдүмдү көдүрилди. — Бу канайып тураар, тен шоктогон деп сананбагар да. Андый немени кижи эдет эмеш пе?!. Коркыган бойынча, ойто ло төртинчи класстыҥ үренчиги болуп кубула түшкен инем.

— Оны рентген кыпка ийер керек болгон, Мария Одуевна. Анда снимок эдип, анда шиҥдеген болзо торт...

— Озо баштап мен де анайып санаҥгам. Оноҥ көрзөм, керек бу ла алаканда немедий, ончозы јарт: тиштиҥ бүүлезинде свищ. Бежинчи тиш. Санаама јарт кирет. Је андый да болзо, тиш кодорор кыскашла төртинчизин капсый алыптырым. Акту сөзим: шоктободым, мениле та не болгон — бойым да билбезим! Байла, мен бу туштa ойто ло Сарјарда бойымдый болгом. Јанымда Боцман, айдарда бис ол ло Салјарда. Је оныҥ тижин уштa тарткан бойынча, көрзөм, төзөлгөзи чындап та бек, тен кап кадык! Канайдайын, тырс ла, јанымдагы тас јаар таштап ийдим. Боцман оны бойы көргөн. Оноҥ база бир эмеш отурыгар дедим. Канайтсын, отурат. Каа-јаа онтой салат. Оноҥ мен байагы оору тишти кыпсый ла ал. Көрөр-угар да болбогон — оору тишти кодоро ло тарт. Бат андый болгон, Ирина Сергеевна. Эмди ол эртен ойто ло келер бе, а?.. Мен та нениҥ де учун оноҥ эмдиге ле коркыганчам. Не болор, мен ого нени айдарым?.. А слер бойоор, врач кижи, меге бүдүп јадыгар ба, Ирина Сергеевна?.. Калак, кижи эртен ойто ло төртинчи класстыҥ үренчиги болуп, кенете кубула түшкей!

Машаныҥ көстөри санааркап калган. Је көксинде эмеш те токынал јок. Түймеен. Сананыш. Бу айалгадаҥ канайып јайымдалар? Кайда, кандый арга бар?

— Сананып көрөр керек, Мария Одуевна, барыгар. Байла, кандый бир арга табылар.

Тиштиң јиит эмчизи отурган јеринең кандый да кӱӱнкӱч јогынаң өрө туруп, мен јаар кылчас эдип көрӱп салала, јӱрӱн калды. А мен дезе оныҥ байагы бойынча айткан куучынын, канайып өскөнин, ӱренгенин, јаңы ӱредӱчиниҥ Салјарга келгенин — ончозын ойто јаңыдаң санана бердим. Чындап та айтса, бистиҥ бу сӱрекей тыҥ өзӱмдӱ, кӱӱлеген табышту ла кӱчтӱ ӧйисте педагогикадаң јаан ла бийик учурлу өскө кандый наука бар? Јакшы ӱредӱчи — ол кижиниҥ ада-энезинеҥ де адак эмес. А Боцман?!. Андый «боцмандар» бӱгӱн, эмди јок, артпаган деп пе?!. Ол эмдиге «албаты ӱредӱзиниҥ системазында». Бойы анайда айдып ла тыҥзынып јат. Мындый Боцман ошкош ӱредӱчилер кижиниҥ јаражына јараш кожор бо? Кижиниҥ јалакайына јалакай сыйлап болор бо?..

Эртезинде кӱн туй ла он јети час одус минутта мениҥ кыбымныҥ эжиги чала јеҥилчегинеҥ токылдай берди. Көрдигер бе кандый, бир минут кыйыш јок! Ончозы бойыныҥ ӧйинде.

Јаагыныҥ кечеги тижиги эмеш сенип калган эмтир. Оныҥ учун кыймыгы капшуун ла јеҥилчек. Там каӱ кебеделдӱ, там тыҥзынчак турушту. Ол ло ап-апагаш чамчазыныҥ топчылабаган ачыгынаҥ чаҥкыр јолду тельняшка азыйгы ла бойы көрӱнет.

— Је мениҥ керегимниҥ аайына чыктыгар ба, Ирина Сергеевна? Нени айдат, ненииҥ учун анайып шоктогом дийт?

— А чыгып койбой! — деп, мен та ненииҥ де учун каткырып, кандый да омок ло бӱдӱмјилӱ айттым. Мария Одуевна оны көрӱп ийеле, канайып бойыныҥ јаш тужына барып јӱргени керегинде айдарга турала, бойымды бойым токтодып ийдим. Кӱлӱмјимди чала табынча токтодып, чала соок ӱнле, ончозын билер, ончозын шиҥдеген кижи болуп, јок, тегин кижи эмес, а бӧлӱктиҥ заведующийи болгон врач — ученый кебедел алынып, мынайда јартадым: — Бис слердиҥ комыдалыгарга, Эрмен Эрменович, сӱрекей јаан ајару салып, отделениениҥ ончо ишчилерин јуудыбыс. Бастыра јанынаҥ јик табылбас шиҥжӱ өткӱрдис. Доктор Аровала кезем эрмек болды. Је бу керекте Аровaныҥ бурузы ас болгоны чокымдалды, Эрмен Эрменович. Бежинчи тиштиҥ јанындагы төртинчи тиштиҥ тӧзи база чирип, ӱйтелип ле иринтип баштаган. Врач онызын слерге айтпаган.

Слерди тегин јерге санааркатпаска сананган. Бойоор до бодозогор, слерди тегин врач эмес, а бойоордың ок ўренчигеер эмдеген. Слердең јалтанбай, ол кандый бир јамап кылыкты эдет эмеш пе! — деп, мен куучындайдым, куучындайдым, јартайдым, айдадым, бўдўмјилейдим.

А Боцманның чырай-бўдўми эмеш те јымжап турган кирези јок. Оноң кенете мен Машаның ўредўчизинин Москва барып јўргенин эске алынып ийеле, албан-кўчле де болзо, је сўўнчилў ле омок кўлўмзиренип ийдим:

— Шак ол Москвада болгон јöптöжў аайынча, Мария Одуевна уштыган тиштердиң ордына слерге эмди алтын тиштер кондырып берер, Эрмен Эрменович! — дейле, ого кўлўмзиренип, омок көстöримле удура көрдим.

А менде öскö кандый арга болгон?.. Ох, Боцман эмди нени ле айтпагай. Каран-туйук сакып отурым. Аркырап, ачынып чыккай не айса...

Керек мынайып эптў, мынайып јöптў айлана согор деп, мен тен бойым да сакыбагам. Оныҥ бўдўш-бадыжын көрўп отурып, канайып сакыйт, канайып билет. Је кудайга баш деердең öскö. Боцманның чырайы кенете јарый тўжўп, јап-јакшынагынаҥ кўлўмзиренип ийди:

— Алтын тиштер кондыртарга очередь сўрекей јаан деп табыш уккан эдим. Ол јанынаҥ кандый болгой не? Је кандый бир аҥылу бичик керек болзо, мен оны таап та ийер эдим ле.

— Онызы чын, очередь сўрекей јаан — деп, ичимде сўўнип, мен тургуза ла Эрмен Эрменовичке јömöдим. — Онызы чын. Је Эрмен Эрменович, ол очередьте слердиҥ керегеер де јок. Билип отурыгар ба?!. Мария Одуевна слердиҥ ўренчигер болгон кийнинде, керек кебине киргени бу эмес пе?..

— Слер чып ла чын анайып сананып турыгар ба, Ирина Сергеевна?.. А... а Маша... Мария Одуевна меге тыҥ ачынып калган болуп...

— Јок, слерге, Эрмен Эрменович, ол ачынбас! — деп, мен бўдўмјилў айдып, бойым оныҥ эмди ле öрö туруп барарын сакып, кўлўмзиренедим, кўлўмзиренедим.

ТАЙГАНЫҢ ЈАҢЫ

Күс. Түн.

Бу мен узақ өйлөргө улай городто јуртап ла иштеп, јер одуны чек ле ундып койгон кижи эмтирим. Койу бүрлерлү јалбак мөштиҥ јанына от салып, јалмажына токым-кеҷим төжөнип, јастыктыҥ ордына бажына ээр салып, ол мөштиҥ алдына конотоны азыйда, мен 15—16 јашту тужымда, бу ла тайгаларда јылкы мал кабырып турарымда, јаҥжыгып калган керек болгон. Нени де керексибей, шак ла уйуктап калатам. А эмди?.. Эмди керек өскө. Јалмаш алдына төжөк эдип салар токым-кеҷимдү алтай ээр де артпай барган. Бүгүнги малчылар ла аҥчылар тайга кууп чыккылаарда, јымжак матрас ла јастыктыҥ үстине, өнөтийин ичине кирип алала, кижи уйуктаар эдип јазаган таар да кожо алгылап барат.

Көп јылдардыҥ бажында бүгүн мен тайгада конуп јадырым. Коштойымда бу ок төрөл Кайруда кожо өскөн нөкөрим, эмди мында јылкычы болуп турган Акјалов Корбу, јадыры. Бис экү јажыт. Је бис экүниҥ эмдиги колбубыс — ол јаҥыс јерде јаба өскөн јаш тужыбыс. Өскө бисти бириктирип турган неме, байла, ас болор. Корбу 1949 јылда мениле кожо городко үренерге келеле, күскиде, шак ла бу киреде, школдоҥ качып, ойто Кайру јаар јанып ийген:

— Интернаттыҥ ачу капустазын јигенче, јериме јанып сүт ичип, тийиҥдер адып, оныҥ эдин јип јүрбей — деген. — Јакшы атка минерис. Тайгаларда эмди кузук быжып калган, кожо јанак — деп, ол меге јаҥыс катап айткан эмес. Мен Корбула кожо јана да берер эдим... Мениҥ де тийиҥдеп јүрер күүним бар. Јылкы кабырар эдим. Аттардыҥ кандыйы керек — бойым талдап минер эдим. Је јаҥыс ла бери келер бажымда, энем ле мениҥ ортомдо мындый куучын өткөн:

— Сени город аткарар акча менде јок, барба! — деп, орто үредүлү национальный школго бараргa турганымды угала, энем мойношкон. — Түҥей ле ойто качып ийериҥ...

— Барарым...

— Сениҥ үредүүҥе болуп, јаҥыс уйдыҥ јаҥыс торбогын садатан ба?

— Үренейин деп...

— Тен ўренетен, токтойтон болзоң, баргай эдиң. А сеге атка минер, кўс келзе, тийиңдеп јортор керек. Јок, токтоп ло калзын!

— Энем, мен качпазым, чып ла чын!..

— Көргөй, кандый болор эмеш. Је билип ал — деп, энем озолодо јакыган: — Билип ал, ойто келзеҥ, эрмек башка болор. Оноҥ мындый немени база ундыба: ойто келзеҥ, мал кабырып јакшы аттаҥ минип алала, јортуп јўретен ижиҥди öскö кижиге берип койгон болор.

— Берзин... Мен ўренетем!..

Энеме мынайып сöс бербеген болзом, мен ол ло јыл кўскиде, городтыҥ теректериниҥ сары бўрлери јерге төгўлип турар туштa, Корбула кожо јанып ийетеним быжу.

Эмди мен көп јылдардыҥ бажында азыйда јорткон тайгалардыҥ сынына чыгып, Корбула кожо мöш алдында конуп јадырым. Мынайып, алаҥ-ачык теҥериниҥ алдында уйуктабаганымнаҥ бери база удаган ла... Баштапкы кар араайынаҥ айланыжып јерге, оноҥ көбölöктöр чилеп, бистиҥ отко тўжет. Кей ару. Бийик ле соок туулар. Мен уйуктаар јылу таардыҥ ичине кирип, калыҥ матрастыҥ üстинде де болзом, је канайып та эптежип болбой јадырым. Көстö уйку јок, јўзўн ле башка санаалар кайдаҥ да учкулап келип, мени адарулар чылап, анаҥ-мынаҥ чаккылайт. А Корбу дезе кызарышкан чокту оттыҥ айагында јадыры. Ол, мен чилеп, јылу таарга кирбеген. Ээрин јастаныи, јаан некей тонының бир эдегин төжönип, сыртын отко төгöп, мениле куучындажып јадала, кенетеҥ ле уйуктап калды.

Ол эмди нени тўженет не? Тыныжы токыналу. Ту ла не јерде «кара төҥöшкö једип калган кижи...» Айланыжып турган суйук ла тымык кардыҥ бозомын öткўре эбире турган бийик туулар ла кайалар ўкўлер кептў ўргўлегилейт... Эртен бис кайда аҥдаарыс?... Бўгўн бу бого орой једип келгенис. Керек эртен ле башталгай. Эмди тийиҥдер уйалары сайын сыр уйкуда болбой.

Эмди сананып јатканда, телекейде кўўлешкен городтор до, кўзўрешкен аэропорттор до ту ла кажы бир чакта болгон неме ошкош. Бўгўн јердиҥ üстинде, бу бозомтык кўски теҥериниҥ алдында, јаҥыс ла туулар, јаҥыс ла шуулашкан агаштар, тымык ла ару салкын... Айса болзо, чындап та, андый, а? Бу јердиҥ üстинде јаҥыс ла Корбу ла мен, оноҥ тымык, оноҥ туулар ла амыр агаштар?!.

Күс. Түн. Алтай...

Кенете терең уйкуга киргилеп, тымый түшкен кайалар селеңдеже берди! Корбу атпас эдип, тура јүгүрди. Мен база бут бажында! Карањуй түн бузулып, тушбашка чачыла берди дейин дезе, је эбиреде байагы ла бойы. Јањыс ла анда, алыс туулардың ла агаштардың ортозынаң, кандый да тындуның огырганы, кандый да казыр барынтычының аркыраганы иле угулат. Быјырт, Тартыжуның табыжы токтобойт.

Кейде мылтыктың табыжы быјырай берди. Көрзөм, Корбу бойының мылтыгын ойто мөштиң будагына илип јатты... Кандый да ыраак ла калганчы онтош. Оноң ойто ло тым. Јањыс ла байа эңир бастыра башталган баштапкы кар меңдежи јогынаң араайын айланыжат. Бу тымыкка кижиниң тыныжы да, јүрегиниң типилдегени де иле угулып, ыраакка томылып тургандый.

Акјалов Корбу токыналу отурып, меге нени де јартабай ла айтпай, оттың турундарын јышкырат.

Мен чыдажып ла тудунып болбодым:

— Корбу, не болгон а?

Корбуның бажына кептей тартынган бөрүгиниң эки кулагы талбайыжып, јобош ло јаан јүзин мен јаар буры-ды:

— А не?.. Тайгада бу јажына качан да болбогон ло качан да конбогон чылап, не тыркыражып туруң? — Ол мен јаар унчукпазынаң көрүп отурды. — Тайгада бойының аңылу јүрүми. Ундып койдың ба?.. Бис бу ла Ак-Саска кожо мал кабырган јок бедис.

Чын, бис Акјалов Корбула кожо мал кабырганыс. Ол туштa колхозто улус једишпейтен учун бисти, јажы јеткелек уулдарды, түңеј ле каруулу иштерге ийгилеп ле тургускылап туратан эмеј. Мен ол туштa ээн тайгада јаңыскан конорынаң да, эмдик аттар да минеринең коркыбайтам. Је оноң бери көп, сүрекеј көп јылдар өткөн. Мен бүгүн, узак јылдардың бажында, атка минип, азыйда јылкы кабырган төрөл јерлериме јүк ле тынду једип келдим ошкош. Атка чайкалганыма эмди кыймыктанып та болбой јадым: буттарымның үйесөөктөри, белим, мойным, эки јардым сыстажат.

— Сен тен јуудаң келген шыркалу кижиле түңеј туруң не — деп, Корбу нөкөрим каткырат. — Атка минип, туулардa туулай јорторы — ол городтың ару тротуарыла базары эмес эмеј, најым.

— Мени ат минбеген деп пе? — Арга јокто азыйгызын эске алындырдым.

— Билерим, ат јакшызын сен минген, ат јакшызын ак чаазынга солыган — деп, Корбу мени өчөйт. — Је ундыба, тайгада бойыныг јаңы, бойыныг аңылу јӱрӱми.

Өскөн-чыккан өйдөң бери тайгада јӱрген кижи, таш та, агаш та, тайганың бойы да болуп кубулып калбай... Акјалов Корбу бу јердиң кажы ла өлөңи кандый салкынга канайда шылырап турганын, байла, билер болор. А мен дезе азыйда кандый да калју эмдиктең коркыбай, ээртеген бойынча мине согуп алатан кӱлӱк, эмди јобош аттың јанына базып келзем, ол кулагыла кызынып ийгенде, чала јалтанып, тура тӱжедим: «Калак, тееп ийгей!.. Калак, тиштеп ийгей!..» Азыйда мындый болгон бедим?.. Ол өйлөрдө меге көрө, Корбу јалтанчак болгон. Эмдик атты качан да минбес. Керек дезе тайгада јаңыскан артарынаң ла конорынаң коркып туратан эди. А эмди чек өскө кижи!.. Ару карла чийилип сала берген аңның изин көрөлө, «Бу мынайда бир мыйгак өткөн эмтир, — ол эмезе, — көрзөң, бир иркек бӧрӱ барыптыр» — деп, јортуп келеделе, мени кече канча ла катап кайкаткан эди.

«Ӱренип барбаган болзом, мен эмди база ла Корбу ошкош болор эдим — деп, ичимде ого кӱйӱндим. — Бат, канайып кижини город ӱреп јат...»

— Азыйда, сен мында јӱрӱп турарыңда, бистиң јерде ирбис деген аң јок болгон — деп, Акјалов эрмектенди. — Эмди андый ирбис деп коркышту сӱмелӱ ле неденг де айабас аң табылган. Оны өлтӱрерге јарабас, тудулу. Айла калганчы өйлөрдө тың көптөп јат. Бӧрӱ ошкош, киске ошкош өскӱлең, көп балдар табатан таңма болбайзын.

— Ондый јараш аң тудулу болгоны јакшы. Оноң башка...

— А сен ирбисти бойың көргөң бӧ?

— Көргӧм — дедим. — Городто көргӧм...

— Городто?

— Эйе, бистиң городтың музейинде...

Корбу каткырып ийди.

— А эмди тудузы јок аңдар да ас арткан болбой. Тудулу дежер, ойндо оның тудузын, законын чыгарып турган улус бойлоры ла көп сабада ээжини бузуп, ат-

пас аңды адып јат. — Ол кенете тур чыккан бойынча, ойто отура тўшти. Оттың турундарын јышкырып, оноң ары арбанат: — Малчыларда мылтык јок. Малга казыр аң табарза, та агашла соготон, та арга јокто удура тўкўретен!.. Кем бөкө, ол эки јиир дегенининг бирўзи, кем мылтык-бычак тудунган, эмдиги өйдө оның мөри... Ол ло милиционерлерди алыгар, военный мылтыктарлу келгилеп јат. Кандый тынду учураар, олорго бай јок. Мен база көстў. Мен тайгада јуртап ла иштеп јадым. Ончозын көрўп ле угуп јадым!

— Олорды угузатан јерге угузар керек — дедим. — Газетке бичиир керек...

— Салкынга удура чўштезең, кандый болотон — эди — деп, ол каткырып ийеле, колыла јаңыды. — Неме болбос. Ары ла көрбөөчи болуп, көс јумза, укпаачы болуп, кулак бөктөзө, айтпаачы болуп, эрин тиштензе, бат ол артык.

— Андый болзо, тайгам, тайгам деп такшыбас керек — дедим. — Андый болзо, унчукпайтан, көрбөйтөн лө укпайтан болзо, тайганы садып, оны ўптеп, ўреп турган улустың бирўзи сен бойың эмтириң, Корбу!

— Бат, сен алдында мениле кожо өскөн, кожо бир эмеш иштеген учун мениң айлыма тўшкең — деп, Акјалов эрмектенди. — Оның учун бўгўн мениле кожо тайгалап чыккаң. А, бот, өскө улус, ол мылтыкту улус келгилегенде, элдең ле озо кемниң айлына тўжўп јат? Кемниң сөзин угуп јат? Олорго јолды кем баштап јат? Совхозтың јаандары. Совхозтың директорынаң ала бригадирге јетире кожо аңдагылап, кожо кылынгылап јат. Олордо Совет јаңның да законы јок, азыйдаң бери јаңдап койгон Алтайдың да агару ээжилери артпаган!..

— Сен бир јаңыс катап ол јанынаң угузу эттиң бе, Корбу?

— Бир катап эдерге келишкен, је неме болбогон — деп, Корбу куучын баштап, ту не јерде сооп калган чөйгөнгө јаңыдаң суу уруп, аскышка илип, отко тургусты. — Эдер неме бар эмес, чайлап не отурбас?.. Суузай бердим. Је бу тайгада, анчада ла јай өйинде, кандый улус јок, а?.. Ады, машиназы јетпезе, учкулап та келип тургандары бар... Эки јыл боло берди, бу ла мында малдап јўрзем, теңгери тиркирей ле берген. Баш каңкайтып өрө көрзөм, теңериниң тўбинде кандый да бир вертолет кайып ла кайкалап турды. Айас, кааң кўн... Је,

байла, ӧрт ӧчӱреечилердиҥ вертоледы туру деп санандым... Кӧк јарамас! — анча-мынча јетпеген, кӱрс-марс ла эткен! Байагы вертолет теҥериден, кускун чылап, кенете јабызай шуҥуп, бу ла менеҥ јаан ыраакта эмес тегерийип јаткан кӧлдиҥ јаказында одорлоп јӱрген бир мыйгак ла бир сыгынныҥ бирӱзин јыга аткылап ийди! Кӧстиҥ ле кӧскӧ!.. Айла сыгынын аткан ине. Мен ат экелип, оны ээртеп, кӧрӧрдӧ лӧ јуук, је эки-ӱч беристе кире јалтырап јаткан кӧлгӧ једип турганчам, байагы «кускундар» јерге тӱжӱп, сыгынныҥ эки мӱӱзин тӱрген-тӱкей кезе чапкылап алып, ойто теҥери кууп учкулай берди. Тулку бойы, бӱдӱн аҥныҥ эди, анайда ла артып калт!.. Мен мыны ӧзӧк тӱжӱп јарла, айт... Тен јаҥылга да јок! Эм канайдар?.. «Акыр, слерди мен» — деп санандым. Бичийле, сениҥ байагы айтканыҥча, газетке јӱргӱзип ийдим. Оноҥ не болгон деп? — Акјалов меге суракту кӧрӧт. — Тегин јерге чаазын чоокырлагам, тегин јерге ӧйим ӧлтӱргем. Керек дезе, мындый-мындый неме болды деп газетке јарлагылабаган да. А ненииҥ учун?.. Не дезе, мен ол кускун-вертолеттыҥ номерин кӧрӱп албаган эмтирим. Оныҥ таҥма-номерин кӧрӧри мениҥ тен ол тушта санаамда да јок. Ол кайдаҥ учуп келген вертолет, кайра јолын билбезим. А мен оны кайдаҥ билетем?! Ойто мениҥ бойымды бурулагылап... Керек болзо, билерге турган болзо, оноҥ ары газеттиҥ ишчилери шиҥдезин, андый ба?.. Тапсын, кемниҥ, кайдаҥ келген вертолет. Туулу Алтайда вертолетту организациялар ондый ла кӧп эмес ине.

— Качан, кандый кӱнде болгонын темдектеген бе?

— Кӱнин, числозын ӱзе кӧргӱскем. Июнь ай не. Сыраҥай ла аҥныҥ мӱӱзин кезетен ӧй. А олор јерлик аҥдардыҥ мӱӱстерин вертолетту јуугылап јат, а?.. Мыны не деп айдар, кемге, кандый тилле угузар, а?.. Айса болзо, сениҥ айтканыҥныҥ јаҥылгазы ыраак томылар болор бо?.. Сен бичи. — Оноҥ бу ла тарыйын колыла јаҥып ийди. — Сен де бичизеҥ неме болбос. Не дезе ол кускун-вертолеттыҥ ары јанында, — не-не боло берзе, оны корый алатан ӧскӧ вертолетту улус база бар не. Ол ӧскӧ вертолетто сакып отургандарга, байла, тыгынарга кӱч. Олордыҥ канаттары бек ле учуштары бийик болбой кайтсын. Оноҥ мындый бир немени база ундыбас керек: тайгада бойыныҥ законы, аҥдар ортодо бойыныҥ бийи. Уктыҥ ине, јаҥы ла ирбис аҥды канайып

огырткан эди... А улус ортодо база бойыныҥ ээжизи. Городтыҥ улузы бир јадынду, јурттыҥ улузы база башка... Јаҥыс сöслö айтса, ончозын бириктире тудуп ла санандырып болбозыҥ. Городтыҥ улузы тайганыҥ да, јурт та јерлердиҥ јаҥжыгуларын бускулап ла кубултқылап јат. А город бойы бистиҥ алдыска тен кыймыктабас ла кынјыкпас кайа не!..

— А сен, Қорбу, городко ас барып јадыҥ ошкош.

— Оны не көп катандаар. Кулур, öскö курсак керек. — Јуртка экелип бер јат. Қийим-неме база јеткил. Слердиҥ тарбаган башту городоорго незин барар! — деп, Қорбу табышту каткырып, чайлап отурды.

— А нениҥ учун тарбаган башту?

— Эмди ле удабастаҥ, соок тўшсе, ајару эдип көрзöҥ, кандый эмеш. Слердиҥ городтыҥ улузы ончозы ла оромдорго сары тарбаган бöрўктерлў чыккылагай база...

— Јастыра көрбöгöн эмтириҥ — деп каткырдым.

— Ондый көп тарбаганды улус кайдаҥ алып јат, а? — деп, ол оноҥ ары соныркады. — Қош-Агашты коркышту тарбаганду јер дежет. Городтыҥ улузы Қош-Агаштыҥ тарбагандарын тен ўзе божодып бараткан болбой, а?..

— Қош-Агаш бойыныҥ тарбагандарыла јаҥыс бистиҥ городты јеткилдеп турган эмес, Қорбу — дедим. — Қош-Агаштыҥ тарбагандары Бийск, Барнаул, Новосибирск, керек дезе, ту Парижтиҥ де бажына једип калган болбой.

— Парижтиҥ?!. Тоҥ öтпöзöҥ, тен.

— А не, бистиҥ Туулу Алтайда Парижте јуртап јаткан törögöндöрлў ле нökörлöрлў улус јок деп пе?.. Оноор сый эдип, тарбаган тере бöрўк ийзеҥ, кийбес деп пе?..

Мениҥ санаама кенете бир удап калган учурал кире конуп келерде, Қорбудаҥ сурадым:

— А сен тарбагандардыҥ ыйын укканҥ ба?

— Ыйын?!. Мыныҥ ыйлап турар немеҥ беди?

— Тен јаш бала чылап ыйлаар, Қорбу. Қижининҥ эди-каны јимиреер, оны укканча, укпаза ла торт.

— А сен олордыҥ ыйлашканын кайда укканҥ?..

База ла мындый орой кўс турган. Мен бойымныҥ ижим аайынча Қош-Агаш јорыктап, Белтир јурттаҥ Мухор-Тархаты јуртка келип јатсабыс, јолдоҥ ыраак јокто кандый да эки кижи нени де эдип, бököҥдöжип, бир кезикте ары-бери јўгўрижип турдылар. Акыр, бу

нени эткилеп турган улус? Олордың јанына токтой тўшсе кайдар?.. Келип көрөр болзо, ичееп калган тарбагандардың уйазын каскылап, олордың јуртын тоскыргылап јаткан улус болуптыр.

— Бир ле ичегенде тўкў одуска чыгара тарбаган кыштайтан дешкен јок беди — деп, Акјалов Корбу сонырқады. — Онызы чын ба?

— Ондый эмтир — дедим. Је олордың уйазын казып, олорды өлтўргилеп јатканын көрөргө коркышту.

Ичееп калган тарбагандардың уйазын табатаны тегиндў эмес. Оны билер ле кижи таап јат. Оны табарга ченелте керек, таскамал керек.

«Бир јоонмойын өткөн исле јўс јоонмойын ödör» — деп, анчылар калас айдыжып турган эмес. А тарбаган ла јоонмойын — өштўлер. Тарбагандардың ичеер өйин јоонмойындар јаңыс ла сакыгылап јўргўлеер. Шак ол јоонмойынның сўмелўзи башка бўткен таңма. А казыры керегинде тен унчукпаза артык. Је, бат, јоонмойын тарбагандардың ичеерге јазап турган уйаларын эртеледе көргўлеп ле темдектегилеп алып јат. Темдектежи база саң башка. Тарбагандар ичеейтен уйаның сыраңгай ла коштойында јоонмойын чокчойто таш јууп јат. Көрзөгөр кандый, танылу болзын деп эткен темдек ине. Тен кижи ошкош. Оноң сооктор тўжўп, тарбагандар јылу уйаларына кирип, ныкла уйуктаган өйди кетежип турала, ач-коокымай јоонмойын келип, олордың уйазының чике ле ўстинең ойо казып јат. Бат кандый байрам! Уйкуга талгылап калган тарбагандардың канынјиннин јоонмойын јайрадып, јыргап јат. «Бир јоонмойын барган исле јўс јоонмойын ödör» деп, мен айттым ине. Байагы тарбаганның уйазын тапкан ла казып алган јоонмойынның изиле өскөлөри келгилеп јат. Јаңыс изиле эмес, јоонмойын јыт сеспестең јыт сезер кулугур. Мынайып каныркак јоонмойындар јуула тўжўп, бир биле тарбагандарды чек јок эдип койор. А кижи јоонмойыннаң чик јок сўмелў ле ондый ок ачап... Анчылар јоонмойынның чогуп койгон таштарын озолодо көрўп, «А-а, мында тарбагандар кыштайтан эмтир» — деп, база билип алат. Оның учун јоонмойын јууган таштарды ары-бери чачып, ордына өскө темдек тургузып койот. Уйкучы тарбагандардың өштўлери бат канайда кылынгылап, бой-бойлорын тögўндегилеп јат.

Ол ло туштa мен көргöм: талдыра уйуктап калган

тарбаганды аңчылар уйазынаң чыгарып, карлу соок јердиң ўстине салып койор болзо, бир кезек өйгө ойгонып ла нени де оңдоп болбой, анайда ла аңаатып калган јадатан эмтир. Шак ла бу өйдө белетеп алган аңылу агашла бажына согуп јат. Кезик тарбагандар бут та тартпай, мында ла өлөр. Је кижи тың согуп ийерде, кулактарынаң, тумчугынаң, маңдайынаң чачылган канды көрөргө кўч. Јердиң ўсти кызыл кан!.. Ол тарбагандар аңдагылап јўрген улустың эдек-јеңдери, јўзи база кызыл кан болбой кайтсын. Олордың јўзине удура көрөринең јалтанарың!.. Је кезик тарбагандарды ичегенинең чыгара тартып ла келзең, ойгоно берер. Колдоң чупчылып, качып маңтаза да табы. Ачық ичегендер эбире бар эмес, тоң јердиң ўстиле качып та кайда барар. Кижи оны мында ок јаба једип, байагы ла агашла бажына... Кезиктери айдары јок тың чаңырар. Чаңырыжы, ыйы тен баланың ла бойы. Бого ол аңчылар та канайып чыдажатан болбогой. Айтпазын айтсын, мен эмди тарбагаңның терезин башка салып кийерден болгой, ого лаптап көрөринең де тидинип болбой јадым!..

— Ондый кижи тарбаган башту городко канайып јадып турган? — деп, Корбу мени тургуза ла өчөди. — Ойто төрөл јериңе көчўп кел.

— Мында бойының тайгалары, бойының јаң-закондоры...

Кўс. Эрте таң. Ойгонгылап келген тымык туулар. Бис тўниле көпти куучындажып, таңның кажайып келгенин сеспей де калдыбыс.

— Быјыл бистиң јерде кузук тың бўткен — деп, Акјалов бу ла эбире тўрлаган мөштөргө көрөт. — Көрзөң, кузугы јок мөш тө табылбас. Кузук — мөштөрдө, кузук — кўски салкынла кожо јерге тўшкен. А кузукту јылда тийиңдер де көп болбой...

Бис чайлап алала, тийиңдеп барарданг озо тўнде не болгон деп көрөргө, ол табыш угулган јер јаар јорттыбыс. Не болгон? Анча-мынча јортуп јўргенчебис, аттарыс ары-бери кылчаңдажып, кулактарын олый-селий салгылап, шоокырыжып ла, керек дезе, јана да чарчагылап турдылар. Корбу табышту арбанып, адының оозын силке тартып, јырс камчылап, ичкери јорторго кичеенет.

Бир ле көрзөбис, јердиң ўсти ак кар, кызыл кар... Кызыл кан, ак кар... Аттарыс сыраңай ичкери баскылабай, чирей тебинеле, тура бердилер. Сок, тепчилен —

јана болор. Биске аттаҥ тўжўп, бир канча алтамга ичкери базарга келишти.

— Сакып јаткан болзо — деп, мен јалтанып, тура тўштим.

— Сеҥ тайганыҥ јўрўмин, ба-ча, торт ло ундып койгон кижи эмтириҥ — деп, Қорбу бажын јайкайт. — Бистиҥ табыш-талысты угуп, ирбис мында отуратан туру. Байа тўнде мениҥ аткан мылтыктыҥ тарызыныҥ јыды оныҥ көксинеҥ эмдиге чыкпаган болбой.

Бат бу тайганыҥ јаражайы, сыгын, јара тартырып койгон јадыры. Эбире кан, казылып калган јер.

— Қөөркийди! — деп, мен килемјилў табыштандым. — Мында амырынаҥ ла јўрген болбайзын.

— Болор! — деп, Акјалов кату эрмектенди. — Өлгөн немени ойто тиргизип болбозыҥ. Тайганыҥ кылыкјаҥы, тайганыҥ јебрен законы. Ондый болор, онойдо ло артар учурлу! Оны кем де, не де токтодып болбос! — Мынайда эрмектенип, ол мен јаар көзининҥ учыла көрөлө, кожуп ийди: — Қазыр аҥдардаҥ болгой, санаа-укаалу улус та бой-бойлорын өлтўрижип, буды-колдорын ўзе адыжып јат... Бис јуу өйиниҥ ўйези. Оны јакшы билерис. Ол тарбагандар керегинде кече бойыҥ куучындадыҥ. Кижи ле јоонмойыннын нези башка?

— Сеҥ тоҥ ödö конбо, уул!..

— А не?.. Бис эмди ле бу јараш мöштöрдиҥ ортозында јайым кыштагылап јаткан, кемге де бурузы јок тийиҥдерди адарыс. Оны не деп айдатан?..

Мен нени де айтпай, тайганыҥ коркышту тымыгын тыҥдап, байа тўнде ирбистиҥ сыгын туткан јерин эбире чачылып калган ак ла кызыл карга қörўй турдым. Ару кейлў, кеен, ыйык тайга. Је эбире ак кар, кызыл кар. Бу тайгада, чындап та, јебрен чактардаҥ бери бойыныҥ аҥылу ла кемнеҥ де камааны јок јўрўми ödўп јат.

Эҥирде бис јöптöшкönибис аайынча Корбула экў ойто ло одуда тушташтыбыс. Мен Қорбуныҥ мылтыгыныҥ табыжын бўгўн кере тўжине тыҥдап ла тоолоп божобогом.

— Не болгон, уул?.. Бир де оос болзо, мылтык атпай, кере тўжине нени кылындыҥ? — деп, Қорбу аттаҥ да тўшпей јадып соныркады. — Андый кижи бери не келгеҥ?..

Мен унчукпадым.

— Сен тийиҥдерди атпазаҥ да, öскö улус адар —

деп, ол эрмектенди. — Сыгындарга кижи тийбезе де, бөрүлер, јеекендер, ирбистер ле өскө дө казыр аңдар тийер. Тайганың законы, нәјы...

Мен база ла айдар сөзимди таппадым.

— Бу сени городтың јүрүми база тың ла үреген эмтир! — деп, ол ойто ло бажын јайкады. — Азыйда тен бөрү ошкош эр јок бединг, а! «Мен бөрүниң балазы!» — деп, јаңыс катап јарлаган ла тыңзыныган бединг, нәјы... А эмди кайткаң, не болгон?.. Мынайып јүретен болзоң, сен бери, тайгага келбе, нәјы, торолоп өлүп каларың. Ме, ондый болзо, сойгыла — дейле, Корбу јаан эмес арчымагынаң оттың куйныла ал-камык тийиңдерди төгүп ийди. — Алтан тийиң ал соктым бүгүн, нәјы!..

Мениң кулагыма ол Кош-Агаштың чөлинде ачу-корон чаңырышкан тарбагандардың табыжы ла Корбунуң мылтыгының торгызы колыныжа берди... Оноң ак кардың үстинде каны-јини јайрап јаткан сыгын көзимниң алдына ойто ло элбеңдеп келет.

— Сениң бүдүжиң де, кылыгың да меге јарабай јат — деп, Акјалов айдат. — Сен мындый кылыгыңла аңдаарга келген кижиниң күүнин өчүрип јадың.

— Эртенге јетире чыдаш — дедим. — Таң атса, мен сеге чаптык этпей, јана берерим.

— Бат кандый! — деп, Корбу кайкады. — Ондый болзо, меге городтоң письмо бичибес керек болгон. Ондый болзо, тайгалап ла барак, кожо тийиңдеп ле барак — деп, кижиниң ай-кулагын үспес керек болгон.

— А мен билбегем — деп, арга јокто актандым.

— Нени билбегең? — Корбу сурайт. — Тайганы билбегең бе? Тийиң учурашпас, бистиң јорык ойын болор деп бодогоң бо?..

— Мен бойымды билбеген эмтирим...

— Бойыңды?!. Кижи бойын көп сабада билбей јат — деп, ол сананып отурала, јөпсинди. — Бу ла мен эртен кандый алтам эдерим, кайдаар барарым, — билбезим бүгүн. Кижиниң мүргигенин кудай угатан, кудайга једетен болзо, бистиң јүрүм чек өскө болор эди, нәјы...

— Сен философ туруң не! — деп, арга јокто каткырдым. — Је мен түңей ле эртен јана берерим.

— Билип ал, нәјы — деп, тийиңдерди сойып отура, нөкөрим эрмектенди. — Тайганың законы тайгада артар. А кижидийи — кижиде. Ол јаңжыгулу јаң-ээжи-

лер, ол закоидор јаңыс тайгалар јоголзо, бат ол туштa кожо јоголор. Кижи, аңдар, өскө дө тынар-тындулар чек јоголзо, бат ол туштa өлөр дө, јүрер де неме артпас. А кижи ле тындулар јер-телекейде бар туштa...

— Өлүм, јуу-чак токтобос по? — деп, та нениң де учун Корбуга кыјыгым курып, оның эрмегин үзе соктым.

— Чын — деди, — јүрүмди өлүм бар учун јүрерге јилбилү. Түбек, шыра јок болзо, сүүнчилер ле ырыстар да болбос эди.

Оның бу шүүлтелеринең улам мен бойымды корулап ла аргадап, мынайда јөпсиндим:

— Сен чын айдып јадың. Је, бат, кижиде коркыйтан коркымчы јок болзо, ол тургуза ла аң эмезе мал болуп калар эди.

— Айдарда, сени азыйда өскөн, јүрген тайгазынаң коркыйла, капшай ла город көстөп јанып јат деп оңдоорго келижетен эмтир, чын ба? — деп, Корбу сурады.

— Қанайып айдатан ла сананатан эдиң — онызы бойыңда...

Мынайып азыйдагы антыгарлу најымла бир катап тайгага конуп, бис чек ле эки башка улус болуп калганыс јарталды. Мен эртезинде јанарга атанып јадарымда, Корбу кандый да эпјоксынып айтты:

— Бөрүк эдинип аларың — деп, тийиңдердиң терезин берди. Албай алаңзып турарымда, ол оноң ары кожуп ийди: — Төрөл тайгазына келген кижи куру барбайтан, најы... ме, тут, ал! Бойың эдинбезең, уулдарың тийиң бөрүктү јүргей... Тийиң эмди база модада...

Мен јанып ийдим, а нөкөрим, Акјалов Корбу, Ак-Састың мөш бүркенген тайгаларында оноң ары тийиңдеерге артып калды.

МЕНИҢ АЙЫЛДАЖЫМ

Мениң айылдажым үч кып турада јуртап јат. Айлыныҥ ичине алган алкы-јөөжөзи тен јык ла эдип калган. Је ле деген кебистер кажы ла кып сайын кере тартылган. Полын јүзүн-башка паластарла туй јапкан.

— Колло түүген кебистер! — деп, ол меге јаңыс катап айткан эмес. — Туркмениядаң экелген. Керек болзо, мен сеге де таап берерим. А бу сен, тоң калды, өңдү телевизор не садып албайзың, айылдажым? — деп,

ол бойыныҥ телевизорын иштедип ийеле, айдат. — Чокым, јараш иштеп јат. Керек дезе хоккеисттердиҥ трустарыныҥ өҥдөринеҥ бери көрүп отурарыҥ.

Ол кандый бир јаҥы јөөжө лө садып алза, кыйалтазы јогынаҥ меге келер:

— Айылдажым, айлыма барак — деер. — Мен сеге бир неме көргүзейин, — оноҥ мойножып болбозыҥ. Айрылбас. Торт ло чагана чылап, сеге јапшына берер. Чыкпас. А барзаҥ, сеге кандый бир велюр костюм эмезе сүрүк тон көргүзер:

— Бельгияда көктөгөн костюм!.. А мындый дубленканы бисте качан да көктөгилеп болбос, билип туруҥ ба?.. Мениҥ дубленкамныҥ төрөли — Исландия! — Төрт сабарын ууштанып, эргегин саҥ өрө содойтор. — Во!.. Билериҥ бе, нөкөр, мен сени чат ла кайкайдым.

— А не?

— Бойыҥ санан. Мен, сен чилеп, Японияга барып јүрген болзом, јаҥыс «Сони» магнитофон эмес, а тоҥ калды экүни экелер эдим.

— Бирүзин сеге сый эдип пе?

— Канайып сый эдип!.. Садып ийериҥ. Японияныҥ магнитофондоры бисте тыҥ бааланып јат. Э-эй, карындаш, бистиҥ өйдө, акча јок кижи —ол канады јок кушла түҥей. Кайдаар да барып болбозыҥ!

Бистиҥ јерде, бу ла Туулу Алтайда, экспедитор деп адалган иш бар. Ыраактагы аймактардыҥ колхозторы ла совхозторы городто бир кижи тудуп јат. Экспедитордыҥ төс кереги — бойыныҥ колхозын эмезе совхозын керектү немелерле јеткилдеери. Машина, трактор үрелзе, олорды јазайтан јүзүн-башка темирлер табар. Кандый да организацияларла колхозтыҥ эмезе совхозтыҥ адынаҥ јарамыкту јөптөжү-договорлор тургузар. А мындый ишти бүдүретени јеҥил деп пе?.. Элдеҥ озо, экспедитор кижиге тил керек. Карманнаҥ сөс кармадап бедребезин. Оныҥ үстине — сүмелү, эпчил, керек дезе, эмеш-эмеш төгүндеп те билер керек. Эмди јарым шил кабак аракызы јогынаҥ, кандый бир өскө сүркүжи јогынаҥ, тен каду да бачым таап албазыҥ. Мынызын колхозтордыҥ ла совхозтордыҥ јаандары бойлоры јакшы билер. Оныҥ учун экспедиторына нени де карамдабай јат. Койдыҥ эди керек пе, — ме, ал, апар. Јаҥыс ла биске керектү тросты, шиферди, кирпичтерди ле өскөлөрин де бедре, тап, бер, ал, экел!..

Менің айылдажым Евгений Юрьевич азыйда школдың ӱредӱчизи болгон. А эмди дезе кандый да колхоздың экспедиторы болуп јат. Бу ишке киргели, байла, кайда да сегис јылга једе берген болор.

— Экспедитор — ол колхоздың председателининг оң колы ине! — деп, Евгений Юрьевич меге јаңыс катап тыңзынган эмес. — Қолхоздың ӧзӱми, оның экономиказы менің ижимнең јаан камааанду. Је бу ок ӧйдӧ анчада ла колхоздың јаандарыла нак болор керек... Айылдажым — деп, ол кенетийин токтой тӱжеле, саң тескери сурагыла мени кайкадып ийгенин бу мынчага чек ле ундып болбой јӱредим. — Сеге тарбаган бӧрӱк керек пе?.. Мен сеге сатпазым. Онойдо ло сыйлап берейин. А база экӱзин бойыгла кожо ал. Москва барзаң, анда садып ийериң. Акчазы орток болор. Менде ийттиң де терелериңең эткен бӧрӱктер бар. Москвичтерге селбер ле болзо, болотон. Олор нениң терезинең эткенин аайлайт деп пе?.. Қайдаң, тен, чортты да билгилебес! Олорго ийттиң де, камдуның да терези — ончозы тӱңей.

— Сен мени кем деп бодоп јадың! — деп, мен ачына бердим. Қанайдар эмеш деп ӧнӧтийин ле кожуп ийдим. — Мен сени газеттеер болдым ба?.. Бир фельетон бичип ийзем, тарбаган бӧрӱктиң баазын билип аларың, најым! — мынайып айтсам, айылдажымның сӱмелӱ ле јалканчак көстӧри тургуза ла јып-јып эдиже берди.

— Мен ойногом — дийт. — Сени канайдар эмеш деп турбай, — торт ло кирер-барар јерин таппай турды. Оның кыймыгы капшуун, базыды јеңил. Эди-каны андый арык, шуукак кижи. Оборында ла кылыгында эр кижиниң бӱдӱми јок. Сыраңай ла јеңил јӱрӱмдӱ ӱй улуска тӱңей.

— Менде французский коньяк бар — деп, кайылып ла каткырып турды. — Қажы, айылдажым, отурзаң, амзап ийелик.

— Қоньяк менің де айлымда бар.

— Сен мынчага јетире билбейтен бединг — деп, менің сӧзимди саң тудунып, кокырлады.. — Ӧскӧ кижиниң коньягы ачу да, тату да болотон... Отур, отур, бис айылдаштар, бис нак јадар учурлу...

Евгений Юрьевич элдең ле озо, бир беш јыл мынаң кайра, брезент јабынтылу «Запорожец» машина садып алган.

— Бу көрмӧзиң тен теке ошкош — деп мактан-

ган. — Ого тракт, асфальт керек јок. Кырды өрө дө кырлаар, кырды төмөн дө — орды јаңыс. Туу текениң бойы!..

База бир канча өйдиң бажында, «Запорожецти» бойының иштеп турган колхозының кандый да бир койчызына «ол ло алган баазына» садып ийеле, ордына «Москвич» машина алган. Јаан удабаган — бир ле көрүп турзабыс, мениң айылдажым «Жигулилӱ» сундуртып турар болды.

Јок, бис бир де катап тың чуулдашпаганыс. Је ондый да болзо, танышканыстың баштапкы јылдагызына көрө, бой-бойыска эмди ас кирижип јадыбыс. А бӱгӱн иштенип отурзам, эжигимниң кӱзӱнгизи сакыбаган јанынаң тың ла узада шыңырап, мени чочыдып ийди. Ачып ийзем — айылдажым. Ол бозого алтап, ӱйге де кирбей, чичкечек ӱниле сӱӱнчилӱ айтты.

— Чӱрче ле бери чыксаң, айылдажым, — оның арык јӱзи, јӱгӱрӱк көстөри — јок, бажында кылдарынаң ала буттарына јетире — бастыра ла бойы сӱӱнчиге ле ырыска ородып койгоны иле билдирет — Чыксаң, айылдажым, бу кӧзнөктиң јаны јаар јууктай бассаң?..

— Не болгон, Евгений Юрьевич?..

— Је бейин, кӧзнөктиң јаны јаар бассаң, не көрӱлер эмеш.

Меге чыгарга ла кӧзнөктиң јанына оныла кожо келерге келишкен.

— Је көр, айылдажым, бежинчи этажтаң көр — деп, Евгений Юрьевич кӧзнөктиң шилине ус сабарыла тӱрттӱрип, саң төмөн карап, ойто меге көрөт. — Көрзөң, ол туру, бастыра бойы јалтыражып ла мызылдажып туру, айылдажым!.. Уткы мени, окшо мени!..

Мен оны ээчий төмөн көрдим. Анда, бистиң подъездтиң одожында, «Нива» таңмалу јаңы машина турды.

— А өңги кандый, өңги кандый, ајарып туруң ба?! — деп, Евгений Юрьевич тынып-тынбай барды. — Евгений Юрьевич, сениң айылдажың, талдап билер эмей!.. Кара-көк ине, көк-кара өңдӱ! Јок, айылдажым. Јок, тен машина эмес, куш, ай-канатту куш ине!.. Је не туруң, окшо мени, уткы мени! Оноң эмди ле бистиң айылга барала, мениң кара-көгимди француз коньякла јунуп ийерис!..

— Уткып турум, Евгений Юрьевич! — деп, јаан ӱнденип, ого колымды береле, бу ок өйдө айттым. — Ев-

гений Юрьевич, бүгүн бис экүдең ырысту улус бу городто, байла, јок болор. Мени база уткы, айылдажым!..

— Бат јакшы! — деп, айылдажым кыйгырат. — Учында барып, сен менең тем алып, база машина садып алган ба?!.

— Јо-ок, айылдажым, кайдаң — деп каткырдым. — Менде машинала уружар өй јок. Ого кичеемел керек. А менде андый јайалта јок...

—Айса не, кандый сүүнчи?..

— Канча јылдарга улай кыйнаган романымды бүгүн божодып салдым—дейле, Евгений Юрьевичтиң сыргак көксинең кучактай алдым.—Калганчы точканы тургустым. Бу мениң јүрүмимде баштапкы роман!..

Евгений Юрьевич эки алтам кирези тескерлеп, мен јаар көрүп турала, айтты:

— Мен кей сүүбес, керек эдип билер кижи — деди. — Роман учун канчаны ал согорың?.. Машинага једер бе?

Мениң күүним өчө берди. Торт ло бажымнаң ала будыма јетире айылдажым соок суу уруп ийди ошкош.

Ого айдар сөс таппай, колымды јаңып ийеле, кайа да көрбөй, квартирама кире бердим.

ЈӦМӦШ

(Кокыр-фантазиялу куучын)

Јаан, јараш зал. Люстралардың јаркыны... јуулган улустың соныркак чырайлары ла көстөри... Шак ла мындый айалгада алтай бичиичи Кускун Кускунович Шоңкоровтың алтан јажына учурлалган энгир ӧдүп јат. Юбилярдың јадын-јүрүмине, кеендиктеги једимине учурлалган аңылу докладтыг кийнинде сөс оның болушчызына, издательствоның баш редакторы ла поэт Чеченовко берилди. Ол уур алтап, трибунага чыгып, узун ла койу чачын сабарларыла кайра тарап, ӱнин кеңидип, куучынын баштады:

— Нөкөрлөр, бүгүнги күн анчада ла меге јаан байрам — деп, Чеченов айдала, сүүнчилү күлүмзиренип, президиумда отурган юбилярга көрди. — Бис бүгүн, нөкөрлөр, бичиичи Кускун Кускунович Шоңкоровтың алтан јажын темдектеп јадыбыс. Бичиичи Шоңкоров

одус јылдаҥ ажыра бистиҥ төрөл алтай литературада чылазыны јогынаҥ иштеп келди. Ол бойыныҥ јўрўминде, нөкөрлөр, тоолоп бажына чыкпас статьялар, очерктер, куучындар, повестьтер ле романдар бичип, бистиҥ алтай литератураныҥ адазы болуп калды... Чын, адазы! Мен көпчитпей јадым, нөкөрлөр. Бичиичи Кускун Шоҥкоров, өскөртө айдар аргам јок, бичиичи Шоҥкоров — ол алтай литератураныҥ адазы! — Чеченов залды ајыктап, тымый тўшти. Оноҥ јўзине тўжўп келген чачын бажыныҥ кыймыгыла кайра серпип, катап ла көндўкти. — Мен институтты божодып келген ле өйдөҥ бери, бўгўнги кўнге јетире, бичиичи Кускун Кускунович Шоҥкоровло кожо нак иштеп, сўўнчилерди де, уурларды да теҥ ўлежип јадым. Темдектезе, оныҥ тоозы јок статьяларын, очерктерин, куучындарын мен редактировать эткем, нөкөрлөр. А мениҥ бичиҥендеримди дезе Кускун Кускуновичтиҥ бойында бош өй јок то болзо, база редактировать эткен де, эмди де эдерине мен иженип јадым, нөкөрлөр.—Кенете кўлўреп ле угулып келген каткыны ајаруга албай, поэт Чеченов бойыныҥ сөзин оноҥ ары улалтат: — Бистиҥ издательствоныҥ директоры ла бичиичи Шоҥкоров нени де карамдап билбес кижи. Оныҥ айлына нөкөри келзе, аш-курсагын да, мактап айдар сөзин де карамдаарын билбес. Бистиҥ юбилярдыҥ шак ла бу кылыгы мени, оноҥ јиит бичиичини, сўўндирип ле бактырып јат. Бистиҥ издательствоныҥ башкараачызы ла бу отурган бичиичи Кускун Кускунович Шоҥкоровтыҥ шылтуунда, нөкөрлөр, он јыл мынаҥ озо мениҥ баштапкы јуунтым очереди јогынаҥ чыга конгон. Јаҥыс ла чыккан эмес, нөкөрлөр. Бойыныҥ карамду өйин карамдабай, бичиичи Шоҥкоров мениҥ ол јуунтымды мактап, областной газетке јап-јакшынак рецензия бичиген.—Залда катап ла каткы оноҥ-мынаҥ угула берерде, поэт Чеченов бойыныҥ куучыны улуска јилбилў болгонына бўдўп, эмеш сакып алала, оноҥ ары айдат. — Орус улуста, нөкөрлөр, мындый бир јакшынак кеп сөс бар: «Төлў—төлөп бергениле јараш». Айдарда мен, бичиичи Шоҥкоровтыҥ ўренчиги, бу јўрўмде оныҥ алдына төлўлў болбоско албаданып јадым, нөкөрлөр. Ол меге бир катап јакшызын јетирген болзо, а мен ого он катап јакшымды јетирерге ле көргўзерге кичеенип јўредим. Шак мындый амадула башкарынып, мен бичиичи Шоҥкоровтыҥ јыл сайын

чыгып турган произведениелерине тургуза ла, чыккан ла тарый, рецензия бичип, кезикте ондый рецензияларды јнит литераторлорго јакып, областной газеттиҥ страницаларына салып јадыбыс. — Чеченов јанындагы стаканда турган суудаҥ ууртап, тамагын чыктыдып алала, чала табышту боло берген залды ајыктап, сабәрларыла трибунаныҥ кырына чертет. — Эмди, нөкөрлөр, мен бойымныҥ кыска куучынымда бичиичи Шоҥкоровтыҥ көп тоолу произведениелериниҥ социализмди ле оноҥ ары коммунизмди төзөөрине болужып турган бийик учуры керегинде айдып берейин. Мыны темдектебезем, миниҥ айтканым куру тарыла аткан мылтыктыҥ табыжына түҥей болор. А бичиичиниҥ кажы ла сөзи — таҥманыҥ чике өзөгине барып тийер учурлу!.. Бу база миниҥ ӱредӱчимниҥ бичиичи Кускун Кускунович Шоҥкоровтыҥ ӱредӱзи, нөкөрлөр. Темдек эдип, бичиичи Шоҥкоровтыҥ «Доярлар», «Јылкычылар», «Аҥчылар» деген повестьтерни алып көрөли. Бу произведениелерди кычырып, бичиичи бӱгӱнги иштиҥ технологиязын сӱрекей јакшы билип ле чындык көргӱзип турганын темдектейдис. Шак бу произведениелерди кычырган кижи јаҥыс ла ӧдӱп јаткан бешјылдыктар учун чаракча да тер карамдабай иштеер кӱӱни келер. Андый ба?.. Андый!.. Мен бойымныҥ ӱредӱчимниҥ шак ла бу произведениелерин кычырып ла шиҥдеп, капшай ла колго ручка алып, тӱндӱ-тӱштӱ бичинер, катап ла катап јаҥы книгалар чыгарар кӱӱним келет, нөкөрлөр, — улус ойто ло катап табышту каткырыжарда, Чеченов керектиҥ аайын чала оҥдоп ийеле, нени де билбеечи болуп, кезем ӱниле олордыҥ табыжын ӱзе сокты. Јок, јаҥыс ла ӱзе соккон эмес, керек дезе, эмеш-эмеш коркыдып та ийди. — Мында, нөкөрлөр, каткыргадый неме јок! Бис бӱгӱн алтай литератураныҥ адазы болгон коммунист-бичиичи Шоҥкоровтыҥ алтан јажын темдектегенибисле колбой, кыйыжы јогынаҥ јаан учурлу идеологический иш өткӱрип јадыбыс. Ундыбагар, идеологический! — деп, ол тыҥыда айтты. Зал тымый тӱшти. Эмди јаҥыс ла поэт Чеченовтыҥ кӧдӱриҥилӱ ӱни угулат: — Оноҥ ары баралы, нөкөрлөр. Бичиичи Кускун Шоҥкоровтыҥ «Социализмге јол» ло «Коммунизмге јол» деген романдарын ачып көрөли. Бичиичиниҥ «Социализмге јол» деген романы, нөкөрлөр, јаҥы эп-аргала бичилген. Советский литературада мындый темдек-

тер, айса болзо, ас эмезе чек јок. Оныҥ бу романы бешјылдыктыҥ бүгүнги тирў геройлоры керегинде очерктерден туруп јат. А бичиичиниҥ бу очерктери бойыныҥ өйинде областной газеттиҥ страницаларында кепке базылып, улусты ат-нерелў ишке көдўрген ле кычырган. Социализмди төзөөрине ўреткен ле эмди де ўредип јат. Бис бүгүн, нөкөрлөр, ончобыс коммунизмниҥ улу стройказында. Бу улу керекти бичиичи Шоҥкоров бойыныҥ экинчи романында, «Коммунизмге јол» деген јаан бичигинде, элбеде ле чындык көргүзет. Бистиҥ ўредўчибис ле бичиичи Шоҥкоров бойы јака да јерде јадып ла иштеп турган болзо, је јаан, государственный учурлу иш бўдўрип јат. Оныҥ учун кол чабыжалы, нөкөрлөр! — дейле, бойы ончозынаҥ озо алакандарын чабыштырып, юбиляр јаан сўўнчилў јўзиле бурылды. — Анчада ла бүгүн, эмди — деп, ол ойто залга бурылды. — Американыҥ империалисттерине баштадып алып, телекейлик капитализм бисти атомло коркыдып турган өйдө, бичиичи Шоҥкоровтыҥ төрөл алтай тилиле бичиген көп тоолу, издательстводоҥ кажы ла јыл сайын чыгып турган, произведениелери бистиҥ өштўлерге тыҥ согулта эдип јат! База катап кол чабыжып ийели... Бир ле эмеш табыштанбай отурыгар, нөкөрлөр — деп сурады. — Мен куучынымды божодып јадым. Кыска куучынымды божодып јадала, је акту јўрегимнеҥ мынайда айдарга турум. Акту ла ару јўрегимнеҥ!.. Бистиҥ бичиичи Кускун Кускунович Шоҥкоров — ол бистиҥ бүгүнги Фадеев, нөкөрлөр! Революцияны ла героизмди бичиген де, бўдўп јадым, эмди де бичиир!.. Јок, нөкөрлөр, бистиҥ бичиичи ле юбиляр Шоҥкоров — Фадеев эмес, а Гоголь! Мен Гогольдыҥ адын тегин айткан эмезим, нөкөрлөр. Бери, тыҥдагар. Орус бичиичилер «Бис Гогольдыҥ «Шинелинеҥ» тарап-таркап чыкканыбыс дежет. Орус бичиичилер бойыныҥ Гоголиниҥ «Шинелинеҥ» чыккан болзо, бис, алтай бичиичилер, бу ла отурган бичиичи Шоҥкоровтыҥ кийип јўрген алтай тонынаҥ чыкканыс! — Чеченовтыҥ шак ла бу сөстөриниҥ кийнинде зал токтодынып болбой, каткыга ла табышка јиркирей берди. Бу ла өйдө кандый да бир уул отурган јеринеҥ тур чыгып, колын өрө көдўрип, кыйгырат:

— Менде сурак бар...

Је залдыҥ табыжы токтобойт. Президиумныҥ председатели туруп, улусты токтодып, колын көдўрет.

— Менде поэт Чеченовко бир сурак бар — деп, байагы ла уул тыңыда ўнденди.

— Кандый сурак, јиит кижи? — деп, Чеченов ол јаар семтек бажын ајарулу кекиди.

— Бистиң бўгўнги юбиляр, бичиичи Шоңкоровто «Тон» деп адалган повесть бар ба?

— Ондый атту повесть бичиичи Кускун Кускунович Шоңкоровто јок — деп, сурактың учурын јазап сананбай, поэт Чеченов каруу јандырды. — Оның бары-јогы Слерге, јиит кижи, не керек болды!..

— Је орус бичиичилер Николай Васильевич Гогольдың «Шинель» деген гениальный повезинең бойлоры бичип ўренгени керегинде айдыжып јат — деп, уул чокымдады. — А нөкөр юбилярда «Тон» деп атту повесть јок болзо, алтай бичиичилер оноң канайып «чыгатан», канайып ўренип, тем алатан?..

Бойының јастырып ийгенин јаңы ла сезип, нени айдарын билбей, татаалјып турала, Чеченов зал ортозында турган уулдаң сурады:

— Слер, јиит кижи, кайда иштеп јадыгар?

— Мен студент... Литфакта ўренип јадым... Ўлгерлер бичип турум...

— Слер јааныдь јаан деп тоорын билбейтен эмтиригер! — деп, Чеченов оны уйалтты. — Сурак темдек чилеп, анда сирейип калган турбай, отурыгар јеригерге!.. Шак мындый кылыгаарла, слер, јиит нөкөр, качан да, бир де бичик чыгарып болбозыгар! — Та нениң де учун кезем айдала, оноң кенете јаан кўлўмзиренип, бичиичи Шоңкоровко бурылды: — Мен бўгўнги сөзимди канайып баштагам, шак ла анайып божодойын деп, ойто ол ок сўўнчилў јўзиле залга көрди. — Бўгўн бистиң ончобыска, анчада ла меге, јаан байрам — бис алтай литератураның адазы болгон бичиичи ле бистиң издательствоның директоры Шоңкоровтың алтан јажын темдектеп јадыс. Мен бойымның ўредўчимди нени де качан да карамдабас кижи деп, байа да айткам, эмди база катап чокым темдекле керелеп турум: карудаң кару Кускун Кускунович бўгўнги кўннең ала пенсияга чыгып, бойының каруулу ижин эмди меге нык арттырып, мениң јардыма салды, нөкөрлөр! Мен бастыра обществоның, бу залдың алдына Кускун Кускуновичтиң иштеги јакшынак баштаңкайларын, оның иштеги мааны-

зын ла марын качан да ычкынбай, мынаҥ ары апарарым ла улалтарым деп, јӱрегимниҥ тереҥ тӱбинеҥ чертенип турум!

Поэт трибунадаҥ тӱжӱп, президиумныҥ столына тӱрген келип, аймашталган јаан колдорыла бичиичи Шоҥкоровты кучактай алды.

— Быйан болзын! — деп, Кускун Кускунович оны база кучактай алып, оноҥ зал јаар бурылып, кӱлӱмзиренип ийди, — је мениҥ эм ӱстине пенсияга чыгар кӱӱним јок — деп, Кускун Кускунович Шоҥкоров кенете јарлады. — Мениҥ јанчыгымда эм ӱстине от алыжатан ийде-кӱчтӱ тары бар, нӧкӧрлӧр...

Чеченов кенете юбилярдаҥ јана чарчап, канайып та јетире аайланып болбой, эки колын эки башка јайа салып, табынча зал јаар кайкап калган чырайлу бурылды:

— Мен бодогом, нӧкӧрлӧр, бистиҥ юбилярды тургуза ла пенсияга чыгып, «Тон» деп повесть бичип баштаар болор деп... Оныҥ ол «Тон» деп повезинеҥ бис бичиичилер болуп, ак-јарыкка јаҥыдаҥ тууларыс деп иженгем. Је ондый болзо, нӧкӧрлӧр, бис озогы ла аайынча ойто ло орус писательдер чилеп, Николай Васильевич Гогольдыҥ «Шинель» деп повезинеҥ чыгып баштаарыбыс, ойто ло оноҥ... Уктыгар ба?.. Бат ондый!..

САЛЫМНЫҤ ИМИ

Урсулай Уйева ла Иван Коровин экилези студенттер. Бӱгӱн олордыҥ тойы болотон. А эмди дезе эмеген-ӧбӧгӧн болгондоры керегинде кере бичик аларга загска келдилер.

— Слер бӱгӱнги кӱннеҥ ала эмеген-ӧбӧгӧн улус болуп јадыгар — деп, загстыҥ заведующийи јиит улусты уткыйт.—Слер, Иван Иванович, Урсулай Бекисовна Уйеваны бойоордыҥ акту кӱӱнигерле сӱӱп, эмеген эдип алып јадыгар ба? — деп сурааарда, узун сынду Иван ийиндерин ары-бери јайкап, көҥкӧрӧ кӧрди.

— Бойымныҥ эмей база! — деп кату айдала, загстыҥ заведующийине эки кӧзи кайкаганду кадалды. — А не, алаҥзып турыгар ба?..

— А слер, Урсулай Бекисовна?..

— Је јаңы ла Ваня слерге айтты не... А не, биске слер бӱтпеске бе?

— Јок, закон аайынча, слер база айдар учурлу — деп, загстың заведующийи соок ӱнденди.

— Мен Ваняла кожо ӱчинчи јыл дружитьтеп јадым.

— Айдарда, оның кылык-јаңын слер јакшы билеригер бе, Урсулай Бекисовна? — деп, загстың заведующийи шылаарын токтотпойт.

— Ваня јогынаң менде јӱрӱм де јок! — дейле, Урсулай кызара берди.

— База бир сурак — деп, ол ок ӱниле загстың заведующийи эрмектенди. — Андый болзо, слер, Урсулай Бекисовна, ӧбӧгӧнигер Иван Ивановичтиң ӧбӧкӧзин аларынаң не мойношконыгар?..

— А нези башка? — деп, Урсулай кӱлӱмзиренип ийди. — Билереер бе, бистиң сӱӱжисте бийик салымның јакылта-темдеги бар! Бис экӱниң салымыс бир болзын деп, салым бойы ту качан темдектеп койгон...

— Кандый андый салым?.. Кандый им-темдек?! — деп, заведующий чичкечек кабактарын кайкаганду кӧдӱрет. — Мен оңдоп болбой јадым слерди, јиттер...

— Мында кижи оңдобос неме јок, чын ба, Ваня? — Урсулай ӧбӧгӧнине кӧрди. — Нина Семеновна — деп, Урсулай ойто заведующийге баштанат. — Менің ӧбӧкӧм — Уйева. Уйева Урсулай... Уй ол корова дегени. Айдарда ӧбӧкӧмди орус тилге кӧчӱрип ийзе, Урсулай Коровина боло берер...

Загстың заведующийи Нина Семеновна да, эбире турган ӧскӧ дӧ улус сыр каткыда.

— Кожулталардың јерлери солышканынаң тооның текши кеми кубулбай јат — деп, той эдип јаткан Иван Коровин коштойында турган Урсулайды оң колыла кучактай алып, бойына јууктада тартты. — Бис экӱниң сӱӱжибис — ол, чындап та, биске кару бийик салымның јакылтазы, Нина Семеновна... Айдарда, мында бир де алаңзыыр неме јок!

— Шак анайда келижип јат, јиит нӧкӧрлӧрим... Андый болзо, мен слерди бастыра јӱрегимнең уткып турум, Уйевтер-Коровиндер — дейле, олорды бириктирип, энези чилеп, эрке кучактай алды.

ЭМДИ ОНОЙТПОС БОЛОРЫГАР

Мен бу нәјыма эмди каа-јаа ла јолыгып јадым. А кенетийин туштажа ла бергенибисте, тургуза ла өткөн өйлөрдөги оныла болгон бир учурал кыйалтазы јогынаҥ санаама кирип келет. Шак ла оноҥ улам бистиҥ эрмек-куучыныбыс мындый кокырла башталат:

— Эмди онойтпос болорыгар... је, је... јўрўм кандый?

— Эмдиге ле ундыбаган — деп, ол кўлўмзиренер. — Јакшы, нөкөр, јакшы! А сен кандый јўрўп јат?

Ого тушташканыма сўўнип, оноҥ ары кожуп ийедим:

— «Ай, кандый крабрый парень...»

— Бойт, сени...

Мениҥ бу нәјымныҥ ады-јолы Ырыс болгон. Ырыс Сўгўнўшев. Бис оныла школдо кожо ўренип, кожо божотконыс. Мен он классты божоткон ло бойынча, черўге атангам. А Ырыстыҥ оноҥ ары улалып барган јолдорын ла салымын јаҥыс черўдеҥ јанып келеле, ўч јылдыҥ бажында, ого ойто јолыгып, билип алгам. Ырыс Сўгўнўшев черўге барбаган эмтир. Ол он класстыҥ кийнинде јурт хозяйстводо иштеер бригадирлердиҥ курсына (ол јылдарда ондый аҥылу курстар болгон) кирген эмтир.

Ол јылдарда Ырыс бистиҥ областтыҥ эҥ ле ырааk деген аймактарыныҥ бирўзинде, чокымдап айтса, Улаган аймакта иштеп турган эмтир.

Кўс. Амыраар кўн. Бистиҥ городтыҥ стадионында спортчылардыҥ кандый да мөрөйи ёдўп турган. Мен ого сакыбаган јанынаҥ шак ла мында учураҗа бердим. Мойын јок кижи ошкош. Саста өскөн төҥөзөк чилеп, бажы анайда ла эки ийниниҥ ортозында отурып јат. А јарындары таларкак. Школдо до тушта ол андый болгон. Је эмди јарындары там элбеп ле тыҥып калтыр. Кыскачак колдорыныҥ сабарлары бербек ле јоон. Буттары база андый, кыскачак. Базар болзо, јарындарын ары-бери јайкап, бескеленип барадар.

— Кайда, кандый иштеп турыҥ, Ырыс?

— Улаганда...

— Улагандагызын уккам.

— Колхозто... Озо баштап бригадир болгом, а эмди колхозтыҥ парторганизациязыныҥ качызы... Меге, аҥчы кижиге, тен макалу. Улаган — аҥдык, аалга јер ине.

— А сен аҥчы эмес, спортчы эмес бединг, нәјы. —

Мениң санаама ойто ло школдо ӱренген јылдарыс, канайып интернатта јатканыс кирип келди. Чындап та, ол јылдарда бистиң ортобыста бу ла мениң алдымда турган Ырыстаң бӧкӧ уул јок болгон. Ол бӧкӧ дӧ болзо, је бӧкӧӧркӧбӧйтӧн. Андый унчукпас, кӧп эрмек айтпас уул. Оныҥ уйуктап турган орынының алдында эки пудтыҥ чойы јадар. Эртен тура туруп келзе, эткени јаҥыс — Ырыс ол чойды кӧдӱрип јат. Оҥ колыла кӧдӱрип турган болзо, сол колы мыкынында. А сол колыла кӧдӱрзе, оҥ колы мыкынында. Мениҥ санаамнаҥ эмдиге чыккалак: бистиҥ кыптыҥ чике ле ортозында кара трусту, чамча јок кижи туруп јат. Балтырлары торт ло кандый бир агаштыҥ болчойышкан уры. Чыт ла эдип калган. Ырыс ол туштa эки пудтыҥ чойын, одус эки килограммды, оҥ колыла јирме беш, кезикте одус катап кӧдӱрзе, сол колыла — јирме-јирме беш катап ал чыгатан. А мендий немеге оны тен мынаар тизеге де чыгара кӧдӱрерге кӱч... Мыны эске алынып, сурадым:

— А чой кӧдӱриш кандый, Ырыс?

— Кӧдӱр ле јадым — деп каткырат. — А сен поэт ле бойыҥ артып калгаҥ ба?..

— Ӱлгерлер бичиирге ӱренип ле јадым, најыс. А мен бодозом, сен, Ырыс, јастырып ийген ошкожыҥ...

— Канайып «јастырып ийгем»? Оҥдобой јадым, сени...

— Чойкӧдӱриштиҥ јолыла барган болзоҥ, эмди спорттыҥ ус-мастери болор эдиҥ.

— А мен тегин де эмди спорттыҥ мастери.

— Ну-о, а значогыҥ кайда?

— А кайдар оны... кӧӧркӧнип алып кайдар.

Кӱстиҥ шак ла ол айас ла јылу кӱнинде Ырыс ла мен азыйда кожо ӱренген ӧскӧ дӧ најыларыска стадиондо тушташканыбыс. А узак ӧйгӧ учурашпаган кийнинде, бой-бойлорын уткыжатаны кайда баратан эди. Бис эмди ӱренчиктер эмес. Кажыбыс ла бойыныҥ јолында ла талдап алган ууламјызында. Кемибис те мындагы пединституттыҥ студенти, кемибис те иштеп јат. Ой, канча јылдардыҥ бажында ойто туштажатаны, бой-бойына кӧрӱжетени кандый јакшы! Бистиҥ кажыбыс ла ол туштa бойыныҥ кирезинче, нени де кӧрӱп ле билип койгон улус. Је тӱҥей ле јиит, тӱҥей ле соныркак ла омок. Оныҥ да учун бу туштажуны база эмеш улалтып ийер деп сананган болгодыйыс. Бистиҥ ортобыста

эмди кыстар да бар. Јаратка барып, амыраза кайдар. Майма суунын јарадына?.. Оноң артык неме јок. Ончобыс бирлик, ончобыс јöптик!..

Ырыс Сүгүнүшев көп куучындабас та болзо, је кылык-јаңы јымжак, кандый да сöс уккур јиит. Оның üстине ол акча јанынаң бистиң ончобыстаң аргалу.

— Јарайт. Мен магазин барып келейин — деп, Ырыс капшай јöпсинди. Ол ары болуп, јалбак јарындарын јайкап јүреле, токтой түжүп, меге айткан: — Је кожо барып келелик. Јаңыскан кунукчалду.

Күски күн күнбадыштагы кырларга јууктажып јүрген. Је ондый да болзо, оның изүзи сыраңай ла сыныкпай турды. Биске магазинге бararга јаан эмес суучакты кечире салынган бийик темир күр кечер керек болгон. Магазин күрдиң бу ла јанында.

— Мен сени мында сакып алайын — дейле, мен күрдиң üстине артып калдым. Нökörим оноң ары јаңыскан барды. Јаан да узак öй ötпögön. Бир ле köröйин дезем, күрдиң арыгы учында кандый да уулдар Ырысты курчай тургулап ийген эмтир. Ол уулдарды мен билбезим. Айса болзо, Ырыска таныштар? Јок, мында öскö керек ошкош. Ол уулдар јаан табыштангылайт. Ончолоры калаңы...

Мен керектиң тегиндү эмезин сезип, Ырыс јаар јүгүрип јатканчам, тен körör-угар јетпеген, — кенете саң башка неме боло берди! Köröйин ле дезем, байагы уулдардың экүзи јерде тоолонгылап јаткылары, а артқандары дезе, кайа да көргүлебей, кайдаар да качкылап, јүгүрүжип бараттылар...

Не болгон?

Аайлап турар болзо, эзирип алгылайла, учураган ла улуска јыжынгылап, эдер немезин билбей, тыңзынгылап ла токооргылап јүрген уулдар кыскачак сынду Ырысты керекке албай, оның аракылу шилдерин айрып аларга санангылаган болуптыр.

— Согужарга јарабас — деп, Ырыс јобош эрмектенген. — Слерге коомой болор, уулдар... Коомой болор, эртеде айдып јадым.

— Мыны көрзögör — деп, городтың «күлүктери» каткырышкан. — Бойы коркып, штанына толтырып та алган болзо, а бисти коркыдып јат, а!.. А ну, шилдеринди бери биске!

— Деревня!..

— Мразь...

Је бу ла өйдө Ырыс јуугында турган эки уулдың пиджактарының өмүрлеринең кенете ала койгон бойынча, бой-бойлорының баштарын јырс ла сүзүштирип, бут алдына мергедеп ийди. Байагы табышту «баатырлар» тургулап болбой, онтогылап ла ары-бери тоолонгылап јадарда, Ырыс көрүп турала, кажызын ла бойының күчтү ле кыскачак колдорыла тургуза тартып, бербейген ус сабарыла кезедип, арай ла болзо, тумчуктарына чертип ийбей, мынайда айдат:

— Эмди, уулдар, онойтпос болорыгар... Баргыла мынаң! — Ырыс кизирт эдерде, байагы уулдар кайа да көргүлебей, бырт ла эткилеп калды. — Эмди онойтпос болорыгар... меге!

— Ай, кандый крабрый парень! — деп, бу керекти ончозын көрүп турган кандый да алтай эмеген Ырысты кайкаган. — Ай, кандый крабрый парень... Мен ол хулигандарды күнүң көр јым. Сен кайдаң келгең?.. Ай, кандый крабрый парень... — Сүгүнүшев јанына јууктап келген эмегенге нени де айтпай, јардын ары-бери јайкап, не де болбогон, нени де этпеген ле билбес кижи чилеп, табылу алтап, ары болуп база берген. Бат мының ла кийнинде бис, оны јуук билер улус, Ырысты көрүп ле ийзебис, озолодо ло каткырып, «Ай, кандый крабрый парень» эмезе «Эмди онойтпос болорыгар!» — деп, кокырлу уткыйдыс.

Бүгүн мен ого, бойымның озогы најыма ойто ло јолыгып, ойто ло айттым:

—«Ай, кандый крабрый парень...» Је јүрүм кандый?..

— Јакшы, нөкөр, јакшы!.

— Улаганда ла бойың ба?

— Ондо ло. А сен поэт ле бойың ба?

— Үлгерлер бичиирге үренгенче ле бойым.

— Јакшы, нөкөр, јакшы... Јүрүм керегинде айдадым... јүрүм — јакшы, а јүретени оноң артык!..

ТЕЛЕГРАММА

Меге бир ле конокко Барнаул барып келер керек болгон. Јок, бир де конокко эмес, бир ле түнге. Горно-Алтайскта оң час эртен тура учуп чыгар, эртезинде керектү документтерди алала, ойто кайра бурылар.

Бис СССР-диң литфондының болужыла Горно-Алтайскта бичиичилер јадар тура туттуртарга јадыбыс. Оның јўзўн-башка документтерин «Алтайгражданпроект» јазаар учурлу. Ол документтерди сакып ла капшайладып, Барнаул јаар мының алдында канча ла катап телефондогоныс. Калганчы учында ончо чаазындар белен деп угала, тургуза ла оноор учарга келиштим.

Јай. Јаан изў ай. Туристтердиң ле öскö дö улустың сыранай ла јорыктайтан öйи. Оның учун айылчылык-гостиницаларга кирип алатаны кўч. Барнаулдың бичиичилер организациязына телеграмма ийдим. Андагы бичиичилер организациязын меге ту азыйдаң бери таныш, керек дезе нököр деп чотолгон поэт башкарып јат. Каруулу качы эдип оны köстöгöли удабаган — јарым ла јыл öткön. Мениң ого ийген телеграммамнаң улам кандый да эрмек-куучын болоры јанынаң мен тен санан-багам да.

Барнаулга учуп келеле, кажы гостиницага јер алып салганын билерге, бичиичилер организациязына келдим. Келзем, узактаң бери таныжым ла нököрим поэт Игорь Михайлович кап-чыт ла коридордо тушташты.

— Привет-эзен — деп, кандый да јалкулу ўниле айдала, — а ну, нököрök, бери кир — деп, менең озо бойыныҥ кыбына кире конды. Оны ээчиде кирип келеле, отурарга да јеткелегимде, ол столдыҥ ўстинең мениҥ кечеги телеграммамды алып, — сен мени, крайдыҥ бичиичилер организациязыныҥ каруулу качызын, не јакарып јадыҥ? — деп, соок ўнденди.

Мен оңдобой калдым:

— Игорь, кандый јакарыш керегинде айдып јадыҥ?

— Баштапкыда, мен сеге Игорь эмезим, а Игорь Михайлович. Экинчиде, сен мени «сен» деп айдар учурыҥ јок! — Мен оны кокырлап турган болор дезем, чырайы соок, креслодо отурыжы саҥ ла башка эмтир — канайып та кедейе јадып алган, боро köстöринде тын јок неме ошкош. Айдар сözимди таппай турганчам, ол мениҥ ок телеграммамды кычырат:—Тогустаҥ онго јетире айылчылыктаҥ бир јер алып койыгар... Бат канайып Борис Укачин бисти јакарып јат! — дейле, колындагы чаазынды столго чачып, ол ок тыны јок боро köстöриле мен јаар кезе körди. — Тоҥ калды, «Кару Игорь Михайлович» деген болзоҥ кайдар эмезе «Сурап турум» деп сöс бар болзо, база да келишкедий эди...

— Игорь, — мен азыйгы ла темиккеним аайынча айттым, — Бойыҥ да бодозоҥ, артык сöстöрди кайдар оны?.. Меге не керек болгоны сеге јарт ине...

— Э-эх, каранҥуй сен, каранҥуй — деп, ол бажын јайкады, — тоомјы, культура деп неме болор керек...

— Бис экў билишпес болгон болзобыс...

Игорь Михайлович мени укпай, кенете сурады:

— Ол чеберлеп алган сöстöриҥле канча кружка сыра садып ичтиҥ?..

Мен ачына бердим:

— Јок, Игорь Михайлович, ол чеберлеп алган копейкаларымды эмдиге јетире тўгеспегем — дедим. — Сени, крайдыҥ бичиичилер организациязыныҥ бажына туткан деп угала, оныла сеге сыра садып берерге кожо алып келгем...

— Сен мени öчöп пö?! — ол јаан кабактарын öрö кöдўрди. — Сен мениҥ бийик јамыма база кўйўнип јадыҥ ба?

— А менеҥ öскö кемдер кўйўнип јат, Игорь Михайлович?..

— Мен сени ондый эмес деп бодогом...

— Оныҥ учун меге ўлгер учурлап бичигенигер бе? — деп, оноҥ ары öчöдим. Ол, чындап та, меге учурлаган ўлгерин «Братский круг» деген јуунтыда кепке баскан. Оноҥ крайдыҥ радиозы, телекöрўзи ажыра јаҥыс катап кычырган эмес. А бистиҥ Туулу Алтайга келгенде, кайда-кайда туштажу öткўргенде, кыйалтазы јогынаҥ јарлайтан:

— Эмди мен слердиҥ јерлежеерге, мениҥ нököриме поэт Борис Укачинге учурлалган ўлгеримди кычырып берейин...

— Сеге ўлгер учурлап турарымда, сен мындый эмес, а öскö болгоҥ — деп, Игорь Михайлович унчукты. — А бўгўнги телеграмманҥ учун, мени, крайдыҥ бичиичилер организациязыныҥ каруузына турар качызын тообой, јакарып турганыҥ учун крайком партияга барып келетен турунҥ, нököрök...

— Мен база ла катап оны кокырлап турган болор деп санандым. Је кöрзöм, бўдўжинде бир де кокырдыҥ ла кўлўмјининҥ чийўзи билдирбейт. Соок, торт ло кара булут.

— Јок, Игорь — деп, мен каткырдым. — Мен эмес, кубулган кижи сен эмтириҥ... Бу сен, азыйда мениле

кожо Улаганның карлу тууларын ажып, корон-соок кышкыда јорыктаган, оның Москвада Летинститутта кожо үренген... Эмди көрүп отурым, чек ле өскө кижи болуп калтырың!.

— Је сениң телеграммаңды өскө улустар база көргөн ине — деп, ол шымыранды — Бистиң бичиичилердиң алдына сен мени бойыңның телеграммаңла јабызадып јадың...

— Мындый немеге сен ајару эдип турган болзоң, э-эх, Игорь, сен кандый поэт! — деп айдала, өрө турдым. — Бу телеграмманы јыртала чачып ий. Мен јанып барала, сеге јарамыкту телеграмма чүмдејле, ийип ийерим, Игорь Михайлович...

— Јок, јыртпазым! — деп, ол мениң телеграммамды столдың үстинең капшай ла ала койды. — Јок, јыртпазым... Мен оны партияның крајкомына көргүзерим, оның архивке арттырып саларым...

Слер эмди билип турыгар ба, нөкөрлөр, мынајып бойым да болгонбой бичиген бир «произведением» мөңкүликке артып јат. А мен, тенек, телеграмманы бичип ле Барнаул јаар аткарып јадала, оның канајда айлана согоры керегинде эмеш те сананбагам.

ТАЗАГАНЫ

Сыны түс ле узун эр кижи јаңы ла төртөн јаштың бозогозын ажыра алтап јүрерде, сакыбаган јеткер оның өскө кажы ла јерине эмес, бажының сыраңай ла энмегине келип түшпей канайтты.

Бир күн эртен тура күнүңизи ле чилеп туруп, сагалын јүлиирге күскүниң алдына базып келеле, кенете ле көстөри јаандап, јүзи мында ла кубулып, торт ло кижи таныбас боло берди. Алдында турган јаан күскүниң јалтырууш шилинде кандый бир јеткерлү јылан јапшынып калган чылап, ол тургуза ла јана чарчады.

Бу бүгүн Владимир Бугуевичле не болгон, канајткан?.. Ол неден де јалтанып, күскүниң јанына араајынаң ойто катап өңөлөп келди. Оног быјыраш ла кара чачту бажының энмегине кенете ле терлей берген јаан алакандарын јаба салды. Арга јокто алаканыла энмегин јыжып-јыжып ийеле, туура алып, бойын база ла катап күскүдең көрди. Јок, уужалып калган быјыраш

кара кылдардың ортозынаң эргек базым тас јер түңей ле јалтырап турды. Канайып та јажырар ла јабар арга јок! Лаптап көргөн кижи оның кызара тазап келген энмегин түңей ле көрүп ийетен эмтир. А Владимир Бугуевич ылгый ла јинт ле јараш келиндердиң ортозында иштеп јат. Келиндер оның чачының койузы ла быјыражы керегинде бой-бойлорының ортозында куучындажып, керек дезе, оның килиң кара чачына болуп, бойына да каран-туйук ајару эткилеп тургандарын бөлүктиң заведующийи болгон Владимир Бугуевич билип ле сезип, ичинде тынзынып та јүретен.

— Үй кижиге түжетен ырыс слерге түшкен — деп, кожо иштеп турган келиндердиң сыраңай ла омок дегени, Зоя Захаровна, бир катап јажыды јогынаң айтканы оның санаазына кирди. — Бу да кижиниң чачы слердийиндий быјыраш ла койу болуп бүтпес!..

— А мен чачты канайып јажына быјыраш ла койу эдеринің улу јажыдын билерим — деп, Зоя Захаровнала сертешкен айас, Владимир Бугуевич айткан. — А меге слердиң эки кабагардың ортозында јылдыс болуп јылтырап јаткан тегерик мең база јарап јат!..

— Слерде, Владимир Бугуевич, быјыраш кара чач бар, а менде дезе теп-тегерик кара мең бар — деп, Зоя Захаровна јараш эриндериле күлүмзиренип ийген. — Мениң ырызым толо болзын деп турган болзогор, ол јажына быјыраш болорының эп-аргазын айдып берзегер?!

— Иштиң кийнинде — деп, күлүмзиренип ийеле, Владимир Бугуевич бойының кыбына кире берди.

Мының кийнинде Зоя Захаровна ла оның ӱӱре-јелелери чачты койу ла быјыраш эдетен јажыт Владимир Бугуевичте чын ла бар болор деп бүткүлеп, ол бойының јажыдын ачсын деп, јаңыс катап сураган дейзеер бе?.. А Владимир Бугуевич тегин де јылтырууш кара чачын күнүң ле эртен тура эмеш-эмеш бриолинле сүртүп, јазап туруп килтиреде тарап алала, ишке келетен.

Чынын айдар болзо, бөлүктиң заведующийи бойының тыш кеберине ајару эдерин сүрекей кичеейтен. Темдектезе, ишке ол уужалып калган чамчалу келгенин бу мынчага бир де кижи көрбөгөн. Костюмы бойының бекем ле түс јардына нык ла эткен, штаны јаантайын түс, бир де түрүлген ле уужалган јер јок. А гал-

стуктары керегинде айтканча айтпаза торт!.. Кӱнӱҥ ле кӱҥӱҥ öскö, јаҥы ла јараш галстук кийген келер.

Бӱгӱн эртен тура эҥмегиниҥ ӱстинде эргек базым тас јерди кенете кöрӱп ийеле, торт ло алаатый берди. Сагалын јӱлибей, эки јаагын ла шак ол тас јерин сыймап, кӱскӱдеҥ айрылып болбой узак ла турды.

— Бу канайып калдыҥ? — деп, казан азар кыптаҥ ӱйиниҥ табыжы угулды. — Келип ажан. Ишке барар öй јууктажып келди.

— Энези, ка, бери чӱрче ле бассаҥ! — деп, ол удура табыштанды.

— Не болгон? — деп, эмегени ӱлӱш колын арчып, оныҥ јанына базып келди.

— Меге кöрзöҥ, — Владимир Бугуевич чӱрче ле аразына канайып та кубулып калган ӱниле айтты. — Мени јазап ајыктап кöрзöҥ, канайып калтырым?..

— Бу сен эмдиге ле сагалыҥ кырбай, байагы бойынча мында не тургаҥ! — деп, эмегени кайкады. — Бӱгӱн эртен турадаҥ ала кандый да каруулу јуун болотон деп, кече бойынча айдып турарыҥда...

— Јуун эмес, а мыны кöр! — деп, öбöгöни эҥмегиндеги эргек базым тас јерди кöргӱзип, бажын јабыс эҥчейтип, шак ла ол кызарып јӱрген «кинчегине» ус сабарын чике ле барып сӱстӱрип ийди.

— А не, мен оны кöрбöгöн деп пе?! — Ӱйи удура кайкаганду сурады. — Кижи ле кайкаар неме јок... Тазап ла јӱрген эмтириҥ.

— А меге! — деп, Владимир Бугуевич атыйланып чыкты. — «Тазап ла јӱрген эмтир!..» — деп, ӱйин öткöнип, ого кыјыраҥ кöрди. — «Тазап ла јӱрген эмтир!..» «Иш, кандый! А меге... а... а Зоя Захаровнага» — деп, айда салганын канайып та сеспей калды.

— Кандый Зоя Захаровнага?! — деп, эмегениниҥ сур кöстöри тургуза ла чичкере берди. — Кандый Зоя Захаров...

— Мен сени... сени айдадым! — деп, Владимир Бугуевич арга јокто актанды.

— А мен, сениҥ эки кызыҥныҥ энези, эм барып Зоя Захаровна боло бергем бе?! — деп, ӱйи ӱкӱстеп келди. — Мен сеге Зоя Захаровнаны кöргӱзерим!.. Эки кöзиҥди јырта тартып, чачыҥды там ары тазада јулала, салып ийерим! Божогоны ла ол...

— Энези, энези — деп, Владимир Бугуевич бажын-

дагы эргек базым тас jер де көрүнип келгенин ундып, эмегенине jалынат. — Энези, мен кече Зоя Захаровна деп ӱй кижиле ачынышкам, билзең, оңдозоң! — деп, ол арт-учында чала бӱтсе бӱткедий эп-арга таап, актанып баштады. — Бат бӱгӱн коллективти jууп, оның коомой ижи керегинде суракты кату тургузайын деп...

Эмегенп унчукпай барарда, ол эмеш токыпап, там бӱдӱмjилӱ ӱнле кожуп ийди:

— Байла, шак ла ол Зоя Захаровнаны иштең jайладар ӧй jеткен!

Владимир Бугуевич ишке келеле, азыйдагызы чылап, кыптар сайын керий базып, келиндерле сертешпей де, керек дезе, олорго көрӱнерине де коркып ла уйалып отурды. Ол кӱн кыбына да кижи алдырбаган, кыбынаң бойы да чыкпай, эртен тура тӱшке jетире, тӱштиң кийнинде иштиң учына jетире ың-шың болуп калды.

— Бу Владимир Бугуевичле бӱгӱн не болгон? — дежип, ончолоры бой-бойлорынаң суражат. — Бӱдӱш-чырайына кижи көрӧр эмес. Торт ло ӧскӧ кижи болуп калган.

— Зоя Захаровна, сен кандый бир шылтак таап, барып кайып кел, не болгон — деп, келиндердиң бирӱзи шӱӱлте этти. — Сенiң эки кабагыңның ортозындагы «jылдысты» көрӱп ийеле, Владимир Бугуевичтиң jӱреги кайылып, jымжай тӱжер болор бо?..

Зоя Захаровна эжикти токылдадып, бозогоны алтаардың кажы ла jанында, Владимир Бугуевич оң колының сабарларыла jалтырууш кара чачын кайра сыймап, бут бажына тур чыкты:

— Не болгон?.. Оноң, оноң. Менде бош jок! Иш, Зоя, иш... оноң, оноң!..

Ол до кӱн, оның да кийнинде Владимир Бугуевичле не болгонын кем де, нени де сеспеген. Jе Владимир Бугуевич бойы чек ле кӧнӱ иштенип болбой, бажының кызара тазап jӱрген эңмегин сыймап, jаңыс ла ол керегинде сананар болды. Jе канчазына кара jаңыскан сананар ла туйуксынар, Владимир Бугуевич бир кӱн ӧскӧ бӧлӱктерде иштегилеп турган нӧкӧрлӧриниң ле тапыштарының кыбына келип, jаан тӱбегин ле кунугын jеңип, омок ӱнле олорго jарлады:

— Сократ болуп калдым, нajыларым! — деп, эргек базым тас jерин көргӱсти. — Кенетийин ле бажым тазап баштады, — ойто кунукчалду ӱненет.

Эр кижининг бажы тазаганында кандый эрмек. Улус ого јаан ајару салбай, је кокырлаган айас айдышты:

— Санаалу улустың бажы чындап та эрте тазап јат, Володя.

— Сениң адың да айла Владимир — деп, бирӱзи былтаарты. — Је јаңыс ла ӧбӧкӧң келишпей јат.

— Слер ӧйинең ӧткӱлебегер! — деп, Владимир Бугуевич олордың кем керегинде каран-туйук бултаарткылап отургандарын сезип, кезем айтты. — Қокыр кокыр ла болбайзын. Је чынын айткажын, меге бу јаан тӱбек боло берди... Эп јок. Мениле кожо эбире ылгый ла келиндер иштегилеп јат. Тен олордың кӧзине бӧрӱк те уштыырга уйатту!...

Мында јуулган инженер уулдардың эң ле јииди ле омогы эмеш те каткызы јогынаң айдат:

— Мениле база ондый кинчек башталган болгон. Је, карын, бир санаалу эмегенге туштап, ол кинчектең айрылып чыккан јок бедим...

— Қанайып, нени эткең? — деп, Владимир Бугуевич тургуза ла соныркады.

— Јараш болойын дезең, быјыраш чачту јӱрейин дезең, тен кандый ла буудакты алтай базарың — деп, байагы ла быјыраш сары чачту јиит инженер каткырды. — Мен, Володя, ол эп-арганы сеге айдып берер эдим, је сен бӱтпес ле мен чилеп этпес болорың...

— Је айдып бер, Қоля, — Владимир Бугуевич оның јанына јууктай басты. — Тен нени ле суразаң...

— Баазы јаан болбос, Володя, — быјыраш сары чачту јиит каткырып ийеле, эбире отургандарга тоолой кӧрди. — Баазы сен кирелӱ јалду кижиге тен не де эмес — деп, ол катап ла кӱлӱмзиренди. — Јаңыс ла шил јакшынак коньяк бастырабыска тургузып берзең, биске ол ло болор.

Јиит инженер бу јанынаң чындап та нени-нени билер болор деп, ончолоры јилбиркеже берди:

— Чын ла ондый эп-арга бар ба, Қоля?..

— Бар учун айдып турбай — деп, Қоля там бӱдӱмјилӱ эрмектенди. — Бат, мӧштиң кузугының сайына бир канча ӧйгӧ тургускан суула бажыңды јунзаң, божогоны ла ол, тургуза ла тазап баштаар. Қузуктың сайының јулугында тӱк ӧскӱрбейтен кандый да химический јук бар дежет, — Қоля билеркеп, бӱткӱл теория куучындайт. — Оның да учун бу кижининг јӱзиндеги

сӧӧл болзо, оны эбиреде чыгатан узун-узун кылдарды јоголторго анчада ла ӱй улус шак ла ол мӧштиҥ кузугыныҥ јулугыла кӱн сайын јыжып јат.

— А тазатпаска нени эдер? — деп, Владимир Бугуевич тезиникпей барды.

— Тазатпаска турган болзоҥ, Володя, шак ла ол јерди такаанаҥ ӧтӧгиле сӱрт. Мен онойып аргадангам— деп, Коля эмеш те каткызы јогынаҥ јартады. — Меге јолыккан санаалу бабушканыҥ рецеби шак ондый.

Владимир Бугуевич олордыҥ кыбынаҥ јӱрӱп калар-да, быјыраш сары чачту инженер Коля каткырып ийди:

— Мен кокырлагам, уулдар...

— Је ол тоҥ ло сениҥ айтканыҥа бӱдӱп, јескинбей чачын такаанаҥ ӧтӧгиле сӱртет эмеш пе?..

— Владимир Бугуевич ару-чек кижи — деп, отургандардыҥ бирӱзи эрмектенди. — Ол сениҥ кейиҥе бӱтсе де, је качан да онойдо этпес!..

«Кажы ла кижи бойыныҥ табыла јӱӱлип јат» — деген орус кеп сӧс Владимир Бугуевичтиҥ эҥмегинде эргек базымча јер кызара тазаганыла колбой, сӱрекей чын кере болуп калды. Ол бу угуп алган «эп-арга-рецепти» кӱнӱҥ ле сайын тузаланып, эҥирлер сайын кӱскӱниҥ алдына туруп алып, ол тазап јӱрген јерин такаанаҥ ӧтӧгиле сӱртӱп, бажын аҥылу бӧслӧ јык этире ороп алып, ӱйиҥеҥ башка уйуктаар болгон.

Кем бодогон — оны јиит ле кокырчы инженердиҥ сӧзине бӱдер болор деп.

Бир ле кӧрӧйин дезе, Владимир Бугуевичтиҥ эҥмегиндеги эргек базымча тас јер там јаандаи, учы-учында бӧлӱктиҥ заведующийиниҥ бажы чек ле килейе тазай берген. Эмди оныҥ эки кулагыныҥ эмеш ӱсти јаар ла јиткезин эбире бир эмеш чач арткан дежет. Онызы да кӱл ошкош боро ло бчӧмик неме.

Быјыраш сары чачту инженер Коляла не болды не?.. Владимир Бугуевич оноҥ ӧч албады не?..

Владимир Бугуевич тоҥ ло тенек кижи эмес, уйалбай јиит инженерге нени айдатан эди. Бир де эрмек айтпаган. Је јаҥыс ла оныҥ иштеп отурган кыбына эмди кирбес, кап-чыт удура да тушташса, колын берип эзен сурабас. Је улусту јерге учуража бергенде, не де болбогондый, эзендежип, каткырыжып турар. Онызын мен бойым канча ла катап кӧргӧм.

А ол Зоя Захаровна баштаган келиндер?.. Олор эм-

ди Владимир Бугуевичти бийик тооп ло баалап, öскö канайып та эмес, «Бистиҥ ойгор Сократ» — деп айдышкылап јат.

Јеткердиҥ једип келгенин Владимир Бугуевич билген ле бойынча, бир кӱн кожо иштеп турган келиндерге кокырлаган айас, мынайда јартаган эмтир:-

— Санаалу улустыҥ бажы эрте тазайтан. Мениҥ бажым, Сократтыҥ бажы чылап, тазап јӱрерде быјыраш кара чачыма килебей, база бир эп-сӱмемди тургуза ла тузаланып, бажымды килтиреде килейтип алдым, келиндер — деп, озогы кебине кирип, омок каткырган. — Мен бодозом, мениҥ тас бажым јаҥыс ла Сократтыйына тӱҥей эмес, а бистиҥ ончобысты башкарган Барнаулдагы јаан кижиниҥ де бажы ошкош... Ондый ба?..

— Ондый, ондый, Владимир Бугуевич! — дежип, келиндер тургуза ла бойлорыныҥ заведующийиле јӧпсингендер.

Олор эмди Владимир Бугуевичтиҥ келип јатканын кӧзнӧктӧҥ көргӱлеп ле ийгенде эмезе онын танылу алтамдарыныҥ табыштары ла угулза, «Бистиҥ ойгор Сократ келип јат» — деп айдыжарына туку ла качан темиккилеп калган. Је Владимир Бугуевич быјыраш кара чачын корып аларга болуп, эҥирлер сайын бажын такааныҥ ӧтӧгиле сӱрткен кунукчалду кинчекти олор, байла, качан да укпаган ла билбес болор.

ҚЫЗЫЧАҚ

Чечек балдардыҥ садында јӱрӱп јат. Ол кап-кара чачтарлу, оок-оок јиҥјилер ошкош ап-апагаш тиштерлӱ. Сӱрекей јажыркак, омок, сӱӱнчилӱ кызычак.

— Сениҥ адыҥ кем эди?..

— Алтайлап — Чечек, а орустап — Ченя.

— Сӱрекей јараш атту эмтириҥ, Чечек... Ченя.

— А база катап орустап кӧчӱрзе, мениҥ адым Цветочек болор.

— Ба-ат кандый!.. Сен чындап та чечек-цветокко тӱҥей...

— А мен канча јашту, билереер бе? — деп, кызычак сурайла, бу ок тарый оҥ колыныҥ эргегин алаканына јапшыра тудуп, тӧрт сабарын көргӱзер.

— А-а, сен төрт јашту турун не. А тоо тоолоп билериң бе?

— Билерим... Онго јетире тоолоп ийерим — дејле, Чечек кичинегеш сабарларын бүктеп, мында ла тоолоп баштаар. — Бир, эки, үч, төрт, беш, алты, јети, сегис, тогус, о-о-н...

— А сен сөөгиңди билериң бе, Чечек-Чеңя?..

— Адамның сөөги тодош.. менийи база тодош. А энемде, билереер бе, сөөк јок.

— А не?!

— А мениң энем орус кижи. Оның учун ондый.

— Чеңя, сен энеңди сүүп јадың ба?..

— Мен энемди коркышту, коркышту сүүп јадым!.. Је энем мени эмди күнүң сайын садка апарбай јат, садтаң бойы албай јат.

— А нениң учун?

— Менде эмди кичине-ек ийним бар.

— Ийниң бар!.. А оның ады кем?

— Амаду... Амадушка... је јаңыс түнде ыйлап јат. Меге уйку бербей јат.

— Амадушканы энең адылат па?..

— Јо-ок... Ол адылганын билбес. Кичине-е-ек деп айттым не слерге.

— А сени адылат па?..

— Јо-ок, энем мени адылбай јат. Јаңыс ла адамды адылып јат.

— Адаңды?.. А не?

— Адамды эзирик келзе, адылып јат...

Чечештиң адазы эмди чындап та кызычагын күнүң ле балдардың садына бойы јетирип, оноң ары ижине меңдейт. А иш божогон кийнинде, кыйалтазы јогынаң садка кирип, кызычагыла кожо јанат.

Бүгүн пятница күн. Адазы кызычагын јединип алала, јаныи келедип, «Бар» — деп јаан буквалырла эжигинде бичип койгон туранын јаныла ёдүп јадала, чүрче ле кире јүгүрин ийер деп сананды.

— Ченя, балам, сен мында артып кал — деди.—Мен бу бого кирип чыгайын. Ары-бери јүгүрбе, мен удабазым. Эмди ле ойто чыгарым, сакы...

— Мен кожо барарым — деп, Чечеш айтты.

— Јок, барбазың — деп, адазы јаратпады. — Мынаар кичинек балдарга кирерге јарабас...

— А нениң учун?..

— Јарабас... сакып ал, мен...

— Айса мен јаңыскан јана берерим.

— Оромдорды канайып јаңыскан кечетең, машина базып койзо...

— А сен мени сүүбей јадың! — деп, Чечеш јарбынды. — Сен мынаар кире ле берзең, мен јылыйып каларым.

— Је бас — деп, адазы кызычагын јединген че, барга кирди. Ол кирип келеле, садыжып турган ап-апагаш, боп-болчок келинле омок эзендежип, — Қапа, — деди, — мениң үлүүмди капшай уруп берзең, — дейле, кызычагына кекиди. — Садиктең јанып јадыс...

— Јарт, јарт — деп, келин кыскачак ла кандый да боп-болчок сабарларыла шилди кабыра тудуп, кырлу стаканга аракыны уруп јадала, кызычактаң сурады: — А кызычакка шоколадик керек јок по?

— Керек, керек — деп, адазы сүүнди. — Қабында айучак јурап койгон шоколадты адазы Чечештиң алаканына салып, бойы аракыны бир ле тынышла ичип ийеле, кызычагына энчейди. — Шоколад тату эмтир бе, балам?..

— Тату-у — деп, Чечеш узада чөйди, — амзап көрзөң.

Адазы шоколадтың кырынаң јемтийте тиштеп, — «Ой, кандый тату!» — деп мактады.

— Јанак, ада — деп, Чечеш оның ус сабарынаң ала койып чиректеди...

Олор туразының јанына јууктап келдилер.

— Ченя, кызым — деп, адазы токтой түшти. — Сен мени аракы ичкен деп энеңе айтпа, јыба, балам.

— Је, айтпазым, ада.

— Бат, балам кандый јакшы! — деп, адазы оның јелбер кара чачтарын сыймап, туразы јаар басты. Чечеш бойының туразының бозогозын ажыра алтап, энезин көрүп ле ийген бойынча, тургуза ла кыйгырды:

— Энем, энем, адам јолой келип јадала, кырлу стаканнаң аракы ичпеген...

Энези бажын јайкап, өбөгөнин бурулап, кату көрди:

— Уйалбайзың ба, баланың көзине!

Энези ле адазы эмди ле керижетен эмтир деп, Чечек коркый берди. Ол энезиниң көзине карап, оноң адазына көрүп турала, кенете катап ла сурады:

— Энем, энем, адама онойып көрбө. Адам јакшы-ы

— деди. — Адылба оны. Адам кырлу стаканнаң, чып ла чын, бир де чыкырым аракы ичпеген!..

Адазы кенете каткырып ийди:

— Тенегежимди мениң, кызымды мениң, — Чечештиң бажын јаан колдорыла сыймап, кӱлӱмјизин токтодып, — кызым, балам—деди,—сен тӧгӱнденип ӱренбе...

Чечештиң энези олор экӱге кӧрӱп турала, кенете база кӱлӱмзиренип ийди. А Чечешке энезиниң ле адазының кӱлӱмјилерин кӧрӧргӧ, олордың каткырышканын угарга сӱрекей сӱӱнчилӱ ле сӱрекей јакшы. Кызычактың кӧкси јеңиле тӱшти.

1. ЧАКЫЛДАЙ ӦБӦГӦН*

Чакылдай ӧбӧгӧн бистиң Кайру јуртта сӱрекей чечеркек тилдӱ кижи. Ол кокырлаарын сӱӱр. Оның учун кандый ла айалганы ла учуралдарды билгир тузаланып, бойының шӱӱлтезин эптӱ айландырып ийер.

Эрте јас. Кӧк чыгарга јеткелек. Јер јетире эрибеген. Чакылдай ӧбӧгӧн јылдың ла бу киреде сыраңай тезинигип отурбас. Оның учун бойына бойы каткырып ла өчӧп айдар:

— Тулаан ай јаңырды, балдар. А тулаан ай — ол кандый ай, слер билереер бе?.. Мен эмес, а озогы ойгорлор айдыжатан: «Тулаан айда тулуңду ӱй кижи ӱйге амыр отурбас, тырмакту тынду ичегенине тезинигип јатпас. Бу не дегени?.. Јаскыда кой-мал тӧрӧп јат па? — деп сурайла, бойының ок сурагына карууны бойы јандырар ла јартаар. — Мал-аш туткан ла сааган, бала-барка азыраган ӱй кижи бу киреде канайып, кудай-май, јайым ла тегин отурат. Эрте турар керек. Казан азар. Уйларын саар. Кой-курагандарын азырап, олорды кажаган-чуланнаң чыгарып, одорлу јерге айдаары кайда. Бат оның учун айыл ээзи ӱй кижиде оңду олыт јок. Бир ле кӧрӧйин дезең, ма, коо бӱрӱл тӱжӱп, кызыл кӱн кыйып калган турар... Мен, бу ла бойым Чакылдай, эне-ададаң эр де киндиктӱ болуп јайалган болзом, је кезикте ӱй кижиге тӱңей боло бередим. Тулаан ай јаңырза ла, мен ӱйге отурып болбой, јаңыс јеерен адымды ээртеп, арка-туу кууп, Алтайдың сынына чы-

* Чакылдай керегинде ӱӱр куучындар.

гар кўўним келер. А бир сананзам, бу ла мен, Чакылдай, шак ла ол јердиҥ јети сокорына тўҥей кижи...

— Јердиҥ јети сокоры деп айдараарда, ол кандый андый «сокорлор»? — деп, Чакылдай ӧбӧгӧннӧҥ јиттердиҥ бир-бирўзи сурап ла ийген турар.

— Јердиҥ јети сокоры?.. Кӧк јарамас, билбес болзоҥ, билип ал, мен тоолоп берейин! — деп, Чакылдай тургуза ла јӧпсинер. Оноҥ чычайыжып калган сабарларын бирдеҥ ээй тудуп, тоолоп баштаар: — Узун кыжыла јер алдында ичеер јадатан айу ӧрӧкӧн — бир болды ба, карындажы калјан борсык — эки болды ба, јылып јўрер јылан деп шўткер — ўч болды ба, талганча уйуктап алала, таралјып чыгар тарбаган деп таҥма кайда? — тӧртинчизи болды ба, ӧскӧн ашты кыркып јиир ӧркӧ деген кулугур — бежинчизи болды ба, јер алдында јеезелў, барчыт баатыр тырмакту боро момонды канайып ундыйтан — алтынчызы болды ба. Килиҥ кара тон кийген кара момоныҥ кайда баады — јетинчи сокорыҥ тынданды ба...

— Је момон — ол момон — деп, кем-кем јӧпсинбей де барза табы. — Олордыҥ угы јаҥыс, Чакылдай ӧрӧкӧн. Айдарда, борозын да, каразын да бир эдип чотозобыс, јер алдында јети сокор эмес, а јўк ле алты.

— Алты дединҥ бе? — деп, Чакылдай байагы јиитти јаҥы ла кӧрўп ийген чилеп, јаан эмес, је омок кӧстӧрине сўмелў оттор тургуза ла чагыла берер. Мен ту-у байадаҥ билип отурбай! Слердиҥ бир-бирўгер ойгордоҥ быжу ла от блаажар деп! Јок туру, ойгор одын тенектерге тегин бербейтен эмей!.. Јер алды јаар ӧрӧги турган кудай бойы каргап-кагып тўжўрген — кудай уулы јеек-шулмус Эрлик бийи кайда баат?! Бу ла турган тулаан айда, мал-аш тойынгалак, арык туштa, тымуу-тургун тынданатан ӧйдӧ, Эрлик-бий энчизин аларга кыймыктанып чыкпай кажы баратан эди...

— Је Эрлик ол јер алдында ичеер јадатан аҥ эмес ине — деп, јӧпсинбей барзагар, Чакылдай ӧбӧгӧнниҥ тамагы шыйкынап, кӧзиниҥ јажы акканча ла каткырып отурар. Оноҥ табынча каткызын токтодып, эмеш токынап алала, кенете ле улусты каткыртып ийер. — Је Эрлик-бийди јетинчи сокордыҥ тоозына кошпоско турган болзогор, канайдар база, балдар, кыжыла туйук турадаҥ чыкпаган бу мени, алдаарда отурган Чакылдайды, јетинчи сокор деп чотойтон турыгар!..

Эрте јас — тулаан ай. Анчада ла былтыр кузук бӱткен јыл болзо, Чакылдай өбөгӧнди эмди тен буулап та койзогор, буузын ӱзӱп, тайга кууп чыгар. Оныҥ сӱӱген ле баратан јери Туру-Бажы. Мында ылгый ла мӧштӧр өзӱп јат. Тайга эмес, кара-кӧк талай! Қайдаар ла кӧрзӧҥ, мӧш, мӧш, мӧш...

— «Дружба» киреелердиҥ ле тракторлордыҥ тунгак кожоҥдоры јер-алтайды ӧдӱп, Туру-Бажына јеткелекте, бойым јеҥ јастанып, јети сокордыҥ јерине атаҥалагымда, јеендериме тӱшкен кузук экелип беретем — дейле, Чакылдай өбөгӧн јобош јеерен адын ээртеп, бу јажына сӱӱп јӱрген тайгазын көстӧп атанар.

Салкын-куйунга сабадып, јерге тӱшкен тобоголорды Чакылдай өбөгӧн јууп, анда ла оодып, элгеп-сайлап, сумалына јык толтыра уруп алала, бир канча кӱнниҥ бажында, ойто Туру-Бажынаҥ тӱжӱп келер. Једип келеле, Чакылдай өбөгӧн јееничектерин де каракӱреҥ кузукла соотодор, керексиген улуска да кемјип садар. Аҥылу магазинге де апарып садар. Ас та болзо, акча. Јӱк чай ла калашка једер. А Чакылдайга артык не керек?..

Је, бат, Чакылдай өбөгӧн јаҥырып келген тулаан айдыҥ јакшынак деген кӱндериниҥ бирӱзинде, эбире турган тайгаларла кожо база бир тайга чылап, таҥкызыныҥ чаҥкыр ыжын чӧйилтип, Туру-Бажын көстӧп јортуп бараткан. А Туру-Бажы элбек јер. Анчада ла јылкы мал кыштаарга эптӱ. Ыжык. Јаан салкын тӱшпес. Оныҥ учун кышкыда кар онойып ла тыҥ тоҥбос. Јылкы ылма карды эже чапчып, јайгыда белетеген ӧлӧҥгӧ дӧ киришпей, анайда ла јылды чыгып калар. Оноҥ база бир неме — байбак мӧштӧрдиҥ алдына кар тӱжер эмес, кыжыла каранты јадар ине. Мӧш алдында малга тураргa да, јадаргa да јылу ла јымжак.

Чакылдай өбөгӧн Туру-Бажына јууктап јӱргежин, ак маҥдайлу кара ады кара сууга тӱшкенче терлепбурлап калган јылкычы Кордоев Айабас јолой кап-чыт ла учурашты.

— База ла тӱшкӱн терер ӧй јеткен бе, өрөкӧн? — деп, ол адын маҥ бажына токтодып, сӱӱнчилӱ каткырып ийди. — Меге макалду соот болотон эмтир. Мениҥ болчок турам слердиҥ куучыныгарды угарга сакып јат. Бараар, бараар... Кожо конуп турарыс, куучындажарыс, кузук та терижип берерим!

— Сен мындый коркышту кайдаар меңдеген, Айабас? — деп, Чакылдай өбөгөн оозынаң албас каңзазын оң колына алып, оның когын ээринің кажына какылдада согуп, кактап јадала, јиит јылкычыдаң сурады. — Көрзөм, алдыңда јаба једерге сүрүп бараткан немең јок, сени тударга кийниңнең сүрүжип келеткен јеткер база көрүнбейт. Бу не болгон? Чыдал-кадалы чыгып калган јаскы атка килебес сен не, кайткан кижи?

— Боро тай јылыйган — деп, Айабас актанды. — Оны бедреп торт ло бош болдым. Та узун куйрукту ач бөрүлердиң јемиди болуп калды, та түшкүн терген куйругы јок кузукчы-бөрүлердиң кожын тартарга туттуртып алды.

— Айдарда, мен сеге куйругы јок кузукчы-бөрү турум не! — деп, Чакылдай ачынып, кайың уры каңзазын ээриниң кажына как этире согуп ийди. — Карыыр јөбинде, Кордойдың күчүгине айттыртар турум!..

— Јок, өрөкөн, канайып тураар — деп, Айабас катап ла актанат. — Мен слер керегинде тен сананбагам да! Мен... мен узун куйрукту акчага болуп, јай келгежин, Алтайды аңдандырып, алтын тазыл казаачы, күстең ала јас јанары јеткенче, турган мөшти јыгып туруп кузук јууйчы городскойлор керегинде айдып турбай.

Чакылдай табынча токынап, каңзазына јаңыдаң таңкы азып, бир-эки оос соруп ийеле, Айабастың тынаастап турган адына килегендү көрүп, байагы ла баштаган шүүлтезин ойто ойгозып, чала каткымчылу айтты:

— Боро аттаң болгой, кызылы да јылыйган болзо, јылкычы кижи бойының минип јүрген адына канайып килебес?!. Шак ол сениң айтканыңла, куйругы јок бөрүлердиң бирүзи, калак, көөркий, бойың болорго турган болдың?

— Је слер Бош-Тууда болдоор бо, боро тайымды көрдөөр бө? — деп, Кордоев Айабас кандый эптү эрмек айдып ийгенин бойы да билбей, бу ок өйдө кулактууш бөрүгин ушта тартып, кызара терлеп калган јаан јүзин арчыйт.

Јиит јылкычы ого өнөтийин чечеркеп турган болор деп, Чакылдай өбөгөн ичинде серенеле, күлүмзиренип ийди:

— Туу ла турган — ондо турган, божын-тыңын јайкабадым—деп, өбөгөнниң чырайы кенетийин јиитширей

бергендий, јарый түшти. — Ат ла турган — анда туру — деп, Чакылдай оноң ары уткалайт, — борозын-каразын ылгабадым. Бойың барып көрөтөн туруң — дейле, Чакылдай өбөгөн јобош јеереп адын кыл чылбырының учыла шыйт этире камчылап, јолын оноң ары көндүктирди.

— Айтканаарга алкыш болзын! — деп, Кордоев Айабас айдары јок сүүнип, кулактууш бөркин бажына кептей тартып, ары болуп маңтадып барадала, кенете адының тискинин токтодо тартып, Чакылдай өбөгөнгө кайа көрүп кыйгырды: — Слердиң айтканаарча, Бош-Тууны бойым да барып јайкап көрөйин... Адымның сурузын айтканаарга алкыш болзын! — деп, база катап омок үниле айдала, оноң ары маңтада берди.

2. БАШТАПКЫ «МОСКВИЧ» ЈУРТТА

Бу керек база ла бистиң Кайруда болгон. Тууларга кыстаткан кичинегеш ле тып-тымык јуртыста мынчага јетире бойында машиналу бир де кижи јок болгон. Је бир катап ап ла айас күндердиң бирүзинде кенете ле, јалт эткен јалкын чылап, теңери өңдү көк «Москвич» Кайруның сок јаңыс оромыла өрө-төмөн сундуртып турар болды.

Керек, чындап та, кайкамчылу. Бойының болгон үстине, јеңил јорыкту машина болбойтон беди!

— Акыр, бу кайкалду «Москвичтиң» ээзи кем эди, улус?..

Јок, јок, мыны тен кижи ле кайкабас неме эмес! Јуртка келген баштапкы «Москвичтиң» ээзи фермаңың теп ле тегин малчыларының бирүзи — мынаар Суулу-Айаңда торбоктор кабырып турган Баатырай Мамыков. Баатырай атту-чуулу озочыл болгон болзо, јаан кайкал, јүзүн-башка куучындар да, байла, болбостоң маат јок.

— Баатырай көк кайкалды көрбөс лө аразында ала сокпой канайтты! — деп, элдең ле озо байагы ла база Чакылдай өбөгөн айда салган.

— Чындап та дезеер — деп, ого ичинде эмештең күйүнип, тракторист болуп турган Менди Мекечинов јөмөшти. — Тоң калды, јурт Советтиң де болзо, тоом-

јылу депутады болгон болзо кайдат — деп, јаңы ла көңжип јүрген отко бойының тракторының күйгүр сүркүжинең ура салып ийди. — Баатырайдың торбоктоп то баштагалы чек удагалак, јаан ла болзо, үч-төрт јыл өткөн...

Мындый ла мынаң да өскө куучындар Қайру јурттың сок јаңыс магазинининг јанында јуулган улустың ортозында өткөн. Је көк «Москвич» керегинде соныркаш көп лө сабазында Чакылдай өбөгөн лө тракторист Менди Мекечиновтың ортозында ӧдӧт.

— Айла кандый таңма-номерлү дешкен эди мының «Москвичин?» — деп, Чакылдай өбөгөн биле-тура, улус уксын деп өнөтийин ле сурап ийди ошкош.

— Төрт јүс он эки... Уктыгар ба, 412 марка-таңмалу «Москвич» болор — Мекечинов јартайт. — Оноң ары оңдоорго турган болзогор, Чакылдай өбөгөн, бойоордың карган кулагаарды бери төгөй тудыгар.

— Төгөй тут дегенде, төгөй дө тутпай — дейле, Чакылдай өбөгөн Мендининг јанына чек ле коштой туруп алды.

— 412 номер-маркалу «Москвичтиң» күчи кандый, билереер бе, Чакылдай өбөгөн?..

— Је төрт јүс он эки таңмалу «Москвичтиң» күчи төөниң күчинең өтпөс лө болгодый — деп, Чакылдай айдарда, магазинниң јанында турган јиит уулдар ла кыстар чуркуражып, каткы көдүрдилер.

— Қандый да бөкө төө болзо, је оның күчи түңей ле јетен беш аттың күчине јетпес — деп, Менди Мекечинов кезе сокты. — Техника, дедушка Чакылдай!.. Баатырайдың көк «Москвичининг» күчи ту-у јетен беш аттың күчине турар. Бат кандый!.. А бистиң Қайруда јетен беш ат бойына тудуп турган кижи бар ба?..

— Мыны кижи угат эмеш пе?! — деп, Чакылдайдың кичинегеш көстөри курчып чыкты. — Торт тыныжым буула берди ошкош, јиттер. Таңкы азып тартпайынча — дейле, ончо јуртка танылу кайың уры јаан каңзазын герјек фуфайказының карманынаң чыгарып келди.

Мыны көрүп ийеле, Менди бир канча өйгө јүлибеген сагалду эттең ээгиле кекип, мынайда каткырды:

— Бу слердиң каңзагар каңза эмес, тен колмылтык туру ине, дедушка Чакылдай!..

Јиттердиң каткызы ойто ло «тирт» эдип калды. Је Чакылдай өбөгөн ого ајару этпей, мынтактап койгон

јалбракту јажыл таңкызын јымжагаш ылгын калтадаң чыгарып, корјойышкан сабарларыла каңзазына шаап, эргегиле ныкталай базып јадала, эрмектенди:

— Мениң каңзамда сениң керегиң јок, уул — деди. — Бат, кайкайтан неме шак ол Баатырайдың көк күлүги не. Јетен беш аттың күчи дединг бе? — деп, ойто катап сурайла, таңкызының ыжын борлодып, оноң ары айдат. — Мынаң озо, бу бистиң Кайруда јаңыс та атту улус јокко јуук болгон... Бу мен, Чакылдай, јетен беш јашка јеттим. Бастыра јүрүмимде јылкы мал кабырдым. Арт-учында мензионер болуп, колхозтоң јаңыс јеерен ат садып алдым. Ол до бойымла кожо карып, чыдал-камалгазы чыгып, тиш-амыйтаны түжүп, торт өлөң дө јип болбоско јеттн. Мынаар, озодоң бери јылкы кабырган, мөш алдынаң јаскары јай түшкен кузук терген Туру-Бажына да једерге күч боло берди...

— Эмдиги улус ончозы јакшы јадып јат! — деп, јуулгандардың ортозынаң кем де омок үнденди. — Биске эмди тегин штан эмес, американский джинсылар керек. Тегин тон эмес, туура ороондордоң келген дубленкалар талдайдыс.

— Мен јөнтик! — деп, Чакылдай белен јөпсинди. — Је јаңыс ла оны ару колдың ачу териле эмезе айлаткыш санааның... Бойзын, балдар, бойзын! Бу өскө эрмек. Бистиң бүгүнги эрмек-куучын Баатырайдың көк кайкалын эбире өдүп јат.

Чакылдайдың айтканыла, «көк кайкал» садып алган Баатырай Мамыков Суулу-Айаңдагы турлузынаң түжүп ле келгенде, эткени јаңыс: үйин ле эки балазын — уулчагын ла кызычагын «Москвичине» отургызып ла ийер, тобрак-тоозынды чөйилтип, Кайруның куш-куртын, уй-малын чочыдып, оның тоозы јок ийттерине торсыктадып, аймактың төс јерине — Оңдойго көстөөр. Анда барып, магазиндеер, кере түжине көрүштаныштарын айылдаар. А энгиргери көк «Москвичиниң» көзнөктөри ажып бараткан кыскылтым күннің алдына кылбырап ла јалтырап, кайра јанын јадар.

— О! — деп, кенете Менди Мекечиновтың уужалып калган калың кара чачтарлу бажы сертес эдип, ол ло ок сарбайышкан сагалду эттең ээгиле јурттың учы јаар кекиди. — Баатырайдың коңыс ошкош көк «Москвичи» келип јат! Ба-таазын, база капшуун ла таңма!.. Мениң «Беларусимле» түңдейтен неме дейдеер бе...

— Кайда? — деп, Чакылдай өбөгөн агаштың чобразы чылап карбайа кадып калган јаан кара алаканын көс үстине таңдактай тудуп, Оңдойдоң келетен јолго көрди. — Неме ле көрүнбейт ошкош...

— А көрбөй тураар ба, шак ла ол слердиң бажаар ошкош болчок төңниң үстине чыга конуп келген «көк кайкалды» — Менди узун колын суна салып, ус сабарыла уулады.

— Бу сен, Менди, көс көрүп турган болдың, уул! — деп, Чакылдай өбөгөн јаан кайкады. — Меге ле неме көрүнбейт. А слерге неме көрүнет пе, балдар? — деп, өбөгөн өскө јиттерди тоолой ајыктан, сүмелү көстөрин сыкыйтып ийди.

— Көрүп турус! Келип јат, келип јат! — дежип, өскөлөри чур-чуманак түшти.

— Јок, бу слер ончолороор бүгүн јүүлгилей берген улус болбойыгар! — деп, Чакылдай өбөгөн кайкаачы бололо, оноң ол ло бир шыйкынууш, чыгар-чыкпас үнile каткырып ийди.

Баатырайдың «Москвичи» дешкилеп, бу ончогор канайгылап турыгар?!. Мен көрзөм, балдар, бистиң колхозтың Суулу-Айаңның көк-јажыл өлөңине өскөн лө семирген көк чар ла маңтап келедири ошкош. Бистиң колхозтың көк чарын мен канайып таныбайтам?!.

Јуулгандар сыр ла каткыда:

— Чакылдай дедушка, слер чын айттыгар ошкожоор! — деп, ончолорынаң озо тракторист Менди Мекечинов көкип чыкты.

— Мен бу јажыма төгүн неме айтпайтам! — деп, Чакылдай өбөгөн тыңзынат.

— Бу слерди, андый болзо, мынчага јетире народный контрольдың бажына не тутпаган?! — деп, ол ок Менди каткырат.

— Мен ту качаннаң бери шак ол контрольдо туруп јадым! — деп, Чакылдай тура калбады.

— Јок, слерди колхозтың ревизионный комиссиязының членине эмезе оның председателине көстөөр керек болгон, дедушка Чакылдай!

— Мен ту качаннаң бери революционер ле ревизия! — деп, Чакылдай там ла көкийт. — Оны бастыра аймак билер. Је јаңыс сен билбейтен эмтириң ине, Менди!.. Је, балдар, Баатырайдың көк чарына јол берлегер — дейле, Чакылдай өбөгөн бир-эки алтам тескери

басты. А бу өйдө Баатырай Мамыковтың теңери өңдү «Москвичи» Қайру јурттың көп тоолу нйттерине ойто ло торсыктадып, магазиннинг јанында јуулган улустың ортозында болгон куучын керегинде нени де сеспей, олорды тобрак-тоозынла туй бөктөп, айлын көстөп сурт эдип, ödö конды.

3. КАЧАН ОДЫНЫ ТҮГЕНЕРДЕ

Чакылдай таң алдында ферманың башкараачызы Саналов Санаанның кыбына кирип келди. Мында механизаторлордың бригадазының јааны Сойтошев Омуртка ла зоотехник Астам Ороев болдылар.

— Макалду өйдө келтирим! — деп, Чакылдай сүүне берди. — «Президент» бойы Саналов Санаа да мында, оның оң ло сол колдоры болгон Сойтош уулы Омуртка ла Орой уулы Астам да мында.

— Не болды, өбөгөн? — Саналов Санаа бажын столдоң өрө көдүрди.

— Бу јанында отуры — деп, Чакылдай өбөгөн Сойтошев Омуртка јаар кекиди. — Президент адыңды түжүрбеске турган болзоң, Саналов Санаа, бир болужың јетир.

— Соотожорго турган кижи јок — деп, ферманың башкараачызы чала соок ўнденди. — Бис божобой јадыс, айдарга турган сөзөөрди ары капшай айткар.

— Сойтошовло согужатам ба мен?! — деп, Чакылдай механизаторлордың бригадирине база ла катап ээгиле кекип нйди. — Одыным түгенген, одын тарттыртып бер деп Омурткага айтканымнаң бери он конок боло берди, «президент».

— Јаскы иш башталган, бош трактор јок деп мен слерге канча катап јартайын — деп, Сойтошев, адарўга чактыртып ийген чилеп, тыртас эдип, отурган јеринең тур чыкты. — Слерде чек ле одын јок эмес, бистиң былтыр күскиде јарып берген кулажыс айлаардың јанында ас та болзо, бар ла эмтир.

— Ондый, бир эмеш бар — деп, Чакылдай тургуза ла јöпсинди. — Айдарда, јаскы иш башталган дештеер бе?.. Јаскы иш јаан керек. Мен озодоң бейи оны билбей.

— Бот, бот — деп, куучынга зоотехник Ороев Астам кириштн. Бис слерди ак санаалу кижи деп, азыйдаң бери билип ле тооп јадыбыс, Чакылдай өбөгөн...

— Јарт, јарт — деп, Чакылдай каткырды. — Југуйланып, јууктажып ла келединиң бе, Орой уулы Астам.

— Одынаарды одырарга кичееп турган болзогор, өрө одыны көп јерге, Кайру-Бажында койлор төрөп турган турлуга, бир кезек өйгө сакмандажып беригер деп айбылаарга санангам...

— Јарт, јарт... јастың өйи, улус једишпей јат — деп, Чакылдай зоотехниктиң оноң ары айдар шүүлтезин озолоп ийди. — Озодоң бейи бүдүрген иш. Оны бейиги кижи билип ле јат.

— Чындап та, кезек те өйгө болужып ийген болзогор — деп, Саналов Санаа зоотехникке јөмөштн. — Оның кийнинде бис слерге он до јылга одурза түгенбес одынды тартып ла белетеп берер эдибис.

— А мени, јетен беш јашту кижини, эмди он јыл јүрер деп сеге кем айдып берди, «президент»? — деп, Чакылдай соныркаачы болды. — Өрөги турган Үлген кудайдаң куучын јетти бе, төмөнги ороонды башкарган Эрлик-бийдең элчи-амыйтан келип јүрди бе?..

Ончолоры каткырыжат. Јинт бажын сойтос эттирип, омок көрөт.

— Је слерди бис кудайы јогынаң да билерис — деп, механизаторлордың бригадири јымжай түшкен үниле кошты. — Слердиң ары-бери кыймыктанып, базып јүргенигерди көргөндө, тен туупы туулай маңтаган туулай койон ошкош јеп-јеңилчек кижи не.

— Көкиткилегер ле, менде кулак бар, угайын...

—Слер, тен, чек-чек базытту чекчил элик ийнегер, өбөгөн — деп, Ороев Астам айда салды.

— Угуп отурың ба, «президент»? — деп, Чакылдай кайың уры каңзазын чыгара тартып, Саналов Санаа јаар көрди. — А мен можыйт сениң койлорыңның азайлу курагандарыла урушпай, космос кууп, космонавт болуп учарга јазанып алгам а?!.

— Чын ла слерди эртен ле космосты көрүп келзин деп, Башкару Байконур јаар алдырган болзо...

— Барарым!.. А не, отурат деп пе, барарым! — деп, Чакылдай јеп-јеңилинең тура јүгүрди. — Јок, уулдар, мени ту качаннаң ла бери кинчектеп, өзөгимди өйкөп јүрген бир сурак бар. Космос дешпей, меге шак ла оның аайына чыгыжып беригер.

— База не боло берди? — деп, Сойтошев Омуртка серенди.

— Бу бистиң алтай јон кайдаң келген? — деп, Чакылдай өбөгөн сакыбаган јанынаң саң тескери сурак берди. — Оның угы-тӧзи, баштагазы кайда, уулдар?..

Јиит башкараачылар Чакылдайга кандый каруу јандырарын билбей, оп-соп тӱшкӱлеп, бой-бойлорына көрӱшти.

— Алтай улустың тарап-таркап келген јолын көргӱскен бичик бар ба, уулдар? — деп, өбөгөн сонырkайт. — Јетен беш јашка јеткели бу мен, Чакылдай, ондый бичик билбезим.

— Алтай тилле андый бичик чыкпаган эмес беди? — дежип, ончолоры бой-бойлорына суракту көрӱштилер.

Чакылдай өбөгөннiң кенете та ненiң де учун айдып ийген сурагыла кожо јаскы кыра да ижи, Кайру-Бажында кӱн сайын төрӧп баштаган койлор до — ончозы ла ундылып калды.

— Чындап та, бу алтай ученыйлар, оның исчи-тошчы историктери акту бойының јонының тазыл-тамырын јартаган бир бичик чыгарбаста, мынчага јетире нени эдип турган, а? — деп, Чакылдай онон ары сонырkайт. — Слер ол јанынаң санангылап турадаар ба, уулдар?!. Айса, эң каруулу керек јылдың сайын кыйыжы јоктоң болотон јаскы иш ле кой төрӧдиш пе?..

Ферманың башкараачызының кичинегеш кыбында кезек ӧйгӧ ың-шың боло берди. Ончозы санангылайт. Јаңыс ла Чакылдайдың ачу-корон таңкызының чаңкыр ыжы көзнӧк өткӱре тийген кӱннiң таңдагына сӱрекей иле буркурап тӱрды.

Саналов Санаа Чакылдайдың сакыбас јанынаң тургускан тузагынаң канайып та болзо, је чупчылып чыгар деп сананды ошкош. Ол унчукпай таңкылап ла сакып отурган өбөгөнгӧ кандый да каткылу көзиле көрӱп, кенете кокырлады:

— Бис слерге Горно-Алтайдың научный институдына барып келзин деп анылу командировка береликк, өбөгөн.

Ончолоры кӱлӱмзиренгилеп, баштарын өрӧ кӧдӱрдилер.

— Анда барып, јебреп Алтайдың ла оның эл-јонының јадын-јӱрӱмин шиңдеген историктерге туштап, бу керектиң аайына чыгып келигер — деп, Саналов Санаа эрмегин божотты.

— Јарайт, «президент»! — деп айдала, Чакылдай

өбөгөн өрө туруп, эжик јаар базардың кажы ла јанында, Сойтошев Омурткаңың ӱни оны токтодып ийди:

— А одың керегинде суракты канайдатан, өбөгөн?..

— Одың дейзиң бе? — деп, Чакылдай сол јардыңың ийни ажыра кайа көрди. — Одыным эмеш бар...

— А Кайру-Бажындагы курагандарды канайдар? — деп, зоотехник Ороев Астам күлӱмзиренди. — Сакмандаш ундылып калды ба?

— Угуп туруң ба, «президент»? — деп, карган өбөгөн бастыра бойы катап ла кайра бурылды. — База ла јас. База ла туура салбас керектер башталган — деп комыдады. Алтай төрӧл јонымның тарап-таркаган тазыл-тамыры керегинде айдары јок јаан сурагым анайда ла ачык артар јат! Калак ла де!.. — Ол колын күүнкӱч јогынаң јаңып, оноң ары мынайда эрмектенди. — Город јаар командировка, кайдалык, арткай, «президент»!.. Элең чакка этпеген-бӱдӱрбеген иш эмес, Кайру-Бажын көстӧп јорткойым, сакмандашкайым, азайлу курагандарыңды алгайым...

— А одың керегинде санааркабагар, өбөгөн, оны бис мынаң ары аайлап ийбей — деп, Саналов Санаа Чакылдайдың јӱрегин јымжадып ийерге сананды ошкош.

— Одының ондо турзын — Чакылдай кыскачак колдорыла ойто ло јаңып ийди. — Одын тӱгенген, јас јанган... Ойто ло туузылбас иштери башталган. Баш ла болзын, бу кижиде тең оорыырга да бош јок, ӧлӧргӧ дӧ ӧй јок — дейле, эжикти чыдым ийниле ийде салып, јеңил-јеңил алтап, кайа да көрбӧй, јӱрӱп калды.

4. КӦК ЈАҢЫ ЛА ЧЫМЫРАЙЫП КЕЛЕРДЕ

Јылу ла јаркынду јаскы кӱн турган. Мен областьла јорыктап јӱреле, јолой төрӧл Кайруга табарып ийер деп санандым. Мында болбогоным сӱрекей удаган. Мында энемниң эјезиниң кыстары, алтай јонның айтканыла болзо, «бӧӧрӧк ӱлежип јийтен бӧлӧлӧрим» јуртагылап ла иштегилеп јат. Бир јаңыс та катап болзо, олорды не барып көрбӧс?.. Кайруда не солундар бар? Өскӧ улус кандый јаткан? Ӧй бар туштa, ӧдӧ конбой, јаан јолдоң јӱк ле јети беристе тууразында турган јуртка, чындап та, не тӱжӱп ийбес!

Кӧк јаңы ла чымырайып, былтыргы куудаңдардың ортозынаң көрӱнип келерге јууктажа берген туш. А кыр-

лардың тўштўк келтегейинде меестердиң кўнет эдектери ле кајулары јаңы өзўп келген көккө иле көгөриже берген. Бистиң алдыбыста кайа да көрбөй бир кижи базып баратты. Экн колын белине јўктей салып алган. Ийиндериниң јайканыжын, базыдын көрзөм, меге сўрекей ле таныш кижи. Бойы карып, бели коркойып та калган болзо, је алтажы јеңил. Сопокторыныңг алдынаң јолдың боро тоозыны буркурап турды.

Чакылдай өбөгөн!.. Мен оны јазым јогынаң ла танып ийдим. Оның одожына једе конуп келеле, шофер машинаны токтодып ийди. Чакылдай өбөгөн база тура тўшти. Мен эжиктең чыгып, ого удура бастым. Чырайының чырыштары там көптөп калтыр. Тўрген басканына кызарып калган јўзинде ле эки саамайында терлер иле мызылдажат.

— Ма! — деп, мени танып ийеле, Чакылдай јаан табыштанды. — Кайру јолын ундып койгон пайет кайда барып јат?!.

— Слерди јойу барып јат деп билеле, јетирип койорго санандым — деп кокырладым. — Отурыгар...

— Узак јолго чыккан аргымак чылап, эди-каным јаңы ла изип, терлеп јўрзем, оноң ары учуртарга да јетпей, јаба једип алдың ба, пайет? — деп, ол меге корјойышкан сабарларлу оң колын удура сунды. — Одын јар деген эмес, отурып ал дегенде, менде не болзын — дейле, ол машинага кирди. — Сен мениң јобош јеерен адымды билетен бединг?.. Бат, билип јўргениң јакшы — деди. — Јойу арттым. Јобош јеерен адым јал јастанып јыгылды. Эмди мениң јең јастанарым арткан...

— Јок, өбөгөн, слер эмди де узак јўререер — деп, мен өнөтийин ле омок ўнденип, ого јөмөштим.

— Пайет јўр дегенде, база эмеш јўрбей де — деп, Чакылдай каткырып, јаскы јыбарга чылбыраңтыган көстөрининг јажын оң колының сыртыла арчыйт. — Јўрўмнең јакшы ла јараш не бар!.. Көрзөң, кўнди, көрзөң, јаңы јасты.

— Анчада ла бўгўн јакшы кўн — деп, мен јөпсиндим. — Је мындагы улус јылды кандый чыккан?.. Малаш кандый турган?..

— Јакшы-ы — деп, Чакылдай чөйө тартты. — Озодо улус та онойып ажанбаган. Кулур-комбикорм јип турган мал канайдар ол. Өлўм-јидим ас. Јылдаң јакшы чыккан. А эмди јас. Көрзөң, эбире кандый јайым, кан-

дый көк. Бу киреде малды малтала төбөлөзөң дө, бачым өлбөс — Оноң машинаның көзнөктөри өткүре күнет меестерге көрүп, бир канча унчукпай барып јадала, кенетийин кандый да јобош үниле эрмектенди. — Јаңыс мениң јобош јеерен адым бу јастың јаңы көгин амзабай барды...

Мен кандый каруу јандырарын сананып отурганчам, ол мениң јардыма колын салып, араай таптап нйди:

— Ка, пайет, шак ла бу бого эмеш токтодып нйзең.

Чакылдай өбөгөн машинадаң чыгып, сөс јогынаң мени көлыла имдеп, база чыгарып алды.

— Бейи кожо бассаң, пайет, мен сеге бир солун јажыт ачып берейин — дейле, эки колын темиккени аайынча белине кайра салып, меестиң эдеги јаар ичкери басты.

«Бу канайып турган болотон — деп, нени де јакшы оңдобой, оның кийнинең бастым. — Кандый «јажыт» ачарга турган?..»

Ол нени де айтпай, көңкөрө јадып, оң кулагыла јер тыңдалайт. А мен дезе канайдарын да билбей, јанында сирейип калган турдым. Чакылдай өбөгөн анча-мынча болбой, јаан бажын јерденг өрө көдүрип, мен јаар бурылды:

— Пайет, бу сен не туруң?! — деп, эмеш те кокыры јогынаң кайкап, бажын јайкады. — Јат, бу мениң коштойыма... јат, тыңда, не угулар эмеш.

Менде өскө кандый да арга јок. Сөс уккур јаш бала чылап, оның јанына араайынаң јада түштим.

— Тың тынба, тыңда! — деп, Чакылдай јакарат. — Неме угулат па, пайет? — ол бир канча элестиң бажында шымыранды.

Мен унчукпадым.

— Э-э, калак, пайет — дейле, Чакылдай јаткан јеринең тур чыкты. — Көрзөң, кандый тымык эбире!.. Јаңыс ла айас теңерииң алдында күннің јиргилјини... Айдарда, пайет, јерге јадала сен нени де укпадың ба? — деп, ол катап сонырқады.

— Күүк эдип јат...

— Олјондогы аркада јыңкылдажып јаткан күүктердиң табыжын пайеттең болгой, түлей де кижи угуп ла сезип нйбей! — деп, Чакылдай мени электеген кептү каткырды. — Э-э, калак, — өбөгөн ойто ло уур тынды.

...Мениң јажымды јажазаң, бат ол ло туштa јүрүм-

ниң чын јаражын, оныҥ баазы јок баазын билериҥ, пайет...

Мен унчукпай, сакып турум. Чакылдай бойыныҥ «јажыдын» качан ачар? Ол айдарга сананган тöс амадузын айтпаган. Эмди шӱӱлтезин кажы ла јаны јаар эбирте сокпогой?..

— А мен јаҥы ла бу ла будыбыстыҥ алдындагы јаскы јерге јадала, кöп немелер уктым, пайет! — деп, öчӱп калган чоктордыҥ јалт эткен чедиргендериниҥ кölöткölöри оныҥ сӱмелӱ köстöринде элбеҥдейт. — Мен эм ӱстине јердиҥ ӱстинде. Удабас, байла, јердиҥ алдында болорым.

— Ончобыс ондо болорыс...

— Онызы чын — деп, öбöгöн јöпсинди. — Је менииҥ сеге айдарга турганым öскö неме, пайет. Чын пайет болзоҥ, мениҥ бу айтканымды угатан туруҥ. Артык болбос...

— Угарга турум, — мен, чындап та, јилбиркеп, актy кӱӱнимнеҥ айттым.

— База катап айдып турум: кöр эбире, јажыл кök јаҥы ла чымырайып келген. Чечектер öзӱп јат. Тымык. Телкем.

— Бу слер, Чакылдай öбöгöн, база «пайет» тураар не?! — деп, мен оныҥ ӱнине келиштире öткöнип айттым.

— Јакшы кижи пайет болор учурлу! — деп, Чакылдай бӱдӱмјилӱ ле бир де каткызы јогынаҥ эрмектенди. — Чын, јажырбазым. Мен бастыра јӱрӱмимде пайет болорго албадангам... Сени база јакшы пайет болзын деп сананып турбай.

— Айтканаарча болзын...

— Јакшы пайет јерди, теҥерини — бу экӱниҥ ортозында бӱткен кижини угуп ла тыҥдап, олордыҥ јажыттарын јажына ла бедреп, таап, темдектеп јӱрер јаҥду эмес пе?..

— Айтканаарча ла болгой. Онызы чын...

— Мындый тымык, мындый кеен кӱнде бу ла бут алдында јерге јада тӱшсеҥ, канайып јажыл кök тырсылдап öзӱп јатканы, эбире чечектердиҥ тил-шымырты кандый да алыстаҥ угулып келер ине, пайет... А сен, «нени де укпадым!» Бу не, андый болзо, сен кандый пайет?!.

Меге айдары јоктоҥ ачу ла сӱрекей эп јок боло бергенин öбöгöн сöс јогынаҥ сезип, кенете омок каткырып ийди:

— Јок, мен тен тегин айдадым. Мен ту качаннаҥ бери бил јӱрбей, сен пайет. Сени бастыра Қайру билер — деди. Оноҥ ары там оморкоп ло каткырып, та ӧчӧп турган, та чын јарадып, — оҥдоорго кӱч, је мынайда айдат. — Јок, сен меге ӧӧркӧбӧ!.. Машинаҥа да отургызып алганыҥ јакшы. Јобош јееренниҥ кийнинде мындый јоргого отурбаганым удай берген... Јок, чын айдадым, сен пайет. Анчада ла бу мен, Чакылдай-таайыҥ керегинде сӱрекей мактап ла билип бичип јадыҥ... Мен кыпчак кижи ине. Сениҥ энеҥ база кыпчак сӧӧктӱ болгон. Айдарда, мен сениҥ таайыҥ болор турум, а сен — мениҥ јееним. Бат, анайда ок бичип јӱр, јееним... Макка чыгарыҥ!

Қӧк јаҥы ла чымырайып чыгып келген туш болгон.

ТӰҤЕЙ УЧУРАЛДАР

1. Ачымдайдыҥ ӱйи

Чуйдыҥ јолы бийик ле кадалгак кырлардыҥ эҥмегин кырлап, болчок боомдордыҥ јӱстерин керип, Аркыт ла Чуй суулардыҥ јолыгыжып, кожо јол алган јеринеҥ тыҥ да ыраак эмес, Қадынныҥ оҥ јаны ӧрӧ чӧйилген ичпек кобыда Қичинек-Ийин деп јурт туруп јат. Мен бу јуртка келип, Айдаров Ачымай деп атту-јолду бир сӱрекей солун кижиге туштагам. Шак бу кижиле болгон учуралдый учурал, байла, бистиҥ јерлерде мыныҥ мынчага болбогон, база катап болбос то болордоҥ маат јок.

Мен ого јолыгардаҥ озо Ачымайдыҥ бойыла бир «туштажу» болгон эмтир. Тап јок туштажу! Ол «туштажу» ыраак кырлардыҥ ортозындагы бир бӱрӱҥкӱй ле аалга ажуда болуптыр.

Куучынымды мен озо баштап мындагы ферманыҥ конторазынаҥ баштайын. Керек кошмак јогынаҥ, кандый болгон, андый болзын. Чынын айткажын, редакцияныҥ јакылтазы эмес болзо, мен ол кӱн совхозтыҥ мындагы фермазыныҥ конторазына да кирбес эдим, акјарыктыҥ алдында Айдаров Ачымай деп кижи де бар деп билбес ле укпас эдим.

Кӱстиҥ салкындак кӱни турган. Тапчы ӧзӧктиҥ эки јанындагы кырлардыҥ сындарында ӧскӧн агаштардаҥ

јалбырап, сары бӱрлер ле јалбрактар тӧгӱлип, салкынла кожо ийиктелгилеп турган. Ӧзӧккӧ куйундалып келген јалбрактар тен сары да эмес, кӱрере быжып калган, торт ло кыскылтымга јуук.

Јайгыда мында чек мындый эмес. Анчада ла јурттыҥ јуугындагы агажы јок куу јулдама кырлардыҥ ла меестердиҥ кајулары ла кумакту кызыл јӱстери јайгы кӱнниҥ чогына там ла кӱрерип калган турар. А туулар бойы бу јуртты ӱргӱлјининҥ «ӱч ӱйеге» каруулдап тургандый, эбире курчап алган. Эмди кӱсле кожо кӱнниҥ чогы там ла ӧчкӧни сайын, ол кыскылтым ташту кырлардыҥ јайгыда кызыганы табынча сооп, чала боромтык кеберлӱ тургулайт. Ыраак ажулардыҥ ары јанынаҥ, айса болзо, теҥерининҥ тереҥинеҥ ӧдӱ ле соок салкындар тӱжӱп, ӧзӧк ичин эбирип келет.

Јурт тымык, «тырс» та этпейт. Оныҥ оромдоры ээнзимек ле куру. Қайда да узада тартып, бозуныҥ комыдалду мӧӧрӧгӧни угулат. Ак-јарыктыҥ ӱстинде мындый ӧдӱҥи салкын да, соок то барын ол кӧӧркий кайдаҥ билетен эди. Удабас, бир ле кӧрӧйин дезеҥ, кӱп эдип, ачукорон соок тӱжӱп калган, анда-мында кыјырап турар. Јурттыҥ туралары, сыраҥай ла оок балдар чылап, кирер-барар јерин тапкылабай, сооксынгылап, анда-мында кырыҥытыгылап ла недеҥ де јалтангандый корулангылап калган турдылар. Јаҥыс ла совхозтыҥ фермазыныҥ конторазы ачык тӧҥниҥ ӱстинде «Мени канайдадыҥ!» дегендий, нени де керекке албай, тал-туура мыкынданган турды: «Јок ло јок, кӱс, мен ле сенеҥ коркыбас турум, кӱлӱктенбе».

Бу кадаҥы салкын мени де ӧткӱре согуп ийди ошкош. Қапшай ла конторага кирдим. Алтын букваларла «управляющий» деп бичип койгон эжикти барып токылдатсам, оныҥ ары јанында табыш та угулбады. Тутказынаҥ ала койып, эжикти ары-бери тарт — тыс та этпес. Бу эжиктиҥ одожындагы кыпта каа-јаа чоттыҥ тарс-тарс эткен табыжы угулат. Ача тарт. Мениҥ кӧзиме эмдиги ӧйдиҥ седеркежиле чачын тӧҥӧзӧк ошкош эдип соксойто јазап алган бир јалу-јиит келин кӧрӱнди. Ол нени де сананып, баш кӧдӱрип, меге ајару да этпей, чодын ойто ол тарс-марс тартып, јаан журналга кызыл карандашла нени де темдектейт.

— Јакшылар ба, блар...

Келин содойто јазаган бийик бажын ӧрӧ кӧдӱрди.

Оноң мен јаар өйиниң өткүре кара ла јаан көстөриле чала кайкаганду көрди.

— Эзендер — деди. Оноң табынча көңкөрө көрүп, адыркай берген айасту айтты. — Мен бу бистиң бойыстың немелер «походнойлоп», ары-бери телчигилеп туру дезем... Канайдар, извинять эдетен турыгар...

— Меге управляющий керек болгон эди.

— Управ үйде јок. Оңдойго отчетту барган — дейле, мени будымнаң ала бажыма јетире јаан көстөриле тайкылта көрди. Оноң нени де эске алынган чылап, кенете кезе сурады: — А слер не кижи болорыгар?

— Мен газеттең...

Ол эрмегимди үзүп, «А-а — деп, күүн-күч јогынаң чөйө тартты. — База ла торбоктордың куйруктарын тоолоорго келген кижи турбай... — Келин меге јилбизин јылыйтып, ойто чотты тарс берип нйеле, та нениң де учун ойто катап айтты. — Управ јок, бүгүн болбос! Ол Оңдойдо».

Келиниң чичкечек ле узун сабарлары чоттың тегеликтерин ары-бери түрген јылдырып, ондорды, јүстерди ле мунгдарды кожуштырып ла катапташтырып сала берди... Содойто обоолоп алган кап-кара чачту бажын сол јанындагы нйнине чала тыртыйта салып, байагы ла кызыл карандажыла ол ок ондорды, јүстерди ле мунгдарды меңдебезинең журналга бичий берди.

— А слердиң парторгор кайда?

— Парторг? — деп, чала суракту ла табынча айдала, бир канча өйдиң бажында келин бажын мен јаар ойто көдүрип, эмдиге ле мында турганымды кайкагандый көрди. — Ол база Оңдой атанган. Управтаң не артар деп...

Акыр, эмди канайдар, кемле куучындажып, келген керектиң аайына чыгар?

— Айса, бу јуртта кандый бир зоотехник эмезе ветеринар арткан болор бо?

— Бу газеттердиң улузы саң башка улус! — Келиниң «кыртыжы курып» турганы үниңең иле билдирди. — Олорго кыйалта јогынаң јаңыс ла управ, парторг керек... Јаңыс ла јамылулар слерлердиң күүнигерге тийбейт пе? — Келин чып ла чын кайкаганын керелеп, эки нйнин кызынып, көстөрин торт ло тозырайтып ийди. — Айса, ишти јаңыс јамылулар бүдүрип турган ба?!.

Мен эпјоксына бердим. Чындап та, эш кереги јок суракtар берген ошкожым. Эмди ле айлана согуп, капшай ла мынаҥ барар деп санандым. Бу келиннииҥ јараш та болзо, је кыйгак көстөриниҥ алдында чыдажып турарга күч. Оны көргөнчө, көрбөзө торт. Је мен барып болбогом. Нениҥ учун дезе, келип бисти, газетчилерди, арбаарын чек ле токтотпой, сөстөрди улай-телей «чертe» берди.

— Бичигилеп ле турар, бичип те түгеспес!.. Оноҥ бу ла бичигенин кой, бу ла көрзөҥ, торбок! Түк ле эт! Сааш ла пух! Торбоктордыҥ куйруктарын тоолоор ло тоолоор. Баш ла̀ болзын, өскө бир де солун неме јок чылап!.. Тоо ло тоо, тоо ло тоо!.. Бу качан түгенер? — Ол бойыныҥ бу ал-түмен сөстөриле мени бир ле тынышка «аткылап» божойло, кенетийин токтой түшти. Оноҥ мени ойто ло бажымнаҥ буттарыма јетире, буттарымнаҥ бажыма јетире јаан көстөриле ширтей бербей кайтты. Мен де көстөримди оноҥ туура этпедим. Байагы бороpто пудралап койгон јаактарына көрзөм, оноҥ-мынаҥ кан тееп, чала кызара бериптир. Бойыныҥ арбыжына ойто бойы адыркап отуры деп бододым. Јок, кайдаҥ! — Эмди агрономды не сурабай тураар, а? Андый болотон јок беди?.. Је тоолор керек болзо, мен де айдып берер эдим ле. Көрзөгөр, менде кандый тоо јок дейзеер! — Ол мынайда айдала, ак ла чичкечек сабарларыла чоттыҥ тегелейлерин «тарс-тарс» берип ийди.

Мен унчукпай угуп ла көрүп турдым. Бу келиннииҥ алдына турарга да күч, мынаҥ ары качып барайын дезеҥ, оозыныҥ камылбазы да коркыш...

— Бу слер, журналисттер, планды јаҥыс ла јамылулар бүдүрип турган деп бодоп јадыгар ба? — деп, келин ойто сурады. — Айса, бу ак-јарыктыҥ үстинде планнаҥ өскө неме чек јок болуп калган ба? Айса ак-јарыкта солун улус астап калды эмеш пе? Улустыҥ кандыйы керек — бисте олор толтыра!

Ол мени мынаҥ да узак өйгө кыйнаар эди, је мен угуп чыдашпай, удура сурадым:

— Кайда олор, слердиҥ солун улузаар, меге көргүзип беригер. Көрөйин, көзим кылбыксын!

— Керек болзо, көргүзип те бербей база! — деп, келин оморкоп чыкты. — Баштап болбос деп пе? Темдек эдип, бистиҥ Ачымайды да алыгар. Бат ол керегинде бичизеер, улус көс албай кычырар.

Келиннің јукачак эриндеринде күлүмјіннің јаркыны ойнойт. Керек дезе оның јаагындагы кичинек кара меңчек те сүүнчилү «каткырып» ийди ошкош.

— Кем ол, слердің Ачымайаар? Кижи соныркаар нени эткен кижи ол?

— Ачымай ба! Јок, бистің Ачымай озочыл койчы болор деп, калас иженбегер. Совхоздың јылкыларын бөрүлерден корып алган јылкычы да эмес. Ачымай — тракторист. Је аай-коой јок көп јер сүрген озочыл база эмес. Чындап, мен де незин јартаарым. Оның ордына бойоор ого барып келигер. А оның јаткан туразын мен слерге эмди ле көргүзип берейин.

Мындый куучынның кийнинде бис конторадаң кожо чыктыбыс. Ол сенекке токтой түжүп, јурттың куйнына агып јаткан Кичү-Ийиннің суузы јаар уулу кекип, јартай берди:

— Ачымайдың туразы мынаар бу алдыгарда туру. Јаң-јаңы шифер јабылу, көрдигер бе?

Келиннің кекип көргүскен јеринде ончозы ла бир түңей шифер јабылу туралар турды. Меге, туура јерден келген кижиге, ол туралардың ортозынаң кандый да бир Ачымайдың јаткан јуртын чокымдайтаны, канайтса да, јеңил эмес болгон. Мениң оңдобогонымды келин сезип, бир де эмеш өчөлгөн лө каткы јогынаң чокымдады:

— Аайлаштырбай турыгар ба? Бу ла алдыгарда! Шак ла слер јаар көрүп алган туру не. Эжигин будыбаган, ол ло кажайып туру.

Мынайда јартайла, ол ойто конторага кире берди. Мен мының алдында качанның качанга көрбөгөн лө билбес кижиниң айлын көстөп, јаңыскан базып ийдим.

Күстің ӧдүңи салкыны байагы ла бойы токтобой, шуулаганча эмтир. Јолдорды төмөн сары јалбрактар ла кандый да ак чаазындардың ӧӧндӧри јарышкан кептү учкулайт. Кичинек-Ийиннің суузының ак-боро ло быјыраш толкулары, сыраңай ла јаскыда көклө сүрүшкен койлор чылап, ӧзӧкти төмөн улай-телей чубажат. Оок толкулар бой-бойына урулыжып, ийнжип, таштаң ташка табарып, кыймыгын эмеш те токтоткылабайт.

«Акыр, ол Ачымай деп кижиниң «солуны» незинде болотон? Меге нени айткай не?» — базып барадала, мен ичимде санандым. Айла кандый белен јӧнсиндим. Је ойто кайра базар арга јок. «Конторанының келини»

эмди, байла, менің кийнимнең араай карап та турган болордоң маат јок. Тен «кокырлады» эмеш пе?..

Шифер јабынтылу, эжигин эмдиге будыгалак тураның јанына базып келзем, торбок ошкош је ле деген ийт јаткан јеринең өрө туруп, күңкүлдеде ўрўп чыкты. Ол кере тартып койгон узун ла јоон эмикке илген илјирмени ары-бери табыштыјылдырып, бут бажына тур чыгып, ак тиштерин көргўзерге тургандый, аркырап ла артылдап турды. Ак төштў јоон кара ийт.

Шак ла бу өйдө турадаң эр кижи чыгып келди. Ол кыскачак, тырык кижи эмтир. Сыраңай ла кўски кузуктың тобогозы ошкош. Ол бойының је ле деген кара ийдин корый алып, мен јаар ийне ошкош ёдўңи көстөриле көрди. Оның «шибегейлежи» кандый да јымжак ла јалакай билдирди. Менің ого керектў келгенимди билип, эжик јаар кекип, јалакай ўниле айтты:

— Ёдигер ле, коркыбагар. Ийт кадылбас.

Ачымай төртөн јашка једе берген кижи эмтир. Айса, оноң до бир эмеш јаан. Кол тудуп, эзендежип јадала көрзём, оның карызы кыскачак токпоктый, ондый ок барбак ла бек сабарларлу эмтир. Алакандарының, сабарларының ўйелери темирдиң эр-јажына јунулбас сўркўштериле бастырып койгонын база јастыра албадым.

Эжиги ок чылап будыбаган полдорын чек ле кажайта јунуп койгон. Кирип келген кижиниң оң јанында уур ла јаан кўрең шифоньер турды. А эжиктиң сол келтегейинде јаан печке теңкейет. Оның јуугында — стенеге јөлөнип алган јунунгуш.

— Отурыгар — деп, Ачымай көк будукту отургышты мен јаар јылдырды. — Меңдебей турган болзогор, тоныгарды уштып та койзоор кем јок. Бисте јылу эмей...

Туранын ичинде чындап та јылу болгон. Изў деп те айтса, кем јок. Мен тонымды чупчыйла нлип, Ачымайдың көргўскен јерине келип отурарымда ла, ол кўлўмзиренип ийди:

— Кийик болзо, мўўстў эди, кижи болзо, атту эди... Мен айдып бердим.

Ол угала, бажыла кекип, «јасна» деди. Ого та нези јарт болгон, мен оңдобой калдым. Је бу ок өйдө мени бу дөөн ийген байагы келинди та нениң де учун сананып ийерге келишти. Мында база ла кандый бир «тўбек» сакып јаткан болгой. Бу отурган кўлўк ойто ло газеттиң ишчилерин «челдей» бербезин...

— Айдарда, газеттеҥ дедигер бе? — деп, Ачымай база катап чокымдайла, мени ол ло бир ийне ошкош ӧдӱҥи кӧстӧриле ширтей берди. Оноҥ та нениҥ де учун бойына бойы айтты: «Јасна...»

Шак ла бу ӧйдӧ мен оны озолоп ийер деп, ончозын билер ле уккан кижи болуп сӱмеленип, ӧнӧтийин ле омок ӱндендим:

— Слерле бир кайкамчылу учурал болгон дежет. Чын ба, блар?

— О, калак, саҥыскандар јетиргилеп койгон турбай! — деп, Ачымай каткырып ла имдей салып ийди. — Роза болбайсын. Мында оноҥ тили јӱгӱрӱк кижи бар эмес...

Мениҥ санаам јарый тӱшти: андый болзо, мында тӧгӱн јок. «Таҥмага» чокым тийдирип, ойо «адып ийген» болбозым ба? Је бу ок ӧйдӧ мен бери, бу айылга, келген керегимди эм ӱстине бойым да билбезим.

— Слер керегинде меге конторада айдышкан.

— Ол ине! Мен сезип ийбей, Роза. Ӧскӧ кем де эмес.

Ол эттеҥ, чала тегерик јарындарын селеҥдедип, ӱнтабыш јогынаҥ каткыра берди. Оноҥ тыныш алынып, кандый да кӱтус уулчак чылап, катап ла бир кӧзиле имдей салып ийди:

— Јасна, корреспондентке калаш табылган дезеер?.. Андый ба? — дейле, меге пачкадагы «Беломорын» уулай тутты. — Тарткар...

— «Қоп колоҥноҥ тудупып једер» дегени чын турбай — деп эрмектенип, арыгы кыптаҥ Ачымайдыҥ ӱйи чыгып келди. Ол база сыраҥай ла бойыныҥ ӧбӧгӧни ошкош — јабызак сынду, тегериксимек ле эттеҥ кижи эмтир. Ондый ок курч кӧстӧрлӱ, јалакай ӱндӱ. — Бу ла јуукта јаҥы болгон неме, а тӱкӱ Горныйга једе конуп барган! База башка ла дезеҥ...

«Қой тиштерин» кажайтып, эмегени каткырып ийди. Қабактары теп-тегерик, торт ло јаҥы јаҥырган ай. Бу бӱгӱнги кеберкештиҥ јараш деп чотолгон келиндерине арай ла келишпей јат. Је оныҥ кеберин энедеҥ чыгарда бӱткен су-алтай јаражы неле де сӱртпеген, нени де бойынаҥ кошпогон деерге келижер. Байла, шак ла мындый келиндер керегинде бойыныҥ ӧйинде алтай эрлер: «Ай јаркынду бар тушта, ай айланып не чыктыҥ?.. Қӱн јаркынду бар тушта, кӱмӱш кӱним не чыктыҥ?» — деп кожоҥдошконы ол болор. Эмдиги ӧйдиҥ јаражайлары

мындый эмес. Јарашка бўгўн öскö кöслö көрўп јат. Оның да учун шак ла бу Ачымайдың ўйи ошкош чырайлу кыстарга учурлап, эмдиги уулдар кожоң чўмдеердең болгой, јанынча ајарбай ödö дö берердең маат јок. Бўгўнги јаражайларга шак ла ол, мени конторадаң бери ийген содон чачту кыстый кыс, байла, келижип турган болор.

— Бу кижи Горныйдаң уккан эмес — деп, Ачымай ўйине айдат. — Бу кижи бистиң конторадаң уккан туру... Байла, база ла Роза «шып» берип ийген јат. Конторада отургандардың оозы камылар эмес.

Та ачынып турган, та сўўнгенин бадырып болбой турган, оңдоорго кўч. Је Ачымай мени оноң ары шибееледе бербезин бе:

— Байла, анда мени шооткылап каткырышкан а? Ачымай бу јажына мылтык кындагын тутпаган, а трактордың ключиле айу өлтўрген деп ырјаңдашкан ла болбайдар?..

Бу öйдö оның ўйи мениң алдыма чайлу шаајың айак тургусты.

— Тилде сööк јок дежетен. Онызы тен чып ла чын, — деп, Ачымай оноң ары айдат. — А менде не. Бу керек слерди чын ла соныркадып турган болзо, кейде кемјў бар эмес, куучындап та отурбай... Öбöкöм мениң Айдаров болор.

— Айуны чындап та трактордың ключиле јыктыгар эмеш пе?.. Кижи мыны угат па?!. Айса, кокырлап отырыгар ба?

— Öлтўрерин — өлтўрге-е-н — деп, эрмекке ўйи кириштi. — Је јаңыс ла арай јеткерлў неме туру.

— Байагызы база ла тудуп келт! — деп, Ачымай айдала, јаан бажы кандый да јеңил каланғдап, мен јаар бура сокты. — Бу слердиң алдаарда мениң балдарымның энези туру. Керектиң аайын оңдоп јадыгар ба, ол мениң эзен-амыр, энчў-телкем отурганыма эмеш те сўўнбей јат, кайракан!.. Мыны кижи не деп угар, а?..

— Бодоп ло калыраба, Ачымай, калыраба, болды — деп, ўйи Ачымайдың сöстöрин ўзе согуп ийди. Оноң тегерик көстöрин там тегерийтип, менең болуш сурап турган чылап, бойының шўўлтезин јартап баштады. — Мен бу отурган немеге канча катап айтпадым деер. Айса јўс катап јартайтан ба?..

— Јўс те айтсаң, сениле кем де јöпсинбес! — деп,

Ачымай, чындап та, ачынып ла кородоп чыкты. — Бир де кижи, кем де јöпсинбес!

— Јок, айтса-айтпаза, бу кандый кижи, улус! — деп, оныҥ ӱйи јай бербей барды. — Бу слер де уксагар, блар. Бистиҥ кемис чын — бир аайына чыгыжып берзегер? — деп, Ачымайдыҥ балдарыныҥ энези оноҥ ары айдынат. — Билереер бе, мен ого не деп айдып чöкöгöм, а?.. Мен ого јартап јадым: тирӱ немени, оныҥ ӱстине Алтайдыҥ јаан аҥын, тоҥ ло онойып кинчектеп öлтӱрбес керек болгон деп јадым. Трактордыҥ ключиле андый јаан, андый коркышту ла ончо улус, ол тоодо аҥчылар бойы да, байлаган аҥды... Јок, чат ла оҥдобой јадым. Ондый јаан аҥды кижи трактордыҥ ключиле согот эмеш пе, кайракан?!.

Ажа-теже кайнай берген чöйгöниҥ бӱркӱзи чилеп, Ачымай торт ло отурган јеринеҥ саҥ öрö секирип ийди.

— Эмди кандый эмтир — деп, Ачымай ийиктеле берди, — уктыгар ба, кördигер бе, блар, мениҥ балдарымныҥ энезин. — Ачымайдыҥ ӱнинде кокыр деген немениҥ кölöткözи де јок, ончозын чын ла керек дезе ачынчылу да айдып турганы билдирди. — Мен торт ло санаам чыгарга једе бердим. Мен андый кинчектӱ нени эдип ийгем?!. Мен бойым ого озо калып барган болзом кайдат...

— Јок туру — деп, ӱйи там ла кепчежет, — öлзöм дö, сениле јöпсинбес турум ла. Билип јадыҥ ба, озо ло баштап, сен — кату кижи! Қайа кörбöс, алды-кийнин ајарбас кижи. Јӱрегимле сезип, је јаҥыс ла јартаар арга таппай јадым. — Ол мынайда айдала, сыраҥай ла öбögöниниҥ колы ошкош кыскачак колыла јаҥып ийди. Оноҥ кандый да шылтагы јогынаҥ кӱлӱмзиренип, — је айт, куучында, — деди.—Јаҥыс ла кööрöп, көпчитпе...

Ачымайдыҥ да чырайы јарый тӱжӱп, таҥкызыныҥ кök ыжын «көчӱрип» отурды.

— Ол тракторго, карын, баш болзын де. Ол эмес болзо, сениҥ Ачымайыҥ бӱгӱн бу алтайда јок, тӱкӱ ле качан узун уйкуга кирип калар эди.

Бу мен айылду-јуртту улусты көрӱп јӱрзем, та ненииҥ де учун андый: олор бой-бойлорына тӱҥей ошкош. Та нези тӱҥей — јартап болбойдым. Јок, чын ла андый ошкош. Узак öйлöргö олор кожо јуртап, та бой-бойыныҥ кыймыгына, эрмек-куучынына темигип калатан, оныла колбой ич те кылыктары јууктажа беретен ош-

кош. Је бу ла Айдаровтордың да билези база ла андый болуп калган. Ачымайдың ўйиниң кўлўмзиренижи де, көстөриниң одында суркураган ол бир «ийнечек» те сыранғай ла өбөгөнине кеберлеш. Ол изў печкениң ўстинде турган чөйгөннөң ойто столго јетире ары-бери базып, болчоңдоп ло турды:

— Ажаныгар. Чай ичкер. Чай ичпезе, кижиде ийде кайдаң келетен дежет ине!

— Мен озо баштап јолдың кырында аңтара тонду кижи туру деп көрўп калгам. Кўн де боромтык — деп, Ачымай куучындайт. — Кўн кырга јапсып, бўрўңкўй тўжерге једе берген. Кижи... Мени токтодып јат. А канайдат, јашкан карда токтотпой. Байла, койчылардаң болотон јат. Бу јаңмырга ўребеске, тонын аңтарып алган туру. Тўк ажыра суу тереniң бойына бачым јетпес неме ине. Јылбырап тўже берер...

— Мен де болзом, онойып сананарым — деп, Ачымайдың ўйи өбөгөниле јөпсинет. — Трактор өңөлөп бараткан неме болзо кайдат. Јер-айакты селеңдеде тиркиреп бар јат ине. Оның тал-табыжын угуп, кижи бодозо, кандый аң туратан. А ол, сенiң јеткерлў айууң, сыранғай ла јолды кап-туура туруп алган дееринде.

Ачымай эмегенiниң бу эрмегин керекке албады. Ол оноң ары куучындайт.

Мынайып отурала, ол быјыл јурттың јуугындагы кобы-јиктерде өлөң коомой бўткенине, ончозы кўйўп калганына арбана берди. Эбире таш, кумак. Тўкў кайдаң азырал эдер, оны тартар. Канча јўзўн боочы, тууга коштой — туу, алдынгда ажарга кўч артулар. Мындый ла неме...

Мен оның бу тапка эрмегин ўспедим. Керектў јолго Ачымай табынча бойы кире конды. Бу јорыгында ол база ла Јайлагуштың бийик боочызын кыйбайтыр. А ондо ак-сөң кар јаап койгон.

— Кар сөөмнөң ажып, эки сөөмгө јууктажа берген.

Ол кармандарынаң серең ке јоктоп, анаң-мынаң таптап ийеле, бирўзинең оны ал чыкты. Оноң таңкызын кўйдўрип, ачу ышты тарый-тарый јудуп, кылчас эдип мен јаар ајарала, кенетийин сонырқады:

— Слер Јайлагушта болқон бедеер?

Андый алтайда эмдиге јетире болбогонымды көргўзип, мен бажымды јайкадым.

— Јасна — дейле, Ачымай оноң ары эрмегин улал-

та берди.— Тоң калды бир де катап болзо, Јайлагушка барар керек болгон. Анчада ла јайгыда. Ол Қадрин сынына не чыкпас. Бат кайда јараш, бат кандый кайкал көрбөс эдигер! Байлык алтай, аңдык та јер. Кузук керек пе — бу, ал, ји. Қанча оорунын кааны — алтын тазыл керек пе — бу, ал, эмден, ич. А аң деген немени айдыш та јок. Шӱлӱзин керек пе, албаа керек пе айса ирбизиң керек беди, алтын мӱӱзи арсайышкан сыгындарың керек беди — ончозы ла ондо туру. Байрам! Пастыктардың коот-јыргалы. А өлөң кандый дейзиң?!. Ат бажын ажып калган ине.

— Бу ӧдӧ бердиң ошкош, Ачымай, — деп, ӱйи өбөгөнин токтодот. — Солун кижи сенең кайда өлөң өскөнин сурап келген беди. Қанайып сен трактордың ключиле ол айуны...

— Болор, меге шак ол ключ керегинде айдарыңды токтот! Мен билбей отурган турум, корреспондентке ончозы солун — деп, Ачымай билеркеп, ӱйине кылчас эделе, оноң мен јаар имдей салып, айактагы чайынаң эки-ӱч оос ууртайла, ӱйине јӧсинип ийгенин бойы да сеспей калды ошкош. — Айу керегинде болзо, айу керегинде... Је бат, Јайлагуштың боочызына чыга ла кон. Анда ак-сӧң... Бу ок ӧйдӧ шӱлӱ карлу јаңмыр өткӱре көрөйин ле дезем, бу, алдымда кандый да кижи. А не, једер јерине јетирип койбой. Эмди ле токтой тӱжӱп, эжикти ача тартайын ла... Јок, кудайга баш, јок, кижи эмес! Бу ла, удура келип јат. Айпаң-айпаң, јалаң болгон тамаштарыла јырс ла, тажып ийди. Көк јарамас! Не боло бергенин мен чала оңдобой бардым. Көзимди ойто ачсам, трактордың бир јанындагы «көзи» јап ла, өчӧ берген. Қанайдар? Оодо согуп ийген. Қуйка-бажым јымырт ла эткен. Сананзам, чачым бӧрӱгимди өрӧ кӧдӱрип барат ошкош. Сырт деген немеде та соок, та изӱ — аай да јок. Тракторым тыркырап, база «ачынып» туру ошкош. А мајалай өрөкөннің табыжын кижи ле чыдажып угар неме эмес, — Ачымай каткырып, та нениң де учун сыгылып келген јашты көзинең сыбыра тартат. — Је бат. Санаама та не де «килт» ле эткен. Бойымныңайкара «ДТ»-мди кенетийин бура ла сок. Трактор болгон адында тоң ло ого јай бербес болбой деп, мык санандым. Оноң уксам, гусеницалардың алдында јеткер онтоп јатпай кайтты. — А не болотон эди. Бодозоң; ӱстине бӱткӱл туу энжерилип кел тӱшкенде.

Темир! Айу канча да кире ары јанынаҥ аар-калап болзо, мениҥ «айуум» оноҥ чик јок кўчтў туру. Бу ла... Оноҥ алдымда јаткан ключти ала ла кой, трактордоҥ тўже ле секир. Бу... Баш орто улдай бербей кайдайын. Бат шак мынайып аҥ казырын ал соккон јок бедим...

— И-та-тай! — деп, оныҥ ўйи бирде јескинип, бирде коркып турган чылап, јарындарын јайкап, соокко тоҥгондый, ийиндерин сиркиредип ийди.

— Бат ол ине. Мениҥ ле оныла јöпсинер аргам јок. Кандый јаман, кандый јеткерлў!

— Айса канайтсын деп!.. Айдып бер, öскö кандый арга, чындап та, бар мында?

Олорды челчелештирип, јалбырт эткен отты мен öчўрерге ченештим. Оныҥ учун: «Айу јолго кайдаҥ келген болотон?» — деп сурадым.

— Байла, балулу öрökön болгон. Шыркалу айу јабаарза, не-немеден айаар эмес... Јасна!..

Ачымай коридорго чыга конуп, айуныҥ је ле деген терезин сўўртегенче ойто кирди. Буурыл кылгаларлу. Эп-элбек тамаштарыныҥ курч, кыйгак тырмактары полды чийе тартат.

Тракторист кыскачак буттарын талтайта тургузып, сакыбаган јанынаҥ бойыныҥ тапкан-јööгönин ајыктайт. Ол мыны та онынчы катап, та јўзинчи катап көрўп, төбöзинеҥ чала тазап јўрген јаан бажын јайкайт.

Бу ла öйдö тураныҥ эжиги ачылып, байагы мени бу айыл јаар ийген келин кире конуп келди. Ол, керек дезе, эмдиги јаҥла эжикти де тыштынаҥ токылдатпады. Ўйге сурагы јогынаҥ кирери јурт јерлерде эмдиге ле ундылгалак. Мынызында јаман неме јок. Јебрен јаҥжыгу.

Оныҥ келгени та нениҥ де учун мени чала чочыдып ийди. Онызы та не сезим — бойым да билбедим.

— Бат ол ине, бистиҥ Роза једе конуп келбей кайтты! — деп, Ачымай каткырды. «Бистиҥ» деген сöстö кандый да каткы ба айса билер-билдирбес öчölгön бö угулып калды.

— Слердиҥ кийнигердеҥ келдим — деп, Роза кызарта будып койгон эриндерин јайа салып, каткырат. Оноҥ јерде јаткан терени көрўп ийеле, јанына отура тўжўп, јымжак алаканыла кайкалада сыймап, куучынданды. — Бу ине, көрдигер бе, кандый јараш!

Оныҥ отурыжы да «культурный» болгон. Артык тизелерин бириктире тудуп, јодолорын кандый да јеҥил-

чек ле чала кыйнынаң такыйта салып, узун ла ак сабарларының баштарыла айуның терезининг кылгаларына тийип-тийбей сыймайт. Содойо отурарда, јикпези де тар...

— Қандый јараш, кандый јымжак!.. Је көрзөгөр, көөркийди...

— Је болор, Роза! — деп, Ачымайдың ӱйи кыйгас эрмектенди. — Ӧлӱп калган немени алтай кижи эркелетпейтен. Јарабас.

— Нениң учун јар-а-бай-тан? — деп, Роза сӧсти өнӧтийин чӧйӧ тартып, кайкаганду айдып, меңдебей, өрӧ турды. — Озогызыла болзо, чындап та, ончозы байлу, јара-бас, а эмдиги ӧйдӧ.

— Сӧс блаажып, кепчешпейликтер — деп, Ачымай ӱйининг адаанын алды. — Оның ордына, Роза, отур, чай ич.

Роза оозын ойто бӧктӧбӧскӧ сананды ошкош.

— Сениң Ачымайың — деп, ол бойының содон чачын јайкап, айылдың ээзи јаар баштанды, — аңчы эмес ине, незин коркып турун. Чын аңчы болзо, јӱзӱн-башка белгелӱ болгой эди. А ого эмди не? База катап айу аңдап барар эмес.

— Чын,барбас — деп, трактористтиң ӱйи Розала јӧпсинди. — Ачымай чын аңчы эмес. Је андый да болзо, тӱңгей ле јарабас. А бот ӧлгӧн немеле ойнобос керек. Ӧлгӧн неме — ӧлгӧн. Оны көрӱп, чала айап јӱрер керек.

— А незин коркыйтан?! — деп, Роза эриндерин тыртыйтты. — А слер билереер бе, мен нениң учун келгем, а?..

— Байла, «солун тарый согоно тату» деп, бу солун кижиле сӧйлӧжӧргӧ келген болбойың — деп, Ачымай бир көзин јума салып, мен јаар кылчас этти.

— Меге кеткин куштардый, кей-кебизин журналисттер керек јок эмей. Ол слерле сӧйлӧжӧргӧ келди ине. Оноң слер керегинде бастыра кычыраачыларга, ол тоодо меге, сӱӱнчилӱ јар эдер. Слер андый макка туруп јадыгар. Ийин ичинде болгон эң солун неме ичкери јерлерге угулары аайлу неме бе?..

— Мында нениң магы бар? — Ачымайдың эмегени алакандарын јайа салды. — Кулагын кызынып, куйругын минип ийди дегенине келижер ле.

— Қанайып! — деп, Ачымай торт ло изӱ отко каардыргандый ӱкӱс этти. — Эй, улус, слер меге јартап бе-

ригер, мени канайтпады, нени этпеди деп, бу ӱй кижи бурулап јат? Тоҥ калды ол айуны озо баштап мен балулай аткан болзом кайдат. Экинчиде, айуга мен озо чурап барган болзом, база болор эди. Айса мени трактордоҥ чыга конуп, айула колдомдожып кӱрешпеди деп турган кижи бе бу? Јок...

— А не, кӱлӱк болзо, кӱрежер де керек болгон — деп, оныҥ ӱйи там ӧчӧшти. — Јеҥӱни онойып алган болзоҥ, чындап та чындык болор эди. Нере дезе, бат нере! А тракторло балбара бастырып алала, оныҥ бажын темирле мен де, бу Роза да — кажы ла ӱй кижи оодо согуп салбай. Андый ба?Андый!.. Тоҥ болбосто бычакла да болзо...

Роза бажын сыртына кайра салып, јыҥкылдада каткыра берди. А бу ӧйдӧ Ачымай айуныҥ терезин кармай алып, ойто коридор јаар сӱӱртеп јадарда, каткызын токтодып, «Акыраар, Ачымай, токтогор! — деп, Роза айтты. — Эмеш ле сакый тӱшкер. Ох, каткыга арай ла тала бербедим. Чӱрче ле... Тыныжым токыназын. — Оноҥ ол Ачымайдыҥ ӱйи јаар баштанып, эрмегин ойто ло баштады. — Мен сени чек оҥдобой јадым, Нина. Сени мындый саҥ тескери неме айдып турган деп укам ла, је бӱтпегем. Јаҥы ла бойым уктым. Кандый каткымчылу неме деер! Сен кандый байланҥкай, кандый кудайзак! Комсомол болгоҥ, он класс божотконҥ, а бойыҥ!..»

Ачымайдыҥ ӱйи (оныҥ ады Нина болгонын мен бу јаҥы ла уктым) кемзингенине кызара берди. Тегерик јӱзи тыҥыску неме ошкош. А Роза оны там ла аҥдыйт:

— Ӧлгӧн немениҥ терезин сыймаарга јарабас! Ӧлгӧн немени эркеледерге јарабас! Айуныҥ бажына согорго база јарабас. Ончозы ла сеге јарабас, јарабас, а не јарайтан?!. Бу мындый байланҥкай сеге кайдаҥ келген, кудай? А ол айу сениҥ Ачымайыҥды јара тартып, јаба базып, јин де јок эдип салган болзо?..

— Ӱретпе мени! — деп, трактористтиҥ ӱйи ӱнин арай ла јылыйтардыҥ бери јанында кыйгырып ийди. — Болор. Сенде килемји де, кӱӱн де јок.

Роза та нениҥ де учун ого ачынбады. Онызы сырзак ийиндерин саҥ башка этире кызынып, ойто ло тыныжы чыгып-чыкпай каткыра берди.

— Јебрен јаҥду келин! О, кудай, отко-сууга бӱткен! Айса, мынаар јарлыкчы болбозын, калак! — деп, Роза

каткы öткӱре Нинаны «öртööрин» чек ле токтотпойт.

Ачымай айуның терезин ол ло кабыра туткан бойы алаатып калгандый јаңыс јерде турды. Чыгарга база болбос. Не дезе, Роза эжикти туй туруп алган. Ол эжиктиң јаагына јöлöнип, там ла там каткырат.

— Јок, мен слер экӱни чын ла оңдобой јадым — деп, Ачымай араай эрмектенди, — бу не чуган, неге ол керектӱ?..

— Чындап та дезеер! — Роза кенетийин каткызын токтодып ийди. — Је, Нина, бойсын, сöс блаашпайлык...

Ачымайдың ӱйиниң көстöрин јарыткан байагы эрке ле јалакай оттор эмди кайдаар да јоголып калтыр.

— Сен билериң бе, Роза — деп, трактористтиң эмегени эрмектенди, — эки туунын бажы качан да бойбойына јуукташпас јаңду. Бис база андый, Роза, эки башка кӱӱндӱ улус. Эмди јарт па?.. Кайдаң, сен оны качан да оңдобос эмейиң. А бот, Ачымайдың мени оңдобой турганын бойым да чат кайкайдым!..

— Јарт-јасна — деп, Ачымайдың јобожый берген ӱни угулды. — Јасна. Сен киленгкей. Сениң өзöгиңде агаш-ташты, ар-бӱткенди, аң-кушты билген кӱӱн јадып јат. А сен бодозоң, менің кӱӱним кату кижи, андый ба? Је-је... јажырбазым, јартын айдар болзо... Мен оны трактордың ключиле јыргаарда соккон деп пе... Је-је, — Ачымай кенете каткырып ийди. — Чын, јажырбазым, коркыганыма та нени эдип турганымды бойым да билбейтирим ине, балдардың энези. Билериң, јасна...

— Тӱкӱ ле качан мениле јöпсинип койотон кижи — деп, ӱйи билер-билдирбестең база кӱлӱмзиренип турды. — А сенде кӱӱн јок эмес, ба-ар. Сен јымжак кижи инең, балдардың адазы. Јалакай. Је јаңыс ла коркыганыңа билбей калган туруң... Айуны сен кӱчиңле де эмес, сӱменгле де эмес, а јартын айдар болзо, ол бир... Ол штанына арай толбогон немеле јеңгең... Коркыган кижи нени ле эдер.

— Јасна, балдардың энези! — деп, Ачымай озогы кебине кирип, ойто ло сӱӱнчилӱ боло берди. Оноң ол Розаны отурып чай ичсин деп, катап ла столго кычырарда, онызы: «Бут ла бажына кире конгом» — деп, мойноп ийди.

— Алдырбас, меңдебе, Роза. Айылчыны мен ӱйде узак тутпазым. Ол удабастаң ойто конторага барар.

— Бу канайып тураар, мен айттым ине слерге, меге

«кеткин куш» керек јок деп. Керек болгон болзо, бери, слерге, оны ийбес те эдим. Бу кижи бери јўрўп ле ийерде, јўрегим чат ла токтобой барды... Кенете ле коркыганыма бери јўгўрдим.

— А не болгон, Роза? — деп, Ачымай кокырын токтотпойт. — Мен оны база ла айу чылап, мында...

— Чўрче ле чыксагар, Ачымай, мен слерге бир неме айдайын — деп, Роза кокырды керекке албады. Оноң бойы эжикти ачып, озолоп чыга конды.

Ачымай бойыныҥ ийне јалтыртту кадалгак көстөриле озо баштап ўйине, оноң меге көрөлө, бажын чала тыртыйта тудуп, кандый неме айдарга турган болотон деп, кезек ёйгө сананып турала, «јасна» деди. Оноң чыга конды. Анда јаан да узак болбой, туразына ойто каткырганча кирип келди:

— Розага тере керек болгон турбай! Көрзёҥ, кандый! Көрдигер бе, нени сананып алган а?..

Кийнинде јартап турар болзо, Розаныҥ коркыганы да чын болуптыр. Оныҥ учун капшай ла бери јўгўрген. Мени трактористтеҥ айуныҥ терезин «сыйра тарта берер» деп бодогон. А ол дезе городтогы кандый да ўўрезине сый эдип берерге санаҥган эмтир.

Шак бу орто Нинага, Ачымайдыҥ ўйине, сўрекей каткырып аларга келишти.

— Јасна — деп, ол бойыныҥ ёбёгёнининҥ сўўген сёзин айдып турганын билбей де каткырат. — Јасна, Ачымай. Чындап та оныҥ городто айуныҥ терезин бедреп јўрген ўўрези бар болор деп пе?.. Јок туру. Оныҥ тёс шылтагы шак мындый: «Сеҥ — меге, мен — сеге». Ол эмезе, «Мен сеге айуныҥ терезин, эчкиниҥ ноокызын берейин, а сен меге — кееркеп кийер сопок таап бер»; оноҥ ары: «Мен сеге сарлыктыҥ јелбер куйругын берейин, а сен меге јурттыҥ улузын кайкадып кийетен саҥ башка кара «очко» белетеп кой». Мен олордыҥ кылыгын биле-ерим, ёткўре көрўп јадым. А бис шак ла ол сарлыктыҥ куйругыла пол јалмап јадыс.

Нина мынайып айдала, каткырып, бозого јаар көргўсти. Анда чындап та агашка саптап койгон сарлыктыҥ куйругы јелбейип јатты.

— Роза торт ло балыктыҥ кайзырагы ине — деп, Ачымайдыҥ ўйи айдат, — ончозы ла јалтырап-јалтырап турар, је акту бойыныҥ јалтырты јок. Керек дезе, ол јаагындагы бир кара меҥичек те бойыныҥ бўдерде-

ги темдеги эмес ине. База ла јурамал туру. — Оноң Нина Роза керегинде эрмегин токтодып, кенете менең сурады. — Слер не деп сананып отураар, айу да болзо, оны кинчектеп өлтүрерге јарабас дезеер?... Андый эмес пе?

Мен чокым каруу береринең туйуксынып, нени де айдарга бултаартып отурдым. Мындый суракка тургуза ла каруу јандырарга күч эмей. Оны...

— Јасна — деп, Ачымай эрмекке кириштн. Ол, байла, меге јөмөжип ийер деп, сананган болгодый. — Јасна. Је слер бу айула колбулу керектн, калак, газетке бичибегер. Эп јок. Каткы болор.

Кичинек-Ийинде јуртаган трактористле болгон бу учурал чындап та кайкамчылу. Мындый керектер бистиң тууларда болордо болбогон до деп айдарга келижер. Је мыныҥ кийнинде бир де јыл өткөлөктө, база бир кайкамчылу «история» мениҥ кулагыма угулып келген ине. Бу ок учуралга јуугаш. База ла айула колбулу. Бу туштa Ачымайды ла оныҥ ўйин канайып сананбайтан эди. Тургуза ла элес эдип, эске кире конгон. Экинчи учуралдаҥ улам колго карандаш аларга келишкен. А карандаш туткан бойынча Ачымайга бергеи сөзимди буспас аргам јок болды. Је јаҥыс ла олордыҥ чын ады-јолдорын солып койорго келиштн.

2. Артур — Кырмалјыныҥ уулы

Бу керек мениҥ чыккан-өскөн төрөл Кайруда болгон. Мениҥ јерим Кичинек-Ийиннеҥ чик јок ыраак та болзо, је тўҥей ле ол ок јолдыҥ, Чуй трагыныҥ, јанында туруп јат. Бойымныҥ јол-јорыктарымда мен каа-јаа бери, бу Кайруга тўжўп, төрөгөн-тугандарымла, көрўштаныштарымла туштажып, бууканымды чечип аладым.

Мени кайкаткан учурал, чындап та, јўс јылдыҥ бажында бир катап болзо — болор, болбозо — болбос. Ол керегинде эмди айдайын деп. Бўтсегер — бўткер, бўтпес болзогор — онызы бойоордо туру. Ачымай Айдаровло болгон ол бир учурал мени тыҥ кайкаткан эди. Је эмдигизин — тен айдарга да болбос.

Кайру јурттаҥ тыҥ да ыраак эмес Ак-Сас деп јер бар. Је мында, чынынча болзо, ак та, кара да — кандый да сас јок. Айса, азыйда мында сас болгон. Эмди кургап, ундылып калган. Јылдар нени этпейтен эди, кай-

ракан! Бу өзөктиң ичинде јаантайын ла колхозтың јылкы малы кыштайтан. Андый, алдынаң бери јаңжыгулу јер. Эбире туулар. Ак-Сас деп өзөк ол туулардың ортозында тегерийет. Ыжык јер. Салкындак эмес. Бу Ак-Сас деп јер јылкы кабырып турган Боскоев Қырмалјының торт ло экинчи айлы болуп калган.

Қайда кандый агаш туруп јат, кайдаар уулу ол бөкөйгөн, кандый јикте канча тарбаган кыштаган ла јайлаган, — је Ак-Сасла колбулу ончо ло керекти Қырмалјы үзезин билер. Оноң сурап угар керек. Оның да учун Қайруның улузы: «Ак-Састың ичинде алдына от одурып Қырмалјы конбогон агаш табылбас. Јалаңда оның ат армакчылабаган казык та јок» — деп, байла, јолду айдыжатан ошкош.

Је мениң айдайын деген учуралда Қырмалјының да јаан камааны јокко јуук. А ондый болзо не? Қалак ла де, Қырмалјыны кыйып, түңей ле өдүп болбос турың! Не дезе, Қырмалјыда Артур деп бир уул бар. Мениң айдайын деген керегим шак ла оныла колбулу.

Ол туштa ак-јарыктың үстинде ноябрь — күчүрген ай турган. Эбире турган тайгалар ак-сөң карла јабынгылап ийген. А шак бу өйдө школдордо күски каникулдар башталып јат. Оның башталарын, јылкычы Боскоев Қырмалјының он төрт јашту Артуры чылап, байла, кем де сакыбаган болор. Қаникулдардың башталарын ол сүрекей эрте, туку сентябрь айдаң ала сакыган ла тоологон ошкош эди. Је мынила кожо слер Артурды јаман үренип турган, јалку уулчак деп, калак, бодоп јада бердигер. Јок туру! Сыраңай да андый эмес. Областьтың орто үредүлү национальный школы ого тың јарап јат. Оноң Артур теп ле тегин үренчик база эмес. Ол талдама деген балдардың бирүзи — активист дежетен. Андый да болзо, күндер өткөн лө сайын оның јаныксажы там ла тыңып турар болды. Аргалу болзо, ол тургуза ла, бу ла калганчы уроктың кийнинде, интернатка да кирбей, городтоң Қайру деп јери јаар уча берер эди. Јок, Қайру да јаар эмес, шак ол адазының јылкы кабырып турган Ак-Сас деп өзөкти көстөп учар эди. Артур энезиниң эркезине эригип јүрген бала база эмес. Адазының иштеп јаткан јерине ол нениң учун мынайып тың тартылып туру дезе, шак ла бу каникулдардың өйи — тийиңниң макалу өйи ине! Арка-туула аңдап базатаны — Артурдың канында туру.

Кырмалҗы бойыныӊ балдарын җаштаӊ ала атка минерге ле мылтык адарга ӱредип җат. Оныӊ учун Артур тарыны тӱкӱ качан җыткарып, эки-бир тийиӊ де адып, амтажып калган эмей.

— Эр киндиктӱ бӱткен болзоӊ, мылтык адып ӱрен — деп, ол уулына җаантайын ла айдып ла җакып туратан. — Эрде эреен җогынаӊ эки неме болор җаӊду: ээртеп минер эрҗине ат ла җарынга салар җакшы мылтык. Җакшы мылтык сени тӱбектеӊ аргадаар, җакшы ат — җайа салган канадыӊ ла җойу баспас җаан аргаӊ.

Кырмалҗыныӊ бойында дезе адазыныӊ энчизи болуп арткан кырлу мылтык бар. Артурга ол былтыр «төз» мылтык садып берген. Ат-эрҗине керегинде айдар да сӧс җок. Җылкычы кижи җылгажактап җӱрер җаман атты не минетен эди!..

Кырмалҗы җаштаӊ ала темиккени аайынча саӊ ла башка ӱредӱлӱ ле ээжилӱ кижи. Ол озо ло баштап эдинген-тудунган не-немезине сӱрекей кару ла чебер. А ондый кижини керик деп айдарга чек келишпес. Чындап та кичееӊкей! Ойндо оныӊ бир мындый җаӊы бар: бойыныӊ малдап минген адын сыраӊай ла кар тӱжерге җетире белен ӧлӧӊлӧ азырабай, армакчылап минер. Бир де тудам ӧлӧӊ амзатпас ине.

— Ӧлӧӊ ого кышкыда оноӊ артык керектӱ болор — деп, Кырмалҗы айдатан. — Эмди җердиӊ ӧлӧӊи җетпей турган эмес?!.

Бу санаазын ол кыйалта җоктоӊ бӱдӱрип җӱретен. Кар тӱжӱп, җер как этире тоӊголокто, Кырмалҗы бойыныӊ адын армакчылайтан казыктарды анда-мында, ӧлӧӊдӱ җерлерге, озолодо кагып салатан. Оноӊ эӊирде одузына җортуп келеле, адыныӊ ээрин алып, ол казыктардыӊ бирӱзине армакчызын иле согуп койор. Бӱгӱн бир казыкка, эртен база ӧскӧзине, — мынайып җӱргенче атты белен ӧлӧӊлӧ тургуза азыраар ӧй келер.

Артур адазына тӱӊей болорго коркышту кичеенетен. Ого адазыла кожо тайгада җӱрерге макалуныӊ арай ла бери җанында болгон деп айдарга келижер. Артур җаштаӊ ала эр болорго, ачка-җутка алдырышпаска белетенетен. Җок, Артурды адазы оӊойып белетеген дезебис, чын болор эди.

Городтоӊ Артур айлына җанып келеле, баштапкы кӱн чек ле амыр уйуктап болбогон. Тӱниле аӊданып, Ак-Касты тӱженген. Оноӊ эртезинде ле оноор җӱре бер-

ген. Адазыныӊ јылкы кабырган өзөккө јетпей јадып, ол оны иле-јарт көрүп ле сезип бараткан: эбире туулар ак, јалаӊдар ла айаӊдар база ак. А кардыӊ үстиле чийилип барган истер... Оныӊ көзиниӊ алдына барбак куйрукту боро тийиӊ, оныӊ мөштөӊ мөшкө уламјып калыганы, анда, Ак-Састыӊ аркаларында, јылкылардыӊ шыркырада киштежетени ле тибиреде јелген табыжы угулып ла көрүнип тургандый билдирген. Јүреги бу ла јерде эмес. Түкү ле качан шуӊуп, Ак-Сас јаар уча берген!..

Қырмалјыныӊ уулы Ак-Сас јаар атанган кийнинде, эки бе, үч пе конгон — Қайруны төмөн саӊ ла башка кайкамчылу табыш јайылып келбезин бе! Ого ала-тарый бүдерге де күч болгон. А канайып бүдет — көслө көргөн кижи бар эмес:

— Уккан бедеер, бу Боскоев Қырмалјыныӊ уулы, Артур беди, мајалай өлтүрген дежет!

Оостоӊ ооско, айылдаӊ айылга бу эрмектиӊ сүрсүлтери, өӊи-јүзи там ла кубулып барган:

— Артур ол мајалайды айла тоӊырак бычакла өлтүрген дежет ине!

Јок, айтса да, је укпаган солун! Бого бүдетен бе айса бүтпейтен бе — улус бойлоры да аайы-кообын тапкылабай барган. Мындый немени кижи угат эмеш пе?!. Қырмалјыныӊ бойы керегинде мындый табыш угулган болзо кайдат, бүдүп те отургай эди. А оныӊ уулчагы јүк ле он төрт јашту болбозын ба. Јетинчи класста. Эмчектиӊ сүди эрдинеӊ кургагалак бала ине.

Је мениӊ Қайруум кей-кокырга база јеткил ле јер эди! Та, кандый ла болбогой. Айса, теӊери дөөн көрөлө, тенеергилей берди эмеш пе ончозы? Қынјыкпас кыш шык эдип түжүп калган деп айдарга келижер. Удабас ла тен јер-айак соокко тызырай берер. Айу бу ак-јарыкка кайдаӊ келетен? Түкү ле качан ичеп калган јок беди. Ол бойыныӊ уйку салар өйин улустаӊ артык билер аӊ ине. Јайыла чучук чылап, јайтайа семирип алган кийнинде эмди уйку быжырбай кайтсын. Нени таппай калган эди?.. А мында... Јок ло јок болбой ол.

Чын эмеш пе ол! Артур айу өлтүрген. Оныӊ үстине тоӊырак бычакла. Бу улус база төгүндеп билер ле. Јык ла, учы-түбин таппай каларыӊ. Олордоӊ угар да, алар да неме јок. «Кейде кемјү бар эмес» — деп, байла, тегиндү айдылбаган туру.

Ол керегинде куучын-кубуйдың учы-тўби јок то болзо, је керекти аайлап көргөндө, чып ла чын болуптыр. Артурдың айуны јыкканы чын! Боскоевтердиң айлында мен бойым болгом. Шак ол маjалайдың «майынаң» бу мен база амзагам.

...Эртен тура. Ап-ару. Айас. Артур «тоз» мылтыгын алып, адазының кыштап турган турazынаң чыккан. Оның адазы jатқан турачак — олордың ок деремнедеги такаалардың потпыжынаң эмеш ле jаан. Таң ажыра кар база эмеш jаап койгон. Өзөктиң ичи тўп ле тўс, ап-апагаш тетрадь ошкош. Адазының одуланган турazынаң jаан ыраак эмес Сокойок деп болчок кыр көкjажыл мөштөргө бўркеткен турат. Артур турадаң чыгып, ару кейле тынып, ары-бери ajыктанып турала, шак ла ол Сокойок деп болчок jаар ууланды. Ол былтыргы каникулдар туштa база ла мында тийиңдеген. Оның кажы ла jигин Артур jакшы билер.

Сокойоктогы мөштөрдиң ортозында истең көп ис. Көр, бу мынайда тийиңдер jўрўп jат... Бу — калазак калый бериптир. А шак мынаң тўлкўнек-jаражай чычканның уйазын каскан болгодый. Jап-jаш ис — тийиңниң!.. Акыр, кайда көрўп отуры болбогой? Кандый бир мөштиң койу бўрине jажынып алып, алтын сайлу кузугын араайынаң чертип отурган ине. Артур бир мөштиң төзине jөлөй отурып, эбире турган өскө мөштөрдиң будактарын аалгазынаң ajыктай берди. Кайдаң ла элбес эдип, куйругы көрўнип калбагай? Кенетийин jуугында та не де тырс эдип калды. Уулчак тийиңниң табыжы болор деп, мөш баштай там ла кестеңкей ajыктайт. Тырс эткен табыш бу ла jанында катап ла угулды. Уулчак серт этти... Бу ла көрөйин дезе, оноң он до алтам болбос jуугында... айу! Jелбейип калган туруп jат. Тал-табыш jок. Танып-таныбай турган неме ошкош.

Канайдар?

Айуның эки көзи кичине-ек. Анда ла суркурап турды. Сыранай ла мынаар магазиннең садып алган ойынчык айулардың топчыдаң эткен көстөрине jўзўндеш. Артур андый айучактарла көп катап ойногон эмей.

Кайра болуп, jўгўрер керек — jаба jедип алгадый.

Олор бой-бойлорына удура-тедире көрўшкилеп алган турдылар. Айу эки будына туруп алган, а уулчак дезе, ол ло мөшкө jөлөнгөн бойы.

Артур билдирбезинең кыймыктанып ийди. Айу оны сезип ийеле, өткөнип турган чылап, буттарыла база јайбас-јайбас этти.

«Мылтык јеткердең айрыыр!» — Артурдың санаазында адазының айтканы килт этти. Оноң тозовказына кылчас эдип көрүп салды. Тозовка — айудаң коруланарга ижемји јок ло мылтык. Ого иженерге база күч ле.

«Не болзо, ол болзын» — деп сананала, уулчак мылтыгын өрө көдүрди. Оның колындагы мылтык, суудагы тал чылап, селеңдеп турды.

«Мылтык јеткердең айрыыр!» — Уулчак адазының сөстөрин ичинде катап ла айдынды. Канайдар, не болзо, ол болзын!

Ол шыкап турала, маажыны јаба базып ийди. Сыраңай ла эки көстиң ортозы орто шыкаган эди.

Айу аркыраган бойынча, Артурдың үсти орто ло калыган! Уулчак туура секирейин деген бойынча, тайкылала, јалбагынаң јерге кел түшкен. Је андый да болзо, анда ла јатпай, аңдана согуп, аңдана согуп, айудаң эмеш-умаш ырап алала, тура јүгүрип, агаш ажыра јажынды. Оның јажынган агажы качажып, кандый да чичке мөш болуп калган. Ол ажыра узак турар арга база јок. Айу бу ла тарый калаптанып, келген бойынча, байагы мөшти аар-калап тамаштарыла аймай алды. Уулчак оноң эмеш јоон, өскө мөш ажыра јүгүрип, мылтыгын уулаган бойынча, шыкабай да јырс берип ийди. Айу, кандый да чымыл үркиткен чилеп, тамаштарыла атпас эделе, бир кезек өйгө көрүнбей калды. Оноң ойто ло атпас эдип, кандый да аткак тазылды јерден кодоро тартып, Артур јаар мергедеди. Уулчак база ла катап лаптап шыкабай, мылтыгын айу јаар уулап, адып ийди, је айуның байагы чачкан тазылынаң јалтанып, туура болойын деген бойынча, оноң коркып, тың маңзаарганына мылтыгын ычкынып ийди. А мылтык дезе чала келтең јерге келип түшкен бойынча, саң төмөн јылбырай берди. Алып јатканча, айу једе конуп келгедий.

Ол эмди Артурдың сыраңай ла јанында. Јоон эмес мөш ажыра. Оның јылу тыныжы келип, уулчактың јүзине тийет. Ачу-коронго алдырган казыр аң уулчакты ала койорго албаданып, мөшти канча ла катап аайкоой кучактай алат. Је мөш ажыра арай ла болуп албай турды. Мынайып, олор мөшти айланыжат ла айла-

ныжат. Артурдың jүреги та канайып турган, та канайып турган — кем де билбес. Сагыш деп неме киришчыгыш. Мынайып турала, Артур аткан тийиңдерин сойор деп алган тоңырак бычагын эске алынды. Айу мөштиң келтейинең база ла катап келтей jаагын чыгарып келерде, уулчак сананбай да, оның көзи орто туда берип ийди. Онызы там казырланып, бажын булгай согордо, Артур сабузыла кожо ыраак чарчала берди...

Қырмалjы уулының бажын кату карjак алаканыла сыймап, оны токынадып: «Алдырбас, уулым, — деген, — алдырбас, балам... Кем jок, ончозы ӧдӱп калган».

Қийнинде угуп, билип турар болзо, айула согушканынаң бери тӱкӱ ӱч конок ӧдӱп калган. А ол кӱн, качан Артур аркадаң ал-санаа jок тӱжӱп турарда, оның адазы эргек базым кире окту кырлузын ала койып, байагы Сокойок деп болчокко уулының изиле кайра келгежин, бу... Көрӱп, бойының көзине бӱтпеген! Jаан байбак мөштиң jуугындагы оңкок jуукага jе ле деген кара айу кептелип калган jаткан... Қырмалjының ады ӧлӱп калган айуга jууктабай, ары-бери секирип, шоокырып не болбогон деер.

Қырмалjы айуны сойып jадала, оның бажынаң уулының баштапкы огы тийген jердн jастыра албады. Арткан да эки ок jастыра барбайтыр: экилези «jеткердиң» ичине тийген эмтир. А тоңырак бычак? Ол до...

Артур ол туштa та ӱч, та тӧрт jашту болгон. Олордың Қайрудагы айлының jанында Бектиреш jуртаган. Бат олордо Менди деп уул болгон.

Қышкыда, анчада ла айас кӱнде, кандый ла табыш тоң jерге тоңдолып, сӱрекей jарт ла ыраак угулар. Бир катап шак андый кӱн болгон. Артур айлында отурза, тышкары такаалардың табыжы угулган. Бу не болды не? Артур тезинигер эмес, тургуза ла айлынаң чыга конгон.

Көрӱп турза, Менди потпыштаң бир jаан кызыл jалаалу ак пӧтӱк чыгарып келген. Менди — jаан уул. Ол, байла, Артурдаң он jаш кирези jаан. Ол туштa Менди он тӧрт jашту. Оноң оогош болбос.

— Пӧтӱкти не тудуп алган, Менди? — деп, Артур соныркаган. — Қайдарга турган?

— Қанайып кайдарга? — деп, Менди удура кайкаганду сураган. Оноң чимиригин табышту тартынып, одынjаргыш jаар баскан.

Артур оноң артпай, бирде оң, бирде сол јанына келип, сыраңай ла ойынзак кӱчӱгеш чилеп, одынјаргышка јетире кожо келген.

— Акыр ла, ак айгырды мен канайдар эмежим — деп, Менди јаан кижи чилеп, тыңзынып айткан, — билбей турган болзоң, эмди ле билип аларың.

Солун неме болорго турган эмес пе?!. Менди ак пӧтӱкле нени эдерге турганын Артур сезип те ийген болзо, је ого озо баштап коркымчылу эмес болгон. Карын оның јилбизи там кайнап чыккан.

Менди пӧтӱктиң буттарын ла канаттарын эптӱ этире бириктире тудуп, јыпшык көстӧриле ары-бери ајыктанып, кажы јадыкка саларын талдап, карды чыкыртчыкырт этире эмеш баскындаган.

— Сеге энең айткан ба? — деп, Артур оноң сыраңай ла айрылбай турды.

— Эй-йе! — деген бойынча, Менди кызыл јалаалу ак пӧтӱктиң бажын кезе чаап ийген. Баш болчоктоң јерге кел тӱшкен. А бажы јок пӧтӱкти Менди тургуза ла божодып ийерде, байа тӱнде кырмактай тӱшкен ару ак карды кызарта будып, ары-бери секирип турды. Пӧтӱк чек ле ӧлбӧй, секирип ле турды. А Менди бойы — билинбес... Оны эбире јӱгӱрип, каткырып, база ла секирип божобойт.

Кенете Артурдың куды чыга берди. Коркышту!.. База ла бир көрзӧ, ак пӧтӱктиң болчок бажы ӧлбӧгӧн!.. Кандый да кажак көзиле сыраңай ла Артур јаар көрӱп, «Болуш, болуш!» — деп јайнагандый билдирди.

Менди нени де керекке албай, ол ло бойы каткырып ла секирип божобойт.

— Эмди көрӱп ле тур, мен база ла бирӱзин! — деп, Менди потпыш јаар јӱгӱрди. — Эмди мен јеерен айгырды јединип келейин!

Бу туштa Артур багырып ийеле, айлы јаар јӱгӱрген.

Оның кийнинде Артур узак оорып, айлында јаткан. Кайда да анда, оның меезининг тереңинде, бажы јок ак пӧтӱк канаттарыла талбып, кырмак кардың ӱстинде секирип тургандый билдирген. Ол ло санаазы чыгып, улаарын јадарда, ак пӧтӱктиң кызыл јалаалу бажы јоон јадыктың јанынаң ого көрӱп, имдеп тургандый болгон эди.

Оноң бери көп лӧ ӧй ӧткӧн. Артур эмди он тӧрт јашту. Ол туштa Менди база ла мындый болгон.

Тӱкӱ удап калган учурал оныӊ санаазына эмди кайдаӊ једе конуп келди не? Көстӧрин бу ла јума салза, ол ло бажы јок ак пӧтӱк эмдиге ле оныӊ јанында секирип турган неме ошкош. Ак кар, ак пӧтӱк, айландыра кызыл кан...

Адазы Артурдыӊ јанынаӊ бир де эмеш айрылбай, кату чачту кара бажын сыймап, эрке сӧстӧр айдарын эмеш те токтотпойт:

— Кем јок, уулым. Алдырбас, балам... Эр кижи андый болотон, коркыбаганг!.. Бат, уулым...

Артур адазын тыӊдап јадала, көстӧрин араайынаӊ ачып ийди.

— Адам, — деп, ол өӊдӧйӧргӧ албаданды, — айуныӊ көзине мениӊ бычагым тийген бе?

— Эйе, јаснаганг, балам!.. Малајес, уулым...

Тумандар ойто ло туй тудуп ийген меезинде, кандый да айдары јок ырааkта, ак кардыӊ ӱстинде байагы ла бажы јок пӧтӱк айланыжа берди.

Горно-Алтайск јаар, ойто бойыныӊ школына, Артур јаан оройтып јӱреле, келген. Мен ол туштa ого јолыгарга өнӧтийин школго келип јӱрген эдим.

— Оору јазылган, кем јок — деп, ол меге айткан. — Кайру барзаар, адама айткар: мени јакшы јӱрген деп...

Мениӊ кичинегеш најым ла бойымныӊ јеримниӊ баатыр уулчагы, јылкычы Кырмалјы Боскоевтиӊ ӱреткен јиит аӊчызыныӊ бӱдӱжи эмди чындап та омок ло озогы бойы болгон. Је оныӊ кара көстӧриниӊ тӱбинде кандый да кунуктыӊ көлӧткӧзи элбеӊдегенин мен чала серенип көргӧм.

— Је, мен барайын... Урок башталып јат...

Шак ла бу туштa, ол кайа болуп барар алдында, канайып та мениӊ тилимнеӊ бир сурак чыга конды. Артур, байла, шак ла бу сурактаӊ коркыган ла качкан болор деп, мен кийнинде сезип калгам.

— Удабас кышкы каникулдар баштализа, ойто ло Кайруга јанарыӊ ба, Артур?.. Айса ачыркап јӱрген база бир мајалай јыгарыӊ, а?..

Ол — јабызак сынду, јалбак јарынду уулчак. Бажыныӊ чачы чек ле јаӊыс јерге јатпас, јаантайын ла атрайып калган јӱрер. Мениӊ бу сурагымды уккан ла бойынча көстӧри кенете јалт эдип, капшай ла ары бо-

луп, јакпас-мукпас этти. Оноң эмеш ырайла, кайа көрӱп, кыйгырып ийди:

— Качан да, ойто качан да аңдап барбазым! Угуп алдыгар ба? Качан да, катап... — Эрмегиниң учына јетпей јӱгӱрс берген эди.

Шак ла болгонбос сурагым учун мен эмдиге ле бойымды бурулап јӱрӱм. Је канайдар?..

Мен редакцияның јакылтазыла Алтайымның ыраак јурттарыла јорыктаарына сӱрекей јилбиркеп јадым. Анчада ла Эре-Чуйдың јолыла элейтерин јакшызынадым. Бу јилбӱ, байла, кижи тирӱ туштa өчпöс болор. Туштажулар...

Эмди сананып отурзам, бу туштажуларда, ол трактторго табарган айуның јалтанбазы ла мениң Кайру јуртымда айула, Алтайдың эң казыр аңыла, удурлашкан ла јеңген уулчактың кылык-јаңында кандый да тӱңей обор бар ошкош. Оноң бир сананзам, ол Ачымайдың ӱйиниң ле Артурдың јӱректери ле кӱӱн-санаазы база да тӱңей болгодый... Бу јанынаң слер не деп бодоп турыгар?

Јолдор... Мен олорды сӱӱп јадым. Олор мени көп катап сӱӱнчилӱ тушташтарга, јалакай ла бийик кӱӱндӱ улуска ойто ло экелер деп иженип, качан да чököбöйдим...

МЕНИҢ ҚАРУ НАЈЫМ АРСЛАНБЕК

(Куучындардаң турган повесть)

Бу повесть башталгалакта кару нөкөрим Арсланбекти тўженгеним ле оныла сөс керегинде куучындашканым керегинде куучын

Бичиичилердиң Самаркандта өткөн Бастыра-союзный конференциязының ижинде туружып, мен кече ле төрөл тууларыма учуп јандым. Айлыма конгонымның баштапкы ла тўнинде мениң Арсланбек нөкөрим тўжиме кирди. Оның кўўни, оның тирў јулазы көксиңең чыгып, айса болзо, мениң кийнимнең учуп келген болор бо?..

Јўзўн ле башка өңдў будуктарла кееркедилген јебрен город. Изў. Тынып болбойдым. Мен ойто ло күнге ле отко курчаткан јўредим. Улустың чоокыр-теекир кыймырты... машиналар... Көк-јажыл будуктары ондый ок көк-јажыл теңерииң алдында јаркындалган јебрен өргөө-мўргўўлдер. Мениң јанымда нөкөрим Арсланбек. Бис оныла кожо чоокыр кыймырттың толкузына алдырып, Регистан деген јебрен тепсеңге келедис... Гури-Эмир мавзолей күн алдында улуркайт. Шахи-Зинда, Улугбектиң ай-күннiң, көк теңерииң кыймыгын, јўрўмин, јажыттарын, јылдыстарды шиңдеген обсерваториязы... Улустың јўзўн-башка ўндерин ле тилдерин, машиналардың табыжын өткўре та нениң де учун эртен турадагы эштектиң кыйгызы угулат...

Изў, изў, изў...

Самаркандты бўркеген кыскылтым-көк теңерииң алдында, бу јебрен городтың оромдорында каарган ла

тиштеген эттиң, аракының, аламаның ла öскö дö тўштўк аш-курсактың амтаны јайылат.

Бис эмди «Самарканд» деп айылчылык-гостиницаның јанында турдыс.

— Кандый таныш ла тату јыттар јытанат — деп, Арсланбек каткырат. — Коньяктың кийнинде, досум, шашлык јакшы. Баралык, досум, кожо базалык.

Ол аксаңдап, кайдаар да ичкери базат. Мениң эки ийиндерим, сыртым терлеп, чамчам ўлўштелип, эдиме јапшынат.

— Бу городло, бу оромдорло, алтайлык-досум, билип туруң ба, Рудаки, Алишер Навои, Джами баскан — деп, Арсланбек айдала, кенете каткызы јаан јўзине ойто ло јайыла берди. — А эмди бис экў барып јадыбыс. Олор коньяк ичпеген, а бис ичерис. Олор «Волга» таксиге отурбаган, а бис, керек болзо, кере тўжине де маңтатсабыс табыс...

Тўженип, улаарып јадырым: бис экўниң ортодо Самаркандта öткön куучын оноң ары улалат.

Та нениң де учун Арсланбектең сурайдым:

— Баатырдың ырызы кайда, Арсланбек?

— Баштап ла кўн көргön талада — деп, нökörим каткырат. Оның бодыр ла јаан јўзиниде тер, сўўнчилер суркуражат.

— А баатырдың баштапкы ыйы кайда, Арсланбек? — деп, оноң ары сурайдым.

— Баатырдың баштапкы ыйы баштап ла кўн көргön талада — деп, Арсланбек каруу јандырат.

Мынайып бис экўниң ортодо сöс лö оның учуры, јаражы керегинде солун ла јилбилў ойыныс башталды.

— Чечен сöс јуу öйиндеги окло тўңей, чеберлеп корот, досум-алтайлык — деп, Арсланбек сўмелў кўлўмзиренип, оң колының ус сабарыла кокырлаган айас мени кезедет. — Јылдыс канча да кире чокту болзо, је оның одына јылынып болбозың, ундыба, досум...

— Бука озо баштап бозу болгон, а бычак элдең озо тегин темир болгон, сен база ундыба, Арсланбек-досум...

— Ўч немениң эң артыгы не болотон эди, досум-алтайлык? — деп, Арсланбек там ла кökип, торт ло кўйўп чыкты.

Мен унчукпай, санана бердим. Је Арсланбек узак сакытпады:

— Ӱч немениҥ эҥ артыгы ӱстиҥде туру — деп, ол теҥери ӧрӧ колын уулап, ойто ло каткырат. — Айас ла чаҥкыр теҥери — јакшы, шашлык шыркыраган от — јакшы, јараш келин јаныҥда болзо, оноҥ јакшы...

— А ӱч немениҥ эҥ уйаттузы не болотон эди, Арсланбек-досум? — деп, мен оныҥ ойынын јарадып, база да тура калбадым. Је бу ок ӧйдӧ Арсланбек оозын ачарга јеткелекте, оны озолоп ийдим: — Јаман ийт — аҥчыга уйат, јаман ээр — атка уйат, јаман кадыт — эрине уйат... А сен...

— Је јаманы эмес, а јараш келин керегинде айткам — деп, Арсланбек тургуза ла актанды. — Јараш келин јаныҥда болзо, ол кажы ла ӧйдӧ јакшы, досум-алтайлык. Јӱрӱмниҥ јаражы ла јӱзи ӱй улус ажыра кӧрӱнип јат.

— А сен кече ле Айшадыҥды айлыҥа арттырып салала, бӱгӱн јараш келиндер керегинде...

— Јо-ок, јо-ок, досум! — деп, Арсланбек коркоочы болуп, колын јаҥыйт. — Мен Айшатты качан да, кайда да ундыбагам. Мениҥ Айшадыма турар келин качан да, кайда да бӱтпеген! — деп сӱӱнет ле каткырат. — Сен ундып койдыҥ ба, бир катап мен Москвада Айшатты таппай калала, канайткан эдим?.. Санааҥа кирет не, досум? А байа тӱнде дезе оныҥ эки кызыл сопогын ла эки кызыл качарын тӱженип кондым...

— Кижи ле оныҥ айткан, тапкан сӧзинеҥ кеен јер ӱстинде је, чындап та, не бар? — деп, мен айттым. — Кандый кожоҥдор, кандый чӧрчӧктӧр...

— Бис экӱ, досум, Рудаки, Алишер Навои, Джами, Бабур баскан ла јӱрген городторысты ундыба, досум-алтайлык — деп, Арсланбек ойто ло эске алындырат.

— Је Самаркандла јаҥыс ла улу поэттер ле ойгорлор баскан эмес — деп, Арсланбекке айттым. — Самаркандтыҥ улу магыныҥ тӧзӧлгӧзин бойыныҥ канду ла казыр колдорыла Аксак-Темир-каан баштаган эмес беди?.. Јебрен бу городты Чингиз-каан келип ӧртӧгӧнин ле тоногонын телекей эмдиге ундыгалак — деп, ӱстине коштым. А бистиҥ јирмезинчи чак... Ада-Тӧрӧл учун ӧткӧн Улу јууныҥ ӧрт-калапту ӧлӱми... Хиросимала, Нагасакиле болгон тӱбек?!. Бисти алдыста не сакып јат, а?!. Бис— атомныҥ адалары ла бу ок ӧйдӧ оныҥ коркынчак кулдары...

— Кандый да казыр өй, кандый да атом күчтү түбек түшсе, мен бүдүп јадым — деп, Арсланбек санана берди, — мен бүдүп јадым, кижи ле оныҥ кеендик сөзи канчалыкка кайылып калбас. Түҥей ле тирү артар!..

— Је кижиниҥ ок сананбай айткан сөзи — өрт-калап та камызып ийер, Арсланбек-досум...

— Кижиниҥ сөзи — јүрүмниҥ јарыгы, јаражы болгонына бис, поэттер, анчада ла бүдүп, кижи ле сөс учун тартыжар учурлу — деп, Арсланбектиҥ көксинде сөс блаажар челчелештиҥ чедиргени бызырт эдип калды ошкош. — Кижиниҥ сөзи — ол јүрүм ле өлүм. Ол теҥериниҥ качан да оҥбос јаркыны, күннiҥ чыкканы ла ашканы...

Мен Арсланбек нөкөримле кожо Самаркандтыҥ күнјаркынду оромдорыла базадым. Улустыҥ, машиналардыҥ кыймыртына, табыжына чыдажып болбой, тымыкка ла төрөл тууларыма јаныксайдым. Мениҥ санаамныҥ тереҥинде Алтайдыҥ улу тууларыныҥ унчукпас ла карлу баштары кажайыжат. Бийик мөҥкүлердеҥ кенете мениҥ јүзиме серүүн јыбар согуп, тынчыган изүни јеҥип ле буза табарып, мениҥ көксиме кирип, ару кейиле токыналу санаалар экелет...

Мен ойгонып келдим. Ойгонып келеле, Арсланбек нөкөрим керегинде сананып, ончозын эске алынып јадырым.

«А-а — деп, кенете мен бойыма бойым шымыранган бойынча, өкпөөрип, јүрегим изип ле тыҥ согулып, јадып болбой, тургуза ла орыннаҥ тур чыктым. — Мениҥ Арсланбек керегинде түжим, айса болзо, тегиндү эмес болор бо?» — деп сананып, ичимде та неге де меҥдеп ле сүүнип, ойто ло ыраактагы нөкөримди, Москвада, А. М. Горькийдиҥ адыла адалган Литература институдында, оныла кожо үренген јылдарды, Самаркандта болгон калганчы тушташты санандым.

...Мынайып бу слердиҥ колоорго алган јаан эмес повесть башталган.

Слерде өй лө оны кычырар күүнигер бар болзо, бу мениҥ мактангадый чүми јок, је ондый да болзо, јаҥы бичигимди ачып көригер деп сурап турум.

Арсланбектиң орус тилле чӱмдемел бичигени керегинде куучын

Литератураның jӱрӱминде мениң эң jакшы билетен нӧкӧрлӧримниң бирӱзиниң ады-jолы Арсланбек. Бис оныла 1962 jылда А. М. Горькийдиң адыла адалган Литератураның институдына кирерге амадап, Москвага келеле, танышкан эдибис. Ол бойы Орто Азиядаң.

Арсланбектиң jажы бистиң кӧп сабабыстаң jаан болгон. Ачык ла элбек маңдайлу, чодыр jӱстӱ. Бойы сӱрекей кокырчы ла куучынчы. Кандый ла кижиле чӱрчеде ле билижип, таныжып ийген турар. Оның да учун мен ончозынаң озо Арсланбекле таныжып, эмдиге jетире нajылажып jӱрген болорым.

Институтка кирерге келгенистиң анчада ла баштапкы кӱндери санаамнаң эмдиге jетире чек ле чыкпайт. Бистиң кажыбыс ла ол туштa бойын туудаң jабыс эмес деп бодогон ошкожыс. Оның да учун кажыбыс ла «гениальный» кебеделдӱ jӱретенис чып ла чын. Бой-бойлорыбысла танышканыста, шак ла мынайда сураjатанысыс:

— Кажы jердиң?.. Поэт пе айса прозаик пе?

Чынынча айткажын, бистиң кӧп лӧ сабабыс ол ӧйлӧрдӧ поэт те, прозаик те эмес болгоныс быжу. Jе ичкӱӱнисте кажыбыс ла бойын, байла, jаңы Пушкин, Толстой, Маяковский эмезе Есенин деп бодоп jӱретен болор... Общежитиеде, Литинститyттың бойында, Тверской бульварда — jаңыс сӧслӧ айткажын, кайда ла ӱлгерлердиң ӱйелӱ jымырты, «поэт», «прозаик» деген бийич учурлу сӧстӧр кыйалтазы jогынаң угулар.

Эмди сананып отурзам, сӱрекей каткымчылу, jе бу ок ӧйдӧ бойыска бектең бек бӱдӱмjилӱ jӱретеннс. Анчада ла Арсланбек сӱрекей саң башка эр.

— Сен кайдаң? — деп, Арсланбек мениң jанымa аксаңдап базып келеле, чала тунгак ӱниле сураган. Оның сол буды агаш болгон. Мен билбес jанынаң оның шак ла ол агаш будына тың ajару салып, турa калган ошкожым.

— Кайкаба! — деп, Арсланбек оң колының jаан алакандарыла jаңып ийди. — Кижиле не ле болуп jат, нajым. Jер ӱстинде jеткерлер кӧп... Таныжайын деп — сен кайдаң, не jажырып турyң?

— Туулу Алтайдаң...

— Туулу Алтайдаң?.. Андый ороон кайда? — Бу сурагын угала, ол мени өнөтийин өчөп туру деп бододым. Оның учун мен удура шоктодым:

— Алтай — Америкада...

— А-а — деп, ол узада тартала, оноң ары кандый да јалакай кокырлу каткырган: — А мен бодогом, сениң Алтайың ай јеринде болор — деп... Айдарда, мен јастырын ийген турум не!.. А сен орус тилди јакшы билип јадың ошкош?

— Јо-ок, нөкөр, орус тилле сочинение бичиринең торт ло кут јок коркып јадым.

— Коркыба! — деп, Арсланбек оң колының јаан алаканыла ойто ло јаңып ийди. — Американ да тил бол, англичан да тил бол — телекейдиң кажы ла калыгының тилиле чүмдемелин чүмдейле, профессордың алдына таштап, бу институтка түңей ле кирип аларыс, досум... Хи-хи-хи... А мен Орто Азиядаң келген поэт болорым! Тилим дезе түрк тилдерге јуугаш.

— А мениң тилим база түрк тилдердиң карындажы.

— Андый болзо, бис экү база карындаштар! — дейле, ол мени кабыра кучактаган. Колдорының беги коркыш. Та маскачы болгон, та јер түбине түжүп, ташкөмүр каскан...

Бу баштапкы таныжуның кийнинде мениң јаңы најы-досум Арсланбекле баштапкы каткымчылу ла бастыра абитуриенттерге јарлу керек институттың башкараачыларыла таныжар туштa болды. Бистиң кажыбысты ла бирдең аңылу кыпка кычырып, институтка кирерге келген јинт кижиниң јадын-јүрүмиле таныжатан күн... «Ак алтынду оробн» деп адалган республикадаң келген јаңы најым Арсланбектиң ле ол өйлөрдө Литинститyттың ректоры болгон тыш кебери кату бүдүмдү, је сүрекей јалакай, анчада ла студенттерге айдары јок киленгкей Иван Николаевич Серегинниң ортозында өткөн куучынды, байла, көп нөкөрлөр эмди де ундыгалак. Ундыырга күч. Андый учуралдар ас болуп јат. Је бат, Арсланбек каруулу јуун-заседание ödүп јаткан кыптың бийик бозогозын алтап, кирип келерде, оның чала арып ла терлеп калган јаан, эмештең тишкек чырайына лапту көрүп, Иван Николаевич Серегин сураган туру:

— Арсланбек, јажырбай ла айдып бер меге, аракы ичип јадың ба?

— Ичип јадым, нөкөр дректор — деп, бастыра јўрўминде шак ла бу сок јаңыс суракка каруу берерге белетенген чилеп, Арсланбек тарый-тарый адып ийген октор чылап, сөстөрди сўрекей тўрген айткан. — Мени улу Горькийдиң ундылбас адыла адалган Литинститутка алып ийзегер, аракы деген ачу кулугурды анаң ары качан да амзабазым... Чертенип турум!

Мындый ак-чек каруу айландыра отургандарды айдыжы јоктоң каткыртып ийгени бижу:

— Бар, Арсланбек, экзамендерге белетен.

Экинчи каткымчылу учурал эки кўннің бажында ойто ло бистиң Арсланбекле болбой канайткан эди.

«Маяковскийдиң јаңжыгузы ла эмдиги советский поэзия» — деген темага бис тымый тўшкен тыркыражып, чўмдемел-сочинение бичигенис. Је эң ле кыскачак, эң ле ныкта чўмдемел-сочинениени байа ла база Арсланбек бичип, ойто ло катап ончолорын кайкаткан ла каткыртканын, байла, качан да ундыбас болорым.

«Маяковский јўрўмин јўрген — деп, оның чўмдемели башталган. — Јуудаң озо кычыргам. А јуунын јылдарында Маяковскийдиң бичигенин кычырар өй јок болгон. Јуу токтогон кийнинде, Маяковскийдиң чўмдегендерин канайып та база кычырбай калтырым.

Мени улу Алексей Максимович Горькийдиң ундылбас адыла адалган Литератураның институдына алзагар, мен тургуза ла Маяковскийдиң бичигендерин кычырып ла шиңдеп баштаарым»...

Бу мындый чўмдемел-сочинениениң авторының салымы, слер бодозогор, оноң ары кандый јолдор айланыжып барды не?.. «Ак алтынның ороонынаң» келген Арсланбекти институтка алган.

Алган?!. Канайып, кандый јединчи, кандый билгири учун?!. Улу Маяковский ле өзўми бийик эмдиги советский поэзия керегинде төрт-беш эрмек бичип ийгени учун анчада ла Литература институдына андый абитуриентти канайып алатан?.. Өскө кандый бир институтта мындый чўмдемел-сочинениени тен кычырбас та эди. А оны бичиген абитуриентти «Акту улусты каткыртпай, ары ла кедери айлыңды көстөп јан» дежеринде эрмек те јок.

Је бистиң Литературный да институттың јўрўминде мындый учуралдар болуп ла јат. Айса болзо, мынаң озо качан да болбогон. Айса болзо бу баштапкы учурал.

Је Арсланбекти тӱҥей ле алып койгон ине. Оны канайып, неле актаар?

Орто Азияныҥ республикаларыныҥ бирӱзинде öскӧн лӧ чыккан Арсланбек нӧкӧримди ар-бӱткен јайаарда, арјанынаҥ поэзияныҥ табылбас табышкагын табар эдип, бийик сезим ле јайалта сыйлап койгон быйанду кижи. Бойыныҥ тӧрӧл јоныныҥ оос чӱмдемели, тилиниҥ байлыгы эне јаштаҥ ала оныҥ эт-канына, кӧксине ле јӱрегине шиҥип калган. Қалыгыныҥ канча јӱзӱн чӱмдемелиниҥ байлык коолын тузаланып, ого тайанын бичиген кокырлу ла каткылу ӱлгерлерин Литинституттыҥ јаан ченемелдӱ ученыйлары ла творческий семинарлар башкарып турган ат-нерелӱ поэттери, байла, јастыра албаган. Арсланбекти институтка алганыныҥ баштапкы тӧс шылтагы кыйыжы јоктоҥ шак ла мында. Экинчиде, јӱрӱмниҥ јеҥил эмес јолын öткӧн öскӱсти, оноҥ јылкычыны, јака јердеҥ келген јайалталу јиитти бийик ӱредӱ алзын, орус тилдиҥ ле культураныҥ ончо байлыгына ӱрензин деп, А. М. Горькийдиҥ адыла адалган Литинституттыҥ бийик тоомјылу ла бойыныҥ керегин јакшы билер профессуразы чындык сананганында алаҥзу јок. Бистиҥ институт анчада ла ороонныҥ национальный республикаларынаҥ ла областьтарынаҥ келген јиит литераторлордыҥ ижине ле амадузына айдыжы јоктоҥ аҥылу ајару эдип турганын мениҥ де салымым керелеп туру. Мен институттаҥ озо орто ӱредӱлӱ школдо тужымнаҥ бери, база Арсланбек нӧкӧрим ок чылап, Алтайдыҥ тууларында, эҥ ле туйук ла ыраак колхозто, јылкычы болгом, оноҥ Совет черӱде јӱргем...

Мениҥ бу куучынымда сананып тапкан јаҥыс та неме јок. Ончозы чын, јӱрӱмде шак ла андый болгон. Је геройлордыҥ аттары кезик арада кандый бир шылтактаҥ улам солынып калган. Бу да учуралда ондый: А. М. Горькийдиҥ адыла адалган Литература институдында Арсланбек деп атту-јолду студент болбогон. Оныҥ адын мен бойым сананып тапкам. Арсланбек деп атту студент болбогон болзо, айдарда Совет литературада шак ла мындый кылык-јаҥду поэт ле прозаик база јок.

Арсланбек меге нениҥ учун керектӱ?.. Бистиҥ институтта шак ла андый кокырчы, саҥ башка јӱрӱмдӱ ле кылыкту студенттер, олорло колбой јӱзӱн-башка каткымчылу учуралдар ас катап болгон эмес. Мен ондый каткымчылу ла кунукчалду керектерди јаҥыс Арслан-

бектиң сўр-кебери ажыра көргўзер ле айдар деп амададым. Айдарда, Арсланбек нөкөрим керегинде куучындар оноң ары көндўгип јат.

Өлөңниң ортозынаң Арсланбектиң ийне бедрегени керегинде куучын

Бу учурал мениң Арсланбек нөкөрим Литинститутка кирип алган кийнинде болгон. Бис, институтка јаңы ла кирген студенттер, Москваныҥ јуугында турган кандый да совхозко барып, јер ижиниң кўски тўжўмдерин јуужатан болгоныс. Шак ла бу шакпыртту кўндердиң бирўзинде, Арсланбек ойто ло Иван Николаевич Серегинниң кыбына кирип келген эмтир:

— Не болды, Арсланбек? — Иван Николаевич азыйгы ла төп јобош ўниле сураган.

— Нөкөр дректор, слер бойыгар јакшы билеригер, мениң совхозко барар аргам јок — деп, Арсланбек сол јаныңдагы агаш будына кекиген... — Айдарда, мени айлыма божодыгар?..

— Совхозко барып, студенттерге казан да азып берген болзоң, ол база јакшынак болуш болор — деп, Иван Николаевич бойыныҥ шўўлтезин айдып, ўредўге јаңы ла кирген студентти божотпоско сананган. Је мениҥ Арсланбек нөкөрим Иван Николаевичти бир јанынаҥ кемзиндирип, бир јанынаҥ кўлўмзирендирип ийген.

— Казан азарын азар эдим, нөкөр дректор — деп, Арсланбек совхозко барбаска турган шылтагын јөпсинген айасту баштаган. — Анар-гранаттыҥ ўренининеҥ согоно колып койгон салат та јазан билер кижи мен, сузма да деген салатты, каазыны, не ле јўзўн малдыҥ сандарын куйкалап, ылбырада кайнадып, «лик-лик» деп адалган студеньди де белетеерин билетен эдим. А мынаар плов, шашлык деген аш-курсактарды этсем, слердиҥ јаңы алган студенттеригер, нөкөр дректор, сабарлары јок јангылан келер. Мениҥ јазаган аш-курсакла кожо ўзе чайнап, јигилеп ийгенин тен сеспей де калар...

Арсланбектиҥ эдип билер ончо аш-курсакты Иван Николаевич учына јетире тоолотпой, оныҥ эрмегин ўзўп, мынайда сураган:

— Јаңы ла Москвага келеле, јанарга турганыҥныҥ шылтагы неде?

Арсланбек ректордың отурган элбек столдың јанына сыранғай ла шыкай базып, арай ла болзо Иван Николаевичтиң кулагына шымыранып ийердиң бери јанында мынайда шымыранган:

— Нөкөр дректор, түндү-түштү эмегенимди түженип јадым, — оноң ары «нөкөр дректор» оозын да ачкалакта, Арсланбек кемзиниш јогынаң кожуп ийген эмтир: — Үйим јокко узак јадып болбозым. Слер билереер бе, нөкөр дректор, Айшат кандый јаш, Айшат кандый јараш!

Бис Москваныҥ јуугындагы совхозтоҥ ойто једип келзебис, мениҥ Арсланбек нөкөрим јок. Айлынаҥ Москвага айланып келгелек...

Үредү башталган. Бир ай өткөн — Арсланбектеҥ суру да јок. Кышкы сессия јууктажып јүрерде, Арсланбек једип келди. Јаңыскан эмес, үйиле кожо. Сыранғай ла сөс уккур кызычакка түҥей келин. Арсланбектеҥ јөп јокко ары-бери чыкпас. Күнүҥ ле эртен тура ашкурсак кайнадар. Бис, Арсланбектиҥ нөкөрлөри, олордыҥ јаткан кыбында олорло кожо ажанып турар болдыбыс. Оноҥ институт. Үредү. Энгирде ойто ло Арсланбек ле Айшаттыҥ кыбында. Ойто ло лапшадаҥ эткен лагман деп курсак, Орто Азияныҥ эл-калыгы сүүген көк чай. Мындый ла улай-телей бир түҥей өткөн күндердиҥ бирүзинде Арсланбек айтты:

— Бүгүн Бастырасоюзный выставканы Айшатка барып көргүзек. Ол удабастаҥ јанар...

Мынайып кожо выставкага бардык. Амыраар күн болгон. Выставканыҥ јеринде эл-јонныҥ көби торт ло түндүк талага јуулган куштар... Чала соок ло туманду күн. Бис кайнап јаткан улустыҥ ортозында торт ло талайдыҥ чакпынына алдыргандый јүредис. Јаан да удабаган, көрөлик ле дезебис — Айшат јок. Мынаар бас, оноор бас — кайдаҥ табылат. Арсланбек ал-санаага түже берди:

— Бас капшай! — деп, мени јакарат. — Баштапкы катап Москвага келген кижиниҥ бажы айланып, асканы бу туру... Табар керек! Бедреер керек! Бис таппазабыс, ол общежитиени бойы таап болбос, нөкөрим, — Арсланбекле экү бедре ле бедре. Бастырасоюзный выставканыҥ јеринде төзөлгөн бастыра павильондордо бол, база катап айлан, — Айшаттыҥ кызыл сопокторы да, јобош кара көстөри де бистиҥ алдыска эбелип, јүректеристи

токынадып, jўстериске сўўнчининг одын камыспады. Арсланбектинг экп jаагын төмён тер jолдолып тўжет. Оны арчыбай да, сеспей де Арсланбек нөкөрим арыбери алырангдайт. Кўнчыгыштанг келген кийимдў лечырайлу кажы ла кижи jолыкса, оныг jеңинең нөкөрим тартып ла токтодып турат:

— Аксакал, слер Айшатты көрбөдигер бе?.. Апа, слер мениг Айшадымды кайда-кайда көрдигер эмеш пе? — Олордыг кажызы ла көстөрин кайкаганду jаанаткылап, ийиндерин кызынгылап, Арсланбекке кандый каруу jандырарын билбей тургулайт. Мынайып, та канча кире өй өткөнин сезип ле сананып турганыс jок. А мениг нөкөрим Арсланбек дезе арыыр-jобоорын чек ле ундып, сыңар да бутту болзо, базып ла jат, барып ла jат. Тен көрөргө карамду. Чырайында чымчымча да кокырдыг көлөткөзи билдирбейт. Эмди ле ыйлап ийгедий. Мениг де чыдал-кадалым чыгып, эки будым тыркыража берди.

— Арсланбек — деп, оныг jеңинең тарттым. Ол токтой тўшкен бойынча, «Не, Айшатты көрўп ийдиг бе? — деп сурады. — Кайда, кайда мениг кару Айшадым?..» — Jок, Арсланбек, мен сеге өскө шўўлте айдайын деп токтоттым.

— Нени, нени, капшай айт?!

— Бис экў байагы ла бойынча өлөңниг ортозынаг ийче бедреп турган улус эмтирис...

— Кандый ийне, кандый өлөң? — Алаатып калган Арсланбек айткан сөзимниг учурын оңдободы. — Бас, барак, мениг Айшадым кайда, кайда?..

— Арсланбек — деп, ары болуп jаткан нajымды ойто токтодорго келишти. — Москва канча да кирези jаан, канча да кирези көп улусту болзо, мында азарга кўч. Милиция да бар — jолды айдып ла jартап берер. Метро, троллейбус, автобус — мында кандый эп-аргалар jок, сананзаг, Арсланбек!

Укпады. Jаан алаканду оң колыла темиккен аайынча jаңып ийеле, ары-бери алырангдап, ойто ло ичкери аксаңгдады. Мен оныг коштойыла базып барадып, ого jартадым:

— Сениг Айшадыг тўкў ле качан общежитиеге jедип барала, биске лагман кайнадып, көк чайдаг азып, керек дезе, ачу да неме алып койгон болор.

— Мында тенек кижи jок — деди. — Бас, бедреш, Айшатты таппаганчаас, айлыска jанбазыс!

Мен ачына бердим:

— Андый болзо, мен јанып јадым, бойың бедре!

— А, не дединг?! — Нөкөрим меге улу кайкалду көрди. — Сенде кижи күүн јок эмтир. Сен — ийт! Сен — кара јүректү шайтан!..

Мен колымла јаңып ийеле, Арсланбек нөкөримди Бастырасоюзный выставканың јерине јаңыскандыра арттырып, Литинституттың общежитиезине једетен автобустың турлузын көстөп, кайа да көрбөй базып ийдим. Билерим: Арсланбек — ödүрим. Ол качан да аспас.

Общежитиеге келзем, Арсланбек нөкөримниң алтынаң баалу Айшады, чындап та, түкү ле не јерде једип келеле, кыбында амырап отурган эмтир. Көк чайын азып койгон, лагман деген ажының јараш јыды кыптың ичине толуп калган.

— А Арсланбек кайда?!. — Айшаттың јобош кара көстөринде кандый да түймеендү сурак тура берди.

— Слерди бедреп јат, Айшат-апа.

— Кожо не экелбегенигер?..

— Айдып бол јададым, болбогон. Айшадымды таппаганча, айлыма јанбайдым дийт.

— О, алак, ол аксак кижи ине! — деп, эмди Айшат күүн-санаамды кинчектеп баштады. — Кедели, эмди ле барып Арсланбекти табалы!..

Мен билерим, Арсланбек качан да аспас. Айдарда оныла не де болбос. Оның учун айттым:

— Айшат-апа, слер једип келеригерде, Арсланбектий эр кайда барат деп.

— Јок-јок, ол аксак кижи ине...

— Мен бүгүн сүрекей арыдым, Айшат-апа — дедим. — Эмеш отурып, амырап, ажанып алайын, оноң...

— Је-је — деп, Айшат капшай јөпсинди. — Ажанып алыгар, оноң барарыс — дейле, менинг алдыма эттү лагманын салып, бу ок тарый кызыл-чоокыр пиалага көк чайынаң уруп берди. Мен, суузап калган кижи, лагманга тийбей, тегерик айактың түкү ле түбиндеги чайды эки ле ууртайла, Айшатка айакты кайра бердим. Оноң база бир-эки айакты ичеле, чоокыр тарелкада чокчойто салган јараш буулу лагманды јип отурганчам, — ме, андый болбойтон беди! — терлеген-бурлаган — Арсланбек та кандый да јеткерге сүрдүрткен чилеп, кыпка кире конды.

— Айшат, Айшадым! — Ол эки колын ичкери ле

јайа салып, сол будының төңмөгине јаба таңган агажы полго табышту токылдап, көңкөрө јыгыла бергедий тургуза ла ичкери јүткиди.

— Ой, Арсланбек! — Оның ўйиниң кунукчал баскан көлөткөлў кара көстөринде ырыстың, сўўнчиниң, сўўштиң, база да кандый јажытту кўўнниң оңдоорго кўч отторы јалт эдип, отурган јеринең тур чыкты. Је мени эң ле тың кайкаткан неме — Арсланбек ўйиниң арык көксин кабыра кучактап, јаан бажын ары-бери јайкап, табышту ла кўңўреде ыйлап, ый ортодо айдынып, өксөп турганы: — Мен сени Москвага экелеле, јылыйтып салганым бу туру деп бодогом, Айшадым... Айшадым, мениң кару эжим, јолды канайып таптың? — Бу экў торт ло мениң барымды ундыгылап койгон ошкош. Арсланбек нөкөрим кандый да канду јууда сўрекей узак тартыжала, оның өрт-калабына тирў артып, бу јаңгы ла јанып келгендий. Анчада ла оның агаш будына көргөндө, мен, чындап та, шак ла андый айалгага учурап калган ошкожым. Арсланбек ыйын эмеш те токтотпой, оноң ары айдынып ла сурап турды:

— Айшадым, көөркийим, јолой јыгылбадың ба?.. Соокко тоңбодың ба?

— Јок, јок, Арсланбек, мениң сўўген баатырым — деп, бу ок өйдө Айшаттың ўни чыгып-чыкпай, изў шымыранат. Эки кызыл сопогының чоңчойлоры јерденг өрө көдўрилип, өбөгөнининг бекем ийиндерине сөөккилең колдорыла кадалып калган турды. — Мен тўкў байа келгем, Арсланбек. Сени сакыгам, коркыгам, санааркагам!.. Арсланбек, кару мениң баатырым, бу каргышту городко артпай, капшай ла, эртен ле эне чөлдөриске экў кожо јана берелик!

Арсланбектиң јаан јалбак алакандары Айшаттың катыма ла чичкечек сыртын эрке сыймап, база та нени де айдат...

Мен эпјоксынып, отурган јеримнең өрө туруп, ара-айынаң чыгала, бойымныг кыбыма јўрўп калдым. Је анча-мынча өй өткөлөктө, чек ле өскө кижи болуп кубулып... Јок, јок, чынынча айтса, озогы омок кебине кирип калган Арсланбек једе конды:

— Алтайлык! — деп кыйгырат. — Сен чын айтканг! Сен ойгор!.. А мен дезе азыйгы ла бойым аксак ла айдары јок тенек, Арсланбек! Је тўнгей ле сениң антыгарлу нажың, јектебе... Не отурың, тур, баралык! Барып

Айшаттың аскан чайын ичелик, лагманын јинйлик, кару нөкөрим, кайран алтайлык!

— Барбазым! — деп, мен јаза мойнодым.

— Не болгон, не мойножып јадың?! — Арсланбек кайкай берди.

— А байа мени не деп каргаган эдиң, ундып койдың ба?

— Чып ла чын, нөкөр, санаама не де кирбейт. Не деген эдим?..

Мен оның ўнин өткөнип, јўзимди чырчыйтып, чала ыйламзырап айттым:

— Сен — ийт!.. Сен кара јўректў шайтан!.. А эмди мен сеге ойто нөкөр... Јок, Арсланбек, барбазым!

— Тенегимди ташта, нөкөр, баралык!

...Арсланбек бойының кыбына кирип келген бойынча, Айшады јаар сўўнчилў көрўп, уур ла эттең ээгиле ого омок кекип, каткырып ийди:

— Айшат... Айшат, сен билериң бе, бўгўнги кўннең ала сен кем?.. Бу ла турган бистиң алтайлык нөкөристиң айтканыла болзо, сен ölöң ортозында јылыйала, ойто табылып келген коп-коо, чип-чичкечек ийне!.. Бат сен кем! Мынаң ары мен сени јаңыс ла коп-коо ийнечегим деп эркеледерим. Је база катап кандый да ölöңдөрдиң ортозында качан да јылыйтпазым, чертенип турум — дейле, ойто ло меге омок бурылып, јардыма најылык таптап, аш-курсакту столдың јаны јаар јединди.

Арсланбектиң бир кичинегеш сўмези ачылганы керегинде куучын

Бистиң Москвадагы баштапкы кыжыбыс карлап, салкындап туруп ödўп ле јат. Бу ок öйдö бис Москваның ўлўш ле ödўнги салкынду кыжын оронып алып, ўчинчи номерлў троллейбуска отурып, тўкў Добролюбовтың оромынаң кўнўң ле сайын Тверской бульварга келип јадыс. Эмди öйлöр öткön кийнинде, байла, агычегин айдып та ийзе, кем јок: баш ла бол, шак ол ўчинчи номерлў троллейбуска ўч акча төлöбöй, база көп лö катап тögўндейтен эдибис. Јок, јок, бу бистиң бўдерде тögўнчибистең эмес. Арга јокто канайдат, калак!.. Ўч акча Арсланбек нөкөрим ле меге ол öйлöрдö ўч јўс салковойло тўнгей билдирген.

Саң башка неме: кенетийин ле көрүп турар болзобыс, мениң Арсланбек нөкөримниң кереги та канайып та јарана түшкен. Күнүң ле эртен тура мени ле өскө дө нөкөрлөрин лагманла азырап турар болды. Сыраңай ла оның Айшады айлынаң айланып, акча-манадын алганча Москвага једе конуп келгендий.

— Акчаны кайдаң алып турганг, Арсланбек? — деп, бис ажанып отурала, јаңыс катап сураган эмезис. А ол чокым эрмек айтпай, каран-туйугынаң каткырып, «Ажаныгар, ажаныгар, уулчактарым!» — деп, чала тыңзынган кептү айдар. Амыраар күндерде бистиң Арсланбектиң јүзи кызарып калган, чала каланғы. Комыс дейтен беди, тутар дейтен беди, — кандый да инструмент алып, онула ойноп, ыраак јери керегинде кунукчылду ла сүүштү күүзин кожоңдоп отурар.

Бу Арсланбек акчаны кайдаң алып турган болотон? Бу мыныла кетежип көрзө кайткай не?.. Айса болзо таңма уурданып туру эмеш пе? Калак, кижиниң нөкөри онойып турала, түрменiң түбине түлүрей бергей.

— Арсланбек — деп, бир күн мен ого көстиң көскө айттым, — торолоп өлөйин, је эртенги күннең ала сениң лагманыңнаң јиишпезим. Мойноп јадым!

— А не болгон? — деп, нөкөрим сурады.

— Мениң айлымда үйим, уулчагым бар — дедим.

— Билерим, сен олор керегинде меге јаңыс катап айткан эмезиң — деп, Арсланбек айдат. — Уулчагың үч јашка барып јат. А үйиң дезе школдо воспитатель болот. Јалы ас, оның учун сеге болужып болбой јат.

— Арсланбек, мен сениле кожо түрмеге түжер күүним јок.

— Мени түрмелеерге турган деп сеге кем айтты, алтайлык?

— А сен уурданып јадың — деп, мен кара санаамды оның алдына ачып ийдим. — Оноң башка күнүң ле эртен тура лагман кайнадар, амыраар күндерде аракы ичер акчаны кайдаң алып јадың?

Арсланбек мыны угала, торт ло кыптың ичин торгылта каткырып ийди:

— Э-э-х, алтайлык, алтайлык! Тенек алтайлык — дейле, оноң ары чала тыңзынганду айдат. — Кандый ла ишти эдип билер керек, нөкөр. Иш эткен кижиниң эриндери качан да болзо, үстү јүрер деген кеп куучынды угуп јүрген бединг?..

— А сенің иштенип турганыңды кем көргөн? — дедим. — Сен јаңыс ла уурчы эмес, оның үстине төгүнчи кижи эмтиринг!..

Арсланбек ачына берди:

— Арсланбек сеге эмди уурчы боло берген үстине, төгүнчи болуп барды, а! — деп, көстөри оролорынаң арай чыга конбой тазырайыжып, мени согорго талайып јүреле, та канайып та токтой берди. Оноң кыптың ичиле ары-бери аксаңдап, агаш будыла ачымчылу токылдадып, учы јаар өкпөзи өчүп, эмеш токынап алала, ойто билер-билдирбес күлүмзиренип ийди. — Билип ал, пөкөрим, билип ал, алтайлык, уурчы кижи качан да акту күүнинең кокырлап ла кожоңдоп болбос. Уурчы ла поэттиң ортозында кандый да колбу болор јаң јок!

— Андый болзо, мениң Кудайым, сениң Аллагың, орустың Христозы учун меге айдып бер, күнүң сайын эртен тура лагман кайнадарга лапшаны сеге кем берип јат? — деп, мен өчөш сурадым.

— Кем јок, мен сеге эртен ле ончозын чокымдап бербезем, көрүп ал! — деп, ол база ла кызып чыкты. — Је јаңыс ла уйуктап јатпай, эртен тура беш сагатта мениле кожо тур. Јарайт па?..

— Јарайт, — мен јөпсиндим. — «Ол канайып чокымдагай не?.. Беш сагат эртен тура Арсланбек кайдаар мени апаргай не, нени көргүскей не? Јилбилү...»

Бойымның кыбыма келеле, Арсланбекле кожо челчелешкенимди ле ченешкенимди сананып јадала, шык ла уйуктап калтырым. Сананзам, тен тың ла узак өй өтпөгөндий, је бир ле оңдонып келзем, мениң јуурканымды кем де ача тартып, «Тур, шиңжүчи! — деп, јардак табыштанат. — Тур, јаргычы!»

Мен чочыганыма атпас эдип, орыныма отура түштим. Көрзөм, јанымда Арсланбек турды:

— Не болгон? — деп, уйкуга аңаатып калган үнле сурадым.

— Канайып не болгон?! — Ол мениң колымнаң ала койып, орыннаң түжүре тартты. — Кече не деп јөптөшкөн эдис, ундып койдың ба?.. Тур, уурданып бараак! — деп, ол каткырып, мениң јелбер чачту бажымды ойногон айас, јулкуй салды.

Чала-была јунунып ла кийинип, общежитиеден Арсланбекле кожо бүрүңкүй таңда тышкары чыктыс. Бисти тышкары Москваның соок, бозом ло чыкту кыжы

уткыды. Арсланбек меге кандый да эрмек айтпай, ичкери базарда (менде öскö арга бар эмес канайдайын база), оныҥ кийнинеҥ болдым: «Эмди не ле болбогой. Арсланбек нököрим мени кайдаар ла апарбагай» — деп, јилбиркеп ле шыралап бараттым. Јаан да узак баспадыс. Бистиҥ общежитиениҥ бу ла коштойында, Ставелининҥ оромында, аш-курсак садатан магазин бар. Бис ого кажы ла кўн кирип јадыс. Керек дезе оныҥ садучыларыныҥ бир кезигиниҥ ады-јолын да билерис. Арсланбек магазинди эбире базып, кийин јанындагы эжигиниҥ јанына токтой тўжўп, кандый да јажытту ла аалга ўнле шымыранды:

— Бир де кыймык этпей, ары-бери ајыктап тур — деди. — Тууларда öскöн эр болзоҥ, шўлўзиндий курч köстў бол — деп, ол мени там коркыдат.

— Лагман кайнадатан лапшаны, эттн мен шак ла мынаҥ алып јадым.

Мен бастыра бойым тыркырап ла изип, бажымныҥ тўктери бöркимди öткўре öзö берди ошкош. Ары болорго јатсам, ол ийделў колыла оҥ колымныҥ чичкечек карызынаҥ бойыныҥ айдары јок бек «табаштарыла» кап ла ала койды:

— Келген болзоҥ, чакпыга тўшкениҥ бу! — деп, бир де кокырлабай, экинчи колыла эжикти табышту јудруктай берди. Бу ла тарый эжик ачылып, кандый да кара халатту кижи бистн көрўп ийеле, «А-а, бистиҥ уздот-мастер Арсланбек келген туру не!» — деп, табышту ўнденди. — А бу кем сениле кожо?»

— Калык-јонноҥ чыгартулу контролер — деп, Арсланбек айдала, мени једингенче магазинниҥ бозогозын алтай басты.

— Бўгўн сени, Арсланбек-уздот, бўткўл бука сакып јат — деп, байагы ла кара халатту эр кижи каткырды. Оноҥ мен јаар кылчас эдип көрўп, — эт чабыш јанынаҥ ўренчиктў келдиҥ бе? — деп сурады.

— Кандый ўренчик! — деп, Арсланбек темиккени аайынча оҥ колыныҥ јаан алаканыла мен јаар јеҥўлў јаҥып ийди. — Калык-јонноҥ, јартан айтса, мениле кожо Литинститутта ўренгилеп турган јиит бичиничилерденҥ чыгартулу контролер-шиҥжўчи — дейле, оноҥ ары јартады. — Мениҥ лагманымды кўн сайын јигилеп, јигилеп алала, учында келип меге серенгендер: уурданып турган болор дежет. Бу слердиҥ алдыгарда Туулу

Алтайдаң келген поэт, мениң антыгарлу најым болор. Бот, канайып «уурданып» турганымды көргүзерге оны албан-күчле алып келдим... Магазиннің эжигине једип келген бойынча, кайра болуп, качарга сананбай кайтты, коркынчак койоногым.

— Эмди меге јарт — деп, «Кара-Халат» москвичтердиң азыйдаң бери темиккен јымжак үниле айдала, база катап мен јаар, оноң ойто Арсланбек јаар бурылып, табышту каткырды. — Көргүс, көргүс, уздот-Арсланбек, серенчиктерге үредү болзын.

Бу өйдө мениң нөкөрим Арсланбек эт чабар эдип јазаган јоон ло тегерик болчоктың үстине буканың је ле деген будын тал-туура салып, јарым ай ошкош јаан малтала оны кандый да эптү, керек дезе јараштыра туурай берди. Чабыжының чикези де, эки колының ийделүзи де сүрекей! Анча-мынча өй өтпөгөн — буканың буды ооктолгон, оноң экинчи буды, канча үйелү ле ката сөөктү мойны, — јаңыс сөслө айткажын, саат-маат болбогон. Арсланбек бойының керегин ойногон кептү эдип чачты.

Өй кайда да јети часка барып јат. Бис магазиннің эт салып турган соок складынаң чыгар алдыста, байагы эжик ачкан «Кара-Халат» Арсланбекке бир килограмм кирези чоң эт ороп берди.

— Рахмат, Иван Михайлович, быйан болзын! — деп, нөкөрим кара халатту кижиге айдала, мени јаңы ла эске алынган чылап, каткырып ийди. — Көрдиң бе, досум-алтайлык, сениң нөкөриң канайып «уурданып» турган эмтир?.. Уурданып база билер керек!.. Јакшы болзын, Иван Михайлович. Је баралык, контролер, барып лагман кайнадаак!

Тышкары чыгып келеле, эртен туранын ару кейин бастыра көксиле тынып, Арсланбек та нениң де учун менең база катап сурады:

— Эмди көрүп алдың ба, сениң нөкөриң, Арсланбек, «Ак алтынду ороонның» поэди ле оның Москвадагы элчизи кандый «уурчы» эмтир, а?

Меге өскө айдар неме јок болгон учун, арга таппай, оның ок шүүлтезинле коруланарга келишкен:

— Јаманымды ташта, кайран нөкөрим Арсланбек! — дедим. — Уурчы кижи акту күүнинең кокырлап та, кожоңдоп то, поэт те болуп албас, сен чын айткаң.

Арсланбек јалбак алаканыла мениң јардыма тажып,

jаркырада каткырып, — «Ой, алтайлык, мениң пөкөрим, сен база сүмелӱ ле кулугур эмтириң! — дейт. — Jок, jок, сен чындык поэт эмес болзоң, мени уурыга да тутпас эдиң — дейле, там сӱӱнип, там тыңыда каткырат. — Барып лагман кайнадаак, нөкөрлөристи азыраак, бойыс ажанаак. Лагман jогынаң, досум-алтайлык, билип ал, поэт болорго база кӱч!..»

Арсланбектиң баштапкы катап таксиге отурганы керегинде куучын

Арсланбекке кыйалтазы jогынаң бӱгӱн эртен тура институтка барар керек. Ол орус тилдиң грамматиказы jанынаң экзамен табыштырары керегинде кече ӱредӱчи Нина Илларионовнала эрмектежип койгон.

Нина Илларионовна, Арсланбектиң ӱредӱчизи, андый төп, jобош ӱндӱ ле jымжак кылык-jаңду келин. Мениң наjымды орус тилге ӱредип алары учун онула кожо көп иштеп, керек дезе, уроктың кийнинде ого jӱзӱн-башка солун произведениелерди бойы кычырып ла ого до кычыртып jат. Кычырыш — тилге ле чын бичиирине ӱренетен төс аргалардың бирӱзи болгоны керегинде Нина Илларионовна Арсланбекке jаңыс катап айткан ла jакыган эмес.

Нина Илларионовна эмди институтка ту ла качан jедип келгени быжу. А Арсланбек, бӱгӱн экзамен тудатан кижи, та канайып та уйуктап калган. Ӱредӱчи оны сакып-сакып чөкөйлө, jана да берзе табы. Jок, канайып та болзо, капшай jедер керек. Экзаменди, jөптөшкөни аайынча, бӱгӱн табыштырбаза, көксине ле мойнына база бир уур-jӱк болуп jадып алар. Оның учун меңдебес арга jок.

Арсланбекте сок ло jаңыс салковой акча бар. Ол бӱгӱн оны карамдабай, институтка jетире таксилӱ барар. Такси Добролюбовтың оромынаң Тверской бульварга jетире ол өйлөрдө jӱк ле сегизен jети акча турган. Мыны ол кожо ӱренип турган наjыларынаң jаңыс катап уккан эмес. Jе бойы качан да таксиге отурбайтан. Оның ордына тойо ажанып jӱрбей...

Арсланбек таксиге отурарын сӱӱйтен нөкөрлөрин шоодып, кезикте кокырлайтан:

— Эштек таксиденг тӱрген jӱрӱп jат, досторым... Меге Москваның оромдорыла эштектӱ jӱрер jӧп бере-

тен болзо, мен бойымның кара эштегимди бери экелип алар эдим.

Је бўгўн ол Москвала баштапкы катап таксилў барып јат:

— Экзамен табыштырарга соңдоп јадым, досум-друг, канатту таксиңди капшайлат!

Ол кўн та не болгон болбогой, Арсланбектиң отурып алган таксизиңе јолой көп катап токтой тўжерге келижет. Не дезе, алдында јык ла толо машиналар јолды туй бөктөгилеп алган. Қанайып та кыйып ӧдӧр арга јок. Анчада ла Савеловский вокзалдың јаныңдагы айрытейри јолдордың белтириңе једип келеле, тапту узак турарга келиштн. Таксометрдиң акча тоолоп кажы ла черткени Арсланбектиң јўрегиңе ле чыткыдына тыңытту согуп тургандый билдирет. Арсланбек меңдегениңе ле маңзаарганына терлеп, колплатогыла јаан маңдайын улам сайын арчып, бирде шоферго, бирде јолго көрөт. А таксометрдиң шалт эткен табыжыла кожо торт ло тыртас эдип, ӧрӧ көдўрилип чыгала, арга јокто ойто отура тўжет. Эмди оны Нина Илларионовнаның сакыбай сала берери санааркадып турган эмес, карманында акча јогы кинчектейт. Қенетийин ол шоферды кайкадып, саң башка сурак берди:

— Досум-друг, слер бу јажаарга јетире эштекке минип јўргенигер бе? — Буурыл чачту јажы јаандай берген шофер ого бойыныҥ ару ла төп чырайыла кайкаганду ајарып, учында айтты. — Мен одус јылга јуук бу ла Москваныҥ бойында таксист болуп јадым. Айдарда...

— Айдарда, эштекле јорыктабаганыгар јарт — деп, Арсланбек оны озолоп нйди. — Андый болзо, досум-друг, бери уккар: слердиң машинагардаң менииң айлымдагы кара эштек капшай јўрўп јат.

— Јолы јок ылгый кумакта, чындап та, капшай барар болор — деп, таксист бир де кўлўмји јогынаң јӧпсиңди. — Мен эштекти јаңыс ла кинолордоң көргӧм.

— Эх, — Арсланбек јўзин чырчыйтты. — Менииң бир будым агаш эмес болгон болзо — деп, ол колыныҥ сабарларыла буттарына чокыйт, — јойу јўгўрген болзом, Тверской бульварга тўкў ле не јерде једип калар эдим.

— Алдырба-ас — деп, бойыныҥ апарып јаткан кижизин шофер токынадат, — тўҥей ле ӧйинде једеригер. Слерге канча сагатта анда болор керек. Он?.. Он сагат-

та слер сыранғай ла институттың эжигинде једе конгон турарыгар.

Бу өйдө такси тап эдип ичкери болды. Арсланбек дезе јүрегиле, бастыра күүниле таксини озолоп, көстөрин јолдоң албай, јоон көксиле ичкери эңкейип, талбынып, јерден эмди ле кödүрилип учарга турган кандый да куш кеберлү отурды. А таксометрдиң качаланғду табыжы шалт ла шалт, шалт ла шалт...

Пушкинниң тепсеңине, «Россия» кинотеатрдың јанына, једип ле келерде, таксометр база катап шалт эдип, туй ла бир салковойды көргүзип ийди. Шак ла бу өйдө Арсланбек кыйгырып ийгенин бойы да билбей калды:

— Тур-стой, досум!

Шофер чочыганына арай ла маң бажында тормозты токтодо баспады. Је ол, чындап та, ченемели јаан шофер болгон учун, кандый да бир элеске алаңзып јүреле, агын суу чылап, алдында ла кийнинде машиналар чубашкан көнү јолло ичкери, «Россия» кинотеатрдың арказының алдына кире конуп, Тверской бульварга чыгар оромның оң јаны јаар бурылып, светофордың кызыл одын көрүп ийеле, токтой түшкен öскö машиналардың ортозына тура түжүп, кату, је ол ок төп üниле сурады:

— Слер мени, бу Москвада одус јыл шофер болгон карган кижини, арай ла болзо, авария-јеткерге сугуп салбадыгар. Не болгон?

Арсланбекте артык арга јок учун, керекти агынча айдарга келишкен:

— Менде, досум-друг, бир ле сом — дейле, байагы ла бойынча терлү колыла üлтüреде уужап койгон јаңгыс салковойын шоферго сунды. — Мен мынаң ары јойу барарым, — ол эжикти ачарга јадарда, карган шофер оның оң колынаң ала койып, чыгарбады: — Отурыгар! Мында чыгарга јарабас.

— А менде бу ла — деп, Арсланбек ойто ло уужалып калган салковойына көргүзет.

Машиналар ойто ло ичкери болгылап, Горькийдиң элбек оромын кечкилеп, Тверской бульварды төмөн шуңуттылар... Саат-маат болбоды — Арсланбектиң таксизи темир каалганы чебер öдүп, Литинститyттың сыранғай ла эжигине тал-туура токтой түшти.

— Бот слердиң институт, өй он минут јогынаң он сагат — деп, шофер күлүмзиренип, та нениң де учун бөрүгин маңдайына түжүре ийде салып, сол колыла буурыл чачту јиткезин тырманып, Арсланбекке күрертим көстөриле килегендү көрүп, јалакай күлүмзиренди.

— Мегер — деп, Арсланбек байагы ла уужалып калган јаңыс салковой акчазын берерде, шофер там јаандада күлүмзиренип, — ол слердиң бойоорго керек болор — деди. — Је, экзаменди јакшы табыштырыгар...

— А акча... — Арсланбек эпјоксынды.

— Бистиң Москва јаан деремне эмей — деп, шофер каткырды. — Слер мында үренип турганчагар, бис түңгей ле туштажарыбыс. Ол туште слер атту-чуулу поэт болуп калзагар, меге артыгынча төлөп береригер.

— Досум-друг! — деп, Арсланбек кыйгырып ийген бойынча, кенете шофердың јоон мойнын кабыра алып, јаагынаң окшоп ийди. — Досум-друг, меге айылдап кел, мен сеге эштек сыйлап берерим!..

Шофер машиназын тескерледип бурыйла, институттың јаан темир каалгазынаң чыгып барганча, Арсланбек оны көрүп, бир канча өйгө тура калды.

Мының кийнинде Литинститутта үренген јылдардың туркунына Арсланбек Москваның оромдорыла таксиле јаңыс катап јорыктабаганы јарт. Оның отурган таксизиле мен де көп катап кожо јүргем. Ол једер јерине једип келеле, шоферго акчаны таксометрдиң чотогонынаң кыйалтазы јогынаң көп төлөргө кичеенетен. Шофер ого артыгын кайра јандырза, кыйалтазы јогынаң мынайда айдар:

— Јалакайда баа јок, досум-друг. Јалакайды јаңыс јалакайла төлөп јат.

Ол, байла, Москваның бастыра ла таксисттерин оны баштапкы катап институтка тегин јетирген буурыл чачту карган шоферго та нениң де учун түңгей көрөтөн ошкош...

Арсланбек он тогузынчы чактың орус литературазы јанынаң экзамен табыштырганы керегинде куучын

Экзамендердиң сыранай ла изү өйи. Бис он тогузынчы чактың орус литературазы јанынаң экзамен

табыштырарга белетенип турганыс. А он тогузынчы чактың орус литературазын биске айдары јок јаан тоомјылу, бу ок өйдө студенттерге кыйыжы јоктон сүрекей јаан некелтелү профессор кычырып јат. Ого бастыра студенттер түңей — кемди де аңылап сүүбес, кемге де кара сананып, кыјыраңтыбас. Билер болзоң, јакшы темдек аларың, билбес болзоң, не келгең — бар, үрен, шиңде. Бу ла — өскө эрмек јок. Профессор П. бастыра студенттердиң јүректерин калажыраткан. Бойыныңг предмедин студенттер тереңг билзин деп некелте эткенинеңг улам, бир ле кижиденг бойыныңг кычырган лекциязы аайынча, түкү сегис-тогус катап экзамен алып турганын кайкабас неме бе?!.

Арсланбекти чек кычырбай турган ла кычырарын сүүбес студент деп айткан болзобыс, — ол төгүн болор эди. Ол кычырып јат, је сүрекей араай. Кезик студенттер, јаскы көк отогон койлор чылап, тен бичикти ээчий бичикти јудуп, јин барадар ине. Арсланбекте андый арга јок. Не дезе, элденг ле озо, ол орус тилди јакшы билбес. Шак бу шылтактаңг улам кандый бир абзацтыңг шүүлтезин чокым оңдоп аларга — оны канча-канча катап кычырып оңдоп болбой салала, нөкөрлөрине келип јат:

— Бу мында не керегинде айдылып јат, јартап берзең? — Нөкөрлөри ого бойлорыныңг билгенинче јартагылап берер. Је ого түңей ле уур. Көп сөстөр ого јарт эмес:

— Эполет дегени ол не, нөкөр?

Орус нөкөри ого бойыныңг оңдогоны аайынча чокымдап јат:

— Эполет — ол каан јаңы тужында офицерлердиң байрам күнде тагынатан погондоры...

— А извозчик дегени не? — Арсланбек билерге јат. Оныңг да учун јаантайын соныркап ла сурап турганы ол. Мындый айалгаларда ого бистиң, национальный республикалардаңг ла областьтардаңг келгендердиң, јаан болуш јетирер аргабыс јок. Бойлорыс та Арсланбектеңг ырап барбаганыс. Айдарда, Арсланбек экзамендердиң алдында ла экзамендердиң өйинде бисти ундып та койып турганы јолду. Оныңг өйи көп лө сабада эмди орус студенттердиң кыбында ödүп јат.

— Извозчик, Арсланбек, ол кучер.

— А кучер дегени андый болзо не? — Шак ла мынайып јүргенче, оныңг өйлөри ле күндери ödöт.

Бүгүн он тогузынчы чактың орус литературазынаң экзамен табыштыратан күн. Арсланбек сол јанындагы агаш будын арайдаң ла көдүрип, Тверской бульвардагы јирме беш номерлү туранын экинчи кадына чыгып келди. Јалбак маңдайында терлер суркурайт. Эттең чырайы азыйдагызынаң чик ле јок башка: арыганына эки јаагының эттери шелкейижип, кандый да сарызымак болуп калган. Уйкузы јетпегенинең улам эки көзинде кызыл кан тартылган чийүлер көрүнет. Арсланбек чала соңдоп јүрүп келген учун, эжикте турган студенттерге айдат:

— Јыгылза да — бийик кайа бажынаң јыгылбай, мени божоткылагар, нөкөрлөр — деп, келген ле бойынча тынаастайт. — Сакып болбозым! Јүрегим эмди ле јарыла берер эмезе оозымнаң куш болуп учуп чыгала, Орто Азияны көстөп, Айшатка јана берер.

Студенттер сыр каткыда:

— Өлөргө јат, је түңей ле кокырлап јат.

— Кокырым учун улус меге јеримде кой до сой бер јат.

— Кир-кир, Арсланбек.

Кирип барза, профессор П.-ның столының сол келтегейинде јаан күреңг портфель турды, алдында дезе, јайып алган газединиң үстинде, бир шил кефир, коштойында јарымдай јип койгон апагаш булочка јатты.

— Эжикте не тура түштигер, јинт кижи, — профессор билбиңгдеде чайнанып, тас бажын чала јантыйтып, шил көстөри ажыра Арсланбекке көрди. — Өдигер, јинт кижи, келип билет алып, белетенигер.

Профессор П.—саң башка кижи. Экзамендер аларга келзе, та нениң де учун азык-түлүктү келер. Ол ло ак булочказын билбиңгдеде чайнанып, кийнинең ары кефирин ичип, студенттерди ченеп, бойының теориязы аайынча јүзүн ле башка суралтар берип отурар. Айса болзо, ол кардынаң оору кижи?.. Је ондый да болзо, байа түниле оңду уйуктабай, бичиктер кычырып, сананып, шыралаган, эртең тура тойо курсак та јибей, экзамендер табыштырарга келген Арсланбекке ле өскө дө студенттерге бу ла алдында табылу ажанып отурган кижиге көрөргө јеңгил бе?

Шак ла бу профессордың экзамендер алып отурып ажанатаны керегинде студенттердиң ортодо јүзүн ле базын кокыр куучындар јүретен... Бир катап профес-

сор П. база ла ак булочказынаӈ сындырып, ол ок кефирин ичип, кандый да студенттеӈ экзамен алып јаткан. Та неденӈ де улам кайа көрөлө, ойто бери көрзө, алдындагы ак булочказы јок, а шили дезе, — куру. Аштап калган студент чыдажып болбой салала, чӱрче ле аразында јип ле ичип ийген. Профессордыӈ шил көстөри јалтыражып, студентине суракту көргөн. А студент кафедраныӈ толыгы јаар ус сабарын уулаган:

— Чычкан, узу-ун куйрукту чычкан слердиӈ ак булочкагарды јаӈы ла, мен көрӱп отурганчам, ал баады, профессор, — ол дезе студенттиӈ сӧзин чын угуп, отурган јеринеӈ араай турала, кафедраныӈ толыгына келип, полдо јыртык бар ба деп шиӈдеген дежер. Бу та чын, та тӧгӱн... А база бир учуралда профессор П. тоӈырак бычакла јукачактаӈ кезип, јаан кызыл алама јип отурган болуптыр. Кандый да студент көрбӧс аразында ала койгон бойынча профессордыӈ аламазыныӈ келтейинеӈ карс этире тиштеп алган.

— Бу не? — деп, профессор П. јемтийте тиштеп койгон аламазына көргӱскен. Студентте каруу берер арга јок. Оозында алама. Не болзо, ол болзын дейле, тиштеп алган аламазын табылу чайнап отурарда, профессор ого көрӱп, чала чӧйбӧк лӧ тас бажын ары-бери јайкап, кажы ла чайнаганы сайын мынайда айткан дежет:

— Ай, красавчик-јаражай, тиштери кандый, тиштери кандый, тен койон, ай, красавчик-јаражай!.. — Мынайып кайкап отурганча, студент аламазын јип божоткон. — Је карууны берип баштагар?.. Слерде кандый сурак эди?..

— Иван Сергеевич Тургеневтиӈ «Адалары ла балдары»...

— Сӱрекей јакшы!.. Сакып отурым...

— Нӧкӧр профессор, мен слердиӈ учун стипендия албай јадым. Оноӈ улам канча кӱнге ажанбагам. Аштап јадым.

Профессор кайкап, оноӈ удура сураган:

— Мында мениӈ кандый буруум бар?..

— Слер ӧткӧн семестрде меге зачет тургуспаганыгар. Мен ол зачет учун слерге эмдиге јетире тӧлӱлӱ. Бу экзаменди слер менеӈ база албазагар, мен, байла, торолоп ӧлӧр болорым, профессор...

— Кайда слердиӈ темдектер тургузатан зачетка-бичигеер? — деп, профессор сураган. Студент алып бер-

ген. Алып берерде, шак ол өткөн семестр учун зачедын тургузала, эмди табыштыратан экзаменин сурабай, база темдек тургузып берерде, омок студент тур чыккан бойынча профессордыҥ чөйбөк бажын кучактай алып, јаагынаҥ окшоп, тарый-тарый мынайда айткан дежет:

— «Адалары ла балдары», «Адалары ла балдары»... Быйан болзын, Иван Сергеевич Тургеневке!.. Быйан слерге, профессор-ада! — Мындый керек болгон до, болбогон до болзын, је удап калган. А эмди бистиҥ Арсланбек нөкөрибис экзаменди канайып табыштыргай не?..

Арсланбек профессордыҥ алдына келип отурды.

— Слерденҥ мен нени сурап угар учурлу? — деп, профессор чөйбөк бажын өҥдөйтип, тили кызаҥдап, эки јамакайын јаланып, шил көстөри өткүре Арсланбекке көрди. Оноҥ студенттиҥ биледин алып, бажын ойто ло түзеде тутты. — Је баштагар, бойыныҥ атту-чуулу «Шинель» деп повезин Николай Васильевич Гоголь качан бичип баштаган, качан божоткон, ондо кандый сурактар көдүрген?..

— Николай Васильевич Гоголь — улу орус бичиичи — деп, Арсланбек бойыныҥ каруузын баштаарда, профессор онын эрмегин тургуза ла үзе согуп ийди:

— Онызы чын, Гоголь улу бичиичи... А качан, неденҥ улам бичиичи «Шинельди» бичип баштаган?..

— 1839 јылдаҥ ала бичип баштаган...

— Чын... А бойыныҥ бу произведениезинде Николай Васильевич нени айдарга амадаган?..

Арсланбек ныкчап, јалбак маҥдайыныҥ терин колплатокло арчып, нени айдарын билбей, көҥкөрө көрди.

— Мен слерди сакып отурым, јиит кижи — деп, профессор Арсланбектеҥ көзин албай, бу ок өйдө сол колыла коштойында турган кефирлү шилин алып, бажын каҥкайтып, бир эмеш ууртап алды. — Повестьтиҥ геройы кем, кандый сословиеде чыккан кижи?...

— Акакий Акакиевич — дейле, Арсланбек профессор јаар көрди, — Акакий Акакиевич јокту крестьян биледе чыккан...

— Не деп айттыгар, јиит кижи?! — дейле, профессордыҥ шил көстөри Арсланбекти шибегейлеп, бастыра бойы оныҥ үстине, бүткүл туу чылап, эҥчейип келди. Оноҥ ойто отура түжүп, тас бажын апагаш платокло јыжып, уур тынат. — «Јокту крестьян кижи...» Мыны кайдаҥ таптыгар?.. А слер Николай Васильевич Гоголь-

дыҥ бу улу произведениезин кычырганыгар ба?.. Ол керегинде Герцен, Анненков, Чернышевский нени айтканын билереер бе, јиит кижи?..

— Кычыргам, профессор, кычыргам...

— Андый болзо, айдып беригер, кем, кандый кижи керегинде Гоголь бичип јат?

— Акакий Акакиевич деп чиновник јуртаган...

— Слер чын јолдо... Је Акакий Акакиевич кандый чиновник болгон?.. Чиновниктердиҥ сословиезин ле айалгазы Россияда башка-башка болгон ине.

Арсланбек профессор П.-ныҥ айдып турган «сословиезине» ајару этпей, студент нӧкӧрлӧрине јартадып алганы аайынча, каруузын оноҥ ары улалтар деп сананды:

— Акакий Акакиевич бастыра ла јӱрӱминде јаҥы шинель кӧктӧдип кийерге амадаган...

— Онызы база чын, јиит кижи... Је Акакий Акакиевичтиҥ јӱрӱми Гогольды нениҥ учун соныркаткан, бойыныҥ геройыныҥ кебери ажыра каапныҥ Россиязыныҥ кандый тутагын бичиичи коскорорго сананган?..

Арсланбек там булгалып, јӱӱле берген чилеп, кӧзин чиҥбей, профессорго кӧрӧт. Бойыныҥ ӧйинде профессор чӧйбӧк лӧ јааи бажын ары-бери јайкап, ойто ло уур тынат:

— Је ондый болзо, меге мындый неме айдып беригер: нениҥ учун Николай Васильевич Гоголь бойыныҥ геройын Акакий деп адаган?.. Мыны да билбейтен эмтиригер ине! — деп, профессор кайкап, ойто ло уур бажын јайкады. — Литературный институттыҥ студенти мындый немеге ајарыҥкай болор учурлу... Акакий — грек тилдиҥ сӧзлигинеҥ алынган ат болор, јиит кижи — деп, профессор јартайт. — Мен ол керегинде лекциямда айткам. Акакий дегенин грек тилдеҥ кӧчӱрзе, ачынбас, незлобивый дегени болор, јиит кижи, ундыбагар... Эмди оноҥ ары айдыгар, јиит кижи, Гоголь бойыныҥ геройыныҥ јӱрӱми ажыра Россияныҥ общественно-политический јӱрӱмининҥ кандый социальный једикпестерин кезем сӧгӧргӧ амадаган?..

Арсланбекте ӱн де јок. Профессор П. бир эмеш сакып, јанындагы турган кефиринеҥ база катап ууртап ийеле, уур тынып, алдында отурган студентти уйалтар деп сананды ошкош:

— Слер, јиит кижи, Литература институдына ӱренип тура, Гогольды, улу Гогольды билбей јадыгар, ай-ай-ай... кандый уйат!

Арсланбек база ла унчукпады.

— Слер, јиит кижи, Николай Васильевич Гогольдың бастыра творчествозын кычырбагайыгар, тоң калды оның атту-чуулу «Шинель» деп повезин кычырган болзогор...

Шак ла бу өйдө Арсланбек чыдажып болбой салала, јаан бажын булгай согуп, өрө көдӱреле, профессор П.-га удура көрӱп, сакыбаган јанынаң күлӱмзиренип ийди.

— Айла күлӱмзиренип јат! Не күлӱмзиренип отырыгар, јиит кижи? — деп, профессор кайкады. — Күлӱмзиренбей, ыйлаар керек, јиит кижи!..

Арсланбек там јаркынду күлӱмзиренип ийеле, кенете профессорго айтты:

— Нөкөр профессор, а слерге сурак берерге јараар ба?..

— Кандый сурак?!. Је јаңыс ла мениң алдыма оной-ып каткырбагар, јиит кижи — деп, јөпсингендӱ тымый тӱшти. — Кандый сурак? Сурагар, сакып отурым...

— А слер, нөкөр профессор, мениң бу јууктарда орус тилге көчӱрилип, «Советский писатель» издательстводо чыккан романымды кычырдыгар ба?

Профессор П.-ның бажына кенете кем де согуп ийген чилеп, сертес эдип, алдында отурган студентине кайкаганду көрди.

— Кандый роман?..

— Нөкөр профессор, бу јуукта мениң «Бир колхозто» деп романымды орус тилле «Советский писатель» издательство чыгарган, кычырбаган тураар не?..

— Јок, јиит кижи, агынча айтса, кычырбадым... Ончозын кычырар өй јок.

— А меге артык өйди кем айрып ла сыйлап берген? — деп, Арсланбек күлӱмзиренет. — Ай-ай-ай, нөкөр профессор...

Арсланбектиң «Бир колхозто» деп романы бу ла јуукта орус тилге көчӱрилип, ак-јарыкка кепке базылып чыкканы чын болгон... Шак ла анайып, «Бир колхозто» деп адалган...

Менің кару нөкөрим Арсланбектің мени кыйнаганы керегинде куучын

Экзамендер Арсланбек нөкөримниң эригерин билбес кокырын эмештең де болзо, өчүре базып турган ошкош. Ол курстаң курска көчкөни сайын табынча кандый да өскө кижи болуп, кылык-јаңы эмештең кубулып баады. Анчада ла экзамендердиң өйинде орынынаң түшпес. Јанына отургыш тургузып алып, эртенсоңзын табыштыратан предмет аайынча учебниктер ле ого керектү бичиктерди оның үстине чогуп, түндү-түштү кычырып јадар. Кезик арада — кыјыраң. Бодоп ло туткуланып турар. Ол эмезе оның кыбына кирип келзең, сакыбаган јанынаң кижиге саң ла башка сурактар берер. Бир катап мен оның кыбына кирип келеримде, јаан бажы өңдөс эдип, колындагы бичигин јанындагы отургышта чогулган бичиктердиң үстине салып, каткырып ийди:

— Јазап сананып көргөндө, бу литературада саң башка неме болуп туратан эмтир.

— Не боло берди, Арсланбек-досум?..

— Эмдиги өйдиң совет литературазының экзамендерине белетенип, мен поэт Николай Тихоновтың үлгерлерин ле балладаларын кычырып јадым.

— Тың поэт, чын ба, Арсланбек? — деп, удура сурадым.

— Николай Тихонов — јаан поэт,—деп јөпсинди.— Је мен оның балладаларын кычырып јадала, бир саң башка сурак бойыма тургузала, оның учына чыгып болбой јадым. Айса, сен аайлажып береринг? «Бу улустаң каду эткен кижи, телекейде кадудаң бек неме табылбас эди!» — деп, Тихонов бичип јат. А ондор јылдарга улай оның бу јолдыктарын мактабаган критик-сөгүшчи Совет литературада, байла, јок болор.

— Тың айдылган! — дейле, мен Николай Тихоновтың јарлу балладазының јолдыктарын орустап кычырдым: «Гвозди бы делать из этих людей, крепче бы не было в мире гвоздей...» Тың, сүрекей тың айдылган!..

— Тыңы тың ла — деп, Арсланбек јөпсинип, бажын кайкаганду јайкап, оң колының беш сабарыла семтек чачын кайра тарайт. — Айса, мен чек тенек болорым ба, а?.. Бастыра улус бу јолдыктарды кайкажып ла

мактагылап јат, а мен дезе оныҥ учурын чек ле оҥдобой јадым. Оҥдобой до эмес — деп тўзединеле, — А! — деп, та неге де кыјыраҥтып, ол ло бир темиккени аайынча оҥ колыныҥ јаан алаканыла јаҥып ийди. — Јартын айдар болзо, меге бу јолдыктардыҥ шўўлтези јарабай јат.

Мен кайкай бердим.

— «Бу улустаҥ каду эткен кижи, телекейде кадуданҥ бек неме табылбас эди» — деп, ол јанындагы бичиктн алала, Николай Тихоновтыҥ јарлу јолдыктарын база катап кычырды. — Јок, јарабай јат! Јарт эмес...

— Нези јарт эмес, Арсланбек?..

— Сеге ончозы јарт болзо, эмди айдып бер: каду баалу ба, айса улус, кижи баалу ба?.. Улустаҥ кадуларды не эдетен?!. Мен бодозом, аргалу болзо, анчада ла канду ла казыр јуунныҥ ёйинде кадулардаҥ улус эдер керек!.. Сен нени айдарыҥ?..

Чынынча айдар болзо, оныҥ бу ачылтазына мен ол туштa аҥылу каруу берип болбогом. Ого каруу берерге меге эмди де кўч...

Эмдиги совет литератураныҥ экзамендеринe белетенип турала, Арсланбек мени база катап туйуктады. Оныҥ база бир сурагы ла шўўлтези Владимир Маяковскийдиҥ поэзиязыла колбулу болды.

— Мени Литинститутка алзагар, Маяковскийди кычырарым ла шиҥдеерим деп бичиген јок бедим — деп, Арсланбек эске алынат. — Маяковскийдиҥ бичижи бистиҥ кўнчыгыш калыктардыҥ оос чўмдемелиҥ чик јок ыраак та болзо, је тўҥей ле кычырарга келижип јат, — поэттиҥ кызыл кадарлу бичиҥин тудунганча ол мениҥ кыбыма келди. — Бу јаан да поэттер јастыргылап туратан эмтир! — деп, семтек бажын јайкайт. Чодыр јўзи јалакай ла кандый да јажыт јажырган темдектў. — Маяковскийдиҥ «Поэзия керегинде фининспекторло куучындашканын» сен, досум алтайлык, байла, јаҥыс катап кычырган эмес болбойыҥ, а?.. Мен оныҥ бу јарлу ла мактулу ўлгерин кычырып ла шиҥдеп, «Поэзия — вся! — езда в незнаемое» — деген јолдыгына једеле, база ла бўдўрилдим, база ла јыгылдым, алтайлык!

— А мынаҥ нени көрўп ле таап ийдиҥ?

— Мен бодозом, алтайлык досум, Маяковский јастырып јат — деп, ол көндўре айтты. — Поэзия ол «езда

15 Заказ 2172

в незнаемое» эмес! — Арсланбек ажындыра ла кызып, тартыжарга белен турды. — Мен бодозом, бастыра ла улустың көрбөй, ајаруга албай, јанынаң ӧдӧ конгон немени поэт јазымы јоктоң темдектеп, оның ҙаражын, кеенин улуска көргүскенинде ле ачканында, бат, поэзия!.. Поэт незиле аңыланып јат?.. Ӧскӧ улустың көрбөгӧнин көрүп ийгениле, айтпаганын айдып ийгениле!.. А «езда в незнаемое» дегени — ол географтардың эмезе туристтердиң јүрүмине келижер. А сен нени айдарың, досум алтайлык?..

— Јаан тоомјылу улустың кажы ла айткан сӧзи ле шүүлтези ыраак томылар јаңылгалу — деп, мен былтаарттым.

— Чындык поэтке кандый авторитет-тоомјы керек! — деп, Арсланбек колыла јаңып ийди. — Поэт јаңыс ла бойына бүдер учурлу!..

— Бат-бат, најы-досум! — деп, мен оның бу сӧстӧринең капшай ла кармай алдым. — Маяковский де, Тихонов то — чындык поэттер. Олорго кандый да бир Арсланбектиң шүүлтези, Арсланбектиң тоомјызы не керек эди!..

— Онызы ондый ла — деп, Арсланбек эреғистелет. — Је ондый да болзо...

Арсланбектиң кылык-јаңы турум эмес. Ол сыраңай ла тожоң кыр ӧрӧ чыгып бараткан кижиге түңей. Албаданып, бастыра күчин салып, тыдарланып туруп чыккан, је амадаган сүмердиң бажына једип-јетпей јүреле, сакыбаган јанынаң тайкылып, бир ле көрӧйин дезе, саң төмӧн јыңылап, ойто ӧзӧккӧ түже конуп келген... Бу ла јаңы Арсланбек поэзия, оның бийик учуры ла тоомјызы керегинде сананып, керек дезе Маяковскийдиң бойыла да јӧпсинишпей отурган. А бир сагаттың бажында мен оның јаткан кыбына келзем, чек ле ӧскӧ кижи болуп калган.

Түште ажанып баратан ӧй. Бис күнүң ле столовыйга оныла кожо барып туратаныс. Оның учун ла ого ӱзеери бу күндерде менде акча јок болгонынаң улам, Арсланбекке келдим. Ол чодыр јүзин кандый да бичикле бӧктӧнип, орыныңда чалкойто јадыры.

— Арсланбек — дедим, — ажанып баралык.

Ол бичигин јүзинең туура алып, мен јаар, таныбай турган чылап, кайкаганду көрди:

— Мен јаңгы ла ажанып алгам. — Оноң ойто чалкойто јада берди.

Мен бир эмеш унчукпай турала, арга јокто нөкөрименме айттым:

— Је андый болзо, меге ажанып аларга акча бер...

Арсланбек кыйын јадып алып, эки көзин бичиктең айрыбай, оң колын штанының карманына сугуп, анда бир канча бедренип ле казынып, учында мен дөөн дө көрбөй, «Ме» — деди. Мен алала көрзөм, бергени јүк ле јирме акча эмтир. Јирме акчала канайып ажанат?!. Кезек өйгө арылык-берилик алаңзып турала, «Бежен акчаның ордына јирмени берген болбайзын» — деп санандым:

— Арсланбек, сен меге јирме ле акча берген эмтириң.

Нөкөрим кычырып јаткан бичигинең бажын јүк ле арайдаң араай айрып, чала кыйнынаң меге көрди. Оноң чырайы, ыраактаң јаңы ла адып келеткен таң чылап, там ла јарып, кенете каткырып ийди:

— Јирме ле акча дединг бе?.. А сен билериң бе, досум, јирме акча — ол эски акчала болзо, түкү эки салковой ине! — Орында јаткан Арсланбектиң агаш будының каткызыла кожо сыраңдап, мени «Чык, бар!» — дегендий билдирди. Бура согуп, чыгып јадарымда, Арсланбектиң каткы өткүре айткан омок үни мени јаба јетти:

— Поэзия ол көрбөгөн неме көрөри, барбаган јерге барары, — мының үстине орустап кожуп ийди: — «Поэзия — вся! — езда в незнаемое», досум!

Арсланбек экинчи курстың кийнинде бу институтка мынаң ары үренери-үренбези керегинде көрү-комиссияның буудактарын өткөни керегинде куучын

Өскө институттарда кандый болбогой, мен билбезим. Је бистиң Литература институдында, экинчи курстың кийнинде, переаттестация, өскө сөслө айтса, кажы ла студент бу институтта мынаң ары үредүзин улалтары-улалтпазы керегинде аңылу көрү ödүп јат. Эки јылдың туркунына үренип, студент бойының кандый аргазын көргүскен? Оның литератор болор јайал-

тазы бар ба айса јок по?.. Чындап та, темдектезе, ол ло медицинский институтта мындый переаттестация болуп турат не? Айса болзо кандый бир студент кижиниң каның көрөринең коркынчак эмезе сүрекей јескинчек? Мындый кижи мединститутты божодып алала, канайып эмчи-доктор болуп иштейт? А мынаар јурт хозяйствоның институдында јаңы чыккан кураганды ла чочконың мумпук-балазын да ылгаштырбастары бар... Бир кезиктери керек дезе аңылу практикадаң озо јурт јерлерде де болбогондоры төгүн беди! Је бу ок өйдө бойы зоотехник эмезе ветеринарный эмчи болуп иштеерге белетенип јат... А бисте не?.. Керек дезе бистиң ончобыста бүдер чагында кудайдаң алган јайалта јок то болзо, кажыбыс та поэт, прозаик, драматург, критик-сөгүшчи болбозобыс та, је мынаң улам кандый бир мал да кинчектенбес, кандый бир кижи де өлбөс. А јаан литература бойының јебрендик јолыла барып ла јадар. Јайалтазы јок учун кыйналатан, шыралайтан кижи — јаңыс ла ол, — карманында Литинститууттаң алган дипломду јайалтазы јок кижи.

Бис өлүп-талып јадып, үчинчи курска көчкилеп алдыбыс. Эмди катап ла бу институтка јаңы ла кирерге келген абитуриенттиң айалгазына түштибис — шак ла ол переаттестация деп немениң буудактарын ёдүп чыгар керек. Мынайып темдектелген күнде ле өйдө ончобыс институтка јуулдыбыс. Кем-кем шак ла ол комиссия иштеп турган кыптаң чыгып ла келзе, оны онголорыбыс ууй тудадыс.

— Је сениң керектериң кандый?

— Онгозы јакшы!

— Сен ырысту чолмонның јаркынының алдына јайалган эмтириң, нөкөр. Уткып турубыс!.. А нени сурап јат?

— Кирзең, онгозын бойың билип аларың.

Је бат, бистиң Арсланбектиң алдына переаттестация өткүрер комиссияның кыбының эжиги кайра ачыла берди. Арсланбектиң агаш буды шакылдап, бозогоны алтап кире берген кийнинде, кем де чыдажып болбой, кулагын эжиктиң күреңг дерматинине јапшыра салып, бир колыла мында јуулгандарды табыштангылабазын деп јаңып, тыңдалана берди. Эжик ары јанында кандый да чокым эмес эрмектердиң күлүрти... тымык... оноң улустың каткызы...

Арсланбек кирип барарда, ол öйлöрдö бистиң институтта проректор болгон Николай Николаевич Моргунов тегерик столды эбире отургылаган преподавательдердиң ортозынаң боро костюмду, ондый ок семтек боро чачту, оборы јаан поэтке кекип ийген:

— Слер, оныҥ семинарыныҥ башкараачызы, нени айдарыгар?

— Нöкöр Арсланбек бойыныҥ творчестводо једимдериле мени сўўндирип јат — деп, поэт эттеҥ ле јоон ээгиле ары-бери јайкаган. — Ол бойыныҥ төрöл тилиле ўлгерлериниҥ ле поэмаларыныҥ ўч јуунтызын чыгарган. Эмди проза бичип јат. Роман бичип турум дейт. Айдарда...

— Айдарда бистиҥ алдыста јайалталу поэт туруп јат деп айдарга ба?

— Шак ла андый — Николай Николаевич Моргунов бистиҥ институтка проректор болуп келердеҥ озо, Москваныҥ јанында Загорск деген јерде кандый да колхозтыҥ председатели болгон дежет. Онын учун кезик студенттер проректорды бойлорыныҥ ортозында «бистиҥ колхозник» дежетен. Арсланбектиҥ семинарын башкарып турган семтек чачту поэт та нениҥ де учун ичине кирбей турган проректорды кокырлаган айас, бир эмеш «чымчып» ийер деп сананды ошкош. — Арсланбек — деп, ол билер-билдирбезинеҥ кўлўмзиренип, ўренчигине баштанды: «Сениҥ бичип турган романыҥ не керегинде эди?»

— Эмдиги колхозтыҥ јаан јўрўми керегинде...

— Колхозтыҥ јўрўми керегинде болзо, сен оны бичип божотсоҥ ло, — ол јоон көксин табылу айландырып, ойто проректор јаар баштанды, — бат, Арсланбек, сен романыҥды бичип божотсоҥ ло, öскö кемге де эмес, элдеҥ ле озо Николай Николаевичке көргўс. Сен билериҥ бе, бистиҥ тоомјылу Николай Николаевич литературовед болордоҥ чик јок озо колхозто бозулар кабырган, оноҥ председательге јетире өзўп чыккан...

— А мен бойымныҥ романымда колхозтыҥ председателининҥ каруулу ижин шиҥдеп, онын кылык-јаҥын көргўзип јадым.

— Бат, бат — деп, поэт јаан кўлўмзиренип, оноҥ ары та нени де айдарга јадарда, проректор отурган јеринеҥ өрö туруп чыкты:

— Бис, нӧкӧр Арсланбек ле мен, экилебис колхозчылар — деп, поэтке ичинде тарына да берген болзо, је албан-кӱчле каткырып ийди. — Је мени шак ла эмди, слердиҥ студентигердиҥ ӱредӱзиле колбой сыраҥай ӧскӧ сурактар соныркадып јат — деп, проректор поэтке соок кӧрӱп, бир канча элестерге тымый тӱшти.

— Слерди не тӱймедип јат? — деп, поэт сураарда, проректор ого каруу бербей, бойыныҥ капшык ла јукачак чачтарлу бажын Арсланбекке бурыды:

— Нӧкӧр Арсланбек, экзамендер табыштырар тушта слерди кезик преподавательдердеҥ керектӱ «темдектер» некеп туру дежет, ол чын ба?

Тегерик столды эбире отургандар бу ла ӧйдӧ ончолоры Арсланбек јаар баштангылап, оныҥ айдар сӧзин сакыгылай берди. Арсланбек олорды узак та сакытпай, проректордоҥ удура сурады:

— Слер чокымынча айдыгар, нӧкӧр продректор, — јакшы кӱйбей, анайда ла буруксып јаткан отко керосин тамызып ийген чилеп, бу ла ӧйдӧ каткы быјырт эдип калды.

— Не деп, не деп айтты, хи-хи-хи...

— Нӧкӧр продректор... ай-ай, Арсланбек... продректор... ох...

Каткы сыныга берерде, Арсланбек сурагын јаҥыдаҥ баштады:

— Слер чокымдап айдыгар, нӧкӧр продректор, — каткыларын албан-кӱчле «тудунгылап», столды эбиреде отургандар эмди ончолоры студенттиҥ айдарга сананган шӱӱлтезин сакыгылайт. — Кемнеҥ мен албан-кӱчле бойыма керектӱ оценка алгам, нӧкӧр продректор?

Ӧдӱп јаткан комиссияныҥ ижин башкарган проректор Н. Н. Моргунов бойыныҥ ӧҥи билдирбес ӧчӧмик кӧстӧриле тегерик столды эбирип келеле, керектӱ преподавательди таап, токтой тӱшти:

— Онызын мынаар бу отурган доцент Петровтоҥ до болзо сурап угатан тураар...

Арсланбек база Петров јаар кӧрди. Оныҥ сыны кыскачак, кандый да экче оборлу кижи. Кыскачак мойны эки ийнининҥ ортозына тыкырайа кирип калган. Бу доцент биске «Диамат» јанынаҥ лекциялар кычырып јат. Оныҥ сыны кичинек те болзо, је некелтези јаан. Арсланбек оны баштап ла кӧргӧн кӱннеҥ ала та ненинҥ де учун «Кулун» деп чололоп алган.

— Нениң учун «Кулун», јартазаң, Арсланбек?

— Кандый да кичинегеш, болчок кижи — деп, Арсланбек айткан, — сыраңай ла јаңы торныгып ла тойынып јўрген кулун ошкош. — Бу ла айас «Кулун» деген чоло ат доцент Петровко анайда ла јапшынып калган. «Бўгўн «Кулуннынң» лекциязы», «Арай, нөкөрлөр, коридордо «Кулуннынң» базыды угулат...» Је эмди Арсланбек бир кезекке доцент Петровко көрўп турала, билер-билдирбезинең кўлўмзиренип ийерге келишти. Не дезе, оның санаазына канайып кышкы сессияныңг зачедын табыштырганы јап-јарт эбелип келди. Ол кўн Арсланбек зачет табыштырарга ончо студенттердиң эң ле учында кирген. Кафедрада өскө кем де јок — доцент Петров ло Арсланбек экўдең ле экў.

— Келип отурыгар — деп, доцент Петров айткан. — Мен слерге ўч сурак береним, бичип алыгар. Оноң каруу береригер.

— Бу менің зачеткам — деп, Арсланбек преподавательдиң јанына базып келип, алдына зачетказын салып, сакылталу тымый тўшкен.

— Не турыгар?! — деп, доцент ого кайкаганду көргөн. — Отурыгар, суракгарды бичип алып, каруу берерине белетенигер...

— Мен белетенбезим...

— Ондый болзо, меге оноң артык — деп, јанарга меңдеп турган преподаватель тен сўўне берген. — Ондый болзо, Арсланбек, отурыгар, суракгарга карууны берип баштагар.

— Менің каруу берер аргам јок — деп, Арсланбек агынча айткан.

— А не?.. Не болгон?

— Јаңыс ла «Анти-Дюрингти» кычырып јатканчам, бажымның меези айдары јок кызыйла, чек ле јок болуп кайылып калды ошкош, нөкөр до-доцен?..

— **До-доцен** эмес, а **доцент!**

— Је ондый болзо, ондый болзын — деп, Арсланбек белен јөпсинет.

— Айдарда, слер Энгельсти кычырган эмтиригер ине, — доцент чокымдаган. — Ондый болзо, «Анти-Дюринг» аайынча каруу беригер... Диалектиканың ўч төс законын тоолоп ло јартап беригер?.. А не болгон, не ипчукпай јадыгар?..

— Аайлап болбодым, нөкөр...

— «Единство и борьба противоположностей» — канайып оңдодыгар, јартап беригер, Арсланбек?

— Нөкөр до-доцент... јок, доцен, доцен... Је Слер мере зачетты онойдо ло тургузып берзегер, а?

— Јок туру, андый неме болбойтон эмей... Мен андый неме...

— Је меге капшай јериме јанар керек ине, нөкөр «до...»

— Јок, јок!.. Андый болзо, бис экўниң ортодо эрмек те болбос! — деп, преподаватель кезем айтты. — Барыгар, белетенип алала, ойто келигер! — деп айдала, столды эбире базып, кафедрадаң чыгып бараргa јадарда, кенетийин Арсланбек эки колын эки башка јайа салып, оныҥ јолын туй алды. — Слер зачет тургуспадыгар, нөкөр до-доцент...

— Кандый андый до-доцент?!

— Јок, јок, доцен, доцен, јаманымды таштагар.

Преподаватель торт ло алаҥ кайкап, тыс ла этпей, озо баштап тур калды. Оноҥ эки ийшиниҥ ортозынаҥ бажын кандый да табылу өрө көдўрип, көстөри тазырайыжып, тунгак ўниле табыштанды:

— Слер... Слер студент эмес, а... а нахал!.. Хам!..

— А меге капшай јанар керек — деп, Арсланбек ол ло јайа салган колдорыла Петровты буудактап, өчөш ўнденди. — Меге јанар керек, билип турыгар ба, нөкөр до... Э-э-э... билип турыгар ба, балдарым сакып јат!

— А меге не! — деп, доцент кезе сокты. — Белетенип алыгар, оноҥ зачет...

— Канайып «меге не?!» — Арсланбек преподавателин өткөнип, јаан чодыр јўзин оныҥ јўзине јууктадып, изў тынат. — Мениҥ балдарымныҥ салымы слерге канайып керек јок болотон? — Студент улу кайкайт. — Олордыҥ мени, адазын сакып, ыйлашканы слерге угулбайт па?..

Доцент эпјоксынып, бажын јайкап, колындагы портфелин ойто јерине тургузып, уур тынды:

— Отурыгар, Арсланбек — деди. Кезе көрөт. Ойто катап тегерик бажын јайкайт: — Отурыгар. «Закон перехода количественных изменений в качественное», билереер бе, јартап беригер.

— Мен, нөкөр до-доцен, — преподаватель оныҥ «до-доцен» дегенине ајару этпеди. — Слердиҥ алдыгарга чертенип турум — деп, Арсланбек акту кўўнинеҥ ай-

дат, диамат јанынаҥ экзаменди јаскыда «бешке» эмезе «төрткө» табыштырарым, бүдигер меге... а... а эмди зачетты тургузып беригер?.. Мен...

— «Мен јанайын деп» — доцент Петров Арсланбекти озолоп, оныҥ сөстөрин айда салды.

— Эйе, нөкөр... до...

— Доцент!..

— Эйе, чын, чын — доцен, доцен!..

— Је андый болзо — деп, преподаватель күлүмзиренген, — је ондый болзо, мен слерге сок ло јаҥыс сурак берип јадым — Гоббс ла Бэконныҥ теорияларын меге јартап беригер, оноҥ «јанарыгар»?..

— Олордыҥ теорияларын слер биске јартаганыгар..

— А эмди мен слерден угайын деп, нөкөр студент...

— Олор экилези англичандар — деп, арга јокто Арсланбек шымыранды.

— Озо баштап белетенип алыгар, оноҥ, — доцент Петров ойто туткуланып, коштойында турган портфелин алып, тур чыгарда, Арсланбек теҥ-тай өрө туруп, байагызы ла чылап, колдорын эки башка јайа чачты:

— Зачетты тургузыгар, а јаскыда экзамендерди мен слерге јаҥыс ла «төрттөргө» эмезе «бештерге», — је доцент кыскачак колдорыла јаҥып, столдыҥ база бир учынаҥ чыгарга сананарда, Арсланбек ары-бери јалбаҥдап, оны божотпой турды.

— Слерде јүс јок! — деп, доцент айдала, карманыҥ платогын чыгарып, чокчок маҥдайына чарчап чыккан бодыр-бодыр терлерди арчыйт... Та канча кире өй өткөнин Арсланбек те, байла, доцент Петров бойы да сескилебей калган ошкош. Кенете Петров карызындагы чазына ајарып, уур тынып, база ла катап Арсланбекке көрди. Оноҥ алдында јаткан көгөлтирим кадарлу јукачак бичигешти ачып, «Зачтено» деп түрген чийип ийеле, колын салып, студентке мергедеп береле, нени де айтпай, өрө туруп, кыскачак буттарыла јорголоп, кафедрадаҥ чыга конгон.

...Эмди переаттестацияга келеле, туйуктадып алган Арсланбек бир эмеш сананып турала, кем де оны уйкудаҥ ойгозып ийген чилеп, кенете сөйтөс этти:

— Нөкөр продректор, — деп, ол јобош эрмектенди, — нөкөр продректор, а нөкөр до-доцент Петров меге зачетты тургузып берген бе? — деп, ол ок төп үниле сакыбаган јанынаҥ сурады.

— Байла, тургузып берген — деп, Николай Николаевич Моргунов кандый да jалкулу эрмектенип, доцент Петровко көрди. — Тургуспаган болзо, ӳчинчи курска көчпöс эдигер...

— Доцент! — сеге канчазын айдатан деп, бастыра бойы кызара тӳшкен Петров кирер-барар jерин таппай, торт ло кыйгырып ийгенин билбей калды. — Доцент!..

— А тургузып береле — деп, Арсланбек диаматтыҥ преподавателининҥ табыжы токтой берерде, ачыгынча кӳлӳмзиренип ийди. — Нöкöр доцен зачетты меге бойы тургузып береле, эмди не jамылулар сайын jарлап турган.

Тегерик столды эбире каткы катап ла jалбырт эдип калды:

— Ну, Арсланбек... ну...

— Нахал...

— Арайаар, нöкöрлöр, арайаар — деп, проректордыҥ ӳни угулды. — Бис, преподавательдер, көрӳп отургыларыгар ба, студенттерге анайда ла jай берип, амтажыткылап jадыбыс — деп, соок эрмектенет.

— Арсланбек — jайалта — деп, селбер боро чачту поэт бажын седеҥ кöдӳрип, студентиниҥ адаанын алды. — Бистиҥ вуз — творческий вуз... Онызын ундыбайлы, нöкöрлöр...

— Эрмек мында jайалта jанынаҥ эмес — деп, проректор поэтле jöпсинбей салды. — Jайалта, jайалта... сабырт ла этсе, слердиҥ ончогордыҥ шибеегер — jаҥыс ла ол... jайалта! Ол jайалталу студенттиҥ идеязы, позициязы кандый, а?.. — Проректор ончолорын тоолой көрӳп турала, учында сурады: — Кемде кандый сурак бар, нöкöрлöр?..

— Jарт, jарт — дешкен ӳндер оноҥ-мынаҥ угулды.

— А меге jарт эмес! — деп, Николай Николаевич кезем айтты. — Андый болзо, нöкöр Арсланбекке база бир сурагым бар. Арсланбек, слерди социалистический реализмди jаратпай турган дежет, онызы чын ба?

«Jе, институттаҥ чыгарарга белетенип алганы бу эмтир — деп, Арсланбектиҥ санаазы караҥуйлай берди. — Чакпыга тӳшкеним бу туру...»

Социалистический реализм керегинде олордыҥ курсында блааш-тартышту эрмектиҥ болгоны база чын. Ондый изӳ тартыжу канайып капшай ундылатан эди.

Бу керек ректоратка база једии калган турбай. Јок, социалистический реализмле колбой болгон учуралда доцент Петровтыҥ кереги де јок. Бу Николай Островскийдиҥ творчествозы јанынаҥ аҥылу курс өткўрген критик-сөгўшчи Семен Сербскийдиҥ лекцияларыла колбулу. «Сөс — ол учар кушла тўҥей» дегени чын эмтир... Оостоҥ чыгып, уча берер, оны ойто тудуп болбозыҥ.

— Социалистический реализмниҥ ийдези Алексей Максимович Горькийдиҥ «Эне» деп романында ла Николай Островскийдиҥ «Болот канайда ченелген» деп романында сўрекей чокым, јарт көргўзилген. — Изў тартыжу критик Семен Сербскийдиҥ шак ла бу шўўлтезиннеҥ улам башталган эди.

— Ол Павка Корчагин ошкош бир де једикпес-тутагы јок кижи јўрўмде бар ба? — деп, курстыҥ старостазы болгон Машковецтиҥ сурагы ла ўни Арсланбектиҥ көксине кайдаҥ да ойто иле-јарт томылып келди.

— А слер не деп бодоп турыгар? — деп, преподаватель сонырказан.

— Андый Павка Корчагин ошкош улус јўрўмде, мен бодозом, јок — деп, Машковец көндўре мойножып ийген.

— Канайып јок?.. Бар! — дежип, кезиктери сөскө киришкен.

— Бар да болзо, је ас...

— Чын, ас... Айдарда, јаҥыс ла андый «ару» улустыҥ кўчиле улу революцияны эдип болбозыҥ!..

— А социалистический реализм дегени ол не?.. Кем, кандый теориязында, кандый бичигинде оны чокымдаган? — деп, кенете Арсланбек сонырказы.

— Алексей Максимович Горький айткан, Горький бичиген — деп, тал-табыш өткўре преподаватель кыйгырган. — Кычырар керек!.. А слерлер, мен көрзөм, нени де кычырбай јадыгар, неле де сонырказбай јадыгар!

— Кычырып јадыбыс! — деп, ол ок Машковецтиҥ шил көстөри јалтырт эдип, отурган јериҥеҥ тур чыкты. — Горький бойыныҥ статьяларыныҥ бирўзин «Социалистический реализм керегинде» деп адаган да болзо, је ондо социалистический реализм керегинде бир де чокым эрмек айтпаган.

— Социалистический реализм, чындап та, ол не? — деп, чыдажып болбой, Арсланбек ойто ло көдўрилди. — Мен оны чек оҥдобой јадым.

— Социалистический реализм дегени ол јўрўмниҥ

революциялык өзүмин литературада көргүскени — деп, студенттердиң кемизи де билеркеди. — Отур, Арсланбек... Сен элдең озо баштапкы класстың орус букварин кычыр, оноң социалистический реализм керегинде сананарың, ха-ха!

— Мен сениң орус букваринди ту качан ӧдүп койгом! — деп, Арсланбек байагы студенттиң каткызын токтодордың ордына, там јаан каткы ла табыш көдүрди. — Мен эмди, билереер бе, уулдар, ол ок Горький мактаган Исаак Бабельдиң «Конская армия» деп бичигин кычырып јадым.

Каткы эмес каткы, табыш эмес табыш:

— Арсланбек, Арсланбек — деп, ойто ло Машковец тезиникпей кыйгырат, — ол ондо, сениң айтканынла «Конская армияда», социалистический реализм бар эмтир бе?..

— Јүүлгектер бар, уурчылар бар — деп, Арсланбек колыла јаңып ийди.

— Арсланбек чын айткан! — деп, Машковецтиң узун колдоры кейде калбаңдайт. — Революцияны Корчагиндер эмес, а кара калык эдип јат!.. А кара калыктың ортозында кандый ла улус бар: јүүлгектер, уурчылар, албанчылар...

— Болбоды ба, Машковец? — деп, преподавательдиң соок үни кандый да ӧйгӧ тымый түшкен аудиторияда томылды. — Слерге бис аңылу ӧйди ле аңылу јерди табарыбыс. .

Шак ла бу ӧйдӧ Арсланбек не де болбогон, нени де укпаган чылап, ойто катап сурады:

— Чындап та, социалистический реализм дегени не? Сурак анайда ла ачык артып јат...

— Слер мениң лекциямды ӧнӧтийин үзерге сүмелешкилеп алган эмтиригер! — деп, преподаватель серенди.— Мен слерге јаркынду күн чалыган айас теңери керегинде айдып јадым, а слерлер дезе ай карыккан теңерилү кара түн керегинде кыйгырыжып јадыгар.

— Айдарда «Конская армия» социалистический реализмге кирбей јат па? — деп, Арсланбек бойыныг јерине отурып јадала, сурады. Студенттер сыр каткыда. Је Арсланбек отурбай, ойто тур чыгып, та неге де ачынып, коркышту тың кыйгыра берерде, онҷолоры тымый түштилер. — Мен оңдобой јадым! — деп кыйгырат. — А слер каткырыжып, киштежип јадыгар! Социалистический реа-

лизм, социалистический реализм... Куру кей, куру кыйгы, а јартаар кижи јок! Андый болзо, нөкөр ӱредӱчи, слер оны бойыгар да оңдобой јадыгар! . Слер јаңду ла айдып јадыгар... Бу јӱрӱмнең јаңыс ла чынды бедреер керек. Бат, литератордың төс кереги — чындык. Өскө не де керек јок... А социалистический реализм...

— Ол слерге јок, андый ба? — деп, Сербский өчөлгөндӱ сурап, эриндерин шолјырайтып ийди. — Мен слерди чын оңдодым ба?.

— Слер мени чын оңдогоныгар! — деп, Арсланбек айдала, бойының јерине отурып јадала, база ӱстине кожуп ийген. — Слер мени чын оңдогоныгар, слер меге чын јартаганыгар! — Актың акка преподавательдн өчӧди.

— Слерле база аңылу өйдө лӧ аңылу јерде эрмектежерибис — деп, кенете тымый тӱшкен аудиторияга лектордың ӱни соок ло кезем угулды. Оноң ол бойының чаазындарын јууп, — слерлерле менің өскө куучыным јок — дейле, јӱрӱп калган.

...«Шак ла ол» аңылу өйдің ле аңылу јердің «једип келгени бу туру» — деп, эмди Арсланбек сананат. Эмди канайдар? Не деп актанар?.. Кандый да болзо, бу айалгадаң, бу тузактаң чупчылып чыгар керек.

— А мен социалистический реализмниң закондорын оңдоп болбой јадым — деп, Арсланбек јобожынаң эрмектенеле, ончолорын эбиреде көрди. — Шак ла оның учун социалистический реализм дегени не деп билип аларга, мен улу Алексей Максимович Горькийдиң ундылбас адыла адалган Литература институдына ӱренерге келгем...

Переаттестация ӧдӱп јаткан кып кенете тынданып, тегерик столды эбире јуулган преподавательдиң катклыларына чайкала берди ошкош. Јаңыс ла проректор Николай Николаевич Моргунов кыңыс та эдип унчукпай, Арсланбекке көрӱп, капшык бажын араайынаң ары-бери јайкап турала, — «Божогон, барыгар ары, Арсланбек — деди. — Менде база сурак јок...»

Арсланбек кайа болуп јадала, ойто нени де эске алынып, токтой тӱшти:

— Нөкөр продректор, мен институтта артып јадым ба?..

Катклы байагызынаң тың јалбырт этти. Шак ла бу өйдө семинардың башкараачызы болгон поэттиң јаан

оборы өңдөйип, бастыра сынына туруп чыгала, Арсланбекке кўлўмjилў көстөриле имдей салып, проректордың ордына айтты:

— Артып jадың, Арсланбек! — деди. — Бўгўнги экзаменди ödўп чыккан да болзоң, jе социалистический реализм дегенин...

— Быйан болзын, нөкөр продректор! — деп, Арсланбек сўўнчилў кыйгырып, озо баштап Николай Николаевичке бажын энгилтип, оноң ойто поэтке бурылды: — Быйан бозын, ўредўчим... Быйан болзын, ўч катап! — дейле, агаш буды шакылдап, эжик jаар кандый да jеңил ле омок басты.

Аймактың газединиң редакциязында Арсланбек канайып практика өткөни керегинде куучын

Кўс. Ороонның республикаларынаң ла областтарынаң бис ойто ло төрөл институдыбыска jеткилеп келдибис. Тверской бульвардың агаштарынаң кызылсары jалбрактар тўшкўлеп, Москваның серўўп ле бозом теңеризиниң алдыла учкулайт. Кўўн-санаaңда айдылбаган кунукчал. Қайдаар да jўре берер эреңгис сыс көксиңде jадат. Jе бу ок өйдө институт сениң jўрегиңнеңг, колдорыңнаң бойына бек тудуп алгандый. Ондый болгон соңында кайда барарың?.. Қайдаар да барып болбозың.

— Бис кеткин кушкаштар, а бистиң институт ол кушкаштардың кыштайтан уйазы — деп, кажы ла кўскиде Арсланбек айдарын сўўйтен. — Айлымда jўрзем, Москвага тартыладым, Москвага jедип келзем, Айшатка ла айлыма jаныксайдым. Қижи—кижи де болзо, jе кезик арада оның кылык-jаңы уйлардың кылыгына түңгей — деп, Арсланбек каткырат, — jок, чындап та...

— Қанайып?!. Эм болбосто бис уйларга түңгей боло бердибис. Сананзаң, Арсланбек, сени айландыра jирмезинчи чактың салкыны кўўлейт. Бис эң бийик ўредўлў, бийик jедимдў ле культуралу öйдö jуртап jадыбыс. Атом, электроника, космос...

— Jе атом кижиниң ич санаазын качан да кубултып ла jарандырып болбос, досторым!.. Кижи кезикте уйга түңгей деп, мен чын айткам. Уйлар кандый?.. Өлөң бербезеңг, «мö» лö «мö», «мö» лö «мö»... Туйгактары ла

тиштери чакыражып, соокко калтырагылап турар. Jайгыда тойынгылап, семиргилеп алза, кирер-барар jерлерин тапкылабай, текшилегилеп, бодоп ло маңташкылап турар. Кышкыда олорды азыраарга белетеп салган обоолорды сүскүлеп ле тепсегилеп, не болгылабайт...

— А олордың кижиге кандый түңгейи бар?

— Мен jаңы ла айттым не: айлыма jанзам, Москвага тартыладым, Москвага jедип ле келген бойынча, ойто айлыма jаныксайдым деп... Нени эдерге, кайдаар бараргa турганын кижи бачым үстине бойы база билбес. Бат оның учун кезикте уй ошкош.

— Сен, Арсланбек-досум, кижи ле уйды түңгейлештиргенче, jайгы практиканы каңайып өткүрдиң — ол керегинде куучындап бер?

Арсланбектиң jаан jүзине күлүмjиниң кокырлу jаркыны jайыла берди. Сүмелү көстөриле имдей салып, удура сурайт:

— Практика дейдеер бе, досумдар?.. Практика газетте өткөн. Өткөннiң үстине jилбилү ле меге jаан үредүлү болды. Jүрүм бойыныңг jажытту чырайыныңг меге чек өскө jанын көргүсти. Мен канча кире үлгерлерди газеттерде кепке баскан да болзом, jе мыныңг алдында качан да редакцияда иштеп көргөлөгим. Көпти билип алдым, кööркийлер — деп, Арсланбек бойыныңг база бир кокырлу куучынын баштады.

...Оныңг республиказында ыраак чөлдөрдиң ле туулардың ортозында турган бир аймакта «Коммунизмниң маанызы» деп газет чыгып турган эмтир. Бистиң текши нөкөрибис, Арсланбек, шак ла бу газеттиң редакциязында jайгы практика-таскамалын өткүргени jарталды. Газеттиң редакторы Турсун Туякбаевич Кудайкулов деген кижи азыйда, редактор болголоктоң озо, узак jылдарга улай колхозтордо ло совхозтордо чотобот болуп иштеген эмтир. Агынча айтса, газетчилердиң ижинең ыраак турган. Редактор ачына берген туштa, оның күүн-табы үреле берзе, jүзиндеги сööлдöри канайып та кыймыкташкылап турар, тындангылап, кызарыжа бергилеер...

Беш jыл мынаң кайра, Турсун Туякбаевич Кудайкуловты та нениң де учун газеттиң редакторы эдип jöптöгилеген. Арсланбектиң jураганыла болзо, эмди шак ла ол кип-килең башту, тишкек jүзинде бир канча сööлдöрлү кижи республиканың аймактарының бирүзининг

«Коммунизмниң маанызы» деген газедин башкарып отуры.

— Газеттиң баштаңы статьязыныңг јаан учурын, досторым, мен бу ла өткөн јайгыда јаңгы оңдодым — деп, Арсланбек бажын јайкайт. — Баштаңы статья ончозыныңг бажы болзо, арткан бичиштер оныңг буттары ла колдоры, јөмөшчилери эмтир ине! Анчада ла аймактыңг газединде баштаңыга јаан ајару салып ла некелте эдип јат. Бат, байла, шак ла ол учун мениңг јаңы јамым, Турсун Туякбаевич керегинде айдадым, газеттиң баштаңы статьязынаңг өскө нени де бичибей јат.

Бу газетте иштегилеп турган журналисттердиңг Арсланбекке јажытту јартаганыла болзо, Турсун Туякбаевичтиң көп саба өйи текши башкарышка түгенип калатан эмтир. Је бир немени ол эр-јажына ундыбас ла качан да туура салбас деп билип алган дежет. Мынызы кажы ла күн эртен тура ончо журналисттерди бойыныңг кыбына јууп, летучка-јуун өткүрери. Бу оныңг, баш редактордыңг ижиниң, төс ээжилериниң бирүзи. Мында нейи көрүп ле шүүшкилеп јат?.. Суралтар ас эмес. Темдектезе, кече кем ишке соңдогон, иштиң учы јаар (журналисттердиңг ортодо андый учуралдар болуп јат) кем ачу аш ууртап ийген, кемниң бичигени јакшы, кемдийи коомой. Оноңг ары эрмек газеттиң текши кеми, бүдүми, фотојуруктары керегинде болор. Бат бу Турсун Туякбаевич Кудайкуловты күннеңг күнге, јылдаңг јылга сонырката суралтар.

Нөкөр Кудайкулов анчада ла бойыныңг редактор ижиниң баштапкы јылында журналисттердиңг ижине тыңг киришпейтен. Олордыңг бичигендерин јаңду ла кычырып, наборго аткарып ийер. Јаңыс ла политика јанынаңг јаман кып, айры-тейри шүүлтелер јок болзын! А мынаар бухгалтерияла колбой керектер сүрекей тыңг ајаруда. Биске мынызы јарт. Арсланбектиң јартаганыла болзо, Турсун Туякбаевич элдеңг ле озо, бойы чотчы кижи. Ол акча тоолоп билер ле бу керекке бажы кадып калган. Оныңг да учун газеттиң бухгалтерин бойына алдырып алала, «Бу ненің учун мындый, ол ненің учун андый?» — деп, гонорарла колбулу керектерди кыра чотоп, билеркеп отурар. Бу керекте ол көк теңериниң алдыла канаттарын јайым ла јайа салып, учуп јүрген шоңкорло түңей. Шоңкор!.. Өскө неге де түңейлеп болбозыңг. Је бу ок өйдө оныңг эң јаан кинчеги ле шыра-

зы — кажы ла тарый газеттиң баштаңы статьязын бичиири. Бу уур-кӱч керектең улам ол бойына болушчы эдип, редакцияда иштегилеп тургандардың ортозынаң аймактың поэди Турдубек Текебаевти талдап алган. Јаантайын ла мындый болгон дежет:

— Турдубек-жан, мен баштаңыны бичип койдым...

А онызы билер Турсун Туякбаевич оноң ары нени айдарын. Оның учун редакторло тургуза ла јӧпсинип ийер:

— Эртенге јетире көрӱп саларым, Турсун Туякбаевич...

— Кӱч иштиң кийнинде јанып барала, амыраарга јакшы болор—деп, Турсун Туякбаевичтиң тишкек јӱзине терең јажынып калган кӱрең көстӧри тӱкӱ ле ыраактаң јаркынду суркураар. Оноң кӧк диагональ галифезиниң карманынаң уужалып калган ӱч салковой чыгарып, Турдубекке берер. — Артканын бойың кожуп ийериң. Гонорарды ас тӧлӧбӧй јадым...

Турдубек Текебаев ишке оройтыза да, каланғы да келзе, редактор ого ајару этпейтен. Кулактарын кызынып, көстӧрин јумуп, көрбӧӧчи болор. А өскӧ ишчилерде кӧс јок эмес, мыны ту не јерде темдектеп койбой кайтсын. Аймактың поэди ле журналист Турдубек Текебаев редактор оноң камаандузын јакшы билип јат. Оның учун ишке чек те келбезе табы.

— Турсун Туякбаевичтиң оң колы — ол мен! — деп, Турдубек јаңыс катап мактанган ла айткан эмес. — Редакторго баштаңыларды кем бичип јат?.. Мен, Турдубек Текебаев, поэт ле журналист! — деп, шыйкынак ӱниле тыңзынып, бойыныҥ арык тӧжине јудруктанып ийетен эмей.

Турсун Туякбаевич оны шак мындый кылыгы учун бойыныҥ кичинегеш кыбына канча ла катап алдырганы бастыра редакцияга јарлу.

— Эмди андый неме болбос, Турсун Туякбаевич, буруумды бойыма алынып турум! — деп, онызы бозогоны алтап кирген ле бойынча, белен ле кыйалтазы јогынаҥ јалынар. — Ол эш-кереги јок сӧстӧрди мен эмес, кече слердиҥ берген ӱч салковойыгар айда салып ийген турбай, бай-аке.

— Мени партийный газеттиң редакциязында оныйып «бай-аке» деп айдарыңды токтот!.. Токтот ло чек ундып сал!.. Ол, ӧткӧн ӧйлӧрдиҥ ӧӧни ле эскизи.

— Jок, jок, Турсун Туякбаевич... Öскö сöс jок!

— А байа айылда...

— А бот айлаарга келзем, кожо чööчöйлöп отурган туштa, слер меге jаңыс ла бай-аке. Бай-аке, бай-аке. Оноң ойто ло бай-аке!

Редактор оның бу jайнуузына бүтпей ле оны сүүбей де турза, jе иштең jайладарга тидинбей jат. «Акыр ла, jаан башту тенек Текебай — деп, ол jаңыс ичинде кекенер. — Сакып ла ал, теке мүүзиң сындыратан öй меге келе-ер! Ух, шайтанды сени!.. Айла jакшы бичип jат...»

Турсун Туякбаевичтиң баш редактор болгонынаң бери мынайып беш jыл öткön. Турдубектиң күнүң сайын ишке оройтыжына, аракыдаң ичип алала, оны, баш редакторды, jамандажына чыдашпай, бир күн jайладып ийген.

— Эмди эредакцияның эжигин ачпа! — деп, Турдубекти редактор кичинегеш көстöриле öрүмдеп, көгöлтирим эриндерин билер-билдирбестең кыймыктаткан. — Мениң эредакциям сен jогынаң да, Текебай, бойының партийный ла идеологический ижин бүдүрип салар...

А редакцияның арткан ишчилери туйказынаң катқырышкандар:

— Бистиң Турсун Туякбаевич, байла, бойы баштаңылар чийер марын таап алган туру.

— Айса болзо, бистиң ок ортобыстаң бойына болушчы эдип öскö журналист көстöп алган болор бо? — Мындый сурактың кийнинде редакцияның ишчилери бой-бойлорына серемjилү көрүшкендер.

Турдубек Текебаевти сүүген ижинең jайладып та койзо, jе ол öскö кайдаар да барбай, мында ла, бу туулар ла чöлдöр ортодогы аймактың töс jуртында, айланыжып jүрер. Байла, эптү öйдиң келерине иженип jүретен ошкош. Байла, аймактың газеди де, оның баш редакторы Турсун Туякбаевич Кудайкулов то ол jогынаң ыраак jол алып болбозын Турдубек Текебаев билип ле сезип jат. Онызы да чын. Мындый ыраак ла туйук jер jаар аңылу üредүлү ле jакшы журналисттер бойының күүн-табыла не келгилейт эмеш. Текебаев тенек эме-ес. Оны öткүре көрүп jат. Jаан журналисттерге jаан газеттер ле jаан jолдор керек эмей. Кажы ла кижиде бойының üлüүзи. Мыны озодоң бери сокорлор до көргöн, түлейлер де уккан. Текебаев тенек эме-е-ес!.. Шак

ла бу мынаң улам, бир ле көрзөң, Турдубек Текебаев ойто ло «Коммунизмниң маанызы» газеттиң редакциязының табылбас ишчизи болуп калган јүрер.

— Турдубек-жан, мен баштаңыны бичип койдым — деп, баш редактордың кичинегеш көстөри тешпек јүзиндеги јыкпыктардың ортозынаң јылу суркурап, чичкечек ле јобош ӱниле айтканы угулар.

— Эртенге јетире көрӱп саларым, бай-аке...

— Катап ла! Партийный газеттиң редакциязында мени онойып адаба деп канча айдайын!..

— Эртенге јетире көрӱп саларым, Турсун Туякбаевич...

А Турсун Туякбаевич озогы јаңжыгузын база ундыбаган. Ол кӧк диагональ галифезиниң карманына ойто ло колын сугуп јат... Оноң база бир канча ӧйдиң бажында угуп турзаң, Турдубек Текебаев ойто ло иштең чыгартырып койгон јүрер. Мынайып ол бу газеттиң редакциязынаң, Турсун Туякбаевичтең озо чыгартканын кожуп ийзе, ас ла салза, он катап мынаң барган ла ончо ок кирези ойто бурылган болор.

— Турсун Туякбаевич «уур иштиң кийнинде» бойы да «амыраарын» сӱӱйтен кижи ошкош — деп, Арсланбек айдат. — Мени де ол айлына кычырып, кӱндӱлеген эди. Анчада ла суббот ло амыраар кӱндердиң кийнинде, понедельник кӱн, ишке торт ло бош болуп, ак-куу тартылып калган келер. Арбуз кирези јаан ла тас бажын эки колыла јаба тудунып, көңкӧрӧ кӧрӱп, бир канча ӧйгӧ шыралап отурала, канайтсын база, арга јокто ол ло бир летучка-јуунын өткӱрер. Јуунын өткӱрип, ишчилерге керектӱ јакылталарды берип, ончолорын чыгаргылап ийеле, эмеш ӧй өткӱрип отурала, телефонло бойының кыбына Турдубек Текебаевти эмезе мени алдырар.

— Турдубек-жан — деп, уур бажын ӧрӧ ӧңдӧйтип, ого јапшынып калгандый апагаш ла эттең алакандарын туура алар. — Турдубек-жан, ме, шылырт эдип, чӱрчеде ле барып кел...

Турсун Туякбаевич канча јылдарга улай бичиген баштаңы статьяларын бир де туура таштабас. Ончозын јууп, аңылу папкага салар. Оноң бир-эки јыл ӧдӧ берзе, ол ок статьязын газеттиң планына келиштире катап тузаланар. Јурт хозяйствоның ижи кажы ла јыл онойып тың кубулар эмес. Ол ло кӱс ойто келип, база ла эскидеги суректарды тургузар. Јас јастың суректарын

jўктенгенче, jай—jайдыйын, кыш кыштыйын алганча кыjырап келер. А газеттиң алдында суректар эл-jоннын эбирилишкен ижиле, öйдиң öңиле колбулу ине.

Турсун Туякбаевичти газетке иштеп келген баштапкы jылына көрö, эмди сўрекей тың өзўп калган дежет. Азыйда jаңыс ла баштаңы статьялар бичиген болзо, эмди аймактың jўзўн-башка jуундарында, пленумдарда, конференцияларда туружып, информациялар бичип, керек дезе, оттоң jаңы чыгарган казан ошкош изў репортажтар да экелип турар. Эмди ол СССР-диң журналисттериниң союзынын члени. Бойының ижиле колбой, республиканың төс городына ла Москвага да jўрўп jат. Кыскарта айтса, Турсун Туякбаевич бойының чотобот болгонын табынча ундып, бир кезикте журналисттердиң бичинер ле амыраап тураларына да барып келет. А не, журналист! Аймактың газединиң баш редакторы! Бат, мынайып jўрер керек.

Турсун Туякбаевич Кудайкулов эмди бойының jеринде бек отурып jат. Ол бойының jымжак отургыжына ту качан темигип калган. Оның да учун jаңыс ла Турдубек Текебаевти эмес, öскö дö журналисттерди бойының кыбына алдырып, кичинегеш көстöриле шибегейлеп, эмеш ле jастыразын таап ла билип алза, кеседип айдар:

— Иштең jайдадып ийерим, jаан башту тенек!

— Бир коркышту каткымчылу керек болгон — деп, Арсланбек бойының куучынын улалтат. — Бого мен бойым керечи, досторым... Каткырып аларга турган болзогор, досторым, бери мени тыңдагар... Оның сўўген летучка-jуунның кийнинде ончолорын кыбынаң божодып, jаңыс Турдубек Текебаевти арттырып алды. Бис бодогоныс, эски шылтак аайынча арттырган болор деп. Jок, кийнинде угуп турар болзо, керек чек ле öскö болгон эмтир.

Турдубек бойы оны öткönип, биске куучындаган...

— Бу не? — деп, улус чыга берген кийнинде Турсун Туякбаевич столдың üстинде jаткан газеттиң баштаңы статьязына ус сабарыла тўрттўрген...—Бу статьяда jаан jастыралар öдўп калган учун мени партияның райкомында тың толгогондор. Ajару алдым, jаан башту тенек! Мыны кем бичиген, кемниң баштаңызы, а?!.

— Мындый баштаңыны мен бичибегем — деп, Турдубек актанган.

— Самаралар бөлүгинең барып көр, кем бичиген — аайына чык!

Јаан да узак өй өтпөгөн — Турдубек газетте чыккан баштаңы статьяның чулу бичилген чаазындарын тудунганча, Турсун Туякбаевичтиң кыбына келген.

— Кандый јаан башту тенек бичиген эмтир? — деп, редактор бойының чындап та јаан бажын өрө көдүрип, поэт ле журналист болушчызына сүмелү күлүмзиренген. — Парткезедү берерим, оноң гонорарын астада кезип койорым!.. Кем, кандый јаанбаш бичиптир?..

— Турсун Туякбаевич, слер бойоор бичиген статья эмтир.

— Мен?!. Мен бойым?! — деп, Турсун Туякбаевич јымжак отургыжынаң бир эмештең өрө көдүрилип, табынча бут бажына тур чыккан. — Кажы, бейи бер — дейле, Турдубектиң колынаң чаазындарды алып, акту бойыныңг колыла кыргылап ла түзеткилеп койгон јолдыктарды көрүп, анча-мынча өйгө мыжылдап, уур тынып турала, тишкек јыкпыктарыныңг ортозынаң суркурашкан кичинегеш көстөрин кайкаганду јаандадып, Турдубекке айткан. — Бу сен, Текебай, эмдиге мында ба?.. Бар ары, јаан башту тенек, бойым аай-төөйине чыгарым!..

Јалканчак ла ачынып билбес Турдубек Текебаев изү јалбыштың ортозында кызыдала, соок сууга салып ийген темир чилеп, торт ло «шырр» эде берди ошқош, — ачынып, шыйкынак үниле редакторго удура кыйгырды:

— Јаантайын кижи базынар јаңды сеге кем берген?! — деп, тыныжы чыгып-чыкпай барды. Редакторды «сен» деп айтканын бойы да билбей калды: — Сен бойыңг јаан башту тенек!.. Мен эмди ле райкомго барарым! — дейле, кайа болордо, Турсун Туякбаевич оны тургуза ла јымжак үниле токтодып алды:

— Турдубек-жан, Турдубек-жан, сен мени јастыра оңдогоң — деп, тас бажын сыймап, күлүмзиренип, оның јанына базып келди. — Сен чын айткаң. Турдубек-жан, мен бойым јаан башту тенек... Райкомго не баратан?! Бу бис экүниң акту бойыстың керегис, бис экүниң каруулу ижис, Турдубек-жан... Ме, бирүге барып кел, Турдубек-жан, мен сени уулым кире бодоп јадым, сүүп јадым... Сен мениң чындык болушчым... Бирүге барып кел. Нерваны эмдеер керек, токынаар керек.

Турдубек не де болбогон неме чилеп, оның колынаң

акчаны алала, кыбына келип, сары портфелин тудунып, магазин көстөп јўр калды.

— Бат, практиканы канайып өткўргем — деп, Арсланбек каткырат. — Районның газединиң редакторы Турсун Туякбаевич бери ўредўге келер алдымда, кожо ўренип турган нөкөрлөриңе эзен айт деген. «Јажым алтанга јууктай берди, узак өйлөргө улайын чотобот болуп калас өй өткўрген эмтирим — деп комыдаган. — Ту ла качан Литература институдын божодып койотон, писатель болотон кижи не мен... Сен ондо бойыңның институдыңның ректорыла куучындажып көрзөң, айса болзо, мени студент эдип аларга јөпсинер... Мен эмди бежен бештў, пенсияга чыгар јыл Литинститутты божодып саларым. Писатель бололо, өлөр кўўним бар... Бат практиканы канайып өткўргем — деп, Арсланбек ойто ло каткырат. — Турсун Туякбаевичти бистиң институткa алгай не, досторым?.. Алтан јашту студентту болзо, бистиң институттың магы, мен бодозом, там јаандаар ла көдўрилер. А слер не деп бодогылап турыгар, досторым?..

Арсланбек Л. Н. Толстойдың «Воскресение» деп романын көчўргени керегинде куучын

Арсланбек Литинститутта ўренип тура, анчада ла калганчы јылдарда, кайа да көрбөй, көп иштенген деп айдарга келижер. Ондо куру јыл јок болгон. Бир јыл бойының ўлгерлериниң ле сўрекей узун туујыларының јуунтызы, повези эмезе романы чыкса, экинчи јылда — оның орус тилдең көчўрген кандый бир бичиги быжу чыгар. Шак ла бу «кайа да көрбөй» деген сөстөрди мен, байла, калас айтпаган болорым: Арсланбекке анчада ла ўлгерлерин ле узун поэма-туујыларын бичиирге аңылу јер де, өй дө керек јок. Ол бир канча туујыларын ла көп саба ўлгерлерин лекциялардың өйинде, аудиторияда бичигенине мен кереечи. Кезик арада бир ле лекцияның туркунына эки де ўлгер бичип ийзе табы. Јартын айткажын, ол јаңы эп-аргалар бедреерине ле табарына јаан ајару этпей јат. Албатының оос чўмдемелиниң марыи улай ла тузаланып, оның көнў коолынаң чыгарынаң, айса болзо, јалтанып, бойының тоозы

jок көп лө узун ӱлгерлерин бичийтен эди. Бичижинде ого төс неме — сюжет ле ӱлгерлик jолдыктарды кажылгагы jок эдип, эпостың, кеп, укаа сӧстӧрдиң чӱмделген кемине келиштире айдары. Арсланбек jаркынду кеберлер, тӱңдештирӱлер талдабай ла бедребей jат. Ӱлгерлериниң рифмаларына база ajару салбас. Бистиң тӱрк калыктардың тилдеринде кажы ла эрмек адалгыштаң башталып, глагол-айдылаачыла божойтон учун, Арсланбектиң ӱлгерлери jаңыс ла глагол-айдылаачы рифмаларла уйгаштырылатан. Ол инверсияга, сӧстӧрдиң jерлерин карчый-терчий солыырын бир де керексибес.

— Мен Лев Толстойдың улу романын кӧчӱрип jадым — деп, ол jаңыс катап jарлаган беди? Бу ижиле колбой, Арсланбек «директорго» канча ла катап барып, канча ла катап творческий отпуск алып, jерн jаар jанып jӱрген. — Меге сӧзлик-словарьларла иштеер керек — деп актанатан. — Мениң тилимниң ле орус сӧзликтер Москвада jок...

Ол Толстойдың романын та чын кӧчӱрип турган, та Айшадына болуп jанып турган — бис чала серенгилеп туратаныс. Jанза, кыйалтазы jогынаң соңдоп jӱрӱп бурылар. Арсланбек jылдың ла сайын бойының тилиле, каа-jаада орустап, бичиктерин чыгарып, бистерге көрӧ акчалу да jӱретен болзо, je бойының тыш jанына, кийимине тың ajару этпес кижи. Андый ла уужалып калган костюмду jӱрер. Бу jажына оның галстук кийгенин көргӧн кижи jок. База бир темдектейтен неме: оның бичиктери чыгып та турза, je Руставелиниң оромында турган магазинге таң алдында барып эт чабарын, оноң лагман эдетен лапша, эт ле jарым шил кабак аларын институтта ӱренген калганчы кӱндерге jетире таштабаган.

— Мени эмди өскӧ не де эмес, jаңыс ла Лев Николаевичтиң «Воскресение» деп романы соныркадып jат — деп, ол jаңыс катап тыңзынган эмес. — Князь Дмитрий Иванович Нехлюдовтың ла Екатерина Маслованың салымдары калганчы ӧйлӧрдӧ — мениң салымым болуп калды! — Толстойдың романын кӧчӱрип турганыла нӧкӧрлӧриниң ортозына ол jаңыс катап мактанган эмес. Мыныҥ ӱстине өскӧ студенттерди jабыс көрӱп, базынып ла аңдып та отурза кӱӱни. — А слерлер, уйкучы тарбагандар. Уйуктап, көстӧрин ачса, эткендери jаң-

ыс — учебниктер кемирери... Бӧрӱни тӧрт саны азырап јат деген орус кеп сӧсти ундыбагар! Кажы ла кӱн бичинер ле иштенер керек! Бат, ол туштa карындарыгарга язва-гастрит јапшынбас! — Арсланбек калганчы јылдарда чындап та кӧп једимдерге јеткен. Мыныла колбой оныҥ кылык-јаҥына тыҥзыныштыҥ ла максыныштыҥ кичинегеш «курты» кирип калганы быжу. Бӱгӱнги Арсланбекти тӧрт јыл кайра болгон Арсланбекле тӱҥейлеп болбозыгар. Оныҥ ӱнинеҥ ле шӱӱлтезинеҥ кӧпти кӧргӧн лӧ билер ӱредӱчиниҥ эмезе командирдиҥ темиккен јаҥжыгузы билдирет: — Спортчы уздот-мастер кажы ла кӱн бойына керектӱ темигӱ-упражнениелер этпезе, эртен ол уздот-мастер эмес, а тегин кижи болуп калар. Литератор база кӱнӱҥ сайын бичинер учурлу!..

Литинститyттыҥ калганчы курсына ӱренип турарыста, Арсланбек нӧкӧрим кышкы каникулдыҥ кийнинде «ак алтынныҥ орооны» деген јеринеҥ Москвага кечегизинеҥ узун болуп ӧзӱп калгандый бурылды. Буурыл каракульдаҥ эткен јакалу кӧк-чаҥкыр тонду. Јаҥы протезту. Базар болзо, бажын билер-билдирбес каҥкайтып, ийнине кедейте салып ийер. Керек дезе, јӱзиниҥ чодыры да астап калган неме ошкош. Ӱни јардак, јаан. Кӱнӱҥ ле эмештеҥ ууртанып алган јӱрер. Бойыныҥ кыбына кандый да бичиичилер экелип турар...

— Мен канча јылга кыйналган шырамды калганчыда келип јеҥедим, досум-алтайлык! — деп, ол мениҥ столымныҥ ӱстине је ле деген бичикти «меч» этире мергедеп ийди. — «Воскресение» мениҥ тилимле чыккан. Эмди князь Дмитрий Иванович Нехлюдов мениҥ тилимле куучындап ла сананып јат, билип туруҥ ба, алтайлык-досум! — Мен бичикти колго алып кӧрзӧм, орус тилле чулу бичилгенинеҥ чик јок калыҥ оборлу эмтир. — Уткып турум, Арсланбек! — дедим. — Сен эмди тирӱ классик!..

— Лев Николаевичтиҥ бу романын јеҥгеннм учун меге литератураныҥ республикалык сыйын бергендер — деп, Арсланбек айдала, кожуп ийди. — Иштенип-билер керек, досум!.. Иш учун ичип ийелик — дейле, карманынаҥ бир шил коньяк чыгарып келди. — Шоколад сенде бар ба?.. Коньякты этле эмес, шоколадла ичетен јаҥду, билериҥ бе, досум-алтайлык!..

Арсланбектиҥ айдары јок тыҥзыныжы кенете ле јап эдип ӧчӱп калды. Оныҥ ӧчкӧни шак ла бу јаан ижиле,

Толстойдың «Воскресение» — «Тирилгени» деп романын көчүргениле колбулу. Мынаң улам «Бир бочко балмөтти калбак төгөт ўреп ийер» деген кеп сөсти катап ла эске алынарга келижер. Арсланбек досум чындап та јаан иш бўдўрген. Бойының јонының төрөл культуразына улу бичиичининг романын кожор деп айдары јок бийик амадула иштенген... Је... Роман көчўрилип, акјарыкка чыгып калган кийнинде кандый «је» боло берди?..

Мыны айдарга да уйатту. Арсланбек нөкөрим Л. Н. Толстойдың «Воскресениезин» көчўрерин көчўргеи. Бичик кепке базылып чыгып калган, көчўреечи бойының ижи учун республиканың литературалык сыйын алып койгон кийнинде, эмди ле көрўп ле аайлап турар болзо, романның адын саң тескери көчўрип койгон эмтир. Канайып, не деп?!

Лев Николаевич Толстойдың «Воскресение» деп терең учурлу ла шўўлтелў адаган романын Арсланбек бойының көчўрижинде «Амыраап кўн» деп адайла, акјарыкка таркадып ийген! Мынила колбой бистиң институтта, студенттердиң ортозында, канча кире каткы, канча кире өчөлгөн болбогон дейзеер. Арсланбек нөкөримниң јўзи арай ла јалбырап кўйе бербегени јарт. Калак ла де, көөркий Арсланбек!.. Эх, бисти, бисти... Нөкөрлөр бө, бис?.. Каткыргадый, уйаттагадый неме бе бу?!.

— Мен оны ойто катап көчўрерим! — деп айдала, Арсланбек нөкөрим госэкзамендерди де табыштырбай, «ак алтынның орооны» болгон јери јаар тургуза ла јана берген эди. — Уйадым эм ўстине уйга артылгай, кайдалык!.. Је бўткер, магым канатту атла маңтадар өй келер!..

Арсланбекке бичиичилердиң Самаркандта өткөн Бастырасоюзлык јуун-конференцияда јолыкканым керегинде куучын

Мен Арсланбек нөкөриме бичиичилердиң Узбек республиканың Самарканд городында өткөн јуун-конференциязында канча јылдардың бажында катап јолыктым. Арсланбек ороонның төрт талазынаң келген ончо бичиичилердиң ортозында элдең ле озо бойының кий-

ингениле чик јок аңылу болгон эди. Ол туштa вельветтең кийим көктөөри кеендиктиң кебеделдў коолына јаңы ла кирип турган өй. Арсланбек Самаркандка та ненин де учун сок јаңыс кызыл чамчалу ла эскиргенине тизези тужынаң өңи өчүп, чала кыркылып јўрген кўрең вельвет штанду ла ондый ок пиджакту келген. Уч-төрт кўнге улай өткөн конференцияның туркунына ол бойының костюмын бир де солыбаган. А кызыл чамчазын кўнўң ле эңирде јунала, кургадып алатан ошкош. Јаңыс сöслö айтса, ончо јуулгандардың ортозында ол сок јаңыс ак каргаа болуп көрўнген.

Август айдың ортозы: изў деп неме тен öткўре. Теңери бўткўлинче кызып калган кўн боло бергендий. Анчада ла меге, Туулу Алтайдаң келген кижиге, тынарга да кўч болгоны јарт. Арсланбек бойы Узбекистаннаң эмес. Је Орто Азияның мындый ок јылу республикаларының бирўзинең. Ол мындый изўге ту јаштаң ала темигип калган учун мениң терлеп, шыралап турганымды көрўп, кокырлап ла божобос:

— Сеге Туулу Алтайдың эң бийик деген мöңкўлериниң бирўзинең бойынгла кожо бир канча машина кар коштоп экелер керек болгон, досум... Мен де Алтайдың агару серўўнин сениле кожо тынар эдим.

Арсланбек бир кўн јаткан айылчылыгынаң эртен тура чыгып келеле, Москвада Литинститутта кожо ўренген таныш сöгўшчи-критикле куучындажып турарда, олордың јанына бу кижи тирўге быжа бергедий изўде, кап-кара костюм кийген, ондый ок кара галстукту оборы сўрекей јаан бичиичи базып келген бойынча, байагы јарлу сöгўшчини колтыктап, Арсланбекке ајару да этпей, туура алып барды. Олор кезек öйгö та нени де тар-мар изў куучындашкылап ийеле, мында ла токтогылап калдылар.

— Јажытту куучын кандый тўрген öтти? — деп, јанына ойто базып келген критиктең Арсланбек сурады.

— А, оны — деп, критик колыла јаңып ийди. — Мен оның Москвада орус тилле кепке базылган романын бу јуукта кату сöгўп ийген болгом...

— Јöпсинбей јат па?

— Мен сеге удура «Правдага» бичиирим — деди.

Керек оноң ары мынайда айлана соккон. Конференцияның ижин башкараачы, чындап та, јаан јайалталу бичиичи мениң нököрим Арсланбекке сöс берген. Арс-

ланбек трибунага чыгып келеле, сок ло јаңыс шӱӱлтезин айткан: калганчы өйлӧрдӧ көп тоолу газеттерде, журналдарда ла јуунтыларда Владимир Ильич Ленинге учурлалган сӱрекей јабыс кемдӱ ӱлгерлер чыгып јат. Улу башчыныӊ адыла колбулу учун, редакторлор, байла, эпјоксынгылап, авторлорго кайра јандырып болбойтон ошкош. Кайра јандырзаӊ, кезик авторлор Төс Комитетке јетире јӱзӱн-башка комыдалдар бичигилеер. Редакторлор ондый керекле урушпай, ыраагында турза артык деп бодогылайт... СССР-диӊ бичиичилер Союзыныӊ Башкартузы бу керекке нениӊ учун ајару этпей јат? Бистиӊ Лениниана эӊ талдама деген произведениелердеӊ турар аргалу ла учурлу!.. Арсланбек бойыныӊ кыскачак куучынында өскӧ шӱӱлте айтпаган. Бу ла...

Јуунды божодып тура, Москвадаӊ келген јаап бичиичи Арсланбектиӊ шӱӱлтезин јарадып ла јӧмӧп, ониӊ ады-јолын эки-ӱч катап адап ийген.

Јуун божогон кийнинде байа Арсланбекти ајаруга албаган, оборы јаан бичиичи ончозынаӊ озо ониӊ јанына једе конды. Ол Арсланбекти байагы критик-сӧгӱшчини ок чылап, јеп-јеӊилинеӊ колтыктай алып, мынайда шымыранган:

— Мен слерле кожо бир кезек ӧйгӧ отурып ийер кӱӱним бар. Кожо баралы.

Арсланбек нӧкӧрим мойношпогон эмтир. Эмди олор јаӊыс столдо бу ла јанындагы кафеде отурдылар. Серӱӱн. Музыка јымырада ойноп јат. Көп улус јок. Мындый айалгада куучындажарга да, таныжарга да јакшы.

Кара костюмду оборы јаан бичиичи јап-јакшы коньякту чӧӧчӧйлӧрди столго тургузып, сӧс айдарга јеткелекте, Арсланбек оны озолоп ийди:

— Бистиӊ танышканыска учурлап, сӧсти мен озо айдайын, јараар ба?

Арсланбектиӊ јаӊы таныжы тургуза ла јӧпсинген:

— «Јараар ба» эмес, слердиӊ сӧзӧӧрди мен кереес эдип угарым...

Арсланбек сӱмелӱ кӱлӱмзиренип, коньякту чӧӧчӧйди өрӧ кӧдӱрип, одожында отурган бичиичидеӊ көстӧрин бир де туура албай, эрмектенди:

— Слердиӊ костюм бу јуунга сӱрекей јарап јат...

— Бистиӊ ороондо көктӧгӧн эмес — деп, оборы јаан бичиичи шымыранды. — Таныштарым ажыра таап турбай.

— А мениң костюмым кандый эмтир? — Арсланбек тудунып болбой, өнөтийин сурады. Оның бу кийингенине бу кижи бийигинең көргөн деп, Арсланбек јазымы јогынаң сескен. Оның учун эмди канайдар эмеш деп, сүмелӱ көрӱжин јажырбай, каранынаң сакып отуры.

— Байа ајаруга албагам — деп, оның јаңы таныжы чала туктурылып јӱреле, оноң ары эрмектенди: — Је эмеш ле эскирип јӱрген болгодый...

— Јарт — деп, Арсланбек там ла јарыда күлӱмзиренет. — Менде сыраңай ла слердиң бу кийип алган костюм ошкош костюм база бар. Кийбегем. Изӱ. Ойндо костюмды айылда да арттырып койор арга бар.

— Айылда да арттырып койбой...

— А, бот, кижи бойыныҥ бажын кайда да арттырбас учурлу...

— Слер ойгордыҥ бойы эмтиригер. Чын айдып јадыгар, — кара костюмду бичиичи, канайтсын база, арга јокто јӧмӧшти.

— Је, досум, башты јылыйтпазы ла кайда да арттырбазы учун...

— Јок, слер јаңы Навои, Бабурдыҥ бойы турбайыгар...

— Айса болзо, мен Пушкин, Маяковский, а, досум? — деп, Арсланбек там сӱӱнчилӱ ле омок каткырат.

— Байа трибунадаҥ айткан шӱӱлтегерле болзо, слер чындап та Маяковскийге јуук. — Кара костюмду бичиичи кокыры јогынаҥ эрмектенеле, оноҥ ары соныркады: — Слер, байла, Владимир Ильич Ленин керегинде кандый да јаңы сӧс айткан болороор, а?..

— Јок, досум, улу башчыныҥ јаркынду јӱрӱмин ле кеберин мен кӧдӱрип болбос турум. Јайалтачагым јабыс...

Москвада бисле кожо ӱренген критик-сӧгӱшчиле кожо мен олордыҥ одожындагы столго отурарга јатсабыс, Арсланбек көрӱп, тургуза ла колыла јаңып, кыйгырды:

— Бери келгилегер, досторым. Мени Орто Азияныҥ јаан бичиичизи јаңы романыныҥ јаан гонорарыла кӱндӱлеп јадыры.

— Чындап та, бистиҥ најылык кӱрееге кожулыгар, бери келигер, келигер — деп, кара костюмду бичиичи та нениҥ де учун сӱӱне берди. — Бис слерди ту байадаҥ бери сакып јадыс.

Эмди бис бир столдо төртӱ отурыбыс. Арсланбек азыйгы ла бойы омок ло кокырчы. Кенете ол каткырды:

— Бу сен студент тужында лагман сӱӱйтен јок бединг, досум. Лагман алып берейин бе?..

— Сен озогызын ойгозып отурган болзонг, мениң де санаама көп немелер кире конды, Арсланбек — деп, мен ого јай бербеске санандым: — Сен Лев Толстойдың «Воскресениезин» канайып көчӱрген эдинг, досум Арсланбек? Мениң санаама ол јакшы кирет.

Нөкөримниң көзиндеги ле јӱзиндеги мынчага јетире ойногон омок каткы ла кокыр кенетийин өчө берди. Је ондый да болзо, ол омогын сыранай да јылыйтпаска чырмайды:

— Мениң ол улу јеңӱӱмди бу јаңы нөкөрдиң алдына эске алынбаган болзонг, артык болор эди — дейле, оноң ары төп кеберлӱ ле јобош эрмектенди: — Мен ол туштa не деп айдала, кандый чертту јанган эдим?.. Бӱт, досум, Толстойдың «Воскресениезин» мен ойто катап јаңыдаң көчӱргем. Оның ӱстине өчөжөлө, оның ок «Хаджи-Мурадын» база көчӱргем. Калганчы көчӱргенимди канайып адаары јанынаң кандый да јастыра болбозына бӱт, досум!

— Арсланбек — деп, байагы ла бойынча унчугыш јогынаң угуп отурган критик-сөгӱшчи, бисле кожо ӱренген орус најыбыс, кӱлӱмзиренди. — «Воскресениени» көчӱргениң керегинде историяны мен база билерим. Ол каткымчылу ла кунукчалду учуралды Литинститутта ончолоры билер болбой, Арсланбек... Је сен романды ойто катап көчӱргениң — сениң турумкайыңды ла Лев Николаевичти тың сӱӱгенингди керелеп јат.

— «Воскресениени» мен бойымның тилиме база көчӱрген эмейим — деп, бистиң јаңы таныжыбыс, кара костюмду романист кенетийин айтты.

— А не деп оны бойоордың тилеерле ададыгар? — деп, Арсланбек тургуза ла соныркады.

— А не деп адаар оны? — деп, ол бичиичи суракту көрди. — «Воскресение» дегени ол «Амыраар кӱн» дегени эмес беди. Мен онойып адагам...

— Бу ак-јарыктың ӱстинде аамай кижи јаңыс мен эмес турбайым! — деп, Арсланбек оморкоп, торт ло сӱӱне берди ошкош.

Шак ла бу öйдö бис ўчўн — Москваныҥ критик-сöгўшчизи, Арсланбек ле мен омок каткырыжарыста, кожо отурган јаҥы најыбыс нени де сеспей, бис јаар кайкаганду ла алаҥзулу көрди.

Самаркандта болгон конференцияныҥ кийнинде Арсланбекле айрылыжып, аэронорттоҥ кере-јара атанганыс керегинде куучын

Бис, Самаркандта өткөн Бастырасоюзлык конференцияныҥ кийнинде, бүгүн туш-башка атанып, айылдарыбыска јанып јадыбыс.

Аэропортто кўчтў самолеттордыҥ кўўлежи... Олор аар-калап кўзўрегилеп, тўштўктиҥ көиөгөш көбөҥ теҥеризине улай-телей јерденҥ көдўрилгилейт.

Мен Арсланбекле кожо Самаркандтыҥ аэропортында турум. Удабас ла мениҥ самоледым бу ла бу кўўлеген ле кўзўреген аэропортты таштап, Сибирьди көстöп шуҥар.

Айылга јаныштыҥ сакылталу сўўнчизи ле айрылыштыҥ эреҥис сызы мениҥ көксимде чымылдайт. Сўўнчи ле кунукчал јаантайын кожо, јаантайын јергелей јўргўлеп јат.

Самаркандтыҥ аэропортыныҥ туразыныҥ эжик алдындагы тепсеҥди кееркеткен чечектерге бойыныҥ тегерик ле эттеҥ ээгиле кекип, мениҥ Арсланбек нөкөрим эрмектенди:

— Кезик чечектер јыдыла јараш, кўўниҥе бийик кўўн кожор.

— А кезик чечектер — деп, Арсланбек бистиҥ ойыныстыҥ оноҥ ары улалтарга умзанганын сезип, мен јömöштим, — кезик чечектер öҥиле јараш, көзиҥди эркелеп, көөрöдип турар...

— Самарканд — телекейдиҥ эҥ јебрен деген городторыныҥ бирўзи — деп, чечектер керегинде куучыннаҥ Арсланбек ойто бу городтыҥ кеендигине ле оҥбос байлыгына көчти. — Јебреннеҥ бери поэттер бу городты ла онык кеендигин мактап, је кандый сöстöр айтпаган деер: «Самарканд — јебрентик Күнчыгыштыҥ кайкамчылу эдем-сады», «Самарканд — ислам јаҥду телекейдиҥ эҥ јараш эрјинези», «Самарканд — јердиҥ кеендик кебери»...

— Орто чактарда јуртаган поэттердиң көдүриңилү сөстөри — деп, удура мен унчуктым.

— А не, сеге јарабай јат па?

— Меге Самаркандтың јаражы јарабай јат деп сеге кем айтты?.. Јаңыс ла јарап турган эмес, а кайкадып јат!..

— Андый болзо, «көдүриңилү сөстөр» деп күүн-күч јогынаң айтканың не болды, досум-алтайлык?

— Агынча айтса, Арсланбек, анчада ла эмди, бу аэропортко једип келеримде, мени ол ло бир кинчектү санааларым каран-туйукка кемирип баштады — деп јартын айттым. — Аэропорт күүлеп ле күзүреп јат, а мениң көксимде ле бажымда кандый да өскө чочыду...

— Ойто ло келер өйдиң салымы, ойто ло атом ло нейтрон бомбалар — деп, Арсланбек сезип ийди. — Ундып кой олорды, досум-алтайлык. Јүрүм берилген кийнинде јүрүп алар керек... Је бу ок өйдө ундыба, качан да ундыба, кижиниң сөзи кандый да атомноң күчтү ле бийик!

— Эмдиги өйдө «јуук» ла «ыраак» деген оңдоштордың ортолоры арчылып калган, сен бодозоң, Арсланбек — дедим. — Сен кайдаң билериң, айса болзо, шак ла эмди, бис бу аэропортто турган туштa, кемниң де көстөри оптический чокым шыкашла бу јебрен городты, бу аэропортты тудуп алган. Тудуп алала, кандый да келишкедий өйди ле кемниң де јакару сөзин сакып отурган, а?..

— Фу, досум-алтайлык, кандый кунукчалду санаалар — деп, Арсланбек мениң күүнимди көдүрерге өнөтийин ле оморкоп чыкты. — Кедери эт онынды! — Мениң ийниме јудругыла јулка салып, оноң ары каткырды: — Сениң Алтайың ыраак, досум, ого атом јетпес! Ого јаңыс ла аргымак аттың маңыла једер арга бар, досум!.. Аргымак аттар бар туштa, атом бомбалар керегинде сананбай јүр. Поэттердиң энчизи — атом эмес, аргымак аттар, јылдыстар ла кижиниң кимирт эткен үни, сөстөр, ундыба!

«Мен Арсланбек ошкош болгон болзом — деп, ичимде ого күйүндим. — Јаантайын кокырчы ла сүүнчилү...» Је бу ла туштa Арсланбек мениң јардыма ойто ло јудругыла түрттүрип ийди:

— Бастыра ак-јарыктың бажы — кижи, мен сеге байа айттым не, досум! — деп, эске алындырат. — Ата-

ныш алдында кунугарга јарабас, досум! Оноң башка сен менің санаамда кунугып калган чырайлу ла уур көгүстү артып каларың. Оның ордына сен меге кижи керегинде ол бир үлгериңди база катап кычырып берзең, а мен дезе, сениң алдыңа төлүлү артпас эдим...

— Кандый үлгерди?

— Кижи керегинде...

Арсланбектең чыгып кайда барарың, меге кычырарга келишкен:

Кижиге эң ле солун неме — Кижи,
Оноң учы јок бу кеен телекей,
Оноң түби јок бу көк теңери,
Оноң ойто ло — Кижи,
Оноң катап ла — Кижи!

— Бат бу өскө эрмек! — деп, Арсланбек мени кучактай алды. — Мен сениле јөптик, досум-алтайлык, поэт ондый болор учурлу — кунукпай, кандый да кату өйдө кижиниң бажын өрө көдүрерге кичеенер јаңду!.. Эмди мени ук — дейле, ол бойы кычырып баштады:

Кабакты будыган будук арчылат,
Кабактар бойы карарып артат.
Јаң баштаган јамылар арталат,
Јалакай күүн јажына артат.
Сындарда өскөн өлөңдөр кугарат,
Сындар дезе мөңкүлик калат.
Ээлеген-бийлеген бийлер өлөт,
Эл-калыгыс эленчик артат.

— Кулак сүүнер күүлү үлгер! — деп, мен сүүндим. — Сениң сөзиң јонында седең артар, досум Арсланбек!

— Бу мениң үлгерим эмес, — Арсланбек тургуза ла актанды. — Бу албаты айткан сөс эмей — дейле, сакыбаган јанынаң өскө суракка көчти. — Сен јаңыс ла бу меге ачынба, досум-алтайлык — деди. — Сениң калыгыңның тоозы канайтсаң да аргазы јок ас. Бистиң республиканың бир ле районына турар. — Мени оның эрмегин үзүп ийер деп бодогон ошкош, капшайлап, оноң ары кыйгырды. — Сакып ал, сакып ал, мен шүүлтемниң учына чыкпагам. Је тоозы ас та болзо, кеендик сөс айдарында, оның кыбын табарында, мен бодозом, сениң албатың јаан калыктардаң сыраңай да соңдобой јат... Слердиң баатырлар керегинде чөрчөктөрди, бир канча кожоңдорды, кеп ле укаа сөстөрди мен орус-

тап та, алтайлап та кычыргам. Бистиң тилдеристиң тазылдары бир ине. Мен оңдоп ло јаантайын соныркап јадым. Бис экӱ јуук таныштар эмес болзобыс, айса, мен алтай јоннын чӱмдемел сӧзиле мынайып тыҥ соныркабас эдим...

Бистиң куучынысты ӱзе согуп, Самаркандтың аэропортынаҥ самолеттор тӱштӱктиҥ изӱ чӧлдӧрин канат алдына арттырып, теҥери ӧрӧ учуп чыккылайт.

Ӧйиме кӧрзӧм, мениҥ самоледымныҥ атанарын јарлаары јууктажа бериптир.

— Арсланбек, кайран досум — дедим, — Алтайды көстӧӧр ӧйим јууктажа берди. Атаныштың ӱлгерин кычырып берзем, угарыҥ ба?

— Угарым — деп, ол тургуза ла јӧпсинеле, оноҥ ары каткырды. — Мен бойым ӧлӱп те калзам, досум-алтайлык, је, байла, сӧстиҥ ле ӱлгердиҥ ээлгир кӱӱзин тӱҥей ле тыҥдап јадар болорым — деп айдала, та нениҥ де учун эки колын эки башка јайа чачып, эки кӧзин јумуп, јаан бажын ла јӱзин көпӧгӧш-кыскылтым теҥериге ле кӱнге тӧгӧп, араай шымыранат:

— Кычыр, досум, кычыр, алтайлык, мен угарга белен!..

— Атаныштың ӱлгери ас калыктың айткан сӧзиле колбулу.

— Кычыр, кычыр, досум-алтайлык!

Бат бу ол туштa мениҥ Арсланбек нӧкӧриме ле ӧскӧ дӧ улуска ас тоолу калыктардың адынаҥ айдайын деген сӧзим:

Албатының азында эмес,
Айдып билер сӧзинде.
Јакшынак керек ол учун,
Јайым ла Чындык јаҥ учун,
Ас та калык тилинде
Айдылар аргалу јаан шӱӱлте.

ҚЫШ БАШТАЛЫП ТУРАРДА

Кыш јаҥы ла башталып јаткан. Ноябрь ай...

Тӧгӧрик деп ӧзӧктиҥ ичинде јайлаган малчылар тӱкӱ бооро, август айдыҥ учында, бойлорыныҥ кыштуларына кӧчкилей берген. Олордыҥ мал-ажыныҥ ла бойлорыныҥ чур-чуманагы не ле јерде соop калган эмей.

Эмди мында артып калган улус: Көбөков Моңулдай деп өбөгөн лө оның Тозыяков Витя дейтен күйүзи. Экүдең ле экү. Өскө кижи јок. Олор јылкычылар.

Јайгыда мында кандый јайым, кандый јакшы болгон! Јайым да эмес, тен салдым-бош ине. Јок, салдым-бош то эмес, торт — салым! Қайдаар ла јортсоң, кайда ла барзаң, улус, солун туштажу. Јай өйинде јурттың көп саба улузы Төгөриктиң ичинде деп айдарга келижер. Оның да учун кажы ла јикте уй-торбок, кой кабырган улустың чадырлары чаңкыр ышла чоргып турар ине. Артык айдар сөс тө табылбас: јай — сүүнчиниң өйи. Күн деп өрөкөнниң узунын не дейзиң! Кере түжине айылдаш та једер, амырап та аларың. Чала өксөй, сынга чыксаң — койчылардың айлы. Өксөй јортор күүниң јок болзо, өзөк ичинде јүр. Мында уй, торбок, саан кабырган улус. Бирүзиниң айлына түшсең — чай, экинчизинең јап-јакшынак јайгы чеген ичип аларың. Чеген тен макалу суузын ине, анчада ла изү күнде. Оноң ло артык ашты Моңулдай өбөгөн бу јажына таппаган. Кезик малчылардың айлына, анчада ла подсостың уйларын кабырып турган улуска түшсең, «Актаң тамган аш эмей» — деп, ачу да неме амзаткылап ийер. Онызы тен оноң макалу!

Је түн бүркелип түшкен кийнинде, керек өскө. Қажызында ла бойының малы, бойының күзедүзи. Түн малды базынчык көрөтөн эмей. «Јеткер јең алдында» дегени каранүйла колбулу болбос по? А түш... Түште јеткер түжиңе де кирбес.

Бат андый. Јайым деп неме јайгыда болгон. Эмди меес те эдектей јорт, өзөктөрди де өдүп јорыкта — јакшы сурап угар кижи табылбас. Мал јүргери көчкөн. Тайга ээнзиреген. Оның ээзи кижи ине. А эмди улус јок. Кунукчыл. Төгөрик өзөкти эбире турган туулардың баштары ла сындары ак-сөң јадыры. Мында бу, эки јылкычының јаткан јериниң кебери эмеш башка. Чала буурылзымак. Јердиң үстинде эртен тура кырмактай кар, боромтык туман. Ондо-мында үрпейишкен төңөзөктөр јукачак кардың ортозынаң баштарын өксөйткилеп, јууктап келеткен кышты баштап ла көрүп јаткандый санааркагылап па, кайкагылап па калгандый отургылайт. Агаштың бүрлери түкү ле качан какталгылап калган. Керек дезе, кандый бир куштың да үни угулбас. Кунукчыл. Ээн...

Бастыра малчылар бойыныҥ өйинде көчкүлей бе-рерде, бу эки јылкычы мында неге болуп артты не? Өзөк ичинде тоҥ ло мындый эмес ине. Витяныҥ күүни-ле болзо, ол түкү не јерде аткан октоҥ түрген өзөккө шуҥуп түжер эди. Је онныҥ баш билинер аргазы јокто, канайтсын база.

А керектиҥ аайы мындый: башкы јыл совхоз Төгө-риктиҥ ичиндеги кара јыраалу касты тракторло сөгө сүрүп, сула үрендеген.

— Бу орус улус је нени сананып таппас, нени эт-пес! — деп, Моҥулдай өбөгөн кайкап ла божобос. — Мал да базып болбой, јиткезине јетире түжүп јадатан јиткек касты кыралап турганда!.. Көк јарамас, мыны кижи канайып кайкабас... јок, башка ла бүткен јүрек-түү улус.

Мынаҥ чыккан суланы кезер-согор, обоолоор деген амаду јок болгон. Зеленка. Күскиде мал анайда ла ото-зын. Эбире јер шактала берер, а мында дезе белен азы-рал. Этке атандырар алдында мал семиртерге тен макалу.

Баштапкы јыл мынаҥ чек неме чыкпаган деп айдар-га келижер. Је андый да болзо, аш јыдын сескен мал оноҥ айрылар эмес. А быјыл јакшы өскөн. Талдама да деп айдарга келижер. Онныҥ да учун Чакылдайдыҥ эт-ке айдайтан торбокторына мында тыҥ «тойлош» бол-гон эмей. А ол, Чакылдай деген кижи, кем болотон де-зегер, — Моҥулдай өбөгөннииҥ эҥ јуук, јок, эҥ јуук эмес, а сок јаҥыс нөкөри. Олор јууда да кожо јүргендер.

— Бу совхоз база јакшы ла неме, а! — деп, Чакыл-дай кайкап ла сүүнип божобос.

Торбокторын зеленкалу кырага айдап ийеле, Чакыл-дай бойы аҥдап сала берер, ол эмезе өзөк јаар түжер.

Онныҥ совхозты мактап турганы тегиндү эмес. Бу ла јуукка јетире Кайру деп јуртта совхоз эмес, «Јаҥы јол» деп колхоз болгон. Кайру эмди јаан совхозтыҥ ферма-зы. Чакылдайдыҥ сүүнери де, байла, јолду. Совхозтыҥ улузы «походнойлоп» то ийер, час-сагат јетти деп, ижин бир өйдө токтодып та койор. А колхоз тен аттыҥ мойнына суккан комут болбос по. Чынын айдар болзо, Чакылдайды да, Моҥулдайды да — ончозын алыгар, бу ла јуукка јетире олордыҥ бирүзи де «походной» деп сөсти билбес те болгон ине. Эмди «походнойлу» болгон кийнинде, «совхоз деп неме јакшы» болбой кайтсын...

Өзөккө лө јеткен кийнинде, божогоны ла ол, Чакылдайдың сурузын тен сураба да. Барганы ла ол. Үч-төрт күннең бери оны ойто Кайрудаң кайра јанар деп сакыш та јок. Оноң до эмеш саатай берзе, табы. А Чакылдайга не, не болуп калар? Азырайтан, көрөтөн балдары бар эмес. Көргөни ле Умсуур — чала карып јүрген үйи. А Умсуурды не ал барар оны, согум кептү карган эмегенди? Алдырбас, јадар. Кабырбаган мал беди, этпеген иш беди.

Чакылдай өбөгөн өзөккө түшкен кийнинде јал акчазын алар. Бойы да ичер, нөкөрлөрин, көрүш-таныштарын да бир катап күндүлеп салар. Андый кижи. Оноң эмеш-эмеш мактанып ийетени кайда:

— Мениң торбокторым торт чучук ине! — деп, кабырып јаткан малы керегинде эрмекти бойы баштаар. — Семистери тен борсыктар ошкош!.. Јок, арай јазып ийдим. Мениң кичееген торбоктор, баш болзын, барып көригер, торт ло белен колбасаның бойы эмей!..

— Торбокторды тайгада таштап ийеле, канча күнге бу не калыраш? — деп, оноң ферманың управляющийи сураза, Чакылдай ого оос то ачарга бербес, тургуза ла туй чабар.

— Сен меге јамыркаба, уул! — деер. — Сен мениң алдыма бойыңның саконыңды тургуспа! Бийт бий болорго јат, уулдар, а...

Бу јүрүмде Чакылдайдың бойының «сакондоры» бар болгодый. Оның да учун ол өскө кижиниң оозынаң чыккан, чала ого өйкөк «сакондорло» јөпсинбес күүндү. Је управляющий база бир кандый сөс айдып, оны эмеш адылып ийейин дезе, Чакылдайдың бир макалу куйагы бар. Бу ла өйдө ол шак ла ол «үлдүзин» алып чыгар:

— Эйт! — деп, Чакылдай кыйгырар. — Азу тижиң чыкпаган күчүгеш, сен... сен мениң военный нервама тийгенче, айдып бер: мен ат-нерелү јууда каным төгүп, сениң ал-тыныңды корулап јүреримде, айт, учкан, сен кайда болгоң, а?.. Мынаар Упай эштиң кулы болгон бединг, а?..

Је бойоор до бодозоор, јиит управляющий, чындап та, ого кандый каруу јандырар? Чакылдай чындап та јуу-чактаң арткан-калгандардың бирүзи. Кайруга «Слава» деп ордендү јанган. А ондый орден өскө кемде де јок.

— Бүтпей турган болзоң, мында јайканбай, барып бойың көр, управ, — деп, Чакылдай оноң ары өчөш айдар, — мениң кабырган торбоктор — торбоктор эмес, торт ло чучук, белен колбаса! А олорды кем кабырып јат? Чакылдай! Сен билериң бе, управ, семис мал керегинде бистиң алтай јон не дежетен эди? «Өзөрдиң өңи бир» дежетен беди? Бат, Чакылдайдый эрлер кичееген мал өңжүк болотон! Бүтпей турган болзоң, сени тудуп, төгүндеп отурган кижи јок, бойың барып көр...

Чакылдай мынайып айдынып алган кийнинде, эмеш сыныга түжер. Ӱни чадырабай, табынча јылый түжүп, керек дезе, чала эркетендӱ де угулар. Мындый токыналу, «эрке» эрмегин ол ойто ло совхозтоң баштайтан эмей: «Айт та, айтпа да, бу совхоз деген неме база јакшы ла дезең, управ! Јакшы эмес, оноң до артык...»

Кайру ферманың управляющийи, Чакылдайга көрө, чек јаш кижи. Оның, Чакылдай чылап, јууда болбогоны јарт. Јаш бала тарының јыдын таныбай өссө, онызы јакшы. Јууда болбодың деп, Чакылдайдың оны бурулаар да учуры јок. Је ол өбөгөнди канайдар, ажа коно берер кижи ине.

Саналов Санааның адазы түкӱ јуудаң озо божоп калган. А управляющий бойы, Саналов Санаа, черӱде бу амыр өйлөрдө болгон. Ол кичинек уулчак тужында, канду јууның сыраңай ла кату өйлөринде, јӱрӱм деген неме, баш болзын, база коркышту ла болгон. Улус кандый кинчек көрбөгөн, кандый шырага учурабаган деер. Кичинек уулчагаш Санаага да кӱч болгон. Ол эмеш аргалу јаткан улуска одын кезип ле суу тажып ла, бозу көрӱп ле, канайдар база, курсагын азыранган эмей.

Кайруда јакшы да јаткан улус ас болгон ине. Бат, темдектеп алза, мынаар Упай эшти јакшы јаткан айыл деп айдарга келижер. Ол өйдөги ондый јадынды талдама да дезе, кем јок. А Упай эштиң ле Саналов Санааның энезиниң айылдары бу ла коштой турган. Ол өбөгөн бойының керегин билер деп айткадый кижи. Эптеп те ийер, иштенип те билер. А мынаар аркага чыкса, аңчызын не дейзиң. Андый кижи бу ла Кайруданг бачым табылбас. Кедертинең как ла куру качан да түшпейтен. Керек дезе, ол кату јылдарда Упай өбөгөн бӱткӱл бригаданы да этле јеткилдеп туратан эмей. Колхозчылардың јакылтазы андый болгон: аңчы кижи аткан аңын

эмезе элигин колхозко табыштырзын. Не дезе, Упай — колхозтың чыгартулу анчызы. Чынын айдар болзо, ол өбөгөндн керик те деп, ач та деп айдар кижи чыкпас. А ондый кижиниң эдек-јеңгин айланышсаң, тегиндў канайып болотон эди. Бир неме једиже ле берер ине. Санаа ол өбөгөннің алды-кийнин айланбаган болзо, та, кайдаң билер оны, эмди ферманың управляющийи болуп јўрери кандый ла болбогой. Ол өйлөрдө торолоп улус база ölўп ле туратан эди. Оноң кезикте сананганда, «Ўстең тамар, бардаң једер» деп, кеп сöс бого сўрекей ле келижип јат.

Упай эш јакшы јаткан. Ого ўзеери Упайдың кызы колхозтың председатели болгон болзын... Мында көп лö калыраар неме јок. Ончозы јарт: ол айылдың јанында öскöн уулчактаң болгой, олордың сўреезин, чеден-кажаганын айланышкан уйдың да богы јаан болоры јолду.

Санаа Чакылдайдың кылыгын билбес эмес, ого јаан ööркöбöйтöн. Ого је не деп ачынар? Айса, ол Санааны бодоп јабарлады эмеш пе? Болбогон эмес, чын, шак ла андый болгон. Упай öрöкöннің болужыла чыдаганы да чын. Је јаңыс ла Чакылдайдың тили эмеш чактырмалу деердең башка. Ого до незин кородоор. Эзирикте калырап турбай. Ажаконгыш дейтен кижи ине. А тегин онойдо ол јаман кижи эмес. Акыр, серип алзын. Бис оны эртен көрöрис, кандый болор эмеш. Бат ол туштa Саналов Санаанын бескези айдыш та јогынаң јайа тартар эмей. Ол туштa управляющий оны канча ла кире адылар, уйалтар аргазы бар. Чакылдай дейтен кижи баш та öрö көдўрбес ине. Бала боло берер. «Управтың» алдында кандый бир бурулу керек эткен солдат кептў тўп-тўс турганына кижи тен эпјоксына берер. А Санаа оны тың кыйнабас. Элдең озо бойы эпјоксынар. Оноң кайдаң да, кандый да килемји једе конуп келер. Карган öбöгöн ого кару ла карам боло берер. Айдар сöзин таппай отурала, управляющий кечеги сурагын катап ла Чакылдайга айдар:

— Умсуур слерди эмди кедери канчанчы кўн сакып јат, öбöгöн?

Санааның сыны узун. Тўс ле кеберкек. Кап-кара көстöри саң башка: јаантайын неге де кайкап калгандый, соныркак. А кирбиктери сыраңай ла кыс баланың кирбиктери ошкош — узуны тен кайкамчылу! Ого, байла,

анчада ла эртен тура өй чек ле јетпей туратан ошкош: эки јаагының сагалдары бојырайа өзүп калган јүрер. Ол ло јүлүнбеген бойы конторага једе конуп келер. А бат јүлүнин алган кийнинде, тен јуралган! Тегин де кеберкек чырайы кандый да јып-јымжагаш боло берер ине. Эр улустың јараштары качан да болзо, калырууш ла балырууш болотон эди. Санаа андый эмес. Ол төп кижи, не-немени сананып айдар.

Кандый бир өскө јамылу болгон болзо, Чакылдайга бүгүн тың ла једижер эди. Кечегизи учун керектиң башка болоры тен бижу. Је Санаанын «саконы» башка. Ол уур тынып, учында јаңыс ла мынайда айдар:

— Умсуур слерди сакып, бууры түгенерге јеттн, атанар керек, өбөгөн...

— Бат, чын-прайна айттың, управ! — деп, Чакылдай көстөрин ак-јарыкка көдүрип, сүүнчилү чатылдап чыгар. — Прайна-чын! Санаалу эр мындый болотон ине, бистиң Санаадый. А мен?.. Бу мен кайткан кижи? Тьфук! — деп, кенете Чакылдай бойын јамандап, арбап баштаар. — Је слер меге ачынбагар, управ? — деп, ол тымык, јобош үниле эрмектенет. Бу ла өйдө бойынаң канча јашка кичинек кижини слер деп байлап та ийгенин билбей калатан эмес беди. — Айдың-јылдың бажында бир катап өзөккө түжеле, јаап ашты ууртап ийип јада калтырым ине, кайракан, је слер меге өөркөбөгөр, управ...

Бойына бойы эпјоксынып, тымып калган Чакылдай өбөгөн адын ээртеп, кедери чыгарга меңдештү белетенет. Бир эмеш өйдиң бажында, ол торбокторына јаладарга ферманың складынаң болчок тустар аларга келер. Оноң магазинге јекпеңдеде јелгенче келип, чай-чап ла база бир-эки шил ачу неме алып, арчымагына сугуп, Төгөрик јаар атанар. Јок, ол онойдо ло көндүре Төгөрик јаар барбас. Кыйалта јогынаң база катап конторага түжүп ийетени кайда деп. Управляющий байагызының кийнинде кандый болуп калганын кайып келетен ошкош. Саналов Санаанын јанына келип, база оны-мыны куучындап турала, чыгар бажында ойто ло айдар:

— Је слер меге тарынбагар, управ. Өдө конгон эм тирим, калак...

Управляющийде үн де јок. Узак унчукпас. А Чакылдай чыдажып болбос:

— И-та-тай! Бу ла бир аркы деп јеткердиң кинчеги ине — деп, угулар-угулбас айдынар. — Шак ол шилтини кем сананып тапты не, управ, сен оның аайына чыксаң кайдар, а?..

Управляющий күлүмзиренер. База ла неме айтпас. Ол ичинде Чакылдайга килеп ле ол керегинде та нени де сананып отуратан ошкош. Айса, та өскө неме шүүп отурган — билерге күч.

— Айдың-јылдың бажында — деп, Чакылдай чыдажып болбой, оноң ары актанып баштайт, — бир катап өзөккө түжеле, кайттым деер мыны...

— Је болор, бойсын, өбөгөн, — деп, Санаа учында ла узун кирбиктерин ачып, өбөгөн јаар ол ло бир кайкаганду кара көстөриле бир де бурузы јогынаң көрөр.

Бат бу, Чакылдайдың байагы ла бойынча сакыган, эреген-јайнаган деп айткадый немези.

— Је бат, баш болзын — деп, ол улу ла јеңил тынар. Оноң чыгар алдында јүзине јалакай күлүмји јайылып, озогы ла кокырлу үниле управляющийге, «Бу совхоз деп неме база јакшы ла!» — дегенин бойы да билбей јада калар. А Санаа дезе оның кийнинең көрүп, јаңыс ла бажын јайкап, күлүмзиренип артып калар.

Эмди Чакылдайдың «өзөк ичиндеги кереги» божогон. Ол эмди көндүре ле Төгөриктиң тайгазын көстөп јат.

Чакылдай јайлузына једип, ат чакыга түшкен бе, јок по, малчылар оноң-мынаң јуулыжып ла келер. А не, деремнениң солундарын угар керек. Олор очокты эбире отургылап, терлеген-бурлаган чайлагылап, Чакылдайдың бары-јогын, төгүнин-чынын — ончозын оос кырынаң түжүрбей угар. Кемге јолыккан, нени айткан, тайгада јаткан балазына эмезе эје-сыйнына кем нени јакыган — Чакылдай төкпөй-чачпай јетирер. Берип ийген неме бар болзо, мында ок табыштырар. А Саналовло «чугушканы» керегинде кайдаң, Чакылдай айтпас, өткүрип ийер ине. Онызы «чотко кирбей јат».

Ол бир өзөктөги магазиннең алган эки шилди ачкан кийнинде, өскөлөрине јаңду ла амзадар. Јүк ле бир чыкырымнаң ла деп айдарга јараар. Јаан ашты ончозына амзадатан јаңду. «Сагал сайып ал» дежетен беди шак онызын... Артканын Моңулдайла экү ле «кактап» салар.

Түнди түн дешпес, куучындажар, ончозын ойто эске алынар. Көргөндө — көрбөгөн эмес, јүргенде — јүр-

беген эмес, олор куучындашпай кайтсын. Эки нәјы. Төрбөлјиндий эки алтай өбөгөн. Кожо јууда болгон, оның да кийниндеги шыраларды јаба өткөн. Эмди де нәјылар. Ойндо, оноң Чакылдай јок болордо, торбокторды кем көрүп туру деп, Умсуурга кем болужат эмеш? Байагы ла база Моңулдай эмей. Ол — јылкычы. Айдарда, јаантайын атту-тонду кижи ине. Ого эңиргери торбокторды кыйкай јортуп, айылдың јанына јууйтаны күч эмес.

Фронтко олор Қайрудаң кожо атанып, анда база кожо јүргендер. Ол экү јанып келген. Керек дезе шыркалаткылабаган да ошкош эди. Јаан јаштулардың сөзиле болзо, олорго, байла, алтай-кудайы алкыш-быйанын јетирген туру. Қудай, кудай да дешсе, онызы та кандый ла болбогой. Оттый јуу-чактың кара когы да болуп калар арга болгон ло эмей база. Је андый да болзо, төс неме — тирү арткан. Оноң јери-јуртына јангылап келген. Онызы — олордың эң јаан сүүнчизи. А эмди ойто ло кожо. Канча јылдарга улай коштой иштегилеп јадылар. Айдарда, канайып бой-бойлорына болушкылабайтан эди? Ачу аштаң канайып кожо амзабас, кийниндеги арткан ла алдындагы јүрүмди канайып айлатпас?!.

Текши сөслө айтса, керек шаң ла андый. Қайдаң оны билер, олорло кожо болгон кижи бар эмес. Јүрүм — јаан јажыт. Оның тузын амзабаган кижи алама-шикир болгон татузының да амтанын кайдаң билетен эди?..

Чакылдай ла Умсуур Төгөриктең быјыл база эрте түшкендер. Эмди түкү ле качан бойлорының кыштузында. Быјыл былтыргызынаң эртелеп көчкөн ине. Олордың мында болгонына кере — балкашка бадалала, түкү ле не јерде сооп калган истер. Торбоктың былча баскаш истери. Бу сооп ло эскирип калган истерге көргөндө, јай деп неме түкү ле кажы чакта болгон неме ошкош. Оның ойто бурылар бир де темдеги јок. Үргүљиниң үч үйеге јүре берген.

Быјылгы чыккан зеленканың арткан-калганын Моңулдай ла оның күйүзи Витя Тозыяковтың јылкызы кактап-терип јигилеп јат.

— Јылкы малга јылу кажаган, белетеп койгон көп азырал керек эмес. Ого одор ло јеткил болзо болотон — деп, бооро Саналов Санаа келип јүреле айткан. — Қыш кидим түшкенче, зеленканың артканын јидирип, мында,

аргалу болзо, канча ла кире узак јатсагар, артык болор эди ле. Не дезе, биске кышкы одорды чеберлеер керек...

— Андый — деп, Моңулдай келип, кыскарта айткан.

Оның күйүзи, Витя Тозыяков, канайтсын база, куучынга киришпеген. Айдып та ол нени айдар? Ол — јаңы кижи. Бу јердиң улузын да, олордың јаң-кылыгын да јакшы билбес.

— Пийткени бери Айна јединип келген — деп, Кайру јурттың улузы айдыжат.

Онызы төгүн эмес. Бу Кайру деп качан да көрбөгөн јерге ол Аня эмес болзо, кайдаң бойы келетен эди. А ол Айна дешкени, бу Моңулдай өбөгөннің кызы...

Айла ол эмди Айна да, Аня да эмес эмей. Айна деп оны јаңыс карган өбөгөндөр эмезе эмегендер адап јат. А бойына јажыт үүре-јелелерине ол Аня ла бойы артканча. Је андый да болзо, кезик улус, анчада ла школдың балдары, оны кыйалта јогынаң Анна Моңулдаевна деп байлагылайт. Моңулдай өбөгөннің јети кызының бирүзи эмди мындый јаан јуртта тоомјылу кижи болуп калды. Уксагар да, Анна Моңулдаевна!.. Көрзөгөр, кандый бийик ле тоомјылу угулып јат. Оноң тегин үредүчи база эмес. Мындагы баштаңы школдың заведующийи. База бир кулак темиккедий солун неме — оның өбөкөзи эмди Көбөкова эмес, а Тозыякова ине.

Олор бир канча јыл мынаң кайра Горно-Алтайскта кожо үренгендер. Он класстың кийнинде Аня педагогический институтка кирерде, Витя ол ло јыл черүге барган. Бат андый олордың баштапкы јолдоры.

Витяның бойының јери Кадын ичинде. Ол јер Кайруданг чик јок ыраак. Оның ада-энези де анда јуртап јат. Акыр, јеринің адын чокымдап айтса, Јыланду дешкен ошкош эди. Байла, ыраак ла алтай болбайдар... Оның да учун Витяның ада-энези эмдиге ле бери, јаңы табылган эл-төрөгөндөрине, айылдап та, кудалап та келгелек. Тен андый ла неме: јартын айдар болгожын, ол экүниң тойы да онгду болбогон ине. Кайдаң, Кайруда андый ла той болбогон. Кожоң-кокыр да јок, кудасада да јок. Келгилеерде ле андый, түкү ле качан айылду-јуртту улус болгылап, көчкүлеп келген. Баш ла болзын олорго.

— Ба-таа! — деп, Кайруның карган эмегендери Моңулдай айлына кирип, канча катап кайкашпаган деер. — База саң ла башка ач-үрен өзүп јат! Бу күйүгердиң

ада-энези кайда, кайткан улус? Алтай улус болзо, база кудалап-эштеп келер јанду ине, калак. Ол кандый улус, кан-јӱрек јок болбой. Баш ла бол!

Моңулдай ӧбӧгӧн кӧп эрмек айдар эмес, карган эмегендердиң эрмегине киришпейтен. Оның кажы ла сӧзи карам, коркышту ла баалу-чуулу неме ошкош. Анчада ла бу учуралда ары ла оос ачпаза, бижузы ол. Балдарды канайдар оны. Бойлоры ла билгилегей. Је Моңулдайдың эмегени, Тана эјебис, тезинигип, тым отурып болбойтон. Кызының той-јыргалын кӧрбӧгӧнине, куданың аракызын ичпегенине чала ӧӧркӧп тӧ, эпјоксынып та јӱретен. Оның да учун айылга келген карган эмегендердиң айдар сӧзин сакып отурган чылап, тургуза ла олорго бойы јӧмӧжӧтӧн:

— Је, Кадын ичиниң крестӱлерине база бай јеткен... Олор оруссып калган тубалар ине. Оноң башка база кайтты деп...

Ӧбӧгӧнине кӧрӧ, Тана ачык-јарык, сӱрекей куучынчы кижи. Куучынчы да эмес, чала эмеш тылбырууш та дезе, јарай берер болор. Оноң Кайру ичинде база бир јаан макка кирген немези — кӧктӧнӧтӧни. Эринди изиде эмеш аракы амзап ийгенде, коо-јараш ӱни де јайыла беретен. Је тӧс немези — кӧктӧниш. Шак ла бу узының аргазыла јети балазын бутка-колго тургускан. Ол ло бир ӧбӧгӧни сала берерде, улуска јалданып, је нени кӧктӧбӧди эмеш. Тьфу!.. Ол керегинде ары ла сананбаза торт. Баш ла болгой, Моңулдайдың ол эткен кара уйадын капчый тудуп, кӧдӱрип јӱрерге база кӱч ле болгон эди! Эмди де эдн-каның силкинер. Јок ло јок, сананганча, сананбаза артык. Је тӱңей ле, та кайдаң да ол кара јылдар ӧңӧлӧп, једе конгон турар. Бир ле болгон керек, эм канайдар? Моңулдай ӧскӧ кижи эмес, јерге батпас бу јети кыстың адазы болбос беди...

— Бу јурттың ичинде Тана кӧктӧбӧгӧн бӧрӱк бар ба, Тана такпаган топчы бар ба? — деп, кезикте калай бергенде, Тана тыңзынып та отуратан эмей. — Кандый тон кӧктӧбӧдим деер, ого кандый топчы-учук салбадым деер...

Мында тӧгӱн јок. Кайруның кееркек кыстарының ла келиндериниң баштарында кийгилеп јӱрген тӱлкӱ быч-как бӧрӱктер ончозы Тананың «фабриказынаң» чыккан эмей. Ол бӧрӱктердиң ичтери јып-јымжагаш ак курагандардың терелеринең салынган. Кӧрӱмјилӱ де, јылу

да. А јайылып тўшкен чачактарына көрзөгөр!.. Чачак та эмес, јалама деерге јарап јат. Бу јер-айактың үстинде чын ла «алтын колду» дейтен ус бар болзо, олордың бирўзи, байла, Моңулдай өбөгөнниң јети кызының энези — Тана эјебис болордоң маат јок. А оның тилиниң курчын, бойының омогын ла јеңилчегин тен айдарга да болбос.

— Сен, Пийтке, мениң кызымды канайып таптың? — деп, бир катап Тана эмеген бойының кўйўзинең сураган дежип, бу јердиң улузы каткырыжат. — Мениң кызымның јараш кабагына болуп алдың ба айса озо баштап ого бу мениң көктөп берген кызыл тўлкў бөрўк көзиңе илинди бе?..

Моңулдайдың эмегени анайып сураардаң да маат јок. Је оның чып ла чын сурап јатканын чокым ла уккан кижи јок. Айса болзо, бу бистиң Кайруның кей-куучыны эмеш пе? Јети кысту Моңулдай ла Тананың айлына эмди бир эр кижи, бир кўйў, кожулган. Оның ўстине байагы бир куда-кубуй дейтен немези тўшпеген болзын... Куучын-эрмек база көп лө.

Куда тўшпеген де болзо, Тана эмеген кўйўзине сўрекей кару. Кажы бир эрмектиң бажында, «Бистиң кўйў, Пийтке» — деген сөс чыга ла конуп келген турар. А Моңулдай өбөгөн ого та карузып јўретен, та ачынып јўретен — билдирбес. Ол чала соок, унчукпас кижи. Оның да учун бу јердиң улузы Моңулдайды Темир-Көс дежер.

Өбөгөнине көрө Тана эмеген чек ле өскө кижи.

Јўрўмде кандый ла болуп јат. Кезикте эмеген-өбөгөнниң бой-бойлорына тўңейлери коркышту болор. Анчада ла куучын-эрмеги, ич кылыгы. Је јарым учуралдарда јаңыс јабынтының алдында чек ле эки башка улус база учуражып калар ине. Олорды та кандый да көскө көрўнбес ийде бириктирип, бир нак биле эдип койотон ошкош.

Тананың оозы камылбас. Эрмек-куучын дейтен неме торт ло агын суу ошкош — улай-телей урулып, тен төгўлип јадар ине. Оноң бу эмегенниң илгейин не деп айдар? Карамданар, јажырар-јабар деп неме билбес туру. Темдектезе, кандый бир солун кижи Кайруда јўрзе, оноң эрмек сурабай, Тана јанынаң качан да өтпөс эмей. «Айылга кир» деер. Ол солун кижи бозогоны алтаган ба, јок по, Тана тургуза ла казан азар, кўндў-

леер. Кайдаң келген, не керектӳ jӳрген — ончозын Тана эмеген «шӳӳндеп» укпаганча, бир де токтобос. Je бу ок ӧйдӧ бойыныҥ бар-jогын бир де кымзанбас:

— Jок эмес, бар да, jи ле, ич ле — деп, канча ла катап айдар ине, — а не, эмди jадын jаранган. Бу мынаҥ амзазаҥ — деп, база бир jӳзӳн аш-курсагын алып ла чыгар.

Моҥулдай элик аткан кӳн болзо, та келгӧн солун кижи уксын дейтен, та кандый, анчада ла ӧбӧгӧни ӳйде болзо, ого оноҥ артык, куучын шак ла мындый кебеделдӳ ӧдӧр.

— Балдардыҥ адазы, эликти кем аткаҥ эди?

— Мен ле аттым — деп, Моҥулдай jӳк ле арайдаҥ ары-бери ийиндерин кыймыктадар.

— Акыр, сен оны кайдаҥ аткан эдиҥ?

— Кайдаҥ деер оны. Тӧгӧриктиҥ арказынаҥ...

— Канайып аттыҥ, балдардыҥ адазы, маҥтап келерде бе айса тура тӳжерде бе?

— Кууктап ийзем, тура тӳжерде.

— Акыр, балдардыҥ адазы, ок атанар jанынаҥ тийди бе айса камчы jанынаҥ ба?..

— Атанар jанынаҥ — деп, Моҥулдай эрмекти бойынаҥ кӳӳн-кӳч jок сыга базат.

Оноҥ Тана байагы солун кижи jаар ойто бурылып, айылчызыныҥ келген jерин, jӳрген керегин, эткен ижин база катап чокымдап угар. Ол кижи ончозын jартап, учында «тойдым» — деп, столдоҥ ӧрӧ турайын дезе, Тана сыраҥай болбос:

— А не болды, бу не ас ажаныш?! Отур, отур... Jок эмес, бар да, jи ле, ич ле. Аш ичип, куучындашпаста, айылга тегине ле не кирер?..

Келген кижи айыл-jурт jӧӧгӧлӧк, бойлу кыс болгонын билип алза, Тана ого кыйалта jогынаҥ мынайда айдар:

— Бистиҥ балдарыс jетӳ. Мынаар бу отурган jедушке ле мениҥ балдарым — деп чокымдайла, эрмегин оноҥ ары улалтар. — А сен ажан. Бойлу кыс jаҥыс айак чай ичпейтен. Кийнинде кижиге барзаҥ, ӧбӧгӧниҥе jектедериҥ, калак. Jок эмес, бар да, jи ле, кызым, ич ле...

Оныҥ айылчызы бойдоҥ уул болзо, Тана эмеген байагы ла эрмекти ойто ӧскӧ jанына аҥдандыра салар:

— Jаҥыс айак чай ичпей jӳр: кижи алзаҥ, ӳйиҥ чачып ийер, — оноҥ эриндери jымырап, көстӧри суркура-

жып, байагы кижини бир эмеш көрүп отурала, ол ло бир тилдиң кеми дейтен сöстöрине ойто бурылганын сеспей де калар. — Јок эмес, бар да, ји ле, ич ле...

Байагы кижи эпјоксынып, столго отура түшкен кийнинде, Тана эмеген база ла катап öбöгöнине бурылар:

— Эй, балдардың адазы, а сен, јаңыс јерге камылдылап, бир канча эликтерди бир уула адып јүрген бединг?

— Аткам ла...

— Бат, бала азыраган ада шак андый болотон! — дейле, Тана одожында отурган айылчызы јаар ченеген кептү көрöр. Ол бойының öбöгöнининг аткырыла, оның огы чындап та јерге түшпес болгонула тыңзынып јүретен болгодый. Öбöгöни канча да кире јакшы керек этсе, öскö улус чылап јарлаар јаңду кижи эмес. Айса, Тана эмеген öбöгöнининг андыйын улус билзин деп кичеенетен та кандый... База бир арада бодозоң, Тана бойының кökчи ле ус болгонынаң Моңулдайдың кажы ла једимине чик јок артык сүүнип, буттары јерге тийип-тийбей јүретен ошкош.

* * *

Чыкыраган соок кыштың јууктап келеткени кажы ла күн сайын там ла иле билдирет. Эбиреде туулар тынтырс та јок. Кандый да сакылтада. Олордың ыраак сындары тымык ла борортым-буурыл.

Түнде эмди чадыр айылга конорго күч ле соок. Је Моңулдай öбöгöн оны керекке де албайт. Токымын оттың айагына төжöй салып, ээрин јастанып алала, керек те јогынаң изидинип јадат. Је бир кезикте ары болуп аңданып, арказын, оноң ойто бери бурылып, кардын изидет. А Витяда уйку јок. Ол матрасту, ийт терези једеген јакылу да болзо, түңей ле амыр јадып болбойт. Түниле ол канча-канча катап туруп, тышкары чыгып, соок теңеринің алдында та нени де тыңдалайт. Оноң анча-мынча болгон кийнинде, ойто айылга кирип, öчүп бараткан турундарды ичкери салып, оттың јанында üксейип калган та нени де каран-туйукка сананып отурат.

Моңулдай öбöгöнгö көрзö, ондо тен кыймык та јок. Тен ölүп калган немеле түңей. Белен отко изинип, ол та чын уйуктап јадатан, та нени де база сананып ла тыңдаланып јадатан — оңдоорго күч. Ох, база сүмелү ле

ӧбӧгӧн! Кӧп неме айдар эмес. Темир-Кӧстӧҥ нени сурап угатан эдиҥ?.. Јок, ол ончозын оҥдоп јат. Витяга мында чек ле јарабай турганын, ӧзӧк тӱжерге, јаш ӱйине эригип турганын — ол, канайтса да, ӱзе билип јат. Билерин билип те турза, је сӧс айтпас. Витяныҥ ӧзӧгинде кӱйӱп јаткан шырага ӧнӧтийин киришпей турган ине ол. Кӱйӱзиниҥ кирезин көрӱп јат. А Витя јаныш ла ӧзӧк тӱжӱш керегинде эрмекти озо баштаарынаҥ эҥјоксынып турганы база јарт.

Бир кӱн эртен тура Витя база ла оттыҥ куйынында ӱргӱлеп отурарда, Моҥулдай ӧбӧгӧн јайа салган токымынаҥ ӧрӧ ӧҥдӧйип келеле, јаан кара алаканду сабарларыла кызыл чокты кыпсай алып, каҥзадагы ӧчӱп калган таҥкызын кӱйдӱрип јадала, айткан:

— Је не ӱкӱ чилеп борорып калган отурыҥ? Эр кижи мындый болор бо, уул?

Витяныҥ, кончына чок келип тӱшкен чилеп, короны курып, тыртас эдип, тургуза ла тура јӱгӱрген. Ол эжиктеҥ чыгардыҥ кажы ла јанында, кайын адазы оны токтодып ийген:

— Адыҥды ээрте. Ӧзӧк барып кел. Азык-тӱлӱк, чайчап алып кел... Бис мында эмди де узак болорыс. Кайдаҥ билер оны, айса болзо, кыштаарга да келижер.

Витя сӱӱнгенине арай ла бийелеп ийбеди. Ол «ӧзӧк» деген сӧс ого эмди торт «Москва» дегениле тӱҥей угулып калды! Кокыр эмес ине, калак. Быјыл ла јаҥы айылду-јуртту болгон уул болуп јат. Тӱкӱ он кӱнге айлында болбогон. Он конок — ол јаҥыс кӱн эмес эмей! Јо-ок, сыраҥай да кокыр эмес, оны база оҥдоор ло билер керек эмес пе?.. Ойндо, айса болзо анда... Кем билер, айса болзо, Аняныҥ анда азыйгы бир... А не, чындап та ак-јарыктыҥ ӱстинде Витядаҥ ӧскӧ кижи јок деп кем айткан?!

Витя бу ла тарыйын, тургуза ла санаазыла айлына, карудаҥ кару Анязына једе конды ошкош. Чынынча болзо, ол Кайруга тӱкӱ эҥиргери јеткен.

Деремнеде јылу, Кайруда кар тӱжерге јеткелек. Је кейдиҥ тыныжы тӱҥей ле сооксымак эмей база. Јурттыҥ оромында радио јаҥыланат. Мында кайдаҥ Төгӧриктий болотон эди. Электричество, клуб, кино. Кыскарта айткажын, сӱӱнчилӱ! Ого ӱзеери Аня коштой болзын. Ол азыйдагызынаҥ кандый да јараш болуп калгандый — эрке ле куучынчы...

— Ой, сагалыңның өскөнин! — Аня қайкап, карлагаштың канаттары ошкош чийик кара кабактарын өрө көдүрет. — Тургуза ла мылчага кир, кырын-јүлүн, бу не бүдүш?!

Оның тайгадаң јанып келгенине Витяга јажыт ла таныш уулдар да тың сүүнгилеген.

— «Қайјың» јанып келген! — деп, олор бой-бойлорына айдышкан. Оноң чала бүрүңкүй јапшыра ончолоры оның айлына келгендер. Витя олорло кожо эмди ле клубка барып, бир де эмеш өйгө болзо, чурана ойноп берзин деп айбылаарга келгени быжу болгон.

Витя Тозыяковтың Қайруга көчүп келгени тың да удабаган. Је јиттердиң ортозында ол түңей ле бойының кижизи. Эмди үйениң тил алыжатаны узак беди база. Бу јердиң јиттери ого кару ла најылык та болзо, је эмеш-эмеш аңдышкан кептү куучындажар. Ненің учун дезе, Қайруның тилине Эликманардың, Қадын ичининг улузының тили арай ла келишпей јат. Қайруның уулдарына Витяның тили кандый да солун ла каткымчылу угулып јат.

Тозыяковты ла көрзө, уулдардың тилдерине «келген јок, барган јок» — деп сөстөр та кайдаң да, тармылу неме чилеп, јапшына берер. Оноң каткырыжар. Эмезе:

— Эй, Витя, сен кайјың, уул, кайјың а...

Қайруның уулдары Витяга өнөтийин ле Қадын ичининг сөстөрин айттырарга кандый бир эп-арганы таап ийетен эди. Темдектезе, оның үйи Аня бойының ижи аайынча кандый бир керекке Оңдой түшкен болзо, уулдар оның ойто јанып келбегенин бойлоры ла биле-тура, шоктоп сурагылаар:

— Анна Моңулдаевна Оңдой бараргa јазанып јат, Витя?

А Витя база канайтсын, јаштаң ала эмчектиң сүдиле тилине шиңип калган сөстөрди айтпай:

— Аня Оңдойдоң келген јок...

Эбире улус јир ле каткыда.

Ол эмезе байагы ла сурактy кезикте, келишкени аайынча, эмеш өскөртө бергилеер:

— Анна Моңулдаевна Оңдой бараргa јазанып јат дешкен. Сала берди бе, Витя?

Қанайып унчукпай турат, каруу бербес арга јок:

— Үйде ле эди, барган јок..

Ойто ло јир каткы. Баштап тарыйын Витя олорго

ачынып, арай ла согушпай туратан эди. Оның чырайы айдары јок кызарып, сыраңай ла ач-амыры азып, ырјаңдап турган кандый бир уулга ўкўстеп, мынайда айдар:

— Сен кайјың? Кайјың, а?..

Оның бу сöстöри улусты там каткыртар. Је каткы — ол качан да ўргўлјиге болбой јат. Кўнўң ле сайын мындый болзо, бого кандый кижи чыдажат. Ол ло «чымчый» алып ийип турган, ол ло кызып калган кыскаштый ачу сöстöрлў уулдардың ортозынаң Витяның чын ла ачына бергенин билип, ого килеп ле адаанын алып баштайтан.

— Витя, бис тегин ойноп турбай, сен ачынба? —деп, оның јанына јууктай базар. — Ачынзаң, таңмалар, там баргылаар, бодозоң. Карын, удура аңдыш, удура каткыр, бат ол туштa чöкöгилей берер.

— Витя, — деп, бирўзи эмезе јартап баштайтан, — бистиң јердиң улузы, «келген јок, барган јок» дебес, а «келбеген, барбаган» деп, көндўре айдатан. Сен ого тўрген ўрене береринг...

— Уйалу бöрўлердиң ортозына учураза, улып баштайтан деп кеп сöс бар беди. Алдырбас, ачынба, Витя, темиге береринг — деп, база бирўзи најылык кўўнин көргўзер.

Витя Тозыяков мынайда токынап калар. Је ондый да болзо, Кайру алтайдың тилине тургуза ла канайып темигетен эди. Ол «кайјың», «келген јок», «барган јок» деген сöстöрин эм ўстине айтканча.

Кайруның каргандары Витяның ады-јолын та ундыгылап койотон, та кандый: оны «Моңулдайдың кўйўзи» дежер. Олордың бу чўми јок сöзинe Витя ајару да этпейтен. Ого не ачынзын, Витяның кылык-јаңы јымжак, јалакай уул.

— «Кайјың» јанып келген! — дежип, Витя ла Аняның айлына келген уулдар куру келбеген. Сöс јогынаң кармандарынаң ак аракылу шилдерди чыгарып, столдың ўстине чебер тургускылап, бойлоры чала ўжўркегилеп турган чылап, ойто кайра болгылап, эжиктиң сол јанындагы стенеге коштой тургускан узун скамейкага барып отургылай бергендер.

Аня печкениң ле јанында айланыжат. Нени де каарат ла кайнадат. Тана эмеген полдың ўстинде тегерийип јаткан јымжак јеерен туулактың ўстинде отурат. Мылчадаң јаңы ла келеле, ап-ару кийинип алган кўйўзине

көстиң кырыла көрүп салып, Тана каңзазына таңкы азат. А уулдар сыр куучында: кем кайда болгон, аңдап jүрген бе, айылдап jүрген бе — ончо солундар бүгүн мында, jаңыс jерде чогулган.

База бир канча өйдиң бажында ончолоры столго отургылап, байагы «ак башту» кайракандардың бөктөрин ача тарткылап, «За встречу!» дежип, кырлу стаканларды сүзүштиргилеп, «кыч» бергилеп ийдилер. Оноң ажаныш, оноң өскө дө бор-тер куучын... Оноң кандый да jакаруга багынгандый, бир уула тургулап, ончолоры клуб jаар бараргa кийингилей бердилер.

Клубта jарык. Улус та көп. Күски иштер түгенген. Эмди андый болбой, Кайруның клубы кажы ла күн jык ла толо.

Байагы эмеш ичкен аракыга эди-каны изий берген Витя чурананың үстине бажын чала кыйын эңчейтип, «Амурдың толкулары» деген эски вальсты ойнойт. Оның койу ла узун чачы jайылып түжерде, бажы каңкас эдип, каа-jаа ойто кайра чачат. Полго jыжылышкан ödүктердиң чоңчойлоры калырт ла шылырт эдижет. Шымырт. Кемниң де «тыйт» эткен каткызының табыжы. Вальс, вальс... Jиттер айланыжат. Олордың айланыжыла кожо Витяның бажы база айланат. Клубтың стенелери база айланыжып тургандый.

— Эмди, Витя, твист! — кемизи де кыйгырат.

Твист керек пе? Андый немени Витя билбес эмес, бу, керек болзо, алыгар, твисттегер.

Бу бийе-ойынла кожо Кайруның кичинек клубының кажы ла толыгы ла полдың агажы тынданып, секирип, тирсилдеп, «твисттеп» тургандый...

— Витя, частушка! — деп, кыстардың кемизи де омок каткырып, сурайт.

Чураначы өскө күүге көчүп, кожоң баштайт:

Jыландуның кырына
Jылкым айдап болбодым.
Jылмар чачту баланы
Jылына сöстöп болбодым.

Витяның үни токтой ло түжерде, кыстардың бирүзи омок, кокырлу үниле кожоңдойт:

Jаскы койон jүгүрүк,
Jедип тудар ийдиң jок.
Jараш бала мен jүрүм,
Сöстöп алар арганг jок.

Кожоңның кўўзин јерге тўжўрбеске турган чылап, узун сынду кара чырайлу уул оның экинчи эжерин тургуза ла улалтып ийди:

Кўски койон јўгўрўк,
Једип тудар ийдим бар.
Кўлўк бўткен эр эдим,
Сёстёп алар аргам бар.

Витя Тозыяков ёкпёзи ёчкёнчё ойноп, јурттың јиитгерине јолыгып, куучындажып, тойо таңкылап алала, тўкў тўн ортозында Аняла кожо јанып келди.

Уч кўннің туркунына оның јўреги амыр ла ырысту. Уч кўн!.. Ол кандый јакшынак кўндер! Јўрўм јаантайын андый болзо... Бу кыска ёйдің туркунына Витя Тёгёрик деп ыраак ла карлу тайга да барын, андагы јылкыларды ла соок чадыр айылды, оның ойто келерин сакып јаткан карган Моңулдай да ёбёгёнди ундып койгондый јўрди.

Тайгага ойто чыгарының алдындагы калганчы тўнде Аня нени де бойында сананып, узак унчукпай јадала, кенетийин Витядаң сураган:

— Витя, сеге уул бала керек пе, айса кыс па?

— А не? — деп, Витя кенетийин тыртас этти.

Аня база бир эмеш унчукпай јадала, Витяның јелбер чачын чичкечек ле јымжак сабарларыла эркетеҥ сыймап, кандый да саҥ башка изў тынып, јажытту шымыранды:

— Билериҥ бе, бисте бала болор...

— Но-о! Чын эмеш пе ол?

Аня база нени де айтпаган. Витя уйуктап болбой, кёзнёктёҥ шыгалап турган јаан сары айды ајыктап јатты. Ол узак сананган. Оноҥ та качан уйуктаган — билбес. Ойгонып келзе, кўн тўкў ле качан одоштой кырларга чарчап, јаҥы јаркыныла кўлўмзиренип койтыр. Эмди Тёгёрикте кандый не?..

Витя бўгўн ойто ло тайга чыгар керек...

* * *

Витя Тозыяков јанып јўреле, Тёгёрикке ойто келип, эки ле конгон кийнинде, кар деп неме аттың тизезине чыгара јаап ийген. Ылма кар, ару ла чыкырууш. Агаштар боромтык ла уур. Унчукпас, јык ла эдип калган тайгалар.

Јылкылар каа-јаа ӱн алыжып, киштежип, ылма карды араайынаӈ эже чапчыгылап, зеленка салган кырада јӱргӱлейт. Олордыӈ кылык-јаӈында јаан ла кубулган неме билдирбейт. Је јаӈыс ла кандый бир јабага шыркырада киштеп ийгӗнде, бу телекей кандый да ыраак ла эбире ээн, көӈдӧй неме ошкош. Бу ок ӧйдӧ, көслӧ көргӧндӧ, эбире туулар туй тунуп калгандый. Шык ла. Ак сӧӈ кар.

Витя бир кезикте сананганда, ол бу ла јерде эмес. Оны кандый да өскӧ талага тармыдайла апарып салгандый. Азыйда ол мындый неме де көрбӧгӧн, мындый айалгага да учурабаган. Јок, чындап та саӈ башка: баштаӈ ашкан кар, кулак тунгадый тымык, оноӈ... Оноӈ јылкылар.

— Бат кандый болуп јат, уул, — деп, Моӈулдай эрмектенет, — албаты тегин сӧс айтпайтан: кӱс ле јас јаш бала ошкош: каткырып та турар, ыйлап та турар. Эмезе «Кӱски кӱн кӱндеп-кӱндеп, кӱп эдер, јаскы кӱн јаап-јаап, јалт эдер» дегени бу ине, уул...

Калыӈ кардыӈ тӱшкенине Моӈулдай ӧбӧгӧн та сӱӱнип турган, та өзӧк-бууры бир эмештеӈ чымылдап ачынып турган, Витяга оны оӈдоорго кӱч. Је байла, кайныныӈ бу сӧстӧри тегиндӱ эмес. Кандый бир шӱӱлте кайдаӈ јок болотон эди.

— Ол сӧлӧӈкӧ деген немези ары божозын. Оноӈ өзӧк јаар бис те јууктабай.

Витяга бу сӧстӧр јаан да сӱӱнчи экелбеди. Ого тӱӈей ле кунукчылду. Керек дезе, ол тойо-кана курсак та јибес болгон. Оныӈ ал-санаазында деремне, ӱйи, айлы. Адын ээртеп, јылкылар јоктоп, јортуп та јӱргенде, бастыра эди-канына Аняныӈ калганчы сӧстӧри угулып келет: «Вить, бисте бала болор». Је бу мыны Моӈулдай ӧбӧгӧнгӧ канайып айдар? Ол оны оӈдоор бо? Оныӈ кату јӱрегинде сӱӱнчи конгодый јер бар эмес. Бир сок јаӈыс катап оныӈ каткырып, јарый тӱжӱп калган чырайын көргӧн кижи бар эмес. Бу јердиӈ улузы оны «Темир-Көс» деп, байла, тегиндӱ адаган эмес болор.

Өзӧккӧ, Тӧгӧрик ичин таштап, кыштуга тӱжерге, олорго бачым ӧй келишпей калды. Састагы кыраны мал тӱкӱ ле качан шакталта базып койгон. Эмди ондо јаӈыс тоӈ јӧӈдӧр лӧ кара башту тӧӈӧзӧктӧр содойыжат. Бу ла болгон. Оноӈ база бир кӱн эртен тура туруп келер болзо, көрӱнбес боромтыктыӈ тӱбинеӈ кар деп неме

анайда ла урулып, энжерилип јаткан. Уур, јаш кар. Оныҥ јаары токтогон ло кийнинде, аайы-бажы јок салкын тўшкен. Кыҥзып, улып ла сыктап, тўндў-тўштў айланыжа берген ине. Эмди айтпаза да јарт — ажуларды кўрт туй алып койгон. Теҥкейишкен калыҥ карлу кўрттерди атла ырдыртып ажардаҥ болгой, оныла јойу да базарга кўч. Кебелип каларыҥ...

Салкын токтогон, Тögöриктиҥ ичи ыжык. Эбире бийик ле унчукпас туулар. А ол туулардыҥ ары јанында не болуп јадат не?.. А боочыларда тууларла тўҥей бийик кўрт.

Кунукчылду санаалардаҥ улам Витя копшыйа тартылып, кандый да кап-кара болуп калган. Ол бойыныҥ јеринде, Кадын ичинде, мындый неме көрбögöн. Кыш ла тўшкен кийнинде, малды ондо кабырбай, тургуза азырап јат. Чакылдайдыҥ айдыжыла болзо, бу јердиҥ «саконы» öскö. Бу јааган карды, бу болгон јотконды сананзаҥ, мынаҥ јаска јетире чыгарым деп иженип те јок. Тьфук! Кайткан неме деер?!. Бооро ло јöпсинбейтен немени. Јок, ары ла мынаҥ кўн эртеде јана берзе торт. Јаҥыс ла Тögöриктеҥ эмес, Кайрудаҥ чек барар керек. Је јаҥыс ла Аня мойножып ийер болор.

— Сöлöҥкö божогон, öбögöн, — деп, бир кўн Тозыяков кайын адазына айткан, — эмди өзök јаар не тўшпес? — Оныҥ шак ла ол «öбögöн» лö «сöлöҥкö» деген сöстöринде кайын адазына öчöш кимирт угулган. Онызын Моҥулдай сезип отурды.

— Одор мында је-де-ер! — деп, öбögöн кўйўзине удура öчöшкöн.

Јылкылар чындап та ылма карды эже чапчыгылап, оныҥ алдынаҥ кандый да ток курсак таап тургандый, тўндў-тўштў кыртылдада чайнангылап јўргўлейт. Минип турган аттарга беретен аҥылу öлöҥ эмди де бар. Олор оны бооро бойлоры јууп ла обоолоп, айландыра чеденděп, чеберлеп койгон. Малчылардыҥ бойлорыныҥ да азык-тўлўги јеткил. Витяныҥ бу јуукта өзöктöҥ экелген бор-тери эмдиге тўгенгелек. Оноҥ Моҥулдайдыҥ аткан элигиниҥ де эди бар. Курсак-тамак керегинде öбögöннiҥ санааркап та турган кирези билдирбейт. А ие, незин сананар? Алтайдыҥ, ал-тайганыҥ аҥ-кужы тўгенип калган эмес. Керек болзо, адып та албай.

Је бу ок öйдö өзöктöги улусты Аня тўймедип, ачамырын аскырып турганын Витя кайдаҥ билзин. Кар

деремнеде де калыңжыда тўжўп, канча катап салкын да болгон.

Бир кўн эртен тура совхоздың фермазының конторазына Анна Моңулдаевна кирип келген. Бўдўш-бадыжын кижи көрөр эмес. Кородогонын көргөндө, бастыра бойы ачынчы болуп тыыдынып калган неме ошкош. Учарга јеткелек балазын кандый бир јеткерден корыырга турган кучкашка тўңей.

— Бери тыңдагылагар, јамылу-бийлер! — деп, Анна Моңулдаевна эжиктең кирген бе, јок по, управляющийге ўкўстеп барды. — Слер ончогор бого јуулгылап алала отургылараарда, ол кедери улус керегинде тен санангыладыгар ба айса олордың барын чек ундыгылап койдыгар ба? Витя ла адам анда та нени јип, та канайып јаткан...

— Сениң айдарың јолду — Саналов јөпсинеле, је удура сурады — а бисти нени этсин деп?..

Оноң кайкаганду кара көстөриле Аняны ајыктап отурала, бойының сурагына карууны бойы јандырды:

— Оноор эмди тўңей ле ажып болбозың. Боочыларды кар туй кўрттеп койгон. Малды да бери ажырар арга јок...

Керектиң шак мындыйын Аня Саналовтың јартамалы јогынаң да билер. Јаштаң ала бойы турлуда өскөн. Канча кату кыштарды, кўстерди ле јастарды көрбөди деп. Је андый да болзо, јылкычының кызының јўрегинде бўгўн токынал јок. Кандый да чочыду, тўймеен оның ач-амырын аскырат. Ол адазы ошкош чала төп, бойын тудунып билер де кижи болзо, бўгўн «байагызы» тудуп калтыр. Тыныжы јаандап, чала кыйгырар, удурлажар кўўндў. Эки көзинең элгелип келген јаштарды эмди ле ычкынып ийгедий...

— Слердиң јўрек јўрген јереерде кара таш јаткан болбой! — деп, Анна Моңулдаевна кезе айтты. Мының алдында оның шак мынайып ыйламзырап, улуска удура кезем сөс айдып јўргенин көргөн кижи јок. Јербойындагы баштаңы ўредўлў школдың заведующийи јаантайын тоомјыда, төп, бор-тер эрмекке киришпес. Је бўгўн айдынар ла кўўндў: — Кижи бууры јок таңмалар!..

Управляющий ўредўчи келинге удура айдар сөзин таппай, оп-соп тўшкен отурды. Бир јанынаң ол чын айдып јат. Је чын да болзо, ол, Саналов Санаа, нени эдер, канайдар аргалу?..

Кедери кыштузынаӊ тўжўп келген Чакылдай ӧбӧгӧн база мында болгон. Ол Моӊулдай најызыныӊ кызыныӊ «чалчынганын» унчукпай угуп-угуп отурала, кенете бут бажына быдаӊ-чадаӊ тура јўгўрип, та улус каткыртарга, та бажына ла кире конгон сӧзи андый болгон, је мынайда орустады:

— Айна, сен билериӊ бе, Москба сӧлӧсӧм не берит!

— Слерге каткы — деп айткан бойынча, Анна Моӊулдаевна чыдажып болбой, чындап та ыйлап ийди, — а анда, андагы улуска...

Мыны кӧрўп, Чакылдай ӧбӧгӧннииӊ јўзиндеги јаркындалган јарык кўлўмји табынча ӧчӧ берди. Оноӊ ол Саналовко бурылып, омок ўниле сурады:

—А бу сениӊ комсомолдорыӊ кайда, президент-управ? Олор ончозы ылыжнык уулдар эмес беди, а? — Чакылдай мынайда сурайла, бойыныӊ шўўлтезин оноӊ ары јартайт: — Тӧгӧриктиӊ боочызына јетире таӊ аттарлу барып, оноӊ ары ылыжа кийип, ол улусты чындап та не барып кӧрбӧс, президент-управ? Улусты ийер керек...

Чакылдай јарамыкту шўўлте тапканына сўўнип, кокырлап ийер деп сананды ошкош:

— Эмди анда, Тӧгӧриктиӊ ичинде, јай эмес. А бат јайгыда аракызын азып ичетен бедиӊ айса анайда чеген-айрагын уруп отуратан бедиӊ...

— Кижи кижииниӊ санаазы башка деген неме бу ине — деп, улус каткырышты. — Кемге иш, кемге «Чуурын Иванович», андый ба, једушке?

— Јиит уулдар Тӧгӧрик ажатан кышкы јолды билбес — деп, Саналов айдат. — Олорго јол баштап барадаар ба? — деп, Чакылдайга ол бажын кекиди.

— А не? Барарым. Барарым, баштаарым, — Чакылдай белен јӧпсинди. — Мен Моӊулдай нӧкӧриме ич изидетен неме де апарып береримм. Ап-апагаш, ап-ару, ап-ачу неме... Табай, уулдарыӊды јуу, айт — дейле, јалу-јиит јаш уул чылап, бойы Аняныӊ јанына једе конуп келеле, ол ло бир кокырын јылыйтпай айдат:—Сен ыйыӊды токтот, балам! Мен айттым ине: Москба сӧлӧсӧм не берит!

Шак ла борто ончо улусла кожо, тудунып болбой, Аня бойы база каткырып ийди.

Јок, бу Чакылдай ӧбӧгӧн база саӊ ла башка кижи. Ол керегинде тӧгўнчи деп айдып болбозыӊ. Мактанчак

та деп айдарга арай келишпес. Төгүнчиле мактанчактың ла ортозында кижи. Байла, кей деп айдарга келижерден маат јок. Је бир эмеш ичинип алган болзо, кудай тен, оның этпес, оның айтпас немези јок. Ончозын ла көргөн, ончозын ла билер, уккан боло берер. Бир катап јинит уулдарла кожо чөөчөйлөп, көөрөп отурала, тен кандый бир бор-ботко неме айдып јаткан чылап, эс ле јогынаң тен тегинең-теери куучындаган дежет.

— Самолет дейзеер бе? Ондо база бар, уулдар. Темирдең меге экелип береер, уулдар, јаңыс ла ак темир болзын, мен оны слерге бу ла эки колымла эртен ле эдип берерим...

Је бу ок өйдө Чакылдай кижиге буурзак, килеңкей өбөгөн. Канайдар оны, анчада ла амзап ийген кийнинде, тили бойынаң озолой беретен эмес беди. Тудунып болбос. Чала јаан, башкараачы ште турган улуска удурлажа берер болбозын ба. А эртезинде не де болбогондый, ол кижиле эзендежип, бойы озо каткырганча келер. Јажырып-јаап, түлтүгдеп билбес, јаманымды ундып кой деп, бойы озо сураар ине. Оның база бир ичинде бадырбай, өйкөлип јүрген немези — балдар јок. Үйи Умсуурла кожо канча јыл јуртап, бир де бала азырабаган. Оның учун эзирип алза, кыдырмагы тудуп, үйинне кыйгырар:

— Эй, Умсуур, сени эртен ле чачып ийерим.

Оның мынайда «коркыдып» келгенинең бери удап калган. Умсуур өбөгөнининг бу калыружын керекке албайтан. Шайып калган.

База бир кайкамчылу неме: мындый ачык-јарык, мындый кей-кебизин кижи, Чакылдай, мынаар Моңулдай өбөгөнлө кожо та канайып најылажып јүретен — оңдоорго күч. Олор јаңыс ла Төгөриктиң ичинде кожо јүрүп турган болзо кайдат. Олордыг Кайруда јаткан јери база коштой, айылдары одош-тедеш тургулары. Аңдаза база кожо баргылаар. Шак оноң улам, бу эки өбөгөнниң адыла адалган јерлер эбиреде ас эмес. «Чакылдай кујуры» эмезе «Моңулдай арты», «Чакылдай кыштузы», оноң ло ыраак јокто—«Моңулдай кобызы».

Јуу тужында Чакылдайды өлүмнең Моңулдай айрыган деп куучын бар. Ол та кандый айалгада болгон, онызын билер кижи јок. Је кандый бир учурал, байла, болгон ло болор. Тоң ло орды јок куучын кай-

даң табылзын. Моңулдай тегин де эрмек айтпас өрөкөн. Болгон — болгон. Божогоны ла ол. А Чакылдайдың куучынынаң керектиң чынын-төгүнин билип болбозың. Ол бойы айдып турган эмес. «Чуурын Иваныч» озолоп ий турганда, ого кем бүдер? Јуу керегинде бир ле учуралды ол он катап куучындаза, он башка эдип айдар. Эмди бүт: кажызы чын, кажызы төгүн...

— Айдарда, уулдар, эртен таңбыла атанып јадыс — деп, Чакылдай јарлайт. — Белетенип алыгар, алыптар. Мен база тергенип јадым — деп, Төгөрик ажарга јөбин берген јиттерге айдала, бойы элдең ле озо магазин јаар јелдиртти. Моңулдайга «ап-апагаш» немезин јогынаң Чакылдай, чындап та, барбас эмей.

— Биске не? Бис түкү качан белен. Слер Моңулдай учун болзо, бис оның сок јаңыс күйүзи учун — деп, уулдар каткырышкан. — Витя карлу Төгөрикте јадала, калак, эр јажына алмыс болуп кубулып калгай. Ол туштa биске чурананы кем тартатан, частушкаларды ла твистти кем ойноп беретен?

* * *

Қыш башталган. Терең, чындык, соок кыш. Төгөриктиң ичи туйук кар. Эбире ак тымык. Ың-шың. Бу тунгак тымыкты јаңыс ла кандый бир малдың киштегени бузар. Ол эмезе коңконың ыраак табыжы кардың өзөгинең каа-јаа угулып калар. Оноң ойто ло ың-шың... Қар, кар, кайда ла кар. Теңери боромтык кардаң турган немедий.

Моңулдайдың өзөккө түшпегенинең бери айдаң ажа берген. Бу да өбөгөн айлын санап, чала кунуга түшкенин Витя јастыра албайт. Күйүзи сүүнип, ичинде маказырап турды. Је бу ок өйдө ол бу казыр кышты, бу терең карды, база совхоздың фермазының јамылуларын арбап-шилтеп божобойт.

— Бис бого өлүп те калзабыс, олорго тен не де эмес!

Моңулдайда үн де јок.

— Олор бисти ундып койгон...

Моңулдай өбөгөн база ла табыштанбады.

— Биске јарбып койгон мал ба бу айса бистиң актy бойыстың јылкыбыс па? Чортко мында...

— Болор! — деп, Моңулдай угуп чыдабай, күзүрт этти. — Сени малла кожо буулап койгон кижи јок. Бар, баратан болзоң, јан, јанатан болзоң...

Витя тўлтўҥдеп, эриндерин кымыра тиштенди. Оныҥ ичин Аня керегинде санаалар ӧйкӧйт. Јўрегиниҥ ӧзӧгинде тирў киске эмезе оноҥ коркышту ирбис јаткан неме ошкош. Бат, андый керек, бооро бадынбай бойыҥ јӧпсинген болзоҥ! Клубтыҥ заведующийи бол дежерде, не болбогон эдиҥ. Эмди ол. Ондый керек сеге! «Темир-Кӧскӧ» јакшы кӧрўнерге сананган болзоҥ, бат ол керек... А бот клубта иштеген болзоҥ, бу соок чадырга шыралап конбой, јиттерге чурана ойноп... Эх, сананбаза торт! Јылу тура, јылу печке, ўйиҥ јанында... А мында кайдаар ла кӧр, јаҥыс кар, јаҥыс кырлар, оноҥ... сооктыҥ кемирижи. Бат, сеге ол керек.

Кайруда Октябрьдыҥ байрамы кандый ӧтти не? Аня клубка барды не? Барган. Барбай база. Школдыҥ балдары концерт-ойын белетеген болзо, олорло кожо барбай, канайып отурат деп. Барбас арга јок. А кемле кожо ол танцевать этти не?

Оныҥ бажына кенетийин сыраҥай ла јаман санаалар кире конот. Олордо, Аня ла Витяда, удабас бала болор деп, оны ўйи тӧгўндеп койгон болгой? Кем билер, ондый болор арга бар ба? Бар!.. А оноҥ бойы ӧскӧ... јок, јок, ары ла сананбаза торт...

— Ч-чо-рт! — деп, кенетийин чыгара айдынып ийгенин ол бойы да сеспей калды.

— А? — деп, ўргўлей берген Моҥулдай чаканак бажына ӧрӧ ӧҥдӧйип келди. — Не дединҥ?

Витя маҥзаарганына нени де айдып болбой барды. Оноҥ та нениҥ де учун мындый саҥ башка санаага кирбес каруу јандырды:

— Транзистор бар болзо дейдим...

— Оныҥ не атазы эди?

— Радио. Деремнеде уулдар колдорына алып јўрет не. Бисте ондый неме бар болзо, эмди јер-телекейди тыҥдап отурар эдис...

— Сенде акча јок болды ба? Тўкў качан садып алар керек болгон, керектў неме болзо — дейле, јаан ӧбӧгӧн ӧрӧ туруп, тышкары чыкты.

Моҥулдай кыштыҥ соок кейин кур кӧксине тереҥ тартынып, айдары јок бозомныҥ ак тымыгын тыҥдалап турды. Бўри јок кышкы агаштар ӧткўре анда-мында оттордыҥ кызас эткен чокторы ла јалбыштары кӧрўнет. Кўнўҥ ле сайын олор мындый оттордыҥ јыт-тан болзын деп салгылап јат. Ол бӧрў деген кайракан оттоҥ айай

беретен эмей. Бу тымыкта јылкылардыҥ анда-мында бышкырышканы ла тоҥ карды тилиреде чапчыгандары иле угулат. Қайда да ыраакта табыш алып, эки-ӱч оос багырган куранныҥ тунгак ӱни угулып калды. Оноҥ ойто ло тымык. Ээн ле бӱрӱҥкӱй. Јаҥыс ла тымыбас коҥконыҥ табыжы «тоҥ-тоҥ» эдип, эрјинелӱ ээн тымыктыҥ сӧстӧри јок кожоҥы болуп угулат.

...Ӱйде артып калган Витяныҥ бажына саҥ башка санаа селт эдип, оны алаҥзыдып ийди. Нени эдер? Қанайтса артык? База бир эмеш чыдажып кӧрӧтӧн бӧ айса баратан ба? Бу ээн-туйук тайгада не кинчектелер? Таҥ эмеш јарып келзе, Темир-Қӧстиҥ аҥдаарда кийип турган тере јабынтылу чаназын араайынаҥ алып, ары ла мынаҥ ырбап јанза кайдар, а? Қайдалык, ого сӱрекей сӱӱнчилӱ болзо, мында јаҥыскан соксойып калган отургай ла. Је мени канайдар олор?.. Қанайдар?!. Қайруныҥ калырууш уулдарыныҥ электӱ каткызынаҥ коркыйтам ба мен? Ах, айтпаган эмес, айткай. Қайдалык, керек бет? Јӱре берерим, јериме јана берерим! Мениҥ мында неем бар? Јыландуда мынаҥ коомой деп кем айткан, а?.. Аня? Аняла не болор? Јок, не де болбос! Мени кижи деп тооп ло сӱӱп турган болзо, ол тӱҥей ле кийнимнеҥ једип келер эмес пе? Јок, мен мында, бу Тӧгӧрикте ле Қайруда чындап та нени јылыйткан, нени арттырган эдим?.. Јок, куру. А ӱредӱчилер Јыландуда тӱҥей ле керек, тӱҥей ле једишпей јат. Аня барзын, анда иштезин. Ойндо... Ойндо мениҥ ада-энем не, олор ада-эне эмес пе? А мен олорго болушпайтан кижи бе?...

Эжик калт эдип, Моҥулдай ӧбӧгӧн кирип келди. Ол чӧйгӧнгӧ кар салып, чай азарга суу кайылта берди. Витя кыймык та этпеди. Ол бойыныҥ санаазыныҥ туманына ородып, бу ла јерде эместий отурат.

Моҥулдай мынаҥ озо, сыраҥай јиит тужында, тоҥ ло мындый унчукпас кижи болгон эмес. Је тӱҥей ле Чакылдай ошкош калырууш база болбогон. Кем јок, кижи јоролу кижи болгон эмей. Ол мындый тӱлтӱк, унчукпас кебин табынча тартынган эмес беди. Бу тӱрмедеҥ ле јанган кийнинде улус ого Темир-Қӧс деп чоло ат таап берген. Э-э-э, канайдадыҥ база, јӱрӱмниҥ ачузын да, амтанын да ол ас кӧргӧн беди. Јӱрӱм!.. Қижи бойыныҥ да, ӧскӧ дӧ улустыҥ јӱрӱми учун, а калак, је нени этпес, неге учурабас деер! Ат-нерени де оныҥ учун эдер,

ачу-корон тӱбекти де эде салып койор ине. Андый, Моҥулдай ӧбӧгӧн бойынын бу ла эки кӱрдек ийнине кандый уурды ла кӱчти салбады деп. Чынын айдар болзо, кижинин .кӧзи кылбыгар јарашты јӱктенгенин кӧргӱзетени јеҥил неме эмес. А бот кижинин ле бойынын јӱзи кызарар караны ла уйатты тургуза ла кӧргӱлеп ийгилеер ине. Бат андый, ол, јӱрӱм... Бу бистиҥ карбактанып, кажы ла сыргалјыннаҥ кармай алып, јӱрерге турган јӱрӱмистиҥ баазы.

Ол черӱдеҥ јуу божогон кийнинде, 1945 јылда, јерине јанып келеле, эмдигизи ле чилеп, колхозтыҥ јылкызын кабырган. Тӱни-тӱжи ач-амырынаҥ азып туруп, иштеер ле иштеер, је ижи учун алып ла турган неме јок. Бистиҥ алтай јондо «Тымулу јылда—кам семис, ӧлӱмдӱ јылда — ийт семис» — деген кеп сӧс бар эмес беди. Бат ол јуунын кийниндеги баштапкы јылдарда колхозчылар база кӱч ле јаткан. А эдетен иш, некелте кижиниҥ бажынаҥ ажып калган. Улустыҥ чырай дейтен немези сыраҥай ла бӱркӱк кӱнде јерде бозорышкан булуттардыҥ кӧлӧткӧзи ошкош болгон ине. Малдыҥ азыралы једишпес. Јас ла келзе, бат ол — сойыш деп неме башталар. Уйлар, койлор арыгына кебелип, кыјыктаҥ ла база да ӧскӧ шылтактардаҥ не аайлу ӧлӧтӧн эди, кудай... Ол ончозы кижиниҥ, оны кабырган малчынын мойнында... А мынаар бӧрӱ деген кайракан ла ийт-куш мындый ӧйдӧ «байрамдагылап» јӱрбей кайтсын. Оноҥ база бир јаан тӱбек — эр улус чек јокко јуук. Фронттоҥ кӧп сабазы келбеген. А бастыра јӱк ӱй улустыҥ, кыстардыҥ, оок балдардыҥ јардында. Баш болзын, эмди оны ары ла эске алынбаза торт... Баш болзын, бистиҥ алтай энелердиҥ, кыстардыҥ чыдамкайына, олордыҥ эрлердеҥ артык эрлӱ кӱчине!.. Байла, онойып айдарга келижер. Бис, эрлер, јууда да каныс тӧккӧн болзобыс, ӧскӧ дӧ јеткерди јеткилинче кӧргӧн лӧ јеҥген болзобыс, је ӱй улустыҥ алдында тизелей тӱжӱп эмезе кӧҥкӧрӧ јадып, мӱргип ле јайнап, олорго быйанду сӧзисти айдар учурлу. Чын, андый... Бу мыны тен сананбай турган неме ине. Ӱй кижи јок болзо, кижи бойы да јок. Баш болзын, Моҥулдай јаҥыс эмес, а јети кысту. Ончозы эзен. А оноҥ артык не керек? База кандый ырыс јетпей турган, база нени сакыйтан?.. Онызы ондый ла. Је кижиниҥ акту бойынын јӱрӱми база бар ине, калак. Анда ла бир неме тӱкӱ ле качан качажып ла карарып, ка-

жый туруп алган болзо, оны јеңетени, өзөгиниң тереңинең оны кодоро тартатаны база күч ле неме эмей.

...Эмди бу арка-тууны айланып, ол бир бөрӱ деген кайраканды бедрезең де табылбас. Изи де јок. Айла оноң онызын атпаҫ эдип байлап койгон дешкен беди. Је улус база нени ле табар. А не, айса болзо, чын эткен. Бөрӱге база јӱрӱм керек. Оноң ол јеткерлӱ таңмазы јок болзо, арка-туу да ээн-туйук болуп калар эмес пе?.. «Ӱрӱп чыгар ийди јок, ӱйген сугар ады јок» — деген кеп сөскө келижер болбой. Алтайды анайып ла кактаарга чын јарабас. Изи де јок деп, тен тегин айдып турбай. Алтайдың аңы тӱгенбес. Ол тӱңей ле бар. Јок болзо, табылып та келер. Моңулдай кабырып турган јылкызының кӱзедӱзин эбире оттордың тегиндӱ салат деп пе?.. Је ол өйлөрдө, башка-баш, ол «өрөкөн» малдың да, кижиниң де јеткери болгон эмей. Амыр бербейтен. Тен ӱӱр-ӱӱриле јӱретен јок беди. Анчада ла јылкы малга амыр бербес. Јылкы — ол кажаганга турар эмес. Ол туштa Моңулдай аттаң тӱжӱп, чай да ичпейтен. Отура ла тӱжерге кереес, бирӱзиниң мойнын каап ла ийген турар, эрјине малдың каны-јини јайрап јада ла берер. Бу ла Төгөрик алтайдың сын-арказын сындап, эбирип ле керип, јӱк ле арайдаң айлыңа једип келзең, тен тилге салар неме јок ине.

Ол туштa колхоз кайдаң-кайдаң бир эмеш арба экелзе, кижи бажына јӱк ле беш јӱс граммнаң ӱлежетен. Божогоны ла ол. Өскө не де јок. А јарым килограмм арбала нени эдериң?.. А балдар деп неме айылга толтыра. Айакка урган чайдаң талкан дейтен «кудайдың» јӱк ле салт-малт јыды јытанар ине. Ол бир көк жмых, отрубь деген «курсак» неге келижер неме?.. Эмдиги ач-ӱрен оны јиирдең болгой, тен кылчас эдип көрбөзи де чын. А кийим?.. Јамачы јамачыга катай, тежик тежикле коштой болор туру. Оноң балдарыңның көстөрин кайдаар эдериң? Тен өзөгиңди өткӱре кадап турган ийнелер болбозын ба. Моңулдай бойының јети кызына баш көдӱрип, өрө көрөринең коркыйтан эмей. Отты эбире боро сомдор болуп, јаңду ла ӱрпейижип калган отургылаар. Очоктың кӱли де, олордың чырайлары да бир тӱңей, башказы јок. Ӱрӱп ийзең, јеп-јеңилчегинең уча бергедий. Је анчада ла балдардың көстөри... Куру балдардың көстөринең коркымчылу неме је кайда бар, а?.. Моңулдайдаң өскө оны кем көргөн, кем оңдогон?...

Айылга јанганча, ары ла јанбаза торт. Анда ла аркада јўр. Је эжиктең кирген кийнинде, көстөр сеге кадала берер. Оноң сок јаңыс сурак:

— Ада, нени экелдиң?

Ашка-туска барып јўрген эмес, тайгада јўрген кижи олорго нени экелип беретен эди. Кезикте бөрў туткан малдың сегин экелериң. Каа-јаа, кудай болушса дегенининг бирўзи, элик келиштирип ийзең, тен бойың да билинбей каларың. Мындый. Айла ол јылдарда, качажып, элик те аттырбас болгон ине. Аттырбас та эмес. Јок болгон. База ла бөрўлер тоноп-тоскырып койбой олорды. Је Моңулдайга не учураар, нени табар — ончозы ла олорго, ўйде бороргон јети балазына. А бойы? Бойы алдырышпас. Бойын ол ундып та койгон. Јўрўм деп неме сыраңай ла уур кош салып койгон эски, шалтырууш чанак чылап, чыкырап ла јат...

Ол бир муң тогус јўс төртөн јети јылдың кўзи болгон. Колхоз ас-мас ажын кезип ле согуп, государствого табыштырып койгон. Мал јайлулардаң кыштуларга текши тўжўп келген. Кыйгак кырулар эртен тура јердиң ўстин бўркеп, ыраак теңеридеги соок, је курч кўннің көзине мызылдажып турар өй болгон эди. Удабас ла бастыра бойы чыкыражып, кандый да кайкамчылу казыр аң чылап, кырларды төмөн кыш тўжўп келер. А Моңулдайдың балдарында бутка кийер ёдўк те јок, ооско салар курсак та јок...

— Јок — деп, Моңулдай бойында айдынган. — Јок, мынаң ары мынайда јадарга јарабас.

Јелбер кара терезин јамынган тунгак тўннің тўжерин ол сакып ла алды. Тўн дезе, бат тўн. Шык ла эдип калган. Оның минген кер ады кара-сууга тўшкенче терлеп, бойы ўн-табыш јогынаң Терең-Кобы деп јерди төмөн маңдайында јылдысча ла акту кўреңг чарды јединип келетти. А ол кўреңг чардың эки мўўзинеңг кара армакчыла кўрмей буулайла, тумчугының эмеш ле ўсти јанынаң ноктолой тартып койгон.

Ох, не деп айдар, база коркымчылу ла! Јўрек деп неме та кайда, та кайда... Чар ары-бери моңдолот. Јединдирбей, кезикте јада тўжет, мыжылдайт. Оноң кенете не де сайып эмезе адып ийгендий бут бажына тур чыгып, јызырадып, јыга табарат. Ойто ло шалырап, кадып калган кўски ölöңдörди ле будактарды быјырадып, кўрс ле — јада берет.

Моҥулдайдыҥ санаазында оныҥ кийниҥ кем де сўрўжип, эмди ле јаба једип келгедий. Агашта тўнеп отурган кандый да јаан куш чочып, тилирт эдип учканда, бу ла кийниҥде ат бышкырып ийгендий билдирди. Торт ло куйка-бажы јымырт эдип, чачы бөрўгин өткўре өзө берди ошкош. Бир кезикте изў, база бирде торт ло соокко сиркиреп тургандый...

Терепчидеги чарды сўўртешке оныҥ кер адыныҥ јўреги тирс-тирс согулганы бу тымыкта иле угулат.

Тереҥ-Кобы, — ол, байла, тегиндў адалбаган. Бого тўжетени де, мынаҥ ойто чыгатаны да кирелў эмес. Ох, кем де сыгырып ийди!.. Ол аттаҥ тўже калыган бойынча, армакчыны јер јаар мергедеп ийерде, кўреҥ чар ары болуп маҥтабай, ол ло јеринде уур мыжылдап, тынтырс јок турды. Эбире не де јок. Кандый да табыш билдирбейт. Кер ат, кўреҥ чар, кўстиҥ кўп ле эткен тўни...

«Бу мыны ары ла ойто агыдып ийзе кайдар, а?»... Аланҥзыш, аланҥзыш, аланҥзыш. «Кайда, канайдар, нени эдер?»... Муҥ сурактар. «Је-је, божодып ий, Моҥулдай. Јок, Моҥулдай, јок, бир ле болгон божотпо — ары ла чарды... божот, јок эт».

Ол кўреҥ чардыҥ јанына бут алдындагы кўски кууданҥды шалырада базып келди. Базып келди, эмди ле эки мўўстиҥ төзиндеги кўрмелјини чече тартып ийзе, ак маҥдайлу кўреҥ чар да јайым, Моҥулдай бойы да јайым... Је кенете ле качажып... Качажып дебей а-а, оныҥ эки көзиниҥ алдына балдарыныҥ ийне ошкош кадалгак көстөри ип ле иле јурала берди. Јурала да берген эмес, торт ло тороныҥ ёдўҥи ле өткўн кыйгызыла кыйгырыштары: «Божотпо, ада, божотпо!»...

Олор ол ло боро кўл болгон очокты айландыра отургылайт. Моҥулдайдыҥ јўреги атпас этти. Бу ла јанында эҥ кичў кызы Торкоштыҥ ўни угулган чылады:

— Ада, сен биске нени экелдиҥ?.. Ада, мен аштап турум...

Моҥулдай караҥуй тўниҥ ортозында кара јаҥыскан да болзо, колыла јаҥып ийди. Кайдалык, не болзо, ол болзын! Бура соккон бойынча, солыктап турган адына минип, кўреҥ чарды оноҥ ары јединди. Бажында та јоткон, та салкын — јўзўн ле јўўр санаалар алыныжып-колыныжып турды. Барып јадат. Кенете тымый берди. Айаза тўшти ошкош. Качан да, кемнеҥ де уккан бир куучынды эске алынды. Ол јеткерлў улус айдыжатан

деген: неме уурдап сойгон кижи озо ло баштап малдың кулагын кезип, оны јажыратан — öскö кулак оның эткен керегин укпазын. Көс көрбөзин деп, көзин база башка јерге сугар. Оноң тил јетпезин деп, тилин јажырар...

Кенете бу ла јанында кандый да куш база ла сыгырып ийди. Моңулдай атпас эдип, адының оозын токтодо тартты. Тыңдаланат. Та кожо јуртап, бала-барка азыраган Тананың үни, та јүрегининг шымырты: «Божодып ий, Моңулдай!.. Ары ла бойзын, божот, божот, бу чарды...» Оноң бир ле билинип келген јерде, бойының сөзи бойына кайкамчылу ла јап-јарт угулды:

— Јок туру, јок туру. Божотпозым.

Тымык. Түн. Кер аттың уур тыныжы. Чар мыжылдайт. Моңулдайдың бажында ла көксинде муң санаалар кайнайт: «Эртен не болор? Балдарды неле азыраар? Ой, баш болзын сеге, Кайру! Кайткан јер, кандый кату алтай! Керек дезе, картошко до öспöс... Је кайдалык. Мени мындый кылык эткен деп, кем де сананбас...»

Моңулдай јыраа-јышты буза табарып, Кайру-суунын чакпынду јарадына түнди түн дебей, једип келди.

Ол мында база бир эмеш тыныш сергидип турды, алаңзыйт ла сананат.

— А керек бет, не болзо, ол болзын!

Мында, бу чакпыны чачылган Кайруның сыраңай ла јарадында, кара-көк чибилердиң ортозына кирип, Моңулдай бойының јеткерлү керегин эдип салды. Чарды сойып божойло, озогы јаан уурчылардың јаңдаганын јазым јогынаң ончозын бүдүрет. Уйдың кулагын кезип, келген изинең јер казып көмди. Онойдо ок эки көзин ле тилин быжулап сугат. Керек божогон. Је...

Кандый да јаңды ла јаңжыгуны канайып та чокым бүдүрген болзо, је эш-неме болбогон. Сойгон күрең чардың эдинең бойы да, балдары да бир де болчок амзабаган ине. Чок база дегенининг бирүзи, ончозы ла таңла кожо јарлана берген. Керек дезе, өрö, кыштуда, күрең чардың табылбай калганы керегинде табыш деремнеге де јеткелекте, ончозы үзе бойынаң бойы коскорыла берген. А канайып?!. Керек дезе, Моңулдайдың үйи, мынаар Тана да эјебис, неме сескелек. Јок, Танадаң болгой, јеткерди эткен Моңулдай бойы да бир серемји билбей калган. Тен көрöр-угар болбогон ине. Коркып-үркип јүрүп, байа түн бастырып эткен керегин канайып үйине айдар арга бедреп, оның эбин таап болбой, ‘шыралап

турганча, бу не — керек чӱрчеде ле ачылып, кере-јара таркай берген јок беди.

Моҥулдайдыҥ акту ла бойыныҥ азырап алган Тайгыл деп сары ийди ончо керекти аайлап ийип турбай. Ол је ле деген этти тиштенип алып, бастыра бойы кызыл кан аралдаҥ, ме сеге, чыга конуп келген. А ылгый ла куру улустыҥ көзине эт болзын, кызыл болзын, илине бербей кайтсын. Оноҥ бойоор до бодозогор, тилдеҥ јӱгӱрӱк неме бар эмес, бу керек тургуза ла Упай өбөгөннииҥ кызына јеткен. А председательдиҥ кулагына угулган кийнинде, артык эрмек те јок. Ол прокурордыҥ кулагына угулганынаҥ кирелӱ эмес ине.

Ол өйлӧрдӧги улус, «Акыр, айла да барып көрбөй» — деп табыланар дейзиҥ бе. Айалга сыраҥай да бӱгӱҥгизиндий эмес болгон. Тургуза ла баргылаган, тургуза ла көргӱлеген. Бу не эт-јуу? Қайдаҥ келген, не болгон?..

Јерге батпас јеткерди Моҥулдай эткен деп улус анда да сеспес эди. Је ол чардыҥ эдин бойыныҥ тонының ӱстине катанып турган брезент плащыла ороп, онын ӱстине малтазын база арттырып койгон ине. А јаан эмес јурттыҥ улузы катанчыдаҥ, малтадаҥ болгой, кемниҥ тонында кандый јамачы да барын билер туру...

Удабаган, ого-бого до јетпеген, јаргы болгон. Оноҥ Моҥулдайга он јыл бергилеген.

Тана эјебис ойто ло, канду јуулардыҥ јылдарындагызы чылап, кара јаҥыскан јети кызыныҥ ортозында артып калбай канайдатан эди база. Шак ол јаргы болуп турар кӱн Тана коркышту ла калактаган, тыҥ ла ыйлаган эди:

— Қайран балдарымныҥ адазы, јууда-чакта өлбөгӧн бойыҥ кайттыҥ, кайттыҥ! Ой, баш болзын бого! Кайттыҥ, кӧӧркий, кайттыҥ, не јӱӱлдиҥ, Моҥулдай?

Моҥулдай баш та өрө кӧдӱрбеген. Көрӧр дӧ эмес. Тен бӱдӱш деген неме јок. Торт ло кара јер. Ӱйиниҥ кажы ла сӧзи оныҥ эт-јӱрегин эрей кезип тургандый. Кажы ла кӧс оныҥ кызыл јыланаш эдин аттыҥ камчызыла орой тартып эмезе шибегейле оноҥ-мынаҥ ӱйттей сайып турган неме ошкош. Оныҥ бу эткен кереги каргыштаҥ да карадый, бастыра јонды, бӱткӱл Қайруны кандый да тӱби јок тамы дӧӧн ийде салып ийгендий.

— А бис ого бӱткенис... Айла бистиҥ ортобыста коммунист болуп јӱрген ине, ичи кара ийт... Эмди айдыш-

кар, улустар, мыны, мындый немени кижи деп кижи бодоор бо? — Упай өбөгөннің председатель кызының шак бу сөстөри торт ло оның эди-канына кийдире согуп турган курч кадулардый томылган.

Бир сананза, Кайруның улузы јуулып алала, бүгүн Моңулдайдың јүзине изү суу чачып эмезе түкүргилеп тургандый. Оноң ойто соой түжет. Моңулдайдың јаказын ача тартып алала, өнөтийин ле сыртына тоштый соок суу уруп, каардырып јатканга келижер.

— Ол фронтто, байла, база ла мынайып «јуулашкан» болор! — деп, колхозтың парторгы Мырза короннаң үстине корон кожот.

Је Моңулдай деп кижиде үн де јок. Ол отурган јерине кара таш болуп кубула берген кирелү. Тымык. Улустың көстөри, кемниң де улу тынып ийгени. Тана эмегеннің ыйы, калактаганы.

— Је јаңыс онойып айдышпагар, нөкөрлөр! — деп, Чакылдайдың сүрекей өчүп ле јобожып калган соок үни угулды. — Мен онула кожо фронтто болгом. Бойым көргөм. Билерим. Өдө конорго јарабас, Мырза...

Је бат, Моңулдайга калганчы сөс берилип јат. Ол отурган јеринең араай айпаңдап, өрө турала, айткан:

— Мен керегинде нени сананатан эдигер, онызы бойыгардың табыгар туру. Је бу керектең эзен-амыр бурылзам, айдып турум, кылдаң чичке болорым... Мениң буруум — ол јаңыс ла менийи.

Бу ла. Оноң кайра бурылып јадала, кенетийин кандый да јаан, төс сөзин ундып койгон чылап, ойто улуска баштанган. Ойто улуска баштанган, јаан ла уур бажын баштапкы катап өрө көдүрип, ончолорын тоолой көрүп, көксиниң терең инең тыныжыла кожо шымырангандый эрмектенген:

— Јаңыс ла мениң балдарымды кыйыктагылабагар. Олор... Олордо бир де буру јок.

Тана ачу-коронго бастырып, айылдаң да көп чыкпас. Је Кайруның улузы Тананы ла оның балдарын кыйыктабаган. Канча кире күчтери јеткенче, база јөмөшкөн лө эмей.

Кандый бир келин нени-нени көктөп берзин деп, Танага келер. Ол мойношпос. Карын, ичинде сүүне беретен: «Оның бөркин эдип берзем, бу от орогон сокомойлордың оозын јабар неме келиже ле берер болбой»... А бойы дезе, ол келген кижиге айдатан:

— Өрө өдүп, отур, экем. Суу-сөл дө болзо, бу айакты ичсең. — Оноң Моңулдай керегинде куучын болбогон до болзо, та нениң де учун эрмекти бойы баштайтан. — Канайдар база, бу ла оосторын ачкылап алала, отургылаган чойлушкандар учун адазы барбай кайтты... Кайткан неме деер, калак...

Ол өйлөрдө Танага ла оның балдарына анчада ла айылдаш јаткан Чакылдай ла оның эмегени Умсуур тың килейтен эди. Чакылдай үйде отурар эмес. Јаантайын јолдо, јорыкта. Бедренер, јемзенер ле кижи болгон. Күс једип келзе, јаңыс уйының торбогын сойып ла ийер, эдиниң келтегейин абрага салып, түкү аш бүткен јерлерге барар. Этти ашка толыыр эмезе мынаар Туйакту-Оозына түжүп, Кайрудаң апарган кожының ордына картошко до экелзе табы. А јанып келзе, Моңулдайдың кыстарын качан да ундыбас. Бир сабат картошко эмезе арба тудунган Моңулдай эшке кирип ле келген турар. Је өскө дө улус јаман көрбөгөн. Бирүзи бир де чөөчөй болзо талкан, экинчизи сүт те экелетенин Тана канайып ундызын.

...Моңулдайдың чөйгөнгө тыгып тургускан кары туку качан кайылып, эмди чай болуп, борлоп кайнайт. Өбөгөн ныкчап, чала табыланып, изү чайды айактарга урат. Энгирде кайнадала, оттың јанына тоңбозын деп, көөшкө тургузып койгон эттең ле калаштаң кезип, күйүзиниң алдына јылдырат:

— Отурып ажан, уул. Курсак јибезе, не болотон.

Моңулдай ол туштa түрмеге он јылды учына јетире отурбай, амнистия болуп, јери-јуртына јанып келген. Оноң ойто ло јылкычының ижине кирген. Иштеште не болзын, талдамадаң эмеш артык та деп айдарга келижер. Је јаңыс ла көп эрмек айтпас, кандый да туйук немедий јүрер болгон. Јуунду-эштү јерге барза, јаңду ла угуп ла отурар, бойында сөс јок. Бат шак ла бу өйлөрдө, Кайруның улузы ого Темир-Көс деп чоло ат бергилеп койгондор.

Јылдарды јылдар солып, јүрүм өскөрөт. «Јаңы јол» деп јаан эмес колхозтың да керектери јаранган. Кирелтези, тазыл-тамыры там тыңып ла элбеп турар болды. Онойып јатканча «Јаңы јолды» јанындагы колхозко бириктирип, там јаандаткан. Јүрүм јаңыс јерге турар эмес. Оның бедреннижи де, јолдоры да көп неме эмей. Бу ла болгон. База бир кезек өйдиң бажында Кайру совхоз-

тың фермазы болуп кубула тўшкен. А Моңулдай өбөгөннің балдары чыдагылап, бутка-колго бек туруп, ўренгилеери кере-јара ўредўге атанган. Кезиги, Аня кызы чылып, јок, Анна Моңулдаевна чылап, ойто бойының төрөл јерине иштеерге бурылгандар. База бир кезиги дезе тўкў качаннаң бери фермаңың јўзўн-башка иштеринде туружып јат. А јаан өбөгөн бойы дезе эмдиге ле ээрдең тўшкелек. Малдаганча...

1966 јыл. Јуукта ла јаңы партияның XXIII съезди өткөн. Моңулдай өбөгөн бу ла Төгөриктиң өзөгинде јылкы кабырып турган. Ол өзөккө дө көп тўшпес, мында ла иштеп, мында ла јадар. Је бери, тайгага, келген улустың санаа-кўўни кандый да кең, кандый да телкем — куучын-эрмек кандый да јаңы бурылчык, јаңы өй керегинде болуп турды. Олорды тыңдап, Моңулдайдың да меезиниң «теңгеризинде» кандый да айаңдар ачылып, тыныжы да, көкси де јеңиле тўжет.

Мындый күндердиң бирўзинде, азыйда колхозтың парторгы болгон Мырза бу бого, Төгөрикке, келген. Ол Моңулдайдың одузына тўжўп, оны-мыны куучындап отурала, канайып та билдирбес јанынаң айткан:

— Сен меге тарынба, Моңулдай — деп эрмектенген. — Ол туштa мен сеге тың ачынган эдим, јажырбазым. Айса болзо, артык сöс айда салгам...

Моңулдай оның каруузына удура нени де ол туштa айтпаган. Је бу ок өйдө өзөгинин тўбинде кандый да јоткон көдўрилип, оны узак ла терең уйкудаң ойгозо тартып ийгендий билдирген... Курсктың јуугында от-калапту тартыжулар өдўп турар өйдө ол партияга кирген күнди кенете эске алынган. Оноң ол билетти бойының ла, оның ич санаазыла болзо, «болјырыла» ычкынып ийип јада калган. Канайдатан эдиң, јўрўм андый. Кижи бойына берилген салымды буза соготоны база күч ле неме эмей...

Кенете оның көксине килт эдип, бир мындый шўўлте кире конды: ол бир муң тогус јўс төртөн јети јылда болгон уйатту керек оныла, Моңулдайла эмес, а бу ла келген Мырзаның бойыла болгон болзо, нени айдар, канайдар, не деп сананар эди? Байла, ол база ла оной-ып айдардаң маат јок:

— Мырза фронтто до јакшы јуулашпай, араланып ла јўрўп калган болор, — та, кайдаң билер, айса болзо, бу сöстöрди чыгара айтпай, ичинде тудуп алар эди.

А Мырза дезе Кайрудагы колхозты тӧзӧшкӧн, оныӊ баштапкы председатели болгон кижи. Кийнинде јон оны канча-канча катап парторганизацияныӊ качызы эдип туткан. Эмди карыган, амыралтада. Јамы да, јаӊ да јок болзо, је тӱӊей ле јаан тоомјыда јӱрӱп јат. Кӧрзӧӊ, санаалу чырайын чырыштар кезип, чала суйуй берген чачы борорып калган бу алдыӊда отуры. А кӧстӧри тирӱ. Ӧдӱӊи. Кижиниӊ кӧксинде не јӱргенин ӧткӱре кӧрӱп, билип ле сезип тургандый. Санаалу кижи карыган сайын бӱдӱжи там јаранып турган неме ошкош. Бажы да седеӊ ле бийик, сӧстӧри де чоӊ, кандый да калыӊ ла орды-ордына салынып турган кирелӱ. Акыр, бистиӊ, Кайруныӊ улузы, ол керегинде не дежетен эди? «Бистиӊ Мырзада бӱгӱн јамы јок то болзо, ол јамыдаӊ јаан јамы. Бойы јаргычы эмес те болзо, је оноӊ чындык јаргычы јок».

Мырза канайып-канайып, чын ла кандый бир јаман керек те болгоонбос јанынаӊ эдип ийген болзо, Моӊулдай, байла, ол керегинде андый ла кајыӊылу кату сӧстӧрди айдып болбос. Тамагынаӊ ашпай, тал-туура туруп калар болор. Ойндо Мырза шак ла ол, Моӊулдай чылап, кандый да кӱч айалга келишсе, бойын бош салынып, балкашка да бач барып тӱшпези быжу. Моӊулдайдыӊ јаӊыс оборы оноӊ јаан. Је ич ийдези, байла, Мырзадаӊ чик јок тайкак. А не?.. Кажы ла кижиниӊ ичинде бойыныӊ бир чындыгы бар. Моӊулдай оны бойына бойы айдып ла бӱдӱп јат. Андый!..

Ӧткӧн керек ӧдӱп ле калган. Кожоӊ до бар ине: «Ӧлӧӊ-баргаа базып ла салган» Эмди Моӊулдай да өскӧ. Ол эмди керек дезе, партбюроныӊ члени. Бир болгон «кара меӊ» јаӊыс оныӊ, Моӊулдайдыӊ, өзӧгинде ӧчпӧс сыс ла уйат болуп арткан. А улус оны ундып койгон. Јон — ол јакшыны да темдектеп билер, јаманды да јара тартар. Ол«кара меӊ», айса болзо, каа-јаа улустыӊ јӱрегиниӊ тӱбинде бир кезикте кыймыктаза, кыймыктап та турганынаӊ маат јок. Је Моӊулдайга айдышпай јат. Айдар шылтак та јок. А мынаар јаӊы өскӧн јашӧскӱрим оны тен билбес те. Је мынаар бу отурган кӱйӱзи, Пийткеге, ол уйат керегинде Айна айтпаган болзо, база билбес болор. Оныӊ билери-билбези Моӊулдайга керек беди.

...Моӊулдай ла Витя ажангылап, бӱдӱн чӧйгӧн чайды ӱзезин ичтилер. Оноӊ барып јылкыларын база ка-

тап айландыра йортуп, йоктоп, көрўп салала, ойто одуга келдилер. Йоон-йоон турундардаң салган изў оттыҥ эки йанына катап ла йаткылап, кажызы ла бойыныҥ саназына бастырат.

Витя база ла уйуктабай, ары-бери аҥданып, йе көстөрин йумуп алган йатты. Оныла өчөшкөн чилеп, байагы ла бир тезиникпес шўўлте амыр бербейт: йўрер, йўрер керек мынаҥ. Артып неме болбос. Барар, Саналов Санаага ак-чегинче ле айдар: мал кабырып болбозым. Бу мениҥ керегим эмес эмтир. Бу йерде ол керектў кижи болзо, оны клубтыҥ заведующийи эдип тургуссын. Бат оныҥ кийнинде олор көргўлеп алар — ол, Витя Тозыяков, билер ижин канайып башкаратан кижи эмеш! А не? Незин йажырар. Бат андый. Мен мында совхозтыҥ малыла кожо мал болотом бо? Йе мал эдип мени кубултып йаткан кижи йок ло. Йе андый да болзо... А клубтыҥ ижин бергилебезе, кайдалык, чачар бу йерди, йўре берер. Божогоны ла ол. Артык сöс йок, болбос!

Тўн узун. Качан ол тўгенер, качан таҥ бозорор? Витя араайын туруп, тышкары чыкты. Моҥулдай öбögöн, керек дезе, кыймык та этпеди. Йаантайын ла ач-амыры йок кўйўзин билбейтен беди. Йалмажыныҥ алдында тöжöк эмес, тош йаткандый.

«Акыр, эртен оны деремне барып келзин деп айдар туру, — Моҥулдай кўйўзи керегинде килемйилў сананды. — Мында ого кыйын ине, мындый йўрўмди көргöн эмес. Шыразы канып йат. Йиит кижи ине ол. Акыр оны...»

А Витя тышкары чыгып, йылдысту ла соок тенгериге каҥкайат. Сананат, унчукпайт. Оноҥ база эмеш алаҥзып турала, айылдыҥ üстинде йаткан чанага көрди. Ол кайныныҥ чаназы. Аттыҥ шыйрагыла йаап койгон, элбек, йаан, аҥдап кийетен чана. Оны табыжы йогынаҥ алып, эки будына кийе соккон бойынча, боочы йаар ууланды.

«Бу мынызы тышкары не удай берди?» — деп, Моҥулдай сананат. Оноҥ база эмеш сананып ла сакып йадала, бойы кийнинеҥ чыкты. Йе боочы йаар ууланган чананыҥ изин ол озо баштап ајарбай, ары-бери көрди: «Акыр, бу чўрче ле аразына кайда баат?»... Йе оноҥ йарып келеткен таҥныҥ алдына йалтырап йаткан исти канайып ајаруга албайтан эди.

— Бат сен кандый — деп, Моҥулдай бойына айдынды. — Йе бар ла, кач ла...

Өбөгөн адын ээртей соккон бойынча, тап ла эткен болзо, мынаар бу ла мынаҥ ого јаба једип алар эди. Је ол онойтпогон. «Бойы ла билгей» деп сананала, ойто айылга кире берген:

— Јүрегиҥниҥ јөбиле кылынып турган болзоҥ, сени мында тудар кижи јок...

Табынча таҥ јарыган. Тайгада арткан јылкычыныҥ таҥы бойыла кожо кандый да јаҥы керектер, кандый да јаҥы санаалар алып јеткен. Бу келген таҥ Моҥулдайга кижи ле ониҥ јүрүми керегинде кандый да эски јажытты јаҥыдаҥ катап ачкандый билдирди.

* * *

Кышкы күн кырлардыҥ сыныла јаҥы ла отурып јүрерде, Витя Тозыяков айлына једип келди. Ол мынаҥ да эрте једер аргалу болгон. Је эмеш күн кыйыштырып, улус көрбөзин деп, јолдо өнөтийин саатаган.

Өбөгөниниҥ јанып келгенине Аня сүүнип, торт ло тезиникпес кушкаш чылап, ары-бери сунат. Куучын эмес куучын, сурак эмес сурак.

— Анда адам кандый, а? Оныла кожо аҥдадыҥ ба? Биске эликтиҥ эдин экелген болбойыҥ. Солун неме ине. А бөрү көрүнбеди бе? — Тен тил дейтен немеде амыр јок. — А сен билериҥ бе, Вить, бүгүн клубта кино — «Анна Каренина».

Тана база јерге тийип-тийбей турды. Кандый да болзо, кара јаҥыс күйүзи јанып келген. Казан азат, картошко арчыйт, столго јүзүн-башка аш-курсак салат.

— Бат кандый јакшы! — деп, Тана эмегениҥ эриндери јымыраҥдайт. — Јанып келгениҥ јакшы, балам. А ол кижи, балдардыҥ адазы, алдырышпас. Анайда ла јерге јүрүп, јерликшип калган кижи ине ол. Ондо не болзын — үйде де отур, тайгада да јүр — орды јаҥыс.

Је бу ок өйдө Витяныҥ јүрегин не де тырмап ла кычыкайлап турган немедий. Уйи де, кайын да энези ониҥ качып келгенин сеспей јат. Је ого түҥей ле јеҥил эмес. Көксине көрмөс киргендий.

Тана эмеген јаан печкениҥ јанында. Ондо изү казаныҥ буузы. Та не де «бш-ш» эдет, јытанат. Кайын энези казанды булгап, уруп, оноҥ ойто столдыҥ јанында келген турат. Јалакай, сүүнчилү чырыштар эки көзиниҥ учтарына јуула түжүп, оноҥ ойто туш башка јүгүрүжет.

— Слер экүниҥ учун бис те санааркап јатканыс —

деп, Тана айдат. — А ондый эмей. Кыш, тайга... Оноң эки ле болчок кижи. А онойып јоктоп, сакып отурбай. Көгүсте јүрек јок эмес, бар да... Айна конторага барып, бу бир Саналов Санаа деген немезиле чугужып јүрген.

— Чындап! — деп, кенетийин Аня өңдөс этти. — Чакылдайлар анда јеткилеп барды ба? Мынаң эртелеп ле атангылаган улус эди.

— Јо-ок! — деп, Витя алаң кайкады. — Кандый «Чакылдайлар»?..

— Карыжа берген болбайдар—деп, кайын энези јымжак үниле, кызынаң озолоп, јалакай эрмектенди—Оноң катап ла јартайт. — Айна слер экүниң учун конторолоп јүрген деп, мен бу јаңы ла айттым ине. Бат оның кийнинде мынаар Чакылдай дедушкеге баштаткан эки комсомол уул Төгөрик ле кууп чыккылаган эди.

Витя айдар сөзин де, көрөр јерип де таплай, анайда ла отура калды. Ох, кайткан ла неме деер.

— Је, Вить, отур, ажан — деп, Аня нени де сеспей, ол ло сүүнген бойы айдат. — Оноң киного барарыс. «Кайјың» једип келди деп, нөкөрлөриң тен билингилебей калар болбой, — Аня өбөгөниле аңдыжып, оның чоло адын айдып, омок каткырат. — Чурана тартып, бүгүн јиттерге «тайнс-майнс» баштап береринг.

— Мен кайда да барбазым — Витя түлт этти.

— А не, арыгаң ба? Амырап алайын деп пе?

Ол үйиниң суракгарына каруу јандырбай, көңкөрө көрүп, үн-табыш јогынаң ажанып отурды.

— Бу мындый соокто түкү тайгадаң јаңы ла түжүп келген кижини кийнелеп барак деп, сен канайып отурың! — Тана эмеген күйүзиниң адаанын алды. — Сабырт ла этсе, кийне!.. Эртен де кийнелеп тургайаар.

Кенетийин Витяның санаазы селт эдип, јарый түшти. Ол база бир-эки калбакты меңдештү јип-ичип ийеле, күлүмзиренип ийди.

— Је бараргa турган болзоң, баргайыс. Јаңыс ла эртен мени эртелеп ойгос, Аня.

— А не боло берди? — деп, кайкаганду кабактарын Аня өрө көдүрди. Оноң ажанып отурган калбагын айактың кырына јөлөй салып, өбөгөнине ойто ло суракту көстөриле көрөт.

Витя јаңы ла таап алган сүмезине сүүнип, удура каткырат:

— Билериң бе, мен не тўшкем?.. Мен транзистор садып аларга келгем. Оноң öскö анда биске кунукчалду.

— Чындап та дезең — деп, Аняның ўни кандый да серемjилў угулды. Ол та нени де сезип ийген болордоң айабас. — Мындый шўўлте сеге кайдаң келди? Тайгада улуска транзистор керек болбой.

Кыш jаңы ла башталган. Витя Тозыяковтың баштапкы кыжы кандый болгой не?

ÖЛÖРГÖ JЕТИРЕ ЭМ ДЕ УЗАК

Майну самолетло учуп барадыры.

Ого бу ак булуттардың ўстиле шуңуп бараткан самолеттың кўўлежи билдирбейт. Ого jўрегининг, jўрўминиң кўўлежи, оның эрежи ле jайнажы, сакыбаган табарулары ла сакып jаткан бурылчыктары, оның ары jанындагы сўўнчилер ле кунукчылар билдирет. Оны бу самолет эмес, а jўрўм бойы ак булуттардың ўстиле, кök тегерининг тўбиле алып бараткан неме ошкош. Самолет учуп jат. Jаан jўрўмниң ортозыла Майнуның jеңил эмес салымының кылдаң да чичкечек чийўзи оролыжып сала берген. Оның бойының сöзиле болзо, бу jўрўмде Майнуның «ал соготон максимумдары ас эмес...» Jе эмди самолет учат. Оның кўчтў кўўзиле кожо jўрўм кемнең де сурагы ла камааны jогынаң Майнуның алдына кенетийин тургускан кöп тоолу суректары база айланыжат...

I

Майнуның айылдажы ла эң jуук нököри — Багыр. Олор экў jажыт уулчактар. Шак ла ол удап калган бир кўнге jетире олордың ортозынаң суу öдö акпас нököрлöр болгон. Ойнозо — кожо, öркöлöзö — кожо, бозуга барза, база кожо.

Jе бат бир катап, 1943 jылдың jайында, кидим ле öлöң чабын туштa, Майну ла Багыр тышкары сака ойногылап, тобрак-тоозынга бороргон, торт ло билинербилинбес jўгўргилеп турарда, олордың jанына бир солдат базып келген. Уулчактар ойынын токтодып, экилези тура тўшкендер.

Гимнастерказына тагып алган медаль ла кандый да значокторы кӱнге јалтыражып, бажын сол јанындагы ийнине чала кыйын келтейтип, сок јаҥыс көзиле ол ӱстинеҥ төмӧн көрӱп турган. Оныҥ сол јанындагы көзиниҥ јыкпыктары чала јумулып, орозы дӧӧн оҥкойо тӱжӱп калганын уулчактар јастыра албады. Онойдо ок бу келген солдат сӱрекей узун кижи болгоны уулчактардыҥ көзинеҥ база кыйбады. Анчада ла оныҥ сопокторыныҥ кончылары сӱрекей узун. Байла, оноҥ улам эки буды торт ло јер кемјийтен айры кулаш ошкош билдирген. Оныҥ кичинек кара бажы кайда да анда, теҥериниҥ тӱбинде немедий. Чачы кыска, колдоры узун ла кандый да тӱс. А чырайы эрӱ, јымжак. Јаҥыс ла ол бир јумук көзи эмеш эп јок, кандый да коркымчылу неме ошкош. Көзиниҥ сыраҥай ла учынаҥ кулагына јетире эрелип барган сорбы бар. А оноҥ ӧскӧзи—кижидий ле кижи. Медальду, значокторлу солдат. Ол унчукпай кӱлӱмзиреп турала, олордоҥ сураган:

— Слер экӱниҥ кажыгардыҥ ады Багыр?..

— Оныҥ — деп, Майну арык ээгиле коштойында турган нӧкӧрине кекиген.

— Балам, Багыр! — деген бойынча, байагы солдат узун конычту сопогыла тап эдип, эки бе, бир бе алтайла, Багырды ала койып, јеп-јеҥилчек ӧрӧ кӧдӱрип, оноҥ ойто јабызадып, тӧжине јаба кучактап, уулчактыҥ тумчугында чимирикти, оныҥ јӱзин тӧмӧн јолдолгон кирди ле терди керекке албай, аайы-бажы јок окшой берген.

«Багырды солдат окшоп, эркеледип божойло, мени база саҥ ӧрӧ чачып, эркеледер» — деп, Майну ичинде сананган. Је оныҥ иженгени калас болды. Майну тегин јерге иженген, тегин јерге сакыган. Бу келген солдат ӧскӧ кемниҥ де эмес, јаҥыс ла Багырдыҥ адазы деп, ол кайдаҥ сессин. Оныҥ сеспези де, билбези де јолду. Ӧскӧ кижиниҥ адазы ӧскӧ уулчакты кучактабас, окшобос ло эркелетпес деп, Майну база билбеген.

Багырдыҥ адазыныҥ ады Сулатай болгон. Майнуныҥ адазы кайда, ол кем?.. Јок, мындый сурак оныҥ алдына бу ӧйдӧ турбаган; көксин ӧйкӧп, көзиниҥ јажын агыспаган. Майнуда эм ӱстине кӱйӱниш те, кӱнӱркеш те јок. Кайдаҥ да бу узун сынду солдат эм јаҥы ла келгелекте, оныҥ нӧкӧри Багырда база ада јок болгон. Јаҥыс та Багырда эмес, көп балдарда ада јок. Айдарда Майнуга ада не керек?.. Майнуныҥ энези бар. Оныҥ

ады — Јыламаш Қыпчакова. Энези эртен тура јаңыс ак уйын саар. Айла ол ак уйга оның өңи аайынча, база Ак-Уй деп чоло ат берилген. Оны сааза, Майну јылу сӱт ичер. Оноң энези быштак сыгар. Јылу, булап јаткан тегерик быштакты тиле кезип, Майнудаң сураар:

— Эки колдың быштагы керек пе айса јаңыс па?

Майну эки колдың деп айтпас. Эки колдың дезе, энези ийттиң тили ошкош чичкечек ле јука быштак кезип берер. Ондый быштакты јаңыс колло тутса, тал-ортозынаң сынала, тургуза ла јерге келип тӱжер. Майну јаңыс колдың быштагы керек деер. Ол тужында энези ого калың быштак кезип берер. Ол бескелӱ, уур. Ондый быштакты чайга кожоло јип алзаң, тал-тӱшке јетире аштабазың. А тал-тӱш киреде энези байа ӧлӧң чаап барар бажында арттырып койгон быштакла Майну ажанар. Энгирде энези једип келер. Катап ла ак уйды саар. Је јаңыс ла тӱште оның бозузын кетеп турар керек. Оноң башка эмип койзо, сӱт те јок, быштак та јок. Быштак јок артатаны јаан неме эмес. А бот сорызына ачу-корон чактырмалу корбо тал ойнойтоны кайда. Корбо тал јаңыс та Майнуның сорызына ойноп турган эмес. Бойының Јееренегин эмистирип койзо, јанында јаткан Багырдың кыйгызы база чӧйиле беретен эмей.

Багыр ла Майну бу ла мынчага јетире тӱңей уулчактар болгон. Је эмди кенетийин ле керектиң аайы чала кубула берди.

— А сен кемниң уулы? — деп, Багырды јерге тӱжӱрип јадала, Сулатай көстӧринниң учыла имдей салып, Майнудаң сураган. Майну бойы да билбес: та недең уйалган, та недең јалтанган. Ол көңкӧрӧ көрӱп, кирлӱ буттарын ары-бери кыймыктадып, чимиригин улам сайын тескери тартынып, унчукпай бараруда, Багыр тылбырады:

— Кылјодоның адазы јок... Кылјодо мениң нӧкӧрим...

— Э-э, сениң нӧкӧриң кандый саң башка атту! — деп, Багырдың адазы каткырды. — А Кылјодоның энези кем?..

Бу ла ӧйдӧ Майну кенете айлана соккон бойынча, бойының айлы јаар кайа көрӱп, кайа көрӱп, јӱгӱре берди. Оноң анча-мынча ырап барала, токтой тӱжӱп, Багыр ла оның адазы јаар бурылып, кыйгырды:

— Багыр тӧгӱндеп јат... Ол... ол тӧгӱнчи!

— Не деп тӧгӱндеп ийди?.. Сен тӧгӱн айткаң ба, ба-

лам? — деп, солдат бирде уулына, бирде Майнуга көрўп, ол ло бир јалакай кўлўмјизин токтотпой турат.

— Менің адым Қылјодо эмес! — деп, Майну бойының чадырының эжигинең кыйгырган. — Менің адым Майну...

— Бот кандый!.. А сенің адаң кем? — деп, солдат сонырқады.

Је уулчак нени айдарын билбей, неден де коркыган айса нени де бедреп турган чылап, ары-бери ајыктанып, солыктап турала: «Мен эмди Багырла качан да ойнобозым!» — деп чертенеле, чадырына кире конды.

Майну ўп-ўрпек чачту, катыма сööктў уулчак болгон. Оның чачын улус торт ло аттың јал-куйругы ошкош дежетен. Чек јатпас. Атрайыжып калган. А јодолоры чичкечек. Шак оның учун Қайруның балдары Майнуны Қылјодо деп чололоп алгандар. Майну бўгўнге јетире Қылјодо деген сöскö бир де ачынбайтан.

— Қылјодо, кажык ойноп барарың ба? — деп, айлына нököр уулчактар келгенде, ол мойношпойтон.

— Қылјодо, бозу көрдің бе?.. Қылјодо, көжнölöп баралык — дегенде, Майну база ачынбайтан. Майну бойының чоло ады јабыс, јаман деп бўгўнги күнге јетире качан да сананбаган. Ол јаңыс та бойының ады керегинде эмес, јок, көп немелер керегинде мының алдында сананбаган.

Шак ол күн, качан Майну ла Багыр бойлорының айылдарының ортозында сака ойногылап јадарда узун сынду солдат келбеген болзо, Майну узак-узак јылдарга Қылјодо ло бойы артар эди. Айса болзо, адазы керегинде качалаңду сурак та оны бу ла тужында кыйнабас эди.

Је ол кўнди Майну качан да ундыбас. Ол 1943 јылдың јайы, кидим ле ölöң чабын öй болгон. Кўн айас, тал-тўш. Майну ла Багырдың энелери ölöң чаап баргандар. Бригададаң тўкў айла эгирде јанар...

Је ол кўн эңирде Майнуның энези эжиктең кирген бе, јок по, бўрўңкўй айылдың ичинде јўк ле кызарып јаткан оттың айагынаң кандый да öчömик сом чылап, уулчагы тура јўгўрип келеле, кенетийин сураган:

— Энем, менің адам кайда?!.

Јыламашты кем де önötийин чочыдып па, айса, согуп па ийген чилеп, колындагы ээрин ычкынып, «Бу неме дийт!» — дейле, ол ўн-табыш јок тура калган.

— Менің адам кайда? — деп, Майнуның ўни ўзўле берердің кажы јанында катап ла ӧдўңги тыркырады.

— Јўўлбе, балам, отты ичкери сал — дейле, энези эмеш токынап, ичкери базайын деерде, уулы катап ла ўзелетти:

— Багырдың адазы јанып келген. Мен бодогом, ол мени база кучактай алып, теңерининг тўбине јетире кол бажына ал чыгар, а ол дезе... — Майну кенетийин јўгўргенче келеле, энезин кучактай алып, јўзин оның тӧжине ары-бери јыжып, узак мыжылдап, кӧзинен бойы ла тӧгўлип турган изў јашты токтодып болбой сураган:

— Энем, менің адам база солдат па?.. Энем, је унчуксаң, је айтсаң, ол кайда?..

Кыпчакова Јыламаш бўгўн бир де олыт јогынаң иштеген. Колхозто улус ас. Норма јаан. Кўнине јети-сегис адыс јер чабар керек. А јерди учетчик кезе кемјип берген. Та ӧл, та ӧс, оны чабар, божодор керек.

Јыламашка эмди ле айылдаң ойто чыгып, јаңыс ак уйын саар керек. Оноң сўт, чай кайнадар. Оноң уулыла кожо ажанып алала, кўп ле јадар, амыраар, уйуктаар, уйуктаар... Ого ӧскӧ не де керек јок, куучындажар да, сананар да кўўни јок.

— Кандый ада! — деп, кенетийин Јыламаш соок ўнile кўрт этти. Оноң та нениң де учун ыйлай согуп, «Бу не јўрўм, бу не шыра!» — деп кандый да ӧдўңги, шыркырууш ла кезем кыйгырып, Майнуның сорызына тарый-тарый алакандап, «Эмди ада чекейдің бе, эмди јўрегиме корон урадың ба!» — деп кезедип, оттың айагында тоголонып јаткан уулын ол ло јеринде арттырып, кайа да кӧрбӧй, эжикти јырс чачып, орой до болзо, уйын саарга сабады каңырап сала берди...

II

Ол ӧйдӧң бери 30 јыл ӧткӧн. Майну эмди одус алты јашту. Беш баланың адазы. Бу ӧйгӧ јетире Майнуга адазы керегинде кем де нени де база катап айтпаган. Ол јаш тужында болгон учуралды, Багырдың солдат адазы јанып келер кўн Майнуны энези сабаганын, кичинек уулчактың алдына баштап ла бойының адазы керегинде саң башка уур, керек дезе јажытту ла эт-јўрегин эреп, јўзин кызыдып турар кандый да уур сурак тура бергенин ол канайып ундыыр?..

Јартын айдар болзо, шак ол кӱннең бери «Ада» деп сӧс, Майнуның эң јуук нӧкӧри эмес, эң јаан тӱбеги ле өштӱзи боло берген. Солун улус «Сен кемниң уулы, адаң кем?» — деп сураарынаң ажындыра ла качып турар. Майнуның база бир өштӱзи «сӧӧк» деп сӧс болгон. Нениң учун дезе, улус оноң «Сениң адаң кем?» — деп сураза, кыйалта јогынаң сӧӧгин база сураар. Қанайдар, алтай улустың јаңы андый. Ончозының оозын туй тудуп болбозың. Оның ордына солун кижи тӱшкен айылга кирбезе, барбаза торт.

Майнуның элдең ле озо бектең бек билип алганы — јуудаң јанып келген Сулатай деп солдат јаңыс Багырдың адазы. Ол өскӧ кемди де эмес, а јаңыс Багырды балам деп айдар. Јаңыс оны саң өрӧ бийик чачып, эр кижиниң эң кару уулым деп омок сӧзиле эркеледер.

Экинчиде билип алганы—Сулатайдың ол јараш фуражказын Майну эмес, јаңыс ла Багыр кийер аргалу. А фуражка чындап та јараш! Маңдайында кып-кызыл чолмонду. Салкынду кӱн болзо, оның кандый да салдырга ошкош буузын Багыр ээгиниң алдын кечире тӱжӱрип ийер. Керек дезе, оны бажынаң өскӧ балдар да ушта тартып болбос. Айла эмди Багырга бачым тийер де уулчак табылбас. Ол Майну эмес ине. Оның эмди адазы бар. Ол јуудаң келген. Ончо улус оны тооп јат. А Майнуда андый ада бар ба?.. Јок. Майнуның јаңыс энези бар. Ол бастыра энелерге тӱңей. Јууда болбогон. Фуражка кийбеген, байла, качан да кийбес. Је бастыра энелерден башказы — оның јаңыс кабактары кандый да теп-тегерик, сыраңай ла ай ошкош. Оноң јаактары эмеш башка. Қып-кызыл. Оноң база бир башка немези — Майнуның энези кӧп каткырбас, јаантайын кунукчылду.

Оның учун кандый бир келиниң чырай-чабында эмеш кунукчыл ла билдирзе, «Бу сениң кӧстӧриңе Қыпчак Јыламаштың кӧлӧткӧзи кайдаң келди?» — деп, Қайруның улузы сурайтан. Андый јаантайын кунукчылду кижи јаңыс Майнуның энези, Јыламаш чылап... А оноң башка бастыра ла энелер ошкош. Ӧлӧң чаап, ак уйын саап билер. Кезикте аркага јӱреле, кандый да ӧдӱңги, өскӱс ӱниле ачу-ачу этире кожоңдоп турар. Майну энезиниң ӱнин качан да јастыра албас:

Балалу кӱӱктиң ӱни ачу,
Башка ла бӱткен куш эмей.

Барган көөркий биске ачу,
Ичке ле ачу ол эмей.
Өскүс күүктиң ӱни ачу,
Өткӱре ле ачу таҥма эмей.
Өлгөн көөркий биске ачу,
Ичке ле ачу ол эмей.

Багырдың кылык-јаҥы адазы ла келгели чек кубулган. Ого тӱҥей болорго Майнудаҥ да өскө балдарга күч. Багыр эмди јаҥыс ла адазының фуражказын кийгениле аҥыланып туру деп пе?.. Јо-ок! Ол бир кезикте адазының јуучыл медальдарын да тагынар. Јап-јалбак кайыш курып да курчанар... Јок, ого тӱҥей болорго чындап та јеҥил эмес...

Је андый да болзо, бир катап мындый керек болгон. Оны айтпаска болбос. Шак ол кӱн Майнуның ады Кыљодо эмес, ойто Майну болуп, бойына бурылган. А кижиге бойының адын јуулап алатаны тегиндӱ эмес. Оны Майнудаҥ артык, байла, Қайруда кем де билбес болор.

Багырдың адазының аракыдап, айылдап та јӱргенин Майну көрбөгөн. Оның келгени кандый да тал-табыш јогынаҥ ӧдӱп калган. Байла, јуудаҥ јанып келген солдатты ол кату јылдарда кӱндӱлеер, уткыыр ӧй дӧ, арга да улуста јок болгон.

Багырдың адазы улай ла кузницада күҥкӱлдеп, нени де эдип, узанып јадатан. Је Майну оның узанып јаткан јерине чек барбайтан. Багырла кожо барза, ол катап ла уулын эркеледер, а Майнуга ајару этпес. Јо-ок, Майну эмди билер. Багыр кузницага бойы јаҥыскан барзын. Олордың эрмектешкенин ого көргөнчӧ, көрбӧзӧ торт.

А јурт јер, ол кайда да болзо, јурт ла бойы артар јаҥду. Јажырар да, јабар да неме јок. Ончозы иле, көстиҥ көскӧ ӧдӱп ле болуп јат. Је кезик арада сананбаган да, сакыбаган да неме боло берер. Багырдың адазына Майну јолыкпаска да сананган болзо, је бир катап, кенете ле, кап-чыт, учураҗа бербей канайтты...

Қайруның улузы уйларын эҥирде саап, бӱрӱҥкӱй тӱшкенче отоп алзын деп, анайда ла бозуларыла кожо, божоткылап ийет. Бу јаҥыс ла Қайруның јаҥжыгузы эмес, өскӧ дӧ јердиҥ улузы, байла, шак ла мыпайда эткилеп јат. Уйларга тен макалу. Бозуларын ээчиткилеп алып, эски кузницаның ӱстиги јанындагы кобы јаар чубашкылап бараткылаар. Јаантайын ла андый. Анда ӧлӧҥ, байла, ӧлӧҥнӧҥ башка туру. Қабырудаҥ келип,

саадырткылап ла алза, чөрköлөжип алып, ол ло кобыны өрө баскылаар. Кезиктери бүрүңкүй чала койылып келетсе, бойлоры ла айылдары јаар ойто араайынаң јайтайткылап келеткилеер. Је бир кезигиниң кийнинең кыйалта јоктоң кемге де бараргa керек. Барбазаң, бозуларын ээчиткилеп алып, түкү ле кобының бажындагы тепсеңге чыга конгылаар ине. Көк өлөң уйдың тилинең тартып, бойыла кожо једине беретен дегени, байла, чын болордоң маат јок.

А сок јаңыс уйды бозузыла кожо таң атканча кондырып койзоң, эртезинде не болорың? Бир айак сүт те, бир тилим быштак та јок артып каларың. Оноң байагы јымжак јериңди ачыдып, «ойноп, бийелеп» туратан корбо тал кайда эди. Айла Јыламаштың ак уйы саң башка. Ондо бир јажытту ижемји бар болгодый: бир катап Майну оның кийнинең келбес. Бат ол туштa ак уй таң атканча бойының балазын, шак ла бойы ошкош ак бозузын, эркеледип, кожо койдонып конор.

Оның ол ижемјизи бүгүн база ла калас болуп калды. Майну бойының ак уйын айдап, кобыны төмөн түжүп келетти. Онызы чала болбой, ары-бери булаңдап, јанарынаң јалкуурып, токтой түжүп, өлөңди анаң-мынаң ӱзе согуп, күүн-күч јок базат. Майну оның бу кылыгына темигип калган. Ол јаңыс күн андый эмес. Сокпойтон до, ачынбайтан да — ак уйдың табына салдырып, арайынаң ла келип јадатан. Ак бозу... Јок, ак бозу ла Майну андый ла эп-јөп эмес. Анчада ла оны энезиниң јаңы ла ийип келген эмчегинең айрыйтаны — бир јаан чак эмей!.. Баш болзын, канайып-кунайып будыңа басса, чыдажып болбой отура түшкен бойынча, оноң ойто тура јүгүрип, тен торт ло јаңыс јерге сокойоктоп-сокойоктоп ийгениңди билбей де каларың. Тегин де тоозын-тобракка бастырып, кезилип калган бут болзын! Ары ла кедери, оны сананбаза торт... Је тилин кычыдып ла кычыкайлып, оозына бойы ла агып келген амтанду, јылу сүттең де көöркий канайып айрылзын. А не? Майнуга сүт база керек! Оның да учун ол ак бозуның мойчозынаң ала койып, бастыра бар күчиле чиректей берет. Бат, керек шак ла мында башталып јат. Онызла «күрежип турала», билбес јанынаң ээгиңе моңдотсоң, тиштериң тен «тарс» эдижип калганын билбей де каларың эмезе тилиңди де тиштеп ийериң. Айланыжып, куйру-

гын чычаңдадып турала, будыңа ла баскан кийнинде, — ой, — ол ло јериңе отура түжүп, сокойоктоп тура бербей, кайда баратан эдиң. Мындый учуралда ак бозуга да ас једишпейтен. Майну оны кайыш курыла, кайыш курыла карамы јогынаң...

Кур качажып јок болзо, кандый бир чырбагалла, чырбагалла орой-орой, чала ачап оозын көстөй... А бозу дезе болчок бажын јажырып, экы колыныҥ ортозына сугуп, оноҥ ойто ары-бери булгап, арга-сүмезин база бедренер. Ак уй ол экүниҥ бу «тартыжузына» ајару этпей тургандый, үн-табыш јогынаң кепшенип эмезе тегине ле көрүп туратан эмей.

Бүгүн база ла бүрүҥкүй эҥир. Майну бойыныҥ ак уйын ла бозузын айдап, арайынаң сыгырып, келип јаткан. Кенетийин, кудай ла де, та кайдаң чүрче аразына чыга конуп келди болбогой, оныҥ алдына Багырдыҥ адазы — Сулатай тура түшкен. База кайдаң чыга конуп келди деп, бу ла орой эҥирге јетире иштенип турган кузницазынаң эмей. Је уйын оныҥ јаныла апарып јаткан Майну билбей де калган. Бир ле көрөйин дезе, сырадый сынду солдат оныҥ алдында болбозын ба!

— Э, бу сен турбайыҥ, Майну! — деп, Сулатай кандый да сүүнчилү табыштанды. — Мен сениҥ келип јатканыҥды јастыра албаган турбайым.

Уулчак айдар сөзин таппай калды. Оныҥ ийиндери там ла јабызап, там ла тыкыыйып, сыраңай ла јерге кире конорго једе берди ошкош. А кузнец байагы ла сүүнчилү үнин үспей турды:

— Сен мында чып ла чын айтканаң, Майну. А билериҥ бе нени чын айтканаң?..

Багырдыҥ адазына Майну неме айтпай, јанынаң ӧдӧ конорго сананарда, је солдат оны кап ла — сырзак колынаң ала койды.

— Јок, сен чүрче ле тур, мен нени айдар эмежим ук, Майну. Билериҥ бе, сен ол туштa чын айтканаң. Чын, сен Кылјодо эмес эмтириҥ ине! Сен тен эрдиҥ бойы турбайыҥ. Мындый јараш, јакшы Майну деп атту-јолду кижи канайып Кылјодо болотон, калак! Мен ле ого, кедерет, бүтпезим!

Майну оныҥ саҥ башка сөстөрин угуп, эмеш токынай да берзе, је түҥей ле эп јок болгон. Сулатай оныҥ кичинек колын бойыныҥ јаан алаканыла јаба тудат. Темирдиҥ сүркүжине ле көө-көмүрге уймалган колдо-

ры торт ло јаан кара кӱректий. Мындый јаан, чып ла чын солдаттың јанына тураргa Майнуга сӱрекей солун ла сӱӱнчилӱ де болзо, је тӱнгей ле эп јок. Ол байагы ла бойы унчукпай, чимиригин шӧлӱрт этире тескери тартынып, буттарын элидип-селидип, чек ле амыр туруп болбойт.

— Майну, сен мениң кузницама база келип тур, јыба — деп, Сулатай ӱн ӱспей, уулчакла куучындажат. — Мен сеге көп неме көргӱзерим. Бат, аттың таказын канайып эдип јат, билериң бе?..

Уулчак бажын да өрӧ кӧдӱрбейт.

Кузнец эмеш сананып турала, улу тынып ийди:

— Је бар, Майну. Байла, энең сакып јаткан болор. А мен сенде Майнудаң өскӧ кандый да ат јок деп айдарга санангам. — Солдат уулчакты божодып ийген бойынча, је бу ла ок ӧйдӧ, та нени де эске алынып, эки колының алакандарыла эки јалмажын талт-талт этире кактап, оноң нени де тыңдаланып, кармандарына колын меңдештӱ сукты. Онойткон јерде: «Ме, Майну—деди,— ал, колыңа тут, мен мыны тӱкӱ мында бойынча сеге берерге санангам. Бат, эмди сенде солдаттың беш айры чолмонду топчызы болор! Кӧр, кандый чолмондорлу эмеш, а»

Мындый сый болор деп, Майну сакыбаган да, сананбаган да. Оның кургак ла кирлӱ колының кичинек алаканында эки топчызы ажа берген кӱннің кыскылтым таңдагының алдында өчӧмик јалтыражып јаттылар. Бирӱзи кичинек, сыраңай ла кандый бир кӱчӱктиң көзинче ле. Экинчизи дезе, јаан, торт тӱндеги теңеридe ай ошкош. Бу мындый јараш ла сӱӱнчилӱ немени јырс этире ууштанып алып, солдатка алкыш-быйанду сӧс тӧ айдарын ундып, чала ырай берген ак уйдың ла бозуның кийнинең тап эдип, Майну секирип ле калып јӱгӱре берди.

А Багырдың адазы база эрмек айтпай, бозомдо јакпайтып бараткан уулчактың кийнинең бир кезек ӧйгӧ көрӱп, тура калган...

Оноң эки бе айса ӱч пе коноктың бажында Майнуның айлына Багыр кийдире јӱгӱрип келген.

— Қылјодо! — деп, ол кыйгырган, — кажык ойноп барак!..

Айылда өскӧ кижи јок. Уулчактардың энелери база ла иште. А јуудаң јаңы јанып келген солдат, Багыр-

дың адазы Сулатай та Оңдой јаар военкоматка түшкен, та өскө керегине барган — уулчактар билбес. Адазы кайда барганын, айса, Багыр бойы билерден башка. Је Майнуның ондо бир де кереги јок. Өскө кижиниң адазы барза — барып, келзе — келип ле јаткай...

Је бат, «Қылјодо, кажык ойноок» деп, Багыр једе ле конгон.

— Кем дединг, мен кем? — деген бойынча, Майну Багырдың ач мыкынынаң ала койып, јыга баскан. Оноң ары керек коркышту түрген барган.

— Ме, сеге Қылјодо, ме, сеге бражка, ме, сеге медаль! — деп кыйгырып, Майну нөкөрин јудруктап, токпоктой берген. — А-а, сен адалу, сен медальду... Керек болзо, ме, ме, ме... База керек пе, ме, ал, ме, ји, ме!..

Багырдың сыны Майнудаң билер-билдирбес узун, оборы да јаан. Азыйда кажык блаажып эмезе тегин де күрешкенде, Багыр эркидеп ийетен. Је бүгүн Майнула та не болгон — бойы да билбес. Ол бир ле билинип келзе, Багырды айра минип алган отурды. Ого мындый күч кенетийин кайдаң келген?.. Јок, онызын Майну билбес. Айса болзо, Майнуда ада јок, оның учун ол бөкө болор бо?.. Адазы јок кижиге боду, јабыс болорго, байла, сыраңай да јарабас. Мындый шүүлтени Майнуга кем де айдып бербеген. Андый шүүлте ого кайдаң да бойы, кенете келген...

Багырла согушкан күн Майну айлына кирип болбой, карангуй кажаганның толыгына узак јажынган. Канайып јанар, канайып эжикти ачар? Эмди үйге кирип ле барза, энези удура кыйгырып чыгар, белетеп койгон корбо тал, байла, энезиниң колында болор...

Мынайып, кирер-барар јерин таппай, санаазының бажына чыкпай турганча, кенетийин кажаганның эжигинде кемниң де алтамының күлүрт, күлүрт эткени угулат. Оноң энезиниң азыйдагызынаң чик јок башка, кандый да јылу, кандый да эрке үни угулды:

— Майну, балам, сен мында ба?..

Энези ого алдында мындый јылу сөстөрди качан да айтпаган. Майнуның јүреги типилдеп, алаң кайкап, тыныжын бадырып болбой турды.

— Майну, балам, коркыба, бери кел — деп, энези ол ло јымжак, эрке үниле табыштанды. — Сен Багырла согушкаң ба, алдырбас, балам... Нөкөр улустың ортозында не ле болуп турбай... Кел, балам, бери... Је чап-

тырып кел, балам... Мен баламды сокпозым... Тьфўк, мен баламды не соготом, бир де сокпозым...

Ол туштa энези сўмеленип турган болор деп, Майну бодогон. Јок, Јыламаш сўмеленбеген, чын айткан эмтир. Ол уулын чыбыктабаган. Ого карын эрке, карын јалакай болгон. Јаңыс тўкў тўнде, уйуктаарга орынга јаткан кийнинде, Майнуны эркеледип, белин, сорызын кату ла торсокту алаканыла сыймап јадала, араайынаң сураган:

— Балам, сен Багыр нөкөриңди не соккоң?..

Энезиниң мындый эрке, мындый бўдўмјилў ўнине Майнуның каруу бербес аргазы јок болгон:

— Багыр бойыныңадазыла максынып јат, а мениң адам кайда, эне?

Энези уулының сурагына каруу бербей, кенетийин көңкөрө јадып, көкси селеңдеп, өксөп-өксөп ыйлай берген...

Майну узак уйуктап болбой јадала, энезиниң чачын, јўзин бойыныңизў ле эрке алаканыла сыймап, та нениң де учун мынайда айткан:

— Эне, мен эмди Багырды качан да сокпозым!.. Уктың ба, качан да сокпозым...

— Сокпо, балам, сокпо... Ол сениң... — деп, энези та нени де айдарга јадала, кенетийин токтоп, унчукпай барарда, Майну сураган:

— Ол мениң эң јуук нөкөрим бе, энем?

Јыламаш улу тынып ийеле, оноң база бир эмеш сананып јадала, мынайда айтты:

— Сен Багырды эмди сокпо, балам... Оның, Багырдың, адазы ойто јууга јўре берген...

Мындый солунга Майну коркышту сўўнген: «Кандый јакшы! Эмди бис ойто ло тўңей. Экилебисте ада јок». Андый да болзо, энезинеңсураган:

— А Багырдың адазы ойто не барган? Мында курсак коомой бо?..

— Јо-ок, балам, — деп, энези јартаган. — Ол ойто јуулажып барган не...

— Јуулажып ўренип калган ба, энем?..

— Эйе... Байла, андый туру.

III

Эмди Майну одус алты јашту.

Самолет шуулап, барып ла јат, барып ла јат. Майну

мынын алдында бир де катап Москвада болбогон. Бир канча частын бажында самолет оны «Домодедово» деп аэропортко жетирер. А оноң ары?.. Оноң ары Майну подполковник Иван Петрович Карасевты бедреп, оның айлына барар. Адрести ол «Алтайдың чолмоны» областной газеттең алган: **Москва, А-55, Новослободский ором, 67 номерлӱ тура, квартиразы — 199.**

Бу сӧстӧрди ол кечеги кӱннең бери, байла, jӱс катап айткан болор. Оны бичиген кичинек ак чаазын jылыйып та калза, je Майну адрести ундыбас. Бу сӧстӧр оның кулагына эмди кандый да jаңы ла солун кожоң кеберлӱ шыңырайт... Таң эдин ji, телефонның номери бар болгон болзо, кандый макалу болбос эди! Майну аэропорттоң ло тил jетирип ийер. Айса болзо, Иван Петрович ого бойының машиназыла jеде конуп та келерденг маат jок.

Майну эмди эр-темине jеткен.

«Кижи эр-темине jеткен кийнинде де, бойының салымын бойы башкарар, бойы билер учурлу — деп, ол jаңыс катап айткан эмес. — Салым деп саң башка неме бар, уулдар. Эмезе — сен оны, эмезе — ол сени...»

Майнуның салымы... Кемге кандый, je Майну бойының салымын бӱгӱнги кӱнге jетире ырысту деп чотоп jӱрген. Jок, ол салым-jӱрӱми керегинде сананбаган эмес, сананган. Шак мындый болзын деп, бойы да тӧзӧгӧн дезе кем jок. А не?.. Мынаң артык не керек!

1959 jылда Майну черӱденг шофер болгон право-бичиктӱ janып келген. Je бу ижинде ол jаан да узак ороlышпаган. Бир катап Онгдой барып jӱреле, ойто правозы jок janып келген.

— Не болгон, Майну? — деп, эң jуук нӧкӧри, база черӱденг janып келген Багыр, сонуркаган.

— Правомды чочкого блаатырып ийдим — деп, ол каткырган. — Чочко деп мал баалу таңма болтыр ийне...

— Кортылдуушты бастырий jада калганг ба, Майну?..

— Керек болгон ло — деп, Майну каткырып, оноң ары мынайда jартаган. — Карын, орус бабушка, чочконың ээзи, jакшы кижи болтыр. Мен ого чочкочок учун беженди туда берзем, мен jаар кӧр турала, «Jок» — деди!..

— Тӧгӱн болбой, Майну?! Акчадаң кем мойножотон!..

— Jок. Сен — солдат. Мен сенең беженди албазым — деди, — чочком jоон чочко, je андый да болзо,

мен сенең одусты ла аларым, а мынаң ары бир машина одын экелип бер, уулым, деген!..

— Эйе, чочкозын өлтүре бастыртып алала, сени уулым деп эркелеткен туру. Сүүнгенине јаагыңнаң окшоп ийбеди бе?..

— Бүтпес болзоң, бүтпе, Багыр, — деп, Майну колын јаңыган, — а бот автоинспектор... Јок, мен ого правомды бойым сыйлап ийдим... Кайдар оны...

— А эмди нени эдер — деп, Багыр сонырказан.

— Озо баштап бойыма тура тудар. Бир болды ба? Оноң... Је оноң арыгы пландар — максимум. Онызы јаан. Олордың бүдерин-бүтпезин, байла, кудай бойы ла билетен туру.

Багыр Майнуны угуп, үстине сурак бербеген. Ол Майнуны јаштаң ала јакшы билер. Та нениң де учун олордың јүрүмдериниң јолдоры јаантайын коштой өдүп јат. Сыраңай ла јарышка чыккан аттар: бирүзи бирүзин бойынаң ыраак божотпоско турган неме ошкош. Экилези јаңыс јылда, јаңыс айдың ичинде чыккандар. Экилези алты класс божодып, оноң ары үренбей, энелериле кожо колхозто арткан. Оноң экилези ээчий-деечий черүге атангандар. А эмди ойто ло бойының төрөл јеринде.

Бу экү черүге јүргенче олордың јеринде кубулталар болбогон деп айдарга болбос. Јүрүм јаңыс јерде кыймыгы јок турар эмес. Ол кубулталардың бирүзи бүткүл јуртка, олордың төрөл Кайрузына келижип јат. Азыйда алдынаң башка колхоз болгон Кайру совхозко биригип, эмди оның фермаларының бирүзи болуп калган. Је база бир кубулта јаңыс Багырдың салымына тийип өткөн. Оны кубулта да деп айдып болбозың. Бу сөс ого келишпей де јат. Јаан јеткер, Багырга тың согулта! Адазы јууда-чакта јүрүп божогон кийининде, бу өткүре јаан түбек өзөк-буурының өйкүзи ле короны болуп арткан. Шак бу түбектең улам Багыр айлына бир катап келип јүрген. Ол черүдең энезиниң сөөгин јуурга келген эди. Эмди ол как јалаңда кагып койгон куу казык ошкош — сок јаңыскан. Је андый да болзо, карын... Јок, озо баштап Багырдың энези керегинде...

Багырдың энези Карагыс бойына јажыт кыстар ла келиндер, үүре-јелелериниң ортозында сыраңай көрүмјилү, керек дезе јаан башкалу кижи болгон эмей. Түкү ле кабайда тужынаң ала андый. А тоны торсыгынаң

ӧдӱп, јаандан, бойлу кыс болгон кийининде тен айдарга да болбос. Сыны коп-коо, торт темене. Оноң бийик, а көстӧри!.. Је бу ок ӧйдӧ бу јердиң улузыныҥ эрмек-куучынына илинип турар бир темдек, бир саҥ башка аҥы бар. Оң қолыныҥ эргегииниҥ чике ле ӱстинде сыраҥай ла кушкаштыҥ көзинче бир болчок бодыр сӧӧл болгон. Онызы да айла бу јаандап келерде табылган неме эмес. Чыгар ла туштa андый темдектӱ бала болгон. Оныҥ да учун јуртта, анчада ла кудай-салымга бӱдеечилердиҥ ортозында, јӱзӱн ле јӱӱр эрмек-куучын јӱретен. Сулатай Қарагысты сӧстӧп турган ӧйдӧ ол эрмектер там ла курчыган.

— Куда-ай, Сулатай, сеҥ канайып турганҥ! Ол Қарагыстыҥ оң колыныҥ эргегинде эдӱ болуп јаткан бодыр сӧӧлди көрбӧй турыҥ ба?!.

— А не бар анда. Јаҥыс Қарагыстыҥ колы сӧӧлдӱ эмес.

— Сӧӧл — сӧӧлдӧҥ башка эмей, балам. Билип ал, шак ол сӧӧл — јеткердиҥ темдеги. Эр-јажына ыйлап, онызла эки көзиҥниҥ јажын арчып јӱрерин белгелеп јат.

Сулатай андый «шыпылдууштарды» укпаган. Тӱҥей ле Қарагысты алып, айылду-јуртту болуп калган.

Қарагыстыҥ тыш кебери чындап та алтай кижиге чала тӱҥей эмес. «Јӱс уйдыҥ ортодо мӱӱзи сыныҡ уй болор» дегенииниҥ бирӱзи, андый балдар болуп турбай база. Та салым андый айса ар-бӱткенниҥ јайаганы андый, кем билер оны?

Сулатайдыҥ ӱйиниҥ јаҥыс ла оң эргегииниҥ ӱстинде андый, бу јердиҥ улузыныҥ сӧзиле болзо, «чочыдулу сӧӧл» бар эмес. Сыраҥай ла как маҥдайыныҥ чике ле ортозында, чала эки кабагыныҥ белтирине јуук, тегерик кара меҥ база бар болбозын ба! Қайруныҥ көзинеҥ бу темдек канайып кыйатан эди! Оноң улам Қарагысты «алтай кижиге тӱҥей эмес» дежетен. Јок, кижи ле кайкабас неме эмес эмей ол.

Чындап та, оны кайдаҥ билер. Айса болзо, оныҥ јебрендеги ӧбӧкӧлӧри бистиҥ бу тууларда јуртабаган болордоҥ маат јок. Ол эмезе бу туулар, бу ла Қайру ажыра тӱкӱ озодо, качан бир, ӧскӧ укту кандый-кандый калыктыҥ да јолы ӧткӧн?!.

— Сен бу керекти чындап та сананып көр, Сулатай, — деп, ого јаҥыс катап айдышпаган, — ол тӱпте барып тегиндӱ болбос. Ӧскӧ кыс табылбай турган ба?

Баш ла бол, јалбырап келген кийнинде отты белен өчүретени кӱч ле болотон эди. Оноң — ол сӱӱш деген немеде көс, кулак бар беди?!

Сулатай кемизин де укпаган. Улустың айтканын аай укпадым деп, кийнинде бир де катап комыдабаган. Јаман неме болгон эмес, бодоп ло неге комыдайт. Је калак ла де, јаңыс ла јуу-чак болбогон болзо... Јӱрӱм јаңы ла башталып, көндӱгип јаткан ине. А ол јеткерлӱ јууның башталганында Карагыстың бурузы ла камааны бар эмес.

Карагыс бойы тың оорыбаган да, кенете ле јада калган. «Эки көстиң јажының белгези болгон шак ол бодыр сӧӧлдиң кинчеги» оның төрӧгӧндӧрине јетти деп, канайып айдар. Оны јартаар да, билер де кижи јок.

...Багыр черӱдең јанып келеле, адазының кожо чыккан эјезинин айлында јӱрӱп јат. Ол эмеген јетен јашка једе берген кижи. Оның ады — Сырга. Бойының озогы ла болчок туразында сок јаңыскан јуртап јаткан болгон. Јаңыс кызы кижиде. Мынаң он бериспе Јоло деп јуртта. Энезин кожо јадак дезе, онызы болбос.

— Амырым керек, сениң бала-баркаңла уружар аргам јок — деер, — болор, бойынды да шыралап, буткаколго тургускам.

А Багыр келип, оның айлына јада берерде, эмеген тен сӱӱне берген:

— Јаңыс карындажымның сок јаңыс уулын канча јылга улай сакыгам!..

«Эр киндиктӱ кижи эр-темине јеткен кийнинде, оның салымы јаңыс бойынаң камаанду» — деп, Майнуның сӧзиле, Багыр эмди бойының јолында сок јаңыскан артып, салымын бойы тӧзӧп, кузницада иштеп јат. Темир согор ус.

Кижиниң эң ле јаан ӱредӱчизи — јӱрӱм. Ол өткӧн јылдарла, јажыңа јаш, ченемелиңе ченемел кожулып јаандаганыңла кожо бу сӧстӧрдиң чын болгоны там ла илеленип туратан неме эмтир. Бу јанынаң Майнуны да алзагар. Оның озо баштап тура тудар деген планы кенетийин ле базылган. Нениң учун?.. Нениң учун дезе, Майну кичинек тужында энези быштак сыкканда, «Сеге јаңыс колдың быштагы керек пе айса эки колдыйы ба?» — дейтенин ол эмдиге ундыбаган. Јӱрӱмниң сурактары база ого јӱзӱндеш: сен оның јолдорының јӱк ле бирӱзин бойыңа талдап алар учурлу. «Эки колдың

быштагыла» тураны белен тудуп болбозыҥ. Ол бойыныҥ бу шўўлтезин энезинеҥ јажырбаган. Қыпчакова Јыламаш башту келин. Ол уулыныҥ шўўлтезин угуп, каткырала, айткан: «Бар ла, балам, ўрен ле. Шопр болгончо, тракторист бол. Тракторист эмди јурт јерде јаан керек... Көрзөҥ, ол Багырды, кузнес болуп јат».

Майну да сокор эмес. Онызын ол бойы көрўп, бойы билип јат. Эмди не ле кижи элкем-телкем јадар кўўндў. Турадаҥ јаан тура тудар, кулашка ўзеери одын кулаштаар. А оны тракторист јогынаҥ, эйе, белен эдип аларыҥ...

Јаан удабаган. Майну кайда? Ийинде. Трактористтиҥ курсына барган. Қанайып, кандый капшай?!. А не, черўдеҥ келген јиит солдаттыҥ алдында буудак јок. Оныҥ кўўнин совхоз бўдўрер учурлу. Майну эмди јаш эмес. Эр! Бажы да бар, тили де бар.

IV

Чочогоев Багыр ары-бери барбаган. Ол ло темир-терсле уружып, јурттыҥ чала тал-ортозы кирезинде, мектиҥ эдегинде турган кузницазында, тўндў-тўштў кўҥкўлдеп ле јадар. Ол кандый темирди кызыдып, оны, бу јердиҥ улузыныҥ сөзиле болзо, бойыныҥ «ээлў масказыныҥ» алдына салып, канайып бўктебеди эмеш. Кезикте оныҥ узанып јаткан јерине кирип барзаҥ, тоозын эмес тоозын: кижиниҥ јўк ле эки көзи суркурап турар. Та јаҥыс Кайруныҥ улузы мындый, айса, өскө јерлерде база мындый? Бу јердиҥ улузы акту бойыныҥ уй-малына өлөҥ эдер болзо, оны азыйдагы чылап, кайда ла чапкан јеринде ууй тудуп, болчоктоп койоло, болорзынып отурбас. Бу керекти совхозло кожо табылган деп айдарга јараар. Эмдиги калык-јон не-немениҥ аайы-төөйин чик јок ичкери, ажындыра көрўп јат. Оныҥ төзөлгө-тазылы, байла, ол ло бир «көрўже-көрўже көөш эдер» деген кеп сөслө колбулу болор. Оныҥ да учун эмди Кайруныҥ улузы бойына белетеген өлөҥди как јерге обоолобой, је ле деген јадыктардаҥ белетеген чанактардыҥ ўстине обоолоп јат. Кышкыда тракторло сундуртып келеле, белен иле согуп, бўткўлинче тарта беретен тыйрык темир ол чанактыҥ бажында. А мындый чанакты эдерге кере карыш сынду кадулар керек. Је бат, бис једижип ле келдис. Керек шак мында. Ол кадуны ла трактордыҥ чанагыныҥ бажына керектў тый-

рык темирди кандый да заводто этпей, кандый да магазинде сатпай јат. Бот керек кайда. Андый кадуларды Багыр ошкош ус, темир-терсле уружып билер уулдар эдип јат. Оныҥ учун чала кўскери, Кайруныҥ улузы акту бойыныҥ малына ölöҥ эдип баштаган киреде, Багыр јаан байрамда. Бу ла кörзöҥ «ойойымдап» койгон дежер. А канайып «ойойымдабас»? Ол каду учун улус аракыдаҥ болгой, Багырга арай ла болзо, эдин де кезип бербей турганда. А онызы јок деп айтпас, ичер ле...

— Куда-а-ай, ол Багыр база тыҥ ла эр! — деп, улус оны кайкажып турар. — Бир шилдиҥ бögин ача тартала, ол ло турган јерине тыныш та тынбай јык берип ийер...

А Майну андый кижи эмес. Ол керегинде Кайруда öскö куучын jўрўп јат.

Майну механизаторлордыҥ Ийиндеги училищезин божодып, кыра ижи јаҥы ла башталып турарда јанып келген.

Јаскыда суулардыҥ тожы кайылып, эки јарат бойбойлорынаҥ ыражып јат. Шак ла бу öйдö Майну ла Багырдыҥ ортодо база бир туштажу болгон. Бу туштажу эки нökördиҥ ортодо тегиндў эмес болзо, ол керегинде айтпаза да кем јок болор эди. Је шак бу јолыгуда олор экўниҥ кылык-јаҥыныҥ ортозында билдирбес сорбыныҥ чийўзи илеленип, эки башка јарыла берген.

Майну бойыныҥ тракторыныҥ салдазына керектў кандый да эрешкин эттиртип аларга кузницага келзе, Багырдыҥ тили база ла толголып калган эмтир.

— Эрешкин эмди ле колыҥда болор, Майну, — деп, тобрак-тоозынга ла кööгö кararган элбек jўзинде jўк ле эки кözи ле тиштери кажаҥдап, Багыр оноҥ ары катkырган. — А поллитр качан болор, а?..

.Бу сöстöрди ол, айса болзо, ойын эдип, теп ле тегин айда салган. Је Майнуга јарабаган.

— Бу сен тойбос-канбас кайтканҥ? — деп, Майну айткан. — Кöröргö јескимчилў!..

— Кажы ла кижи ижи учун алып јат — Багыр каткырган. — Сен канайып максимум дейдиҥ.

Оныҥ бу кокыры Майнуныҥ «ийдине» тийе берген:

— Сен кандый ла немеге кабак урган шилдиҥ тўби ажыра körjадыҥ — деп, Майнуныҥ јыпшык köстöриниҥ кыйгак кылуузы Багырдыҥ эмеш кокырлу ла эзирик köстöрине, оноҥ ышка кararган бийик эмес пото-

локтыҥ алдына јылыйып калгандый, чала суйман бажынаҥ ала тоозынга бороргон кирзовый сопокторына јетире тайкылып тӱшкен. — Јаантайын мынайып јӱретен болзоҥ, најым, сен јаан да ыраак јол албазыҥ...

Багыр кандый да темирди ирге јаар табышту мергедеп ийеле, эки-ӱч оос јӧдӱлдеп, оноҥ табышту тӱкӱрип, Майнуны ӧчӧш кӱлӱмјизиле кыјыкылап турган чылап, оныҥ тӧжине тӧжиле арай ла тийбей, јууктай базып келген. Олор экилези узун, јаан сӧӧктӧрлӱ болгоны анчада ла эмди иле билдирген. Бу экӱ јака бойдоҥ тудушкан кийнинде, кузница деп адалып турган бу болчок тураныҥ стенелери эмди ле јемирилип, туш башка чачыла берер. Је олор јака бойдоҥ тудушпай, чала тӱс ле узун тумчуктарыныҥ сӱӱризимек баштары бой-бойлорына тийижердиҥ кажы јанында турдылар.

— Мени ыраак барарга туру деп, кандый саҥыскан сеге јетирди — деп, Багырдыҥ ӱнинеҥ ӧчӧлгӧн эмдиге ле јылыйбайт. — Меге Қайруныҥ да кайыр јолдоры једер. Бу кузницада мениҥ адам иштеген. А оноҥ... Оноҥ мен сенийин эмес, бойымдыйын ичип јадым, билдиҥ бе, бойымдыйын!

— Чын, Багыр, сен бойыҥды бойыҥ кемирип јадыҥ — деп, Майну ӧчӧгӧндӱ јӧпсинип, кандый да кыјыраҥ кӱлӱмзиренеле, байа керексип келген темирин де албай, тракторы јаар базып ийди.—Чын, адаҥ иштеген, је аракыга јалданбаган — деп, учында чагып ийди. А Багыр барып јаткан кижиниҥ кийнинеҥ бойыныҥ кара кузницазыныҥ ачык эжигинеҥ бир эмеш кӧрӱп турала, тап эдип, ичкери базып јӱреле, ойто токтой тӱжӱп, «а, кайдалык!» — деп, оҥ колыла јаҥып ийди.

Мыныҥ кийнинде олордыҥ јолдоры, Қайруныҥ тожы тӱжӱп калган суузыныҥ эки јарады чылап, одоштедеш ӧдӧр болгон. Оныҥ ӱстине кыра сӱрер иш там кӧндӱгип, Майну бригадаларда конуп, керек дезе, айлына да ас келер болгон. Је јиит тракторист керегинде эрмек удабай ла там тиркиреп, там кӧҥжип чыккан:

— Ӧрӧ, Қайру-Бажында, мениҥ эдегимнеҥ јаан элбек јалаҥды кем сӱрӱп таштаган?

— Майну...

— Ба-тазын. Башкӱн ле кугарып јаткан, а бӱгӱн јорт келеделе кӧрзӧм, бу — тен эҥтер койгон. А бойы кӱркӱреп ле јат, кӱркӱреп ле јат. Тен, айдадым ине, токтоор салымы јок...

Бӱгӱн ле Кайруга келген кижи јастыра албас: деремнениҥ сыраҥай ла ӱстиги бажында, јаан эмес төҥдӧ, је ле деген крестовый тура теҥкейет.

— Бу кемниҥ туразы?

— А кемниҥ болор ол, Майнуныҥ.

— Бат, эр деп неме андый болотон! — деп, кезик улус Майнуны мактаар. — Јыламаштыҥ јаҥыс уулындый болбогондо.

— Майну јерде ийнениҥ сыныгы да јалтырап јатса, айлына ал барар — деп, Багыр онын кылыгын јаратпай, чала шоодып айткан. Је Багыр не деп те айтса, Майну оны керекке албай јат. Ол кӧнӱ јолго јаҥы ла чыккан. Кӧргӧй, оноҥ ары не болор эмеш.

Туулардыҥ ортозында турган бу совхозтыҥ фермазыныҥ јалаҥдарын, јартын айдар болзо, Майну јаҥыскан сӱрӱп койор. Онын этпес немези јок. Је сени мен деп ала койгон кийнинде, качан да јана болбос. Тен чагананыҥ бойы. Јырс ла — јапшына берер. Оноҥ немени бек, чыҥдый, кӧрӱмјилӱ эдер. Майнуныҥ бойыныҥ сӧзиле болзо, бу ончозы онын «максимумдарыныҥ» табынча колго кирип турганы.

Майну курлаазына јетире јылаҥаштанып ийеле, одын јарып эмезе агаш јандап јатканын кӧргӧн болзогор!

Бу туштa онын эди-каны тен јымжада талкыйла, толгоп койгон кайыш ине: тен ӧрӧ-тӧмӧн јылыжып, чӧйилип-чӧйилип турар. Јарын деп немениҥ јалбагын, колдорыныҥ узунын ла кӱчтӱзин не деп айдар. Ишке каныгып, чала терлеп келген кийнинде, эди-каны јайгы кӱнниҥ алдына тен килтиреп турар. Анчада ла талтайа турала, агаш јандан јатканын ыраактаҥ кӧрзӧгӧр, эки будыныҥ ортозы торт каалга. Торбок кирелӱ неме ортозынаҥ тӱк те тийбей, ӧткӱре маҥтай берер. Баш — теҥериде, кол — тизеде. Јаҥыс сӧслӧ айтса, кезер! Је онын сок јаҥыс, бойыныҥ оборына келишпес немези — кӧстӧри. Онызы кандый да кичинек, јаантайын нени де шыкап, кемјип, тӱҥейлеп турган неме ошкош. Тӱкӱ ле анда, јалаҥ болгон јӱзинде јапшынып калгандый суркурап турар, та кемди тӧзӧгӧн таҥмазы болбогой.

Майнуныҥ туразы ончо туралардаҥ бийик. Онын андый да болоры јолду. Тӱкӱ эки метрге јуук сынду кижи потпыш ошкош немеге канайып јадат.

— Мениҥ турамныҥ бийиги колымды ӧрӧ сунуп ийзем, потологына сабарларымныҥ бажы метр кирези

јетпеј турзын — деп, оныҥ агаштарын салып турарда, Майну јаҥыс катап айтпаган. Андый тураларды мен черӱде јӱрӱп көргөм. Је Оҥдойдыҥ орустарында да андый туралар ас эмес.

Је, бот, Майну тракторист болуп ӱренеле, келген кийнинде, бир јылдыҥ бажында тура бӱткен. Қайруда эҥ јараш, эҥ јаан туралардыҥ бирӱзи.

Оны ээчий... Оны, Майнуны ээчий, өскө дө уулдар андый ок туралар тудуп баштагандар. Анчада ла јаҥы јурт төзөөргө умзанган јиттер элдеҥ озо кыймыктанган эмей.

Је јартын айдар болзо, эмди Қайруны јаҥы турала кайкадып болбозыҥ. Тура неме беди! Бу ок өйдө тураларла кожо озогы ла јебрен айылдардыҥ јылыйбай турганын база темдектеер керек. Олор эмди де андамында содойыжат, эмди де карган эмегендер чилеп, чала табылу, чала чӧйӧ бырзыткылап, «таҥкылагылап» ла тургулайт. Қандый да јараш ла јаҥы тура болзо, јанында чадыр айылдыҥ ыжы чоргып турза, байла, алтай кижиниҥ ал-јӱрегине тыш, токыналу болотон туру...

Городтогы улустыҥ эдинген алкы-бараанла эмди кемди де кайкадар арга јок. Ол шифоньер, агаш орын ла оноҥ до өскөлөри Қайруныҥ да тураларыныҥ ичине кирип, тӱкӱ ле качан кайра јадып алган эмей.

Эмди јиттерге эҥ керектӱ неме не?..

Автомашина, мотоцикл. Қайдаҥ олорды «Ковровец» керектейт дейзиҥ. Онула јаҥыс кыстарды учкаштырып алып ары-бери маҥтадып, соотодордоҥ башка. Уулдарга эҥ талдамазы — «Урал» эмезе «ИЖ-Юпитер» керек ине. Је көп лө сабазында олорго автомашина керек. Байла, оныҥ да учун Қайруныҥ кезик каргандары: «Удабас бу балдар јап-јараш, чыҥдый ээр-ӱйгендӱ јакшынак эрјине-атка чек көрбөй дө барар» — деп, тегиндӱ эмес кородогылайтан ошкош. Јок ло јок, эмдиги ачӱрен тен башкаланган. Саҥ-сабазы кубулган. Јаҥыс ла чалкойто јадала, арай ла болзо, оозына мӧт тамызардыҥ бери јанында...

V

Күс...

Өлөҥ ижи тӱкӱ качан божогон. Аш та јуунадылган. Зеленканы да кезип, тӱкӱ ле не јерде обоолоп койгон.

Бу мындый күндердиң бирўзинде Майнуның тойы керегинде эрмек-куучын Қайруның ичиле тиркирей бербей канайтсын. Ондый солун кемниң јўрегин күйбўретпейтен эди, калак... Ол ло. Қычыкайлап, тўймедип, ончозыныҥ тийбес јерине тийип ле ийген.

— Қыпчак Јыламаштыҥ уулы кемди экелип јат?

— А мынаар бу Моҥулдай өбөгөниҥ јети кызыныҥ бирўзин ле көстөп турган уул болгодый...

— Ба-та-а, бу Торкошты Багыр сөстөп туру дежерде...

— Је энези, Тана эмеген, Багырдыҥ адын угар да күўни јок. Чирей тебинеле, јаза мойноп ийген деген јок беди...

— Андый болоры јолду. Ол Багыр бойы иштеҥкей, јак-шы уул, је јаҥыс ла ол бир ума јок ичиш деп немези бар болбозын ба...

«Шибегейди таарга јажырып болбозыҥ» — деп, орус кеп сöс сўрекей чын айдылган. Анчада ла јурт јерде кажы ла эрмек калас өтпөй јат. Майну ла Багырдыҥ јаҥыс кыска санаазын салганы чын болгон. Бир катап эки уул — эки тайгадый јеткерлер Моҥулдай айлыныҥ эжигинде кап-чыт туштажа бериптир. Бўрўҥкўй эҥир турган, јурттыҥ отторы јалт эдип, јаҥы ла күйген.

— «Ийт бөкөзиле бок блаап јиир» деп, сен керегинде айткан болбос по, Майну, — деп, калаҥы Багыр акчегинеҥ айда салган.

— Оны кайдаҥ көрўп турыҥ? — деп, Майну база тура калбаган. — Та сен мениҥ јолымды кечип турганҥ, та мен, оны озо баштап көрөр керек.

— А оны канайып көрөр, јудруктыҥ күчиле бе айса јууган јööжöниҥ көбиле бе? — деп, Багыр шоодылганду каткырып, чала кезе айткан.

— Сен мени јööжöлö јаантайын не туйуктап јадыҥ, а, Багыр? — деп, Майну борто кап ла туткан. — Мен сенеҥ нени блаап алгам, а? Бооро Майну ийнениҥ сынығын да айлына апарар деп айткаҥ, эмди катап ла...

— Сени, Майну, мен öткўре көрўп јадым.

— Мен де көстў — деп, Багыр јолдоҥ јана болбогон. — Сен эр болзоҥ, мен де эр. Сен — эгўниҥ сыныгы, мен — мен база...

— Је-је, айт, Майну, мен угайын — деп, Багыр ченеп, катап ла өчөп каткырган. — Бис экўниҥ эдек тудушпаганыс чала удап калган эди. Санааҥа кирет пе,

ол ло бир адама кӱйӱнип, мени сабаганыңнаң бери көп, сӱрекей көп ӧй ӧдӱп калган.

Майну ол кӱнди ундып койгон. Је Багыр эмди эске алындырып ийерде, 1943 јылдың ол ыраак јайы ойто ло ойгонып, јӱрегинің кандый да бир кыбында кыймыктана берди.

«Чын, мен оның адазына кӱйӱнгем» — деп, ичинде јӧпсинди. Је оның бу санааларын олор экӱнің ортозында бӱгӱнги сурак эркидеп, тургуза ла ӧчӱре базып ийди.

— Багыр, мен сенииле эдек тудушпазым — деп, Майну агы-чегин айтты. — Бис эмди јаш эмес. Бӱгӱнги шырабыстың бажына ӧскӧ эп-аргала чыгар керек...

— А кандый арга бар, айдып бер, мен угайын — деп, Багырдың кыјыкылу ӱни оның эди-канын эрей согуп, јалкын, айса, электрический ток чылап, кайда да тырлас этти. Андый да болзо, Майну бойын тудунып, нени де сестирбеске албаданды.

— Торкош бойы нени айдар, андый болзын, сен јӧп пӧ?..

— А не, јӧп! — деп, Багыр база бойының көксин јаба базып, керек дезе, кӱлӱмзиренип ийди. — Је качан, канайып кыстың јӧбин угатан, сен меге оны јартап бер, Майну...

Қайруның ӱстинде бойының суйук мӧңӱнин көс јетпес ыраактаң тӧгӱп турган айдың јаркыны алдында, Моңулдай ӧбӧгӧннің туразының бозом толыгының ары јанынаң элес эдип, олор экӱге удура кем де карангдап, чыга конуп келди.

— Мен ончозын угуп тургам — деп, Торкоштың ӱни кандый да јобош угулды. Эки уул эпјоксынып, је андый да болзо, бир уула кыс јаар кӧрдилер. — Мен слер экӱге не? — деп, Торкош бир де эмеш кемзиниш јогынаң айдат. — Айса, блаажарга мен слерге тынду-јашту кижи эмес, ийтке чачып берген ӧкпӧ бӧ?!

Кӱски бозомның алдында олор ӱчӱ очоктың ӱч будындый турдылар. Јаңыс ла ортозында јаркындалып кӱйген от јок. Эки је деген эр бу узун эмес сынду кыстың алдында сыранғай ла энезинің алдына кандый да буру эткендий, эмдиге ле ӱн-табыш јогынаң уур тынгылап турдылар.

Торкоштың јаңыс сыны кичинек, је сӧс јанынаң јана болбос бала. Айла сыны дееристе, онызы да бу айу ошкош эки уулдың алдында анайда билдирип јат. Торт ло

јаба карыш деп айткадый, андый ла эргекче матрак неме эмес.

Јуп-јуунак, бойыныҥ ла эди-каны андый кижи. Је тил јанынаҥ тура калбас. Энезин, Тана эмегенди, тӧзӧгӧн. Оныҥ ӱстине тӧрт јылга улай культураныҥ Барнаулдагы училищезинде ӱренип, оны кандый бичик кычырбады деп...

— Эмдиги ӧйдӧ кыстыҥ салымы, — деп, Торкош токтонықпай, оноҥ ары айдынат, — эмдиги ӧйдӧ кыстыҥ салымы аттаҥ да, ада-энениҥ де табынаҥ камааны јок...

— А нениҥ учун аттаҥ? — деп, тоҥ ӧткӱре узак унчукпай турарынаҥ эпјоксынып, Багыр тыҥ сонырка турган кижи болуп, ӧнӧтийин ле каткырып, карманынаҥ «Беломор» чыгарып, серењкени — јалтырт чагып ийди. — Айса Майну ла мени айгырлар деп айдып болбой салала, аттар дегениҥ бу ба?..

Сакыбаган јанынаҥ Торкош каткырып ийди:

— Је онызы, Багыр, сениҥ бойыҥныҥ кӧӧрӧминиҥ туру, мен чын ат керегинде, јӱгӱрӱк ат керегинде айдадым — деп, Торкош јалт эткен каткызын токтодып, ойто чала санангандy ла токыналу эрмектенди. — Қазахтардыҥ канча ла кинозынаҥ кӧрдим: кыс атка минеле, ары болуп чабар, а кийнинең сӱрӱжип, кажы уул оны озо једип тудар, кыс оныҥ мӧри... Мен бодозом, мындый сӱӱш кыстаҥ да, уулдаҥ да камааннy эмес, а кемниҥ ады јӱгӱрӱк, бот оноҥ ончозы камааннy...

— Је андый болзо — деп, катап ла Багыр эрмектенди, — бис угарга турус...

Майну чындап та бурулу неме чилеп, ары-бери јайканып, улу тынып ийеле, учында айтты:

— Торкош, кандый да уйатту, эп јок неме болуп калды ошкош...

— А нениҥ учун?! — деп, кыс бойыныҥ ийиндерин эки кулагына јетире кӧдӱрип, оноҥ ойто табынча јабызадып: — Қарын да ак-чек куучын ӧдӱп јат — деди.

— Је андый болзо — деп, Майну чыданыкпай, эдиканына изӱ јайылып, оноҥ ары нени де айдарга јадарда, Торкош озолоп ийди:

— Багыр, мен сеге канча ла катап айткам: бис экӱниҥ ортобыста не де болбогон, не де болбос деп... А сен, Майну, — Торкош сакыбаган јанынаҥ ыйлай согуп, эки колыла јаш бала чылап, јӱзин јаба тудунып, айлана

соккон бойынча, јанында турган туразы јаар јўгўре берди.

Олордыҥ бу туштажузы бойлорыныҥ ла ортозында артып калган. Је эки уул айрылыжып, эки јара барардыҥ алдында, Майну сураган:

— Је эмди не, нени айдарыҥ?..

Багыр та ачынганын јажырып, та эмеш каланғызына салдырып, эш-неме керексинбей, айса, Майнуга чын ла чаптык этпес деген, је кайа болуп јадала, мынайда каткырган:

— Мен бодозом, бистиҥ јердиҥ улузы чын кожоҥдогон: санаанға кирет пе, најым? — Је анчада ла бу најым деген сөстөҥ, Багырдыҥ ўнинеҥ өчтиҥ. ле кўнўркештиҥ кыйгагы угулган. — Санаанға кирет пе мындый кожоҥ: «Теҥериде бир јылдыс, көс јеткежин, кол јетпес, телекейде бир көөркий, санаа јетсе, салым јок»...— Оноҥ бастыра көксинеҥ уур тынып, колындагы өчўп калган папиростыҥ учын јерге мергедеп, тоҥдок јерге кирзовый сопокторыла кўлўреде алтап, саҥ төмөн карағдап, сала берген.

Мыныҥ кийнинде Майнуныҥ тойы керегинде куучынныҥ јалбыжы там көҥжип, Кайруныҥ эки јанындагы кечўлердеҥ јеп-јеҥилчек кечип ле арташтардаҥ ажып, өскө дө јурттарга јеткен.

— Сен ол Торкоштоҥ нени көргөҥ? — деп, бир кўн уулына Јыламаш айткан. — Айса бу ак-јарыктыҥ ўстинде өскө кижи табылбай турган ба?.. Улустыҥ куучынын тең угарга да уйатту!..

— Укпагар, улусты — деп, Майну айакта чайды јаан ууртап, кезем, је кыскарта айткан. — Токтоор аргам јок, Торкош меге сөзин берген.

— А Багыр?! — деп, энези кенетийин селт эткен. — Сен ол Багырга килезеҥ. Көөркийдиҥ аракыга бастыртып, ар-кўчи тўжўп јўргенин көрбөйдиҥ бе... Ойндо оноҥ...

Майну удабас болотон тойдыҥ ла изў сўўштиҥ абында ла кўнўркештиҥ өртинде болгон. Энези «ойндо оноҥ» деп, та нени айдарга сананган. Майну оны керекке албай, колын јаҥып ийген:

— Болор, энем, болор! Сўўшти килемјиле аргадап болбозыҥ...

Энезиниҥ эрмеги анайда ла учына јетпей, ўзўлип калган. База бир эмеш өй өткөн. Јыламаш база канай-

датан эди: уул аладым деген, кыс барадым деген. Је, байла, салым андый туру. Јыламаштың јаңыс уулына Кайруның калык-јоны болужып, бир күн тойды эдип, Торкош ло Майнуны бириктиргилеп койгон.

Ол өйдөң бери Кайру јурттың тураларының үстине јаңыдаң көп туралар кожулды. Теңеринің алдынаң өрө баканактап тургулаган бийик туулардың ортозыла түшкен чичкечек өзөктиң учына чыгар деген чилеп, јаңы туралар ла айылдар јурттың ортозыла барган сок јаңыс көни јолдың эки јаныла эмди озолу-соңду чубашкылайт.

Ол өйдөң бери Кайруның үстинде јаркындалган јылдыстардың ортозынаң бир канчузы өчүп јоголгон. Олордың өлүмиле кожо бир канча улус, анчада ла јаан јаштулары, бойлорының үүле-коногына једип, мындагы јаңжыгула болзо, ол јер јаар «тус бедреп барган». Бу јоктомчының бирүзи — Темир-Көс деп чололу Моңулдай өбөгөн — Торкоштың ла оноң до өскө алты кыстың адазы.

VI

Јок, бу јүрүм деп неме база саң ла башка! Кижи тирү туштa оны јаан ла онойып байлабас. Јүзүн-башка чоло ат тапкылаар: Темир-Көс, Ийт-Куйрук, Надо, Почом ло оноң до өскө. Айла бу мындый чололор коркышту чокым болор. Олордоң айрылатаны күч. Нениң учун дезе, кижиниң кандый да једикпес-тутагы, кылык-јаңының сыраңай ла аңылу јери эмезе эрмек-куучының теми мындый чоло аттар ажыра көрүлет.

Моңулдай өбөгөн көп эрмек айтпас кижи: соок көрүп, терс ле карарып калган отурар. Шак оноң улам Кайруның улузы бу өбөгөнди Соок-Көс, је көп сабада Темир-Көс дежетен. Је Темир-Көс шак ол күн эң кичинек кызы Торкоштың кудазын ичип, сүрекей омок ло куучынчы болгон дежет.

— Эң кичинек кызымның эргегине јаан ырыс түшкен — деп, өбөгөн јажыдын тудуп болбогон. — Майну јүрүм көргөн көгүстү уул. Адазы јок учун мен ого ада болуп, јаңы айлына отыгымнаң от камызып беретем.

— Мыны көргөн улус Моңулдай кызын Майнуга албанла берип јат дежер болбой — деп, Тана өбөгөнине айдарда, ол нени де айтпай, айуның табаштары ошкош јаан кара алаканыла јаңып ийген. — Мени бу јажыма

јетире Темир-Көс деп чолологылап келди. Оноң не?.. Мениң көстөрим темир болуп калды ба? Јок, мен эң кичинек кызым отуратан јурттың одын бойымның отыгымла камызар күүним бар. Айса мен одымды кемге беретем, уул бала бар эмес... Јети кыс, эң кичү кызымда күйзин!.. Қызым, күйүүм ырысту болзын...

Ол бойынча Майнуның јаңы айлына отты чындап та Моңулдай өбөгөн бойы камыскан: «Күй, күй, одым, күреңг сыгын бууры бышсын, капшай күй, одым, кара койдың төжи бышсын».

Јок, чындап та ол той-кудалу күн Моңулдай өбөгөн чек ле кубулган. Оныла та не болгон, та канайткан — бастыра Қайруны кайкаткан! Јүрүминде ол јаантайын мындый болгон болзо, улус оны Темир-Көс деп чололобос то эди.

Моңулдай айлында јаантайын топшуур јадар. Је оны сокконын, кайлаганын уккан ла кижи јок. А Торкош ло Майнуның тойы күн Моңулдай өбөгөн јер-алтайын алкап, кайлап та ийген. Оның мындый кайын бу јажына оок-тобыр улус укпаган болор. Ол јаңыс ла бойының кабырып јүрген јеринде, кандый бир мөштиң алдында, кара јаңыскан конуп јатканда, кунукчалын чечип, шак мынайда каа-јаа кайлап туратан:

Э-э-э, эй-эй-эй,
Эмил агаш бүр үспес,
Ээлижип өзүп јадар,
Эдил күүги үн үспес,
Эңкилдеде эдип јадар.
Јай Алтайы ла бу эди, —
Э-э-э, эй-эй-эй.

Мынайып той-јыргал болгон. Моңулдай өбөгөн мынайып бойының јиит тужына јолыккан. Оны, байла, шак онойып айдарга келижер болор.

...Майнуның тойы јаан той, јаан байрам. Ол узак өйлөргө ундылбас. Той-јыргалдың мөтөли јаңыс ла Майнуның јаңы туткан туразында өткөн эмес. Бу сүүнчиниң јалар-оды кере түжине ле адар таң атканча, Торкоштың ончо эјелериниң, төрөгөндөриниң айылдарында күйген. А јаан улустың, јестелериниң ле эјелериниң айлына куда-кубуй түшкен кийнинде андый да болбой кайтсын. Торкошто алты эје ле алты јесте. А оның ада-энезиниң ага-карындаштары кайда деп? База ла бу јуртта. Таайлары ла таай эјелери ас улус беди?.. Бир

кезиги айылчы уткыгандар, база бир јарымы бойлоры айылчы болуп барган. Јаң андый.

Мынаар Торкоштың адазының айлына эң јаан, эң төс улус јуулган ла јыргаган туру. Кудалардың да талдамазы, сананып эрмек те айдары, көгүс кеңидип кожоң до баштаары — ончозы анда.

Јыламаш бойының керегин билбес кижи деп пе?.. Ол эјебис тың эмей. Моңулдайдың јүрегин кайылтарга база чырмайган ла ине. Балазын өскө јатка берип јаткан кижи, темдектезе, Моңулдай ла оның эмегени тең кудай эмезе кааннаң бойы боло бербезин.

Тирү кижи кандый эп-арга таппайтан эди. Оның да учун мынаар Майнуның јанынаң барган кудалардың ортозында Моңулдай өбөгөннің эң јуук ла антыгарлу најызы Чакылдай база болгон ине. Торкоштың адазын канайып та Темир-Көс дешсе, ол Чакылдай нөкөрининг јаан чалчыбазын Јыламаш ажындыра сезип отурбай. Оноң ферманың управляющийи Саналов Санаа база кожо болбозын ба. Је оның јажаган јажы јаан эмес те болзо, Чакылдай өбөгөннің сөзиле, «Кайруның «председатель-президенти» эмес беди.

Тойдың јыргалы көндүге ле берген. Эбирилип баратан эқпиндү чөөчөй эреен-тереен айлана ла бербей база. Айылчы-мөлчилердің эди-каны изип, эрмек-сөстөри чала көйлөп лө јүрген. Табыш, кожоң. Моңулдай өбөгөннің кайы токтогон кийнинде, кенетийин «тискин» Чакылдайдың колына кире ле конгон. Јок, колына эмес, сөстің татузы Чакылдайдың тилине келип түшкен деерге келижер. А оның эрмеги блааш-тартыш јогынаң болор эмес.

— Моңулдай, нөкөрим! — деп, ол кыйгырып ла чыккан. — Арайаар дедим, арайаар, мен сөс айдайын деп. Оноң башка ундып ий јада каларым. Ка, Моңулдай, кару нөкөрим, мени тыңдазаң, — Чакылдай Торкоштың адазының јеңинең тартып, күрдек, эттеңир ийиндеринең ала койып, омок көстөрининг учыла имдей салып ийди. — Билериң бе, мен эмди ле сеге нени айдарым, а?.. Бу ла бистің јаныста отурган управ, эмди ле сананзам, биске өштү ошкош! Сен оны санандың ба, Моңулдай? Кайруның «председатель-президенти» де болзо, ол ло ошкош бистің өштүбис!

Санаа калырууш Чакылдайды да, мында ла мында бүгүн јок то улусты билбес эмес. Јолдо кемниң-кемниң

сабары ўзўлеле тўжўп калган јатса, је јаңыс ла Кайруның кижизининг сабары болзын, Саналов Санаа оны јастыра албас, јазым јоктоң танып салар деп, байла, кара јерге айдылбаган болбой. Оның учун Чакылдайга «президент» ачынбаган. Той болгон кийнинде кокыр-табыжы јок канайып ӧдӧтӧн эди. Мындый ӧйдӧ кижи кандый бир тилдиң бажына да илинери узак эмес ине.

— Сен, Моңулдай, билериң бе, «президент» ненинг учун бистиң ӧштўбис? — деп, Чакылдай оноң ары чаксырайт. — Билбейдиң, оңдобойдыг ба? Ондый болзо, бери ук. Шак ла мындый јинт «президенттердиң» кылыгынаң улам, бу јаш ўйе тумчуктарын эң эткире каңтырайта кӧдўргилеп јат ошкош. Шак олордың баштаганыла сениң ле мениң ӧбӧкӧлӧримниң озодоң бери јӧӧп койгон јап-јакшынак јаңдарына олор ајару салбай јат. Мен ле сананып јўрзем, керек андый, Моңулдай.

— Акыр, сен кандый неме айдазың? — деп, Моңулдай соок кӧстӧриле ого кайкаганду кӧрди. — Мен чала оңдобой калдым...

Санаа база кылчас этти. Бу Чакылдай нени ле таап келди болбогой?

— Оңдобогон болзоң, отур. Эмди лө эбиртип келейин — деп, Чакылдай, ийик чилеп, торт ло јаңыс јерге токтобой барды. — Темдектезе, сен бу јаңы ла кай кайладың. Алтайдың агару ла байлу мӧш агажынаң амадап эткен топшуурдың јыңкылдууш ўни јыңырап, бистиң эди-каныска ӧдўп калды. А бу ла сениң сол јанында отурган управ, бистиң «президент» онойып ойноп билер бе?

Чакылдайдың эрмеги токтой берерде, ончо улусла кожо оморкоп, Саналов Санаа јаркырада каткырып ийди:

— Кайда, кайда эмди ле меге јети кылду топшуурды, јети кылду гитараны алгылап беригер. Чакылдай ӧбӧгӧн, мен эмди ле слерди кайкада ойноп берейин айса кожоңдоп берейин бе?..

— Јок-јок, председатель-президент, — деп, Чакылдайдың колы чычас-чычас эдет. — Ондый болзо, меге ол бир... Акыр, мынызы неме эди, ол бир...

Ӧбӧгӧн бойының кыскачак колдорын, сыраңай ла канаттар чылап, эки башка јайа салып, эбире отурган улуска кандый да сўўнчиниң јаркынын чаккан омок кӧстӧриле болуш сурап кӧрди. Ол нени де бедрейт, нени де сакыйт:

— Је канайгылап калдыгар! Ол ло бир кара неме?! Бу бистиҥ клубта ла ӱргӱлеп турат ине.

— Пианиноны айдып тураар ба? — деп, Санаа јӧмӧшти. — Эмди слер оныла ойноп билерим деп айдарга ба?!

— А не болды? — деп, Чакылдай чала соогын тартынган кебеделдӱ сурады. — Мениҥ он сабарым корсойыжып та калган болзо, оныҥ шыҥкылдууш текпиштеринеҥ табыш чыгарып болбос деп пе?.. Токтоп ло кал, экем. Сабарларым тен сайак аттар эмей. Мен јуу ӧйинде... Мени бу јуу тужында нени көрбӧди деп, неге ойнободы деп бодойдыҥ, «председатель-президент»! Бу отурган Моҥулдайдаҥ да сура, тӧгӱн деп турган болзоҥ...

— А Моҥулдай ӧбӧгӧн слердеҥ мойножор эмес.

— Ай ла ай, токто ло токто, балам, — Чакылдайдыҥ капшуун колдоры катап ла кейде кедеҥдеже берди. — Качан бис, бу ла отурган Моҥулдай нӧкӧримле кожо, мынаар бу Праганы ла јер-айактыҥ ӧскӧ дӧ телекейлик городторын јайымдап турарыста, андый ла кара неме көрбӧгӧн турус, а?! Ол канча јӱс баалу-чуулу немеҥ Кайруныҥ ла клубында тӱнеп калган туруп јат. Оныҥ текпиштериле јӱгӱретен јӱгӱрӱк сабар слердиҥ кемигерде бар?.. Бис... Је бисти бу телекейди айланып јӱрӱп нени көрбӧди деп!

— Айдарда, пианиноло ойногом деп айдарга ба? — Саналов оны сай ла божотпос деди ошкош.

— Ойнобой! — деп, Чакылдай алаҥзыш јогынаҥ чыт ла берди.

Олордыҥ кажызы ла једе конуп келген јылу аракыдаҥ бир чӧӧчӧйдӧҥ ичкилеп ийдилер. Оноҥ управляющий Чакылдайдаҥ сурады:

— Акыраап, ӧбӧгӧн, бис канайып ӧдӱп јаткан ӧйди токтодо тудуп турган болотоныс, слер анайда ла јартабай, ӧдӧ кондоор ошкош ине? Бис ол ло бир пианиного једип, ого бӱдӱрилеле, токтой тӱштис пе, кайттыс?..

— Бу ла јуукта јаҥы мениҥ нӧкӧрим Моҥулдай топшуур кылын толгоп, бистиҥ мӧҥӱн сӱрлӱ Алтайысты мактап, јап-јакшынак кай кайлап берди — деп, Чакылдай ӧбӧгӧн тымый тӱшкен ӱниле эрмектенди. — Бӱгӱнги өзӱп јаткан ач-ӱренге коммунизм тударга топшуурдыҥ ӱни чаптыгын јетирип туру деп, сеге кем-кем айтты ба айса јок по? Айса, коммунизмге комыс јарабас јаҥду неме бе, сен меге «президент» болзоҥ, чокымдап бер?

— Топшуурдың табыжы совхозтың ижин бузуп туру деп, мен айтпаган ла ошкош эдим. Социалистический мөрөйгө дө, Советтиң өскө дө ижине комыстың түбеги јетпеген — деп, Саналов Санаа чала Чакылдайдың үнин өткөнгөн айасту айтты. — А бот слер, каргандар, бисти үредер, айдып турар учурлу эмес пе? Ондый немени мен слердиң јаныгардаң баштап ла угуп отурганым бу.

— Көрзөң, кандый сүмелү! — деп, Чакылдай чып ла чын кайкай түшти. — Эй, Моңулдай, мен мыны «президент» деп как тегин адабаган эмейим. Көрдиң бе, тен чорт то эмес, тен суудагы чортон!.. Чупчылып чыга конды не!

— Э-э, Совет јаң — деп, учы-учында Моңулдай эрмектенди, — андый да болзо, Совет јаң биске јаңыс ла јүзүн-башка машиналар, тракторлор ло тойу-ток јүрүм берген эмес...

— Је-је, кайран нөкөрим, айт ла, учына јетир, — ого Чакылдай јөмөшти. — Мен бодозом, кайда да ондо, сениң азу тиштериңниң ары јанында, сыраңай ла бүгүнги тойдың јыргалына түңей эмезе өрө турган бийик күнге јүзүндеш јараш шүүлте јажынып јаткан болгодый...

— Совет јаңның эң јаркынду сыйы — ол, байла, эмдиги кижиниң көксинде күйген ак санаазы, агару күүни туру деп айдарга санангам. Јарык, јакшы, ак санаазы...

— А-а, слердиң айдарга сананганыгар — деп, Санаа эрмекке кирижерге умзанды.

— Акыр, сакы, управ! — деп, Чакылдай торт ло чыңгырып ийердиң бери јанында токтодот. — Менің нөкөрим нени айдарга сананган — учына јетире айтсын, чапчашпа. Өскө кижиниң адына минип алганыңның үстине ончозын озолоп чыгарга арай ла келишпес болбой, а?

— Бүгүнги кижиниң эки көзи ыраак көрүп јат! — деп, Моңулдай унчукты, — оноң эки кулагы да ыраак угуп турганыла коштой, сананган санаазы да тереңжиген. А бис экү — деп, ол Чакылдайга баштанды, — а бис экү јуу-чактың шыра-түбегин де өткөн, јүс-абызын јерлер де, улус та көргөн болзобыс, је түңей ле...

Санаа оның шүүлтезин ойто ло үзе согуп ийди:

— Онызы чып ла чын, мен слерле јөп! Оны эмдиги өйдиң улузының тилине көчүрзе, духовный өзүм дежер ине.

— Акыр дедим, сакып ал дедим, Санаа, — деп, Чакылдай чакылдап ла уткалап чыкты. — Андый болзо, эмди мен айдайын, мен...

— Јок, бу челчелешти ары ла токтодор керек — деп, кемизи де кириштн. — оныҥ ордына Торкоштыҥ адазы база бир эмеш кайлап берзин.

— Јок туру, бисти јолдоҥ туура тартарым деп кем де сананбазын! — Чакылдай јаза-быча мойноп ийди. — Сениҥ айтканыҥла эмеш јөпсинбес јерим бар, управ. Бери ук. Айса, мениҥ сөзим сөс эмес пе? Бистиҥ јоннаҥ јапјакшынак јаҥдары, темдектезе, сен ле мен ошкош эмезе бу мениҥ нөкөрим Моҥулдайдый јаан јашту улустыҥ айтканын јаш ӱйе керекке албас болзо... Ол эмезе јаҥы өйдиҥ машиналары бис сӱрекей ле јӱгӱрӱк дежеле, јакшы ээжилердеҥ озо маҥтап турган болзо, онын тискинин эмеш токтодо тартып турар арга табылбас па? Ол темир-терстиҥ кийнинеҥ атту эмезе јойу баргылап јаткандары јаба једижер эдип, оноҥ ары кожо кыймыктаза кайткай не?

— Ой, өрөкөн, бу јеҥил керек эмес болбой — деп, Саналов Санаанын ӱнинде байагыдый кокыр јок угулды. — Мен сананзам, бистиҥ албатыдагы бар эҥ керектӱ, эҥ јакшы деген јаҥжыгулар недеҥ де артпас. Автомашина ла трактордоҥ болгой, эҥ тӱрген учушту самолеттордыҥ да канаттарынаҥ капканча кожо барар болбой.

— Эй ле эй, Саналов Санаа, «председатель-президент», оноҥ бистиҥ управ, көөрөминле көп көкитпезеҥ кайткай не, — Чакылдай ойто ло чатпаҥдап чыкты, — нени эдетен эдиҥ — эт, бойыҥда. А мен айдар болзом, бӱгӱнги ач-ӱреннiҥ керексинбези, укмалы тен не де эмес! Сен билериҥ бе, сананганг ба, Саналов Санаа, шак бу тутактыҥ төс эдӱзи кайда јажынып, кайда ээленип јатканын? Көрӱп отурыҥ ба, шак бу мениҥ колымдагы кылбыраган кызыл чөөчөйди? Бат кайда ол кинчектиҥ кара башту курты!

— Андый болзо, качан, кем чөөчөйди сананып тапкан? — деп, чагып ийген сереҥкениҥ кӱкӱрти чилеп, Санаа кызып чыкты. — Оны јашöскӱрим тапкан неме эмес, слер, каргандар, тапкан неме ине. Айдарда, бурулу улус база слер, каргандар!

— А-а, јажынып јаткан јыланныҥ шыркыраганы јаҥы ла угулып келбей кайтты. Уктыгар ба бистиҥ «пре-

зиденттинг» айтканын! Айдарда, ончоны ўреп, ёртёпjалдап jаткан улус бис, каргандар, турус ине! — Чакылдай, торт ло адаруга чактырган торбок чылап, тонгжылай берди. — Сен уктың ба, Моңулдай, бу jанында отурган кўчўгеш неме деп кыңзыйт? А сен, Саналов Санаа, билериң бе, бис черўге атанарга jетире кабак аракың кандый jытту неме болгонын билбес те болгоныс?!

— Эйе, андый — деп, Моңулдай бажыла кекиди. — Мынаң озо, бистиң ўйенiң jинттери jирме беш jашка jетире эмезе армияга барала, оноң ойто jанып келбегенче, андый немени таныбас болгон эмей. Чакылдай чын айдып jат... Ол jанынаң сёс блаажып, сёгўжерге де кем jок, jе jаңыс ла бу меniң эң кичў кызымның, Торкоштың, тойы, калак, ундылып калбазын...

— Чын ла дезеер — деп, Санаа белен jёпсинди.

— Калак, онызы андый — деп, Чакылдай да соок кебин тартынып ийди.

Ёй, ўйелер керегинде бу куучынды токтодып, ончозының учында Моңулдай ёбёгён ойто катап эрмектенген:

— Бу кёдўрилген сураkта, мен бодоор болзом, бис ончобыс jастырып jадыс ошкош. Мында эң jаан буру ла тўбек, байла, ёткён jуу-чактың ла кинчеги болбой кайдар...

— Канайып? — дежип, Чакылдай ла Санаа ойто ло оп-соп тўшкўлеп, оноң катап ла сандырап чыктылар.

— Меniң айдыжымла болзо, эң артык эрлер, эң артык улус каргышту jуу ла чактың кара казанына барып тўшкен. Эр киндиктў улузы jок ээн арткан jурттарды слердиң кажыгар ла билер — деп, Моңулдай ёбёгён меңдебезинең куучындайт.—Ол jеткерлў таладаң jерине көп кижи jанган беди? ...Jуудаң-чактаң тирў арткан ўйени ай-ўй деп айдар, ўредер де кижи jокко jуук болгон ине. Эл-jонның бажы болгондоры jууга атанып, анда бажын саларда, баш болзын, мында оңду неме арткан эмес. А бу jаңы корболоп ёскён ўйе — ол бистиң ле ёскўс-jабыстардаң, кенеген-кертигенистиң артканы болбос по.

— Болуп та айабас — Саналов Санаа терең көксинең улу тынып ийди. — Jе бу бистиң школдо ёткўрип турган ўредў, кинолор, лекциялар... Олордың jакшызы не jетпес jаңду!

— Бу да ӱредӱ ас эмес ле — Моҥулдай ӧбӧгӧн байаты ла тӧп лӧ јобош ӱниле эрмектенет. — Бат, темдекле алза, бу ла бистиҥ алдыста от кӱйӱп јат. Оныҥ очогыныҥ ортозында јаантайын ла кызыл чок јадар јаҥду. А бот јаҥы ла эҥмектеп баштаган јаш балага ол кызыл чоктор кандый ла јараш ойынчыктар болуп көрӱнер. Балада не болзын, оны ала койып, ойноорго албаданып јат. Колго, алаканына алар, тудуп ийер кӱӱндӱ. А ого энези јакыйт: «Поп, балам, поп!..» Јаш бала ол поп дегенин билер эмес. Кезикте изӱ чокты ала койот. Бат бу ла туштa ол билип јат, колын кӱйдӱрген кийнинде. Экинчи катап ол ло чокко јылгажактап баратса, «Поп, балам, поп!» — деп, энези ойто ло кыйгырып јат. Чын ба? Бала эмди билер. Эске алынып ийер: «Поп — ол јеткер, ол ачу!» — деп... Бат онойып ӱредип јат. Айдарда, чӧӧчӧйдӧ аракы база «поп» ине. Јаш ӱйеге оны јазап јартаарынаҥ јалкуурбас, кӱнӱҥ ле кӱнӱҥ, эртең-эҥир айдып ла, јакып ла турар керек.

— Нӧкӧрим, Моҥулдай, бери уксаҥ мени — деп, Чакылдай ойто ло кокырга кӧчӧ берди, — сениҥ бӱгӱнги агитацияҥныҥ кийнинде, байла, мен деп кижи ол чӧӧчӧй деген немени оозыма ла јууктатпас болдым ба?!

Эбире отурган улус ончозы каткырышты. Је бу ок ӧйдӧ кемизи де ого чӧӧчӧй экелип берди. Чакылдай озо баштап колыла јаҥып, оны албаска турган кижи болуп, јӱзин чырчыйтат: «Јаҥы ла Моҥулдай оны поп деди ине, укпадыгар ба!» Оноҥ Чакылдай шаајыҥ чӧӧчӧйди алып, колынаҥ чала туура көрӱмјилӱ тудуп: «Ичпејутпа, Чакылдай! Поп-поп, Чакылдай!» — деп, улусты каткыртып турала, хоп деген бойынча, бир тынышла, јылу аракыны ажырып ийди.

Айылдыҥ эр де, эпши де јанында отургандар тең јир ле каткыда. Той-јыргал каткы-кокыры јогынаҥ канайып ӧдӧтӧн эди. Оноҥ табынча эмеш токынап, эрмек ойто ло азыйгы кемине кӧчӱп, сыныга берерде, Саналов топшуурды алып, Моҥулдай ӧбӧгӧнгӧ ӱн-табыш јогынаҥ туттургысты. Оныҥ кылдары озо баштап ыраактаҥ «тыҥтыҥ» кыҥкылдап, табынча там ла тыҥып келген јерде, Моҥулдай көксин кеҥидип, «Э-э-эй, хе-е-е» — деп, Алтайга алкышту койу кайын баштап ийди:

Акка ла јеткен ак сӱмерлер,
Мӧҥкӱ ле бажы да јалтырап,
Корым бойы да козырап,

Эдек бойын да эбирткен,
Ээн ажузын да ажырткан, —
Э јайлазын Алтайымды,
У-у-у, уй-уй, уу-уу-уу...

Айу ла јадар арташту,
Бӧрӱ ле јадар бӧлчӧктӱ,
Э јайлазын Алтайымды...
Айланып аккан ак талайлар
Аржан-кутук эм јадар,
Айландыра ак тайгалар
Курчу-куйак эм турар,
Э јайлазын Алтайымды,
У-у-у, уй-уй, уу-у-у...

Кижи бойының ӱӱле-коногы јууктап келгенин бойы сезип ийер дежетен. Ол чын болгодый. Моӊулдай ӧбӧгӧн эӊ кичинек кызының тойын ӧткӱрип, байла, бу ок ӧйдӧ канча јылдарга ажуларын ажып, јылкы кабырып јорткон тайгаларыла, тоозы јок суулардыӊ кечӱлериле эзендешкен болгодый. Је кандый да болзо, ол бойының эӊ бийик эрчиминде јӱрӱминиӊ јиит чагына кенетийин ойто бурылгандый отурган. Бу ла. Оноӊ јаан удабай ла јада калган.

— Ӧлзӧ, ол Моӊулдай ӧбӧгӧн чилеп ӧлӧр керек не — деп, Кайруныӊ каргандары јаӊыс катап айдышкан эмес. — Бала-барказын да јоботпогон, бойы да узак оорып шыралабаган.

— Эйе; эӊ кичӱ кызыныӊ јыргал-мӧтӧлин көрӱп алган. Оноӊ уйуктаган, ойто турбаган...

Јок, бу јӱрӱм деп неме база саӊ ла башка!

Темдек эдип, бу Моӊулдайдыӊ да јӱрӱмии ле ӧлӱмин алзагар.

Јӱрӱмниӊ кара кускундары «коӊк-коӊк» эдижип, анда-мында учуп, оныӊ эӊ уйатту кара кӱндерин јарлабаган беди. Моӊулдайдыӊ кыстары ол туштa кичинек, сыраӊай ла јымыртканыӊ кабыгын јаӊы ойо чокыгылап чыккан азатпайлар ошкош болгон. А ӧй кату, јууныӊ кийниндеги јылдар. Је бат шак бу туштa, очоктыӊ кӱлине кирип, торолоорго једип, бороргылап отурган балдарын көрӱп чыдабай, Моӊулдай колхозтыӊ чарын уурдап сойгоны канайып, кайракан, ундылзын. Оны ӧскӧ улус ундыза, ундызын. Је Моӊулдай бойы каа-јаа сананып ийгенде, бастыра бойы изип чыгатан. Шак бу туштa, ол кара јаӊыскан кандый бир аалга кобыда да јортуп јӱрген болзо, онызын да сеспей, соокко тоӊгон чылап,

кенете эди-каны сиркиреп ле калтырап, «Эйт!» деп айдынып ий јада калганын бойы да билбей калатан эмей.

Моҥулдайдыҥ узун јолдорыныҥ ортозында андый јаан тамы, айдарга болбос тӱбек ле уйат болгон эди. Оноҥ ол тӱрмедеҥ келеле, јаҥы јӱрӱм баштаган. Канайып јаҥы?! Ойто ло јылкы мал кабырып баштабай кайтты, ол ло Тӧгӧриктиҥ ичинде. Мыныҥ нези јаҥы?.. Шак ол «јаҥы» дегени ӧскӧ кижиниҥ кӧзине бачым кӧрӱнер эмес. Ол кижиниҥ, Моҥулдайдыҥ, бойыныҥ ӧзӧгиниҥ тереҥинде ӧткӧн јаҥырту ине. Ондый кубулта табынча илеленетен эмей.

Је бат, оныҥ да учун бу јӱрӱм деп неме саҥ башка деп, кижи канайып кайкабас!

Моҥулдай ӧлгӧн. Је оныҥ ол эҥ уйатту, эҥ коркышту јылдарын кем де эске алынбаган. Нениҥ учун?.. Је, байла, озо ло баштап, бойыныҥ уйадын ол бойыныҥ ару териле, агару ижиле јунган. Оныҥ кийнинде кыстары бутка-колго туруп, карын, башту болуп, ӱредӱчи, учетчик, библиотекарь болуп баргандар; кӱйӱлери кӧптӧгӧн.

Ӧбӧгӧн бойыныҥ ижин бойы ла билип, бойы ла бӱдӱрип, «мен кӧп иштендим» де деп табыштанбас, «меге ас келишти» де деп комыдабас. Ол Майнуга кӧрӧ, чек ӱн, эрмек јок кижи болгон. Оныҥ јӱрӱминиҥ «теориязы» кӱйӱзиндийине чек келишпес.

Майну айдар: «Эр кижи эр-темине јеткен кийнинде, оныҥ салымы јаҥыс бойынаҥ камаанду». А Моҥулдай оныла јӧнсинбейтен. «Кижиниҥ јӱрӱми улустаҥ камаанду» — дейтен. Былардыҥ кылык-јаҥдары башка да улус болзо, је Майну — оныҥ ичине эҥ тыҥ кирген кӱйӱзи. Ол та не андый. Айса болзо, олордыҥ кандый бир тамырыныҥ согулты тӱҥей болор бо?.. Кайдаҥ билер оны. Јӱрӱм—јажыт. Јӱрерге оныҥ да учун, байла, јилбилӱ.

Моҥулдай ӧбӧгӧн јыгылган кийнинде Майну бир уулду болгон. Бот ол туштa Кайруныҥ каргандары ого база Моҥулдай деп ат берип, мынайда алкагандар.

— Тӧс таайы ошкош аҥчы болзын.

Мыны укkан кижи Моҥулдай бастыра јӱрӱминде јаҥыс ла аҥдап атка-чууга чыккан, мал да кабырбаган, ӧскӧ дӧ керек этпеген деп бодоор.

— Тӧс таайы ошкош кайчы болзын...

А Моҥулдай јӱрӱминде бу Кайруныҥ алдына сок јаҥыс катап кайлаган. Качан бир база кайлаган болзо,

оныҥ öскö кайын јаҥыс мöштöр лö ээн тайгалар, байла, тыҥдаган ла уккан болор. Је канайдар, ölгöн кижиниҥ магын ла тоомјызын тирӱ тужыҥда ажа конуп тӱҥей ле болбозыҥ...

Јӱрӱмди ас саба улус байрам деп бодойт. Је кöп сабада ол — тартыжу. Кижи — јаантайын ченелтеде. Оныҥ учун бу ак-јарыкта кижиниҥ калганчы кӱни тӱгенип öчкöн кийнинде, тирӱ улуска кереес болуп, оныҥ јаҥыс та катап болзо эткен јакшы кереги јаркын болуп јарый берердеҥ маат јок. Кöрзöгöр, Моҥулдайдыҥ ол калганчы кайы торт ло кандый бир јарлу поэттиҥ магыла тӱҥейлеже бергенин!..

Кайруныҥ содон айылдарынаҥ ла јаҥы тураларынаҥ биiик теҥериге јетире тирӱ ыш чоргып, јӱрӱм öдöт. Бу кичинек јурттыҥ эски јолдорыныҥ кырынаҥ јаҥы јӱрӱмниҥ көпöгöш ölöҥи корболоп, јастарла кожо катап ла јажарат. Ол ölöҥди тепсеп, јаҥы ӱйе бойыныҥ кандый да амадуларына, шыраларына ла сӱӱнчилерине удура јӱткийт...

VII

«Киш кабакту Торкош деп кызымды мынаар бу кыпчак Јыламаштыҥ баатыр уулы ал баады»—деп, Моҥулдай öбöгöниҥ ӱйи Тананыҥ айтканынаҥ бери база удап ла калды. Он јылдаҥ ажа конгон болор.

Олор экӱниҥ јӱрӱминде эмди комыдал јок. Сӱрекей нак, јакшы јуртагылап јат.

— Торкош меге тогус бала чыгарып, олорды ла чыдадып беретен болзо, öскö не де керек јок — деп, Майну кокырга шылтай айдатан.—Јаҥыс бала меге тен не де эмес. Мен бойым јаҥыскан öскöм — деп, ол, көпти көргöн лö билген чилеп, ойто тоомјылу эрмектенетен.— Карындаштары јок кижи кара төҥöш ошкош ине. Тен јаманы коркыш. Кармай алзаҥ, кулагыҥ, кайа көрзöҥ, кölöткöҥ деген немеге келижер. — Майну мынайда сананып, төп куучындап отурала, бойыныҥ сözинеҥ бойы уйала беретен ошкош, тургуза ла кокыр ла чынныҥ ортозына кöчö берер: — А оноҥ ас тоолу алтай јонды мендий эрлер көптötпöстö, кем көптödötöн?! Бу мениҥ «максимумыма» база кожулып јат, уулдар!

Эм ӱстине олордыҥ балдары, Майнуныҥ сözиле, тогус эмес те болзо, је тӱҥей ле özӱп јат: эки уул, эки кыс. Эҥ јааны тогузынчы класста, мынаар Јолоныҥ ин-

тернадында. Экӱзи бу ла Қайруның баштаңы школында, а бирӱзи кичинек, школго бараргa јеткелек. Айылдагыларын Јыламаш кабырып, ай-уй деп айдып ла башкарып отурат.

Торкош — Қайру јурттың библиотекари. Оның тыш кебери, анчада ла сыны, Майнуга көрӧ торт ло јаш бала ошкош. Қоштой басса, ӧбӧгӧнинің јӱк ле курлаазында. Је бойы чындап та кеберкек келин. «Кӱш кабакту кызым» — деп, энези тегиндӱ эмес айдып јат. Эмди бала тужындагыдый эмес. Эмеш эттӱ-канду болуп калган. Је көстӧри ол ло бойы — кос, эки качары — јаңы ла кан салып јӱргеп кызылгат. Бойы не-немени шӱӱй тартып, айландырып, сананып отурар. Чала Майнуның энези ошкош эпчил таңма. Оның да учун Қайруның улузы: «Майнуның бажына — баш, колына — кол» — деп, Торкош керегинде тегиндӱ айдыжат деп пе?

«Тон алдында эр јӱрер, токым алдында эрјинне јӱрер» — деген сӧс бу ине.

Эмди Қайруда Майнудаң тоомјылу кижи де јок деп айдарга келижер. Тоомјы дееристе, ол база тегин келбей јат. Тоомјы тоомјыдаң камааңду. Ол тен байлап салган тууларла тӱңей. Темдектезе, Шибее тайганы эмезе Ӱч-Сӱмерди озогы улус такып, байлап койгон болзо, оны эбире турган оок туулар база агару билдирер. Майну бойының трактoрыла, бойының тӱндӱ-тӱштӱ ижиле Қайруны кайкадып, көзин ачкан болзо, оның энезиниң де, библиотекарь болуп турган ӱйи Торкоштың да ады-јолы чебер, тоомјылу адалар.

Эмди Јыламашта не болзын. Алтан јаштаң ажып, бели-буды коркойып та калган болзо, ол эмди эң јакшы терелердең тон эдинип јат. Јап-јакшынак ӧдӱктӱ. Қарган да болзо, кайдаң јерде отурат — столдо, ӧрӧ, чек. А Торкош керегинде Јыламаш эмди сӧс айтпас. Чала баштап тарый јаратпай, эпјоксынып отуратан. Эмди ӱрениже берген. Экӱниң ортодо јик јок. Келин дезе, келин.

Тӧрт кып — јер јалаң тура. Оның кажы кыбында јадатанын Јыламаш бойы билер. Радио угайын дезең, ол туру — толгоп ий. Қайда, кандый солун болуп јат, Горный сеге куучындап берер. Јаңыс ла орус тилди јетире билбези коомой. Эмди јуу ӧйи эмес эмей. Газет керек пе?.. Очконгды кийе сок, «Алтайдың чолмоны» керек пе айса ӧскӧзи бе, ол јатлары, ал, јайа тартып кӧр,

кычыр. Ондо озочыл тракторист Майну Қыпчаковтың да јуругы учураардаң маат јок.

Јыламаш, јўс чалгының ортозынаң эң курчын талдаганы чылап, јўрўмниң де аай-тööйин, нени эдерин, этпезин билер кижи. Ол азыйда бир колыла салактада тудуп, экинчи колыла чертип эмезе кандый бир немеге кыңырада согуп, табыжын угуп, эң курч чалгыны бойына талдайтан. Јакшы чалгыга тийерге кереес: каңырай берер. Тен топшуурдың кылы. Јўрўмди база анайып сабардың бажыла араай чертип, көрўп ле тыңдап туратан таңмазы турбай.

Майну эр-темине јеткен. Јыламаш уулының ижитожын көрўп-билип ле отурат. Совхоздың ижи бўткен, тўгенген кийнинде улус Майнуның туразына чала эңир бастыра тегин келгилейт деп пе? Јо-ок, сыраңай да андый эмес.

— Мынаар ол јанда бир тыт јыгып койгом, Майну,— мынайып айткан кийнинде керек јарт. Бу кööркий кышка кулаш белетеп јат. Эмдиги улус азыйгыдый эмес. Атла терепчилеп бир сыргак тартып келеле, томыртка чылап, кўнўң ле оны чокып-картабас. Олорго туранын јанында јыңырап калган кулаш керек. А оны эдерге трактордоң öскö «Дружба» кирее бар болзо, макалузы ол. Андый неме Майнуга ончозынаң озо келишкен.

«Қöрўже-көрўже көöш эдет» — деп, Қайруның ууддары Майнудаң артпаска јат. Олордо эки кып тура болгон болзо, јок, ол эм не де эмес. Төрт кып керек. Је ого агаш тартары катап ла Майнудаң, Қыпчак Јыламаштың јаңыс уулының «је» деген сöзинең камаанду.

Майну эр-темине једип, бойының «максимумын» бўдўрип јат. Оны энези билбесте, ого энези јöмöшпöстö, кем болужар, кем айдар?

Је јўрўмди канайып та чалгы талдаганы чылап араай чертип ченезең, ол бойының јолыла öдöр. Ўргўлјиге ле сўўнчилў, элкем-телкем качан да болбос. Ол кандый ла эрдиң бажын јерге букура базып ийер.

Бир ай ба айса эки ай ба мынаң кайра кенетийин Майнуның айлына Багыр кирип келген. Ўйде Јыламаш јаңыскан болгон. Бўгўн Багыр как эрўўл. Оның бу айылга кирбегени сўрекей удаган. Оның учун Майну ла бу экўниң ортозында кандый айалга — Јыламаш билбес.

— Је кандый иштеп туруң, Багыр? — деп, Јыламаш та ненің де учун сўўнип, эдер-тудар немезин таппай

барды. — Өрө отурып чай ич, а бу чырай-кебиң не коркышту чыккан?..

— Керек коомойтыган, эjебис, — деп, Багыр jаан алакандарыла оозын туй тудуп, тарый-тарый jödүлдеп, — кажы, меге соок сүт уруп береер — деп сураган.

— Не болгон, оорыганг ба? — деп, Jыламаш айакты берип jадала, Багырдаң көс албай, ол ло килемjилү үниле эрмектенген.

— Эйе, оорыгам, а слер укпаганаар ба? — деп, Багыр удура сурайла, ойто ло какылдада jödүлдей берген. Оның тегин де jаан тумчугы там кырлак, куру сөөк болуп калтыр. А көстөри түкү ле орозының түбинде суркуражат. — Оңдой областька ийет. Больницага jадатан керек болбой...

Майнуның энезиниң jүреги изү күйбүреп, ойто ло маңзаарып: «Отур, изү казан ичип чык — деп айтты.— Сен айылга да кирбес болгоң. — Оноң уур онтоп, бу чын ла jаан оорып, чырай-чабы jукарып калган кижини көрүп чыдабай, учында айткан. — Баш ла болзын, jе слер экүни кижи кайкаар. Қажыгарды актаар, кажыгарды бурулаар. Мен слерге jаштаң ала экилегерге карузыйтам».

— Алдырбас, эjебис,—деп, Багыр Jыламашты токынаткан. — Мен бойым бурулу, öскö кем де эмес. Ол кузницаның тобрак-тоозынын, оның көмүрин мениң көксиме кем де албадап урбаган. Бойым бурулу, бойым... «Бойыңды бойың кемирип jадың» — деп, эмди санаңзам, бир туштa Майну меге чын айткан...

Jыламашка мыны угарга jеңил эмес болгон.

— Ичкери, столго отурзаң, Багыр, не туруң — ол торт ло эдер-тудар немезин ойто ло таппай, энениң этjүрегинең jалакай үниле эрмектенет. Оноң: «Уй, чындап! — деп, нени де эске алынып, Багырга мындый jöп айдат. — Шак ол сениң ооруунга, өкпölö колбулу болзо, тырмакту неменiң эди-jуузы jакшы дежетен. Тарбаган, борсык өлтүртип jиир керек. Ол өркö-момонның да эди-jуузы эм неме...»

Jыламаш эмеен Багырды үзеледип, үн үспей, куучындажып та турза, jе оның көстöри озогы ла бойы, кандый да кунукчылду, jе бу ок öйдö нени де эдип, болужып ийер күүндү болгон. Мыны көрүп турала, бу Қайруның улузының ортодо jүретен бир эрмек Багырдың санаазына кайдаң да ойто кирип келди. Ол туштa Багыр да,

Майну да кичинек уулчактар болгон. Је кем-кем, анчада ла келиндердиң ортозынаң кенетийин неге де кунуга бергенде, улус айдыжатан: «Көстөриң, Қыпчак Јыламаштың көстөри чилеп, не кунуга түшти?» эмезе «Көстөриңде Қыпчак Јыламаштың көстөриниң көлөткөзи бар эмтир»...

Эмди Багыр ол ыраак өйлөрди чүрче аразына сананып, Майнуның энезинеҥ бир кезек өйгө көс албай турды.

— Бу бис бут бажында не турган улус — деп, Јыламаш катап ла үшкүрди. — Ичкери базып, столго отурзаҥ, Багыр, изў казан ичип чык.

— Јок, мен Майнуга јолыгып ийерге санангам —деп, Багыр катап ла јөдүлдеп, тамагы табышту шыйкынап турды. — Бойым бүгүн больницага түжүп јаткам.

— А кандый керек болгон, мен Майнуга айдайын, айса, сакып алзаҥ кайдар...

— Јок, бойсын, меҥдеп турум — дейле, Багыр кайа болуп чыгып јадарда, Јыламаш эжикти корый алып, тен эмди ле ыйлап ийериҥ бери јанында сураган:

— Майну ла сен, јаҥыс уйдыҥ көзин јиген немелер чилеп, эмдиге ле ачынышканчагар ба, Багыр? Баш болзын, бу ла кижиниҥ јўўлгегин, калак ла де, канайдар!..

Карган эмеген не керегинде калактап турганына Багыр ајару этпеген.

— Өрө Кайру-Бажында эки јадык белетеп койгом,— деп, Багырдың тыныжы шыйкынап, катап ла јөдүлдеп, бу ач-амыры азып, ары-бери јүгүрип турган карган эмегенди көрүп, ичинде ого сүрекей килеп ле капшайлап айтты. — Оны эјеме экелип берзин деп, Майнуга айдарга санангам. Мен бачым келбес кижи болбойым...

— Айдарым, көөркий, айдарым, балам, — деп, онының бу айбызына Јыламаш эмеген торт ло сўўне берди.— Тен санааркаба да, Майну оны эртен ле экелеле, эјеҥе кезип, јарып берер...

VIII

Јылдар кижиниҥ көзинче јергелей ödүп јат. Је кажы ла кижиниҥ јўрўми — алдынаҥ башка ортолык. Ого та кажы јанынаҥ јууктайтан, та канайда оны эбире базатан — јарты јок. А јўрўм качан да јана болбос. Ол шыраны да, сўўнчини де јаантайын алганча ödүп јат.

Багыр областной больницага јўре берген кийнинде

Майну оның айбызын бўдўрип, бир кўн бойының трактарыла јадыктарды тартып экелген. Экинчи кўн «Дружбала» кере тўжине кезип, ўчинчи кўн јарып баштаган.

Ол кўн Багырдың эјези, Сырга эмеген, бойы малта тудуп одын да јарбаган болзо, је кере кўн ашканча Майнуның јанынаң айрылбаган. Ол көп лө сабазында Багыр керегинде санааркап, оның капшай јазылып, ойто јанарына иженген: «Јаан доктырлар эмдеп турганда, байла, јазылатан ла кижи болбой».

Майну карган эмегеннің бу одынга сўўнип, камааны јогынаң шулурып отурганына ўн-табыш јогынаң јöпсинип, болчокты ээчий болчокты тиле чаап, малтазы кейде талайып ла јалтырап, иштенет ле иштенет.

Кижи, байла, бўдер чагында бойының кажы ла öткöн јолыла акту бойы катап та ötпözö, је оны санаазыла да болзо, тўнгей ле ödötön, бир баскан изине катап баспайынча калбайтан болор.

Сырга эмеен ол ло јаңжыкканы аайынча эки эдеги јерге сўўртелип, јебечең тонын колдорыла ичине кымый тудуп, тал-туура јаткан болчоктордың бирўзине отурып алала, Багыр керегинде эрмегин ойто оның адазына көчўрип, кенете ол ыраак öйлöрди эске алына берди:

— Мениң јаңыс карындажым Сулатай, канайдар оны, бойынаң бойы ла ölўмин бедреп сала берди. Је оны кем албадаган, канайып турган кижи деер...

Эмегеннің бу куучыны не керегинде болгонын Майну јаңыс катап угуп јаткан эмес. Багыр бойы да канча ла катап айдып туратан. Је ол адазын мынайып, «ölўмине бойы барган» деп бурулабай, карын, оның јалтанбазыла оморкоп јўретен:

— Адам ол ло 43 јылда јанып келеле, Сталинградтың јанында тың согуш баштала берерде, ойто јууга атанарга суранып, военкоматка ўч катап барып јўрген...

Бу сöстöрдö бир де тögўн јок. Оны Кайруның јаан јашту улузы сўрекей јакшы билер. Ол 1941 јылда, Ада-Төрöл учун јуу башталып турарда, бойының јеринің көп эр улузыла кожо атанган. Ол öй санааданг, байла, качан да чыкпас.

Кайру — тымык туулардың ортозында турган кичинек јурт, «Јаңы јол» деп колхоз. Кичинек изў айдың јажыл-торко ölöңги ат көксине чыгара турнугып, јараш јыды кажы ла özök-јикте јаарзып јаткан. Аш салар кыралар анда-мында көгöрип, не де болбогондый јажа-

рышкан. Азыйдагызы ла чылап, ол көбүги анданып, јараттаң јаратка согулып, капчал-таштарга арададып, Кайруныҥ чакпыны чачылып, шуулап ла шуҥуп јаткан. Ончозы јайым, озогы ла бойы. Теҥери алдына сүскен ыраак мөҥкүлердиҥ баштары јайгы күннииҥ алдына мызылдажып ла агарыжып турган. Шак мындый амыр ла јайым өйдө көп уулдар армакчыда адын арттырып, кезиктери оныҥ ээр-токымын салып, үйге де кийдирбей түймегилеп, ээчий-деечий јүргүлеп калган.

Алтай тооло болзо, тышкары, чадыр айылдардыҥ кӱрентилеринде, Јылан јылдыҥ көгүн-нарын јайы болгон...

Чочогоев Сулатайдыҥ бойыныҥ сөзиле болзо, ол туштa оныҥ јуучыл јолдоры Новгородтоҥ башталган. Октябрь айдыҥ ортозы киреде кандый да Волхов деп сууны кечип, канду јууныҥ мөндүрдий огыныҥ ортозыла өткөн. Онызла кожо болгон до, көргөн дө кижи јок: Је, байла, оныҥ көксинде өлзө өлөр деген јүткүүл болгон туру. Бу ок төртөн бир јылдыҥ учында шыркалаткан. Осколок оныҥ сүрекей кору јериие — көзиие јуук, чыткыдын кыртыштай тийип барган...

— Карындажымныҥ сол көзииҥ чогын немецтердиҥ кускундары өчүре чокып койгон ине — деп, Сырга бу ла болчоктыҥ үстиие отурып алала, каҥзазын тарый-тарый азып, соок кейге ыжын буркурадып, ол ыраак өйлөрди каргап отурды.—Јылан јыл јаантайын чак-түбектү болотон. Оны Јылан јыл деп албаты тегиндү адабаган эмей...

Майну малтаныҥ сабузыла кожо «ыҥх-ыҥх» деп јаан тынып, болчокторды тиле-тиле чаап, јанында отурган карган эмегенди тыҥдайт. Кезикте ого Багырдыҥ ла өскө дө улустыҥ эрмек-куучыны кайдаҥ да эбелип келет.

Сулатайдыҥ көзиндеги шырка госпитальга јадып јазылган кийнинде оны ойто строевой частька албаган. Ол бир кезек өйлөргө Свердловск городтыҥ јуугында рудникте иштенген. Јаан да узак болбой, көзи ойто чамыркап, катап госпитальга јаткан. Мынайып ары-бери калбаҥдап јүргенче, 43 јыл јаҥырган. База ла кичү ай. Сулатай јери-јуртына јаныҥ келген. Ол јууныҥ уур јылдарында төрөл колхозыныҥ кузницазында түндүтүштү темирле уружып, иштеп те јүрзе, је, байла, јүрек деп кайраканда амыр јок болгон — эр улус јок.

Ончозы анда, канду јуунын јеринде. Öбöгöни јууда јӱрген келиндердиҥ ле энелердиҥ кöзине ого удура кöрöргö коркышту кӱч болгон. Мынайып ол военкоматты катандап баштаган:

— Мени аткарыгар.

Јок, аткарбаган.

Бир неделениҥ бажында ойто ло келген:

— Мени аткарыгар, мында отурып болбозым.

База ла эш-неме болбогон. Јери-јуртына ойто бурылып, кезек öйгö бу ла меестиҥ эдегинде турган кузницага кӱҥкӱлдей берген. Је оноҥ база бир катап Оҥдой тӱшкен. Оноҥ ло ойто келбеген. Ыҥ-шыҥ, табыш та јок. Сулатай деп атту-јолду кижи бу ак-јарыктыҥ алдында та болгон, та болбогон.

— Мен ого канча ла катап айткам, ээрегем-јайнагам. Барба ла барба, отур, иштен дегем. А Қарагысты айтпаган, кöстиҥ јажын кöл тöкпöгöн деп пе?! Қайдаҥ, бисти укпаган! — Сырга эмеген улу тынат. — Бойыныҥ öлӱмин бойы некеп барган кижи деп айтпай, öскö кандый сöс табар!.. А эмди не де јок, не де артпаган. Қарагыс деп келдим де, Сулатай деп кайран карындажым да — ончозы... Эмди олордыҥ јаҥыс уулы арткан. Оныҥ салымы та кандый болотон кижи?.. Байа ла база Багыр керегинде айдып, сананып отурбай...

IX

Қайруныҥ ичинде ак-сöҥ кар.

Ол кӱн Майну Сырга эмегенниҥ кунукчалду куучынын угуп, одынын ӱзе кезип, болчок туразыныҥ јанына јык этире кулаштап берген. А бӱгӱн... Бӱгӱн ак-сöҥ кар. Қачан аразына тӱжӱп калган!

Суулар да тоҥгылап, ойто айланып келер јаска јетире јараттарын тош бириктире тудуп койгон. Узак, узун, унчукпас кыштыҥ келгени бу туру. Је Майну ла Багырдыҥ ортозындагы сорбыныҥ ойто јик табыжар аргазы качан да јок болуп калды. Қижиниҥ јӱрӱми андый: «Акыр, эртен, акыр, соҥзын» — деп, бойын бойы токынадып, эдер немени этпей јӱргенче, недеҥ де соҥдоп калар. Эмди эртен де деп айдар, эзенде де деп айдар арга јок.

— Багыр јада калган — деп, кандый да соок, коркымчылу ла араай шымырт Қайру јуртка томыла берген.

Jўрўм керегинде сананып jўрген кижи шак ол кўнди бачым база ундыбас.

Эртен тура таң алдында ферманың управляющийи Саналов Санаа ишке баргалакта, оның туразының эжигинде кемниң де шылыраган табыжы угулган: jарт ла карангуй коридордо эжиктиң тутказын бедреп таппай турган болгодый.

«Бу кем мындый, айса, ийт тырмап туру эмеш пе» — деп, Санаа отурган jеринең туруп, ача тартып ийзе, эжикте Сырга эмеген турган. Кой терези jе ле деген некейин курчанбаган — jебечең... Оның узун тонының эки эдеги jерге тийип-тийбей, бойыла кожо ак-куу соокты «jединген че» турага кирип келди. Электрооттың jарыгына тургуза ла кылбыгып, карсайышкан сабарларын мангдайына тангдактай тудуп, ары-бери ajыктанып, отурар jерди таппай турала, эжиктиң он janында балкаш печкеге jölöй турган узун тактаны көрўп ийди. Эртен тураның соок jыбарына тумчугынаң ла көстöринең аккан суу чырышту эриндеринде ле эки jамакайындагы чийўлерде суркуражат.

Бу эмегенди Кайрунын улузы «кара ўй кижи» дежер. Нениң учун дезе, ол чала сомпук тумчукту, jаан сöök-тайакту, эттў-канду, чындап та, тас кара бўдўмдў эмеген болгон.

Эмегеннің келген керегин Саналов Санаа тургуза ла сезип ийди. Багырдың божогоны керегинде табышты ол тўкў кече энирде угуп салган. Je андый да болзо, jакшылажала, удура сурады:

— Мындый эрте кандый керектў jўреер?..

— Мыны эрте дейт пе — деп, Сырга jаан тонының он janындагы эдегиле көзиндеги чылбыраң jаштарды ла эки jамакайын төмён агып тўшкен сууны арчып, оноң ары эрмектенди. — Мен адар таң атканча эки көзим jумбадым, кудай... Уккан болбойың...

— Эйе, уккам-уккам — деп, Саналов капшайлады. — Кайткан неме деер, тың уул болгон...

— Бу jер тайанып jўрген мен jыгылган болзом кайдар — дейле, Сырга эмеген мыжылдап, тонының эдегин ойто ло öрö кödўрип, jўзи jаар апарды. — Эм ölўп те калза, jер тўбине таштабай, janыс карындажымның мöңкўзин барып экелгилегеер деп айдарга келдим, Санаа. Сен кылам эдип кыймыктабазаң, мен jаар база кем көрöр...

— Канайдар — деп, Санаа улу тынды. — Бери отурып изӱ чай ичкер. А мен конторага барып, кем бош, кемди ийгедий, аайы-тӧӧйин көрӧйин...

— Ага-карындаштарым амыр jӱргӱлеген болзо, мен база мынайып базар бедим — деп, эмеген ойто ло ӱн jогынаҥ ыкчап, ыйлай берди. — Тьфук, ол ло бир jуучак эмес болзо, калык-jон база мынайып кунтураар беди... Багырдыҥ сӧӧгин jер-алтайдыҥ тӱбине арттыргылабагар. Адазындыйы да артканы болор!..

Сырга эмегенниҥ сӧзинде улу чындык бар. Ол тӱкӱ ле кече jарык энгирдеҥ бери амырын аскырып, эки jанында айылдарды эжиктеп баскан. Эки көзиниҥ jажы агып, ол элдеҥ ле озо бу jанында jаткан Майнуныҥ айлына келген. Бооро Багыр больницага jӱре берерде, бу эмегенге одын-неме тартып, оны jарып ла кулаштап берген учун Майнуга сӱӱнип, эмди ойто ло болуш сурааргa кирип келеле, бу айылдаҥ коркышту кородоп jанган.

— Сабырт ла этсе, Майну дежер — деп, онызы чала кыjыраҥ эрмектенген. — Ого мынаҥ барар кижи чыкпай турган болзо, больница бойы да анда jууп койор... Мен ончозын эдерге, ончозына болужарга тӧрт-беш колду эмезим...

Бу мындый сӧстӧр Майнуныҥ оозынаҥ та канайып бадып чыккан, удура каруу да айдар арга jок болгон.

— Мен сени санаа-сагышту уул деп бодоп jӱргем — деп, карган эмеген кенетийин бастыра сынына тӱзелип, кандый да кайкаганду, керек дезе, jаан jеткерлӱ ле коркыганду көстӧриле көрӱп турала, кургап калган ӧҥи jок эриндери калтыражып, нени де шымыранып, jебеченг тонының эдектери эки башка jайылып, эжиктеҥ чыга берген. Оноҥ анча-мынча болгон jерде, Майнуныҥ туразыныҥ эжиги сӱрекей тӱрген ачылып, ӱйиниҥ эjези, мындагы баштаҥы ӱредӱлӱ школдыҥ директоры Анна Моҥулдаевна, сыраҥай ла тудаган ийтке сӱрдӱрген неме чилеп, кийдире jӱгӱрип келген. Ӱредӱчиниҥ көстӧринде чагылышкан jалкыннаҥ, оныҥ бастыра бӱдӱмчиненг — кажы ла кыймыгынаҥ тыҥ ачынган кижиниҥ кебери билдирген.

— Майну, сенде уйалар jӱс те, коркор jӱрек те jок кижи эмтириҥ — деп, ол кӱйӱзине кадала берген. — Ол jе-деген карган эмегенге сен jаҥы ла не деп айткаҥ?!. А сен нени угуп турган? — деп, ойто Торкошко

калып барган. — Уйалбас немелер! — Анна Моҥулдаевна ачынганына ыйлай согуп, јана болуп јадала, јаан уйадынаҥ јайымданып, кайдаҥ да једе конуп келген, тегин өйдө оостоҥ батпас јеткерлӱ сӧстӧрди өзӧгинииҥ тӱбинеҥ кодорып, чыгара чачкан:

— Коркыба, Майну, Багыр ӧлӱп калган, ол эмди сениҥ ӱйиҥди блаашпас!..

Ӱйииҥ эјезииҥ бу сӧстӧри Майнуныҥ куйка-бажын јымырадып ийген. Ол удура кыҥыс эдип унчукпаган. Је кенетийин ӧбӧгӧнииҥ адаанын алып, Торкош кайнап чыкты:

— Бу не, слердиҥ ончогорго Майну нени эткен? — деп, ол эјезине ӱкӱстеп барды. — Айса Багырды Майну ӧлтӱрип ийди бе?!. Оныҥ өкпӧ-јӱрегине тӱкӱрип, корон урган кижи мында јок.

Анна Моҥулдаевна тӱкӱ ле качан чыгып, кайа да көрбӧй, јӱре де берген кийининде Торкош узак арбанган:

— Бӱгӱн ле јаҥы газеттеҥ кычыргам, эмдиги ӧйдӧ көп саба улус аракыдаҥ улам ӧлӱп ле јӱзӱн-јӱӱр тӱбекке тӱжӱп јат. Карын, ол эҥ јеткерлӱ оорулардаҥ, рак ла туберкулезтоҥ, улус чик јок ас ӧлӱп јат...

Торкоштыҥ кылык-јаҥы андый: кезикте эш-кереги јок неме учун ӧбӧгӧнии бурулап отурар, а бир кезикте ойто оны корый алар...

Майну эмди бир кезек ӧйгӧ алаатып, бажына тӧҥӱреде кем де согуп ийген чилеп, оп-соп отурарда, ӱйи ойто ого калып келди:

— А сени кем тилиҥнеҥ тартып ийген чилеп, саҥ тескери эрмек айдып отурыҥ... Оозым ла бар деп... Сениҥ сӧзиҥе кажы ла кижи ачына-бербей...

Майну унчукпаган.

«Багыр ӧлӱп калган, ол эмди сениҥ ӱйиҥди блаашпас!» — деп, ӱйииҥ эјезииҥ ачынчылу сӧстӧри эмдиге ле јаҥыланып, Майнуныҥ эди-канына табынча таркап, чек ле сообой турды.

Мынайып шыралап, јӱк арайдаҥ таҥды сакып алала, Сырга эмегенниҥ Саналовко келгени бу.

Управляющий конторага кӱнӱҥизиинеҥ эрте келген. Мында эм ӱстине јаҥыс техничка печкелерге от салып, ары-бери баскындайт.

— Слер эмди ле бу шоферлордыҥ бирӱзин айдып келигер — деп, Санаа техничканы јакарды, — јылгыр, сӧстӧҥ чыкпас аайынча мынаар Корондойды айдыгар.

Кемди городко Багырдың сөөгине ийер, кемдерге өскө кандый јакылта берер — мынайып собырылыжып турганча, өй он часка јетти.

— Је, уулдар, барар кижи чыкпай турган болзо, пенсияда бош кижи, мен де барайын — деп, борто байагы ла база Чакылдай өбөгөн јеткен. — Кижи јаңыс ла эне-деҥ чыккан туштa агару эмес, өлзө дө јаан тоомјылу — оны ундыгылабагар. Айт, управ, јакар, башкар...

Чакылдай өбөгөн эрмегин ўзўп ле ийерде, јаңы ла конторага кирип келген Майну јөмөшти:

— Барбай, а-а, мында кандый эрмек.

Карган өбөгөн та нени де угуп, нени де сезип салган ошкош, је унчукпады.

— Је айса шоферло кожо ўч кижи барзын, эмди ле атанзын — деп, калганчыда Саналов Санаа айтты. Онон Чакылдай өбөгөн јаар сананганду ла јаан көстөриле анча-мынча көрўп отурганча, оныҥ алдына та ненииҥ де учун Сырга эмегенниҥ чырайы, уур кыймыгы эбелип, комыдалду сөстөри угулып келерде, бу јаңы ла айтканына карган эмегенниҥ байа эртендеги шўўлтезин кожуп ийер деди. — Айдарда, барлагар. Оныҥ солдат адазыныҥ сөөги кандый да јарты јок талада јада калган болгой, а тоҥ калды уулыныҥ сөөги бойыныҥ јеринде јатсын...

— Бот, молојес, управ, — деп, Чакылдай сертес эдип, отурган јеринеҥ тура јўгўрди. — Мениҥ шўўлтемди өткўре көрўп ийген эмтириҥ, управ. Молојес, санаалу сөс сагышка илиннер. Бат андый — деп, карган өбөгөн бастыра бойы буурыл бажына талбак кулакту бөрўгин кептей кийип јадала, Майну јаар баштанып, — уктыҥ ба, управтыҥ сөзин — деди. — Учурлу айдылган.

Мындый узун куучын башталар шўўлте айдып ийгенине бойын бурулап турган чылап, Саналов Санаа капшай ла јөптиҥ бўткенин чокымдап: «Је барлагар» — дейле, тургуза ла ферманыҥ кўнўҥ сайын бўдўретен керектерине көчти...

Мынайып бўтенгилеп, јуунгылап јадып, олор бўгўн ле тўниле ойто једип келерге капшайлагылап, Кайрудаҥ атангылап ийгендер.

X

Кыш, соогы да коркышту. Оныҥ ўстине кош тартар јадагай машина болзын.

Чакылдай ла Майну кабинада, шофердың јанындагы сок јаңыс кижи отурар јерге, элижип-селижип, городко тал-тўштиң кийниинде јеткилеп келген. Машинаның ўстине туй брезент ле тартып койгон болзо, је салкын кижиниң тон-ёдўгин чўрчеде ле өткўре согуп ийет.

Оноң јўзўн-башка справка-документтер табыштырып, өлгён кижиниң сөөгин јуур бюродоң межик алып турганча, өй тўкў төрт частаң ёдө конгон. Је олор тўнгей ле конбой, тўниле де болзо, Кайруга једер деп атангылап ийген.

— Ба-та-зын, бу город јаранганын, бу јолдордың кубулганын! — деп, Чакылдай јолой кайкап келетти. Олордың јанына улай ла карлу куйун чылап болчоктолып, ўзўгп јогынаң машиналар өткўлейт. Чуйдың јолы торт ло кўўлеп, ары-бери јылыжып, энгирле кожо јаркындалып јатты. — Мен бу јуу токтогоны городко бир јаңыс ла катап јўргем. Јууның кийнинде, сен билериң, Майну, менің бастыра јўрўмим ол сенің јада калган кайын адаң — Моңулдай өбөгөнлө кожо Төгөриктиң тайгазында өткён. — Чакылдай өбөгён оны-мыны калырап, койнындагы шилдең кырлу стаканга төгё-чача уруп, Майнула кожо амзагылап келеттилер.

Майну кунукчалду. Ичинде кандый да эреңис неме кажылып калгандый. Оның учун бойы ас куучындап, Чакылдайдың кажы ла шўўлтезинне белеп јёпсинип, оны тыңдап келетти.

— Майну, — деп, Чакылдай узак өйгө јўлибегенинең улам, анда-мында атрайышкан сагалду тегериң ээгиле Багырдың межигине кекип, јўрегинің тўбинде јылан чылап јылышкан ол ло бир ачынчызын чыгара айдып салар деп сананды. Эмди сыраңай ла эптў өй. Эмди айтпаза, Чакылдай ол Сырга эмегеннең укkан сёзининг агы-чегине качан да чыкпас. Майну—көгўстў уул. Айса болзо, оны аай угар. Јаш кижи јастырып та јўрер. Оны улустың көзине айдып, уйатка тўжўргенче, эптў өйдё айдып не койбос?.. Шак мынайда сананып, Чакылдай баштаарга сананган эрмегин оноң ары улалтты.—«Мен јўк ле эки колду» деп, сен Сырга эмегенге јастыра айтканг, Майну. Јок, сен төрт колду. Эки оң колыгның бирўзи—бу, бойынгда јўрў, экинчизи—энең. А эки сол колыңның бирўзи — ол ўйиң Торкош...

Јолдо тал-туура јаткан јыланды аттың өрўмелў камчызыла сокkондо, канайып јаңыс јерге курулып ла тў-

рўлип, торт ло болчоктоно беретен эди; Чакылдайдың бу сöстöри Майнуны база шак онойып кура тартып ийди. Је талдыра согуп койгон јеткер санаа алынып, база катап кыймык эткелекте, Чакылдай оны божодор деп сананган чылап, «камчызын» экинчи катап талайып, саң öрö ал чыкты:

— Сен меге ачынба, уул, а санан. Јазап санан, — ол шилдең стакаига база катап тамызып, јык берип ийеле, јаргылу эрмегиниң учына чыкты. — А бу јаткан Багырда андый болушчы баштар да, колдор до јок болгон. Оныг тоң калды энезин эзен јўрген болзо... Эх!.. Мен база андый, мен база јаңыскан, балдар јок.

Майну аргалу болзо, бу эзирик öбöгöнди калыратпай, кўчтў ле јаан алакандарыла тумалай тудуп ийгедий эмезе эмди ле бу шуңудып бараткан машинаның ўстинең тўжўре калып, көс лö једер јерге јўре бергедий турды. А Чакылдай öбöгöниң кажы ла кыймыгын кузовто јарыган öчömик от иле көргўзет. Багырдың межигине кыска сабарыныг бажыла ол тийип, оноң ары айдат:

— Бу тың уул болгон! Ус! Нени ле эдер, сенең адак тартпас. Је көöркийге ай-уй деп айдар, бойыныг öйинде санаа алындырар кижи бистиң ортобыста чыкпаган... Оноң база бир айдып саларга турганым — кандый да калапту эр болзо, оның салымы јаңыс бойынаң эмес, а эбире јаткан калык-јонноң камаанду... Бат, Майну, мениң шўўлтем андый! А эмди санан, мен чаптык этпезим...

— Слер чын айдып јадыгар — деп, арга јокто Майну јöпсинеле, је андый да болзо, анча-мынча сананып барадала, бичикчи ле библиотекарь ўйиниң сöстöрин тузаланза кайдар деп шўўнди. — Слер мениле јöп пö, эмдиги öйдиң эң ле јаан «ооруузы»—аракы? Оныг кинчегинең улам ölгöн улустың тоозы рак ла туберкулез деп оорулардаң көп дежет...

Озо баштап бу јинт уул, оны, Чакылдайды, бурулап отурган болор деп, öбöгöниң чала короны курып, öзöкбуурында кандый да чичкечек тамырлары јаңы ла изў коско салып ийген эмик чилеп изип, кандый да ачынчылу сöстöр бедреп, оны чагып ийерге јазанып отурала, кенетийин ойто сооп, Майнуның јардынаң тайанып, көркос эдип öрö турала, оның кулагына оозын јууктадып, кузовто куйулган шуурган öткўре кыйгырды:

— Байла, сен чын айдып јадыҥ, Майну... Бис баш јок улус иҥебис. «Балык бажынаҥ јыдыйт» деп... Бис, каргандар, бойыс ичпейтен болзобыс дезеҥ. — Оноҥ колын Майнуныҥ ийнин төмөн табынча јылбырадып, барып јаткан машинаныҥ сабуузына ары-бери тептирилип турала, јалпас эдип, байагы ла јерине отура берди. — Санан ла — деп, база эмеш унчукпай барып јадала, ойто ло јинит уулдыҥ бекем јардынаҥ кап ала койып, бут бажына туруп чыкты. — Јок, уул, эмди Кайруныҥ «каандары» бис эмес, слер, јаҥы келип јаткан ӱйе. Билдиҥ бе?.. Бистиҥ јӱрӱм, бу машина чылап, тӱкӱ ле качан шуулап калган...

Майну эрмек айтпады. Чуйдыҥ көӧ-куйак јолы там ла кӱӱлейт. Салкын сыырат. Майнуныҥ јӱреги онула кожо сыстайт...

Кыштарды кыштар, јастарды јастар солып оноҥ бери узак ла болды. Багырдыҥ ӧлӱми табынча ундылып, Кайруныҥ ӱстине өскӧ корондор, өскӧ ырыстар тӱжӱп, јӱрӱм бойыныҥ көп сабада качан да кайра бурылбас, је кезикте нени де ундып салгандый, кайа көрӱп, келер јолдорыла барат.

Багыр ол ло кузницазында иштеп, эзен-амыр јӱрген болзо, эмди база одус алты јашту болор эди. Айла эмди бу Кайру јуртта Багырдыҥ канча јаштузын да тоолоп отурар, оны да јоктоор кижи артпаган.

«Мен эртен келейин бе айса бир он јылдыҥ бажында келейин бе?» — деп, ӧлӱм кижиден јӧп сураар эмес. Ол ло Багыр божогон кийниинде, јаан удабаган, оныҥ адазыныҥ эјези, Сырга эмеген, база јыгылган. Эмди олордыҥ јурты дӧӧн көрӧргӧ дӧ коркышту — ээн. Канайдар, салым-јӱрӱм андый: эмди Кайруда Чочогоев деп ӧбӧкӧлӱ кижи де артпаган... Багырды ла Сырга эмегендн, Сулатайды ла Карагысты эске алынар шылтак та табылбас.

«Былардыҥ јурты сооды» — деп, карган эмегенди јууп јадала, та кем де айткан. Чындап та, оноҥ бери Чочогоевтерле колбулу эрмек араайынаҥ јоголып, чек ээнзиреп калган. Је мыны Майну да, өскӧ дӧ улус керекке албаган. Бастыра јурт јоголгон эмес. Јаҥыс билениҥ тазыл-тамыры табынча кургаганы билдирбей де калган. Айла олорды эске алынар шылтак та јок ине. Је јурттыҥ ортозыла бир-бирӱзи карандап базып јӱрген болзо кайдат. Кижи тирӱ ле тужында — кижи. Оныҥ

ады-jолы анда-мында угулып, кемди де сўўндирип, кемди де ачындырып турар. А ölўп калза, байагы ла бир сöс: «Öдöң-баргаа бас койбой...» Айса болзо, бу тöгўн?.. Je угы-тöзи jаан, тазыл-тамыры тереңг болзо, ölгöн кижиниң ады бачым ундылбас, оны эбире эрмек-куучын да, тоомjы да jаан болор...

Jок, бу кижиниң угы-тöзи тоң ло чек jок болуп кургаар ба?.. Айса болзо, кайда-кайда кандый бир кып, кичи-не-е-ек ўрен арткан?..

Je бу ла Кайруда Чочогоевтерге тöрöгöн кижи jок. Кижиниң угы-тöзи улалатаны — эр кижиденг камаанду. Айса болзо, öскö кандый бир jуртта... Jок, бойсын, андый ла табыш мыныңг-мынчага угулбаган...

Je jўрўм ödўп jат. Адалар jаңы айылду-jуртту болгон уулдарына отты бойыныңг очогынаңг алып камысканча...

XI

Майну бу кыш башталгалы мал турар jаңы кажаганга Кайру-Бажынаңг агаш тартып турган. Совхозтыңг фермазынын бастыра ла ижи оныңг койлорыла, уйларыла колбулу сурактыэбире ödўп jат. Мал — jаан jелим, магнит. Ол jогынаңг бу Кайру ээнзиреп калар. Jер ол ло озогы бойы артып jат, je мал элбеп, öзўп ле jат. Айдарда, бу бистиңг jерди эбире jўзўн-башка кöп планеталар айланып турган чылап, мындагы улустың jўрўми малды эбире, оныңг азыралыла, оныңг кажаганчуланыла, кабырар турлузыла колбулу. Je бат, Майну эки кўн мынаңг озо, алдындагызы ла чылап, jаңы кажаганга кере тўжине агаш тартып иштейле, энгирде соокко чакыраган-какыраган jаңып келген.

Туразыныңг ичи элкем, jылу. Мында ого ончозы кару ла таныш: ўйи Торкоштыңг jылу кўлўмjизи, ол ло печкениңг оозында jайпайып калган энезиниңг отурыжы, балдардыңг «Адам, адам!» — деп, тидиреде jўгўргендери ле олордыңг кандый да таныш, керек дезе, ыраактаңг да jытанып турар jыды — ончозы оныңг jўрегин сўўндирип ле токынадып турды.

Майну кышкы сооктордо кийетен калыңг бушладын ла оныңг алдындагы көгўспегнин уштып, jылу суула jазап туруп табылу jунунып божойло, столго келип отурды. Ол изў кöчöдöң эки-ўч калбактап, семис этти калаш-

ка колыштырып, курч, бекем тиштериле чайнап, јайымжып, ажана берди.

Уулыныҥ ажангырын энези јакшы билер. Ол мынайып иштеп јүреле келгенде, бир литрдиҥ ак калайлу темир айагына толтырадаҥ үч катап көчө урдурып, онула кожо килограммнаҥ ас эмес эт, оноҥ до ас эмес калаш јиир. Майну — меҥдебес. Табылу ажанар. Койу курсакты јип божойло, сахарлу эмес, а сүттеп койгон тусту чай ичер.

— Тусту чайда ийде бар — деп, ол јаантайын айдатан. — Кижи бачым суузабас та, терлебес те. Оноҥ эдиканы да бек болор.

Ажанып божогон кийнинде Майну диванга јадын, газеттер көрөр эмезе үйи Торкошло кожо кииого барар. Иштиҥ кийнинде, эмди јай эмес, өскө нени эдер, кайда барар?.. Кажы ла өткөн күн бой-бойлорына түҥей...

Је Јыламаш бүгүн уулын кайдаар да божодор күүни јок.

«Кино-эш деп айтпай, Майну айлында ла отурза кайдат — деп, ол ичинде сананат. — Айлында ла отурзын, ол байагы келген газетти кычырзын»...

Јыламаш уулыныҥ ажанып божоорын каран-туйукка сакый берди. Байа түште Торкош «Алтайдыҥ чолмонын» тудунып келеле: «Мында бистиҥ Кайруныҥ кижизи, бу Багырдыҥ адазы Сулатай керегинде бичилген» — деп айдарда, Јыламаштыҥ јүреги, кенете үркидип ийген кучкаш чылап, серт эдип калган.

— Кажы — деп, эмеген байагы газетти алган бойынча, бойыныҥ кыбына кире конгон. Торкош ого јаан ајару да этпеген. Је Јыламаштыҥ јүреги ажындыра ла сыстап, бажы айланып, је андый да болзо, газетти нетееленип кычыра берген. Көзи-эжи де чылаганын сеспей калган. Бир ле билинип келзе, јаан-јаан јаштар эки көзинеҥ сызылып, алдындагы јайа тартып алган газединe чатылдажып кел түшкен. Је керек онызында эмес, керек келип јаткан өскө согулталарда ла түймеендерде...

Јыламаш эмди уулыныҥ ажанып божоорын сакып, јүрегин санаазыла јаба базып отурды. Је бот... Майну тойгон, столдоҥ турган. Ого кандый бир өскө шүүлте келгелекте ле деп меҥдеп, энези айтты:

— Ме, Майну, бу газетти кычыр... Мениҥ көс једер эмес, — оноҥ кыбы јаар басты, — ох, баш ла болзын...

— Јок, ада, сен оны кычырба—деп, Майнуныҥ төрт

јашту кызыныҥ чачында апагаш лентазы каткымчылу чычаҥдап, сыраҥай ла энезиндийи ошкош тегерик кабактарын јуурып, диванныҥ јанына јӱгӱрип келди.

— А не? — деп, адазы каткырып, кызын эки колыла кучактай алып, тизезине отургысты. — Сени эркеледетен бе, балам, а, кызым?..

— Байа карган энем чилеп, сен база ыйлаарыҥ, ада! Сен ол јаман газетти кычырба!

— Тылбыраба, учкан, бери бас!—деп, карган энези бойыныҥ кыбынаҥ табыштанды.

— Адаҥ амыразын, чаптык этпе, Медея, — Торкош кызын јединип, кайын энезиниҥ кыбына кийдирип ийеле, бойы айак-казан јуунада берди.

Медея... База саҥ ла башка атту кыс дезеер? Торкош бойыныҥ бу кызына мындый солун ат берерде, Кайруныҥ улузы база тыҥ ла кайкашкан. Бу мындый атты Торкош та кайдаҥ «казып» алганын кӧп улус чокым билбес те болзо, је эмди ого темиккилеп калган. Торкош — јурттыҥ библиотекари болуп турган кижи, андый атты быжу ла бир-бир бичиктеҥ «чупча» тартып алган болбой кайдар. Та јебрен Римле, та гректерле колбулу? Онызы улуска керек беди.

Је бистиҥ јерде јуртаган улустыҥ ады-јолдоры тегиндӱ эмес эмей. Кайруныҥ да, ӧскӧ дӧ алтай јурттарда улустыҥ ады-јолы олордыҥ ок чололорынаҥ кӧпти кӧргӱзер ле айдар. Кижиниҥ ады, је оны неденҥ камааны јок, неденҥ тудунбас деер! Кайкал. Мында ӧйдиҥ де ӧткӧн истери, ӧмӧлик јонныҥ да соныркажы. Јаҥыс сӧслӧ айтса — ончозы! Андый эмей, оноҥ ӧскӧ је не деп айдар?.. Революциядаҥ озо бу ла Кайруда јуртагандардыҥ аттарын бӱгӱн кайкап угарыгар. Је тындујашту, санаа-укаалу кижини не деп адабаган деер?!. Темдектезе, Бокту, Чычкак, Ийт-Баш. А оноҥ ары тоолоп келзе, Куӱрук, Тенек, Јалку, Јытту. Је бу не? А Таспаштар ла Тастар, Тоҥкурлар ла Мӱӱстер кайда? Кайда деп, база ла Кайруда болгон эмей!

Бу ла турган ак-јарыктыҥ ӱстиле, агару кӱнниҥ алдыла Шалдаҥдар, Киндиктер, Керексибестер ле ӧскӧлӧри де кем ле јок баскылап ла иштегилеп јӱрген болбос по. Баш болзын, Бее ле Айгыр деп те атту-јолду улус болгон, тӱҥей ле јалар-от камыскан, бала-барка азырап, олордыҥ бажы болуп отурган ине! Је бу ончозы кижини чололоп адаганы болзо кайдат. Чып ла чын,

чыгарда ла ада-энезиниҥ адап, jöпсинип койгон ады туру.

Кижиниҥ ады-jолы... Оны бир кезиктерде санаганда, торт ло jаскы ла кӱски кӱндер аайлу — солынып ла турар, кубулып ла турар. Jок, бу ла кичинегеш темдек, чындап та тегиндӱ эмес. Jаҥыс ла ого бир эмеш ajару эдер керек. Ол ло Боктулар ла Чычкактардыҥ ач-ӱрени оноҥ ары канайып öскölönип, чек кайкалду болуп барганын, бир ле болгон, база эске алынып не ийбес? Бир алым Кайруда Коммунарлар, Коммунисттер, Журналдар ла Газеттер табылып келген. Онойып турала, Колхозтор, Перевыборлор, керек дезе, Агитаторлор, Бичикоптор, Майорлор ло Полковниктер көптөгөн.

А бу ла тегин орус аттарды алза, оныҥ да ортозында кижиниҥ кара бажы айланар кайкалдар болгон ло эмей. Эмди сананза, jарт ла неме ошкош: Василий, Вася ол эмезе Васек — сок jаҥыс учурлу ат. Jе канайдар, ала-тарый бир ле биленiҥ балдарыныҥ ортодо Василий, Вася, Васек — ончозы болгон. Башка-башка балдарына сок jаҥыс атты берип койып турбай. Темдектезе, ол öйлöрдö бир айылда Колька, Николай, Николаша деп атту-jолду карындаштар бар болгон болзо, олорды кем де солыштырбайтан. Ончозы jарт: кажызы Колька, кажызы Николаша! Jартаган кижи бар эмес, кайракан. Ол ло Мариняны орус jаҥ аайынча Маша да деп адаар, анайда ок Маруся, Маня да деп адаар. Оны оҥдогон до, оҥдоорго кичееген де кижи jок. Алтай улустыҥ кулагына андый аттар башка-башка угулган ине.

Jылдар ӧдӱп jат. Оныла кожо улустыҥ да ады-jолдоры кубулат. Эмди көрӱп турар болзо, Пионерлер, Майорлор, Тракторлор чек joголгон. Оноҥ болгой Анка, Анна, Аначак та деген атту улус астап баады. Анайда ок бир айылдыҥ ичинеҥ Ваня ла Иван деген эки карындашты бедреп таппазаар.

Ол jанынаҥ ойто ло бу Кайруны алзагар, саҥ ла башка керечилер бар. Jаҥы öйдиҥ Кайрузыныҥ jаҥы атту улузын уксагар да, кандый эмеш. Jылдар кижиниҥ öзögиле кандый да агын-чегин талай болуп ӧдӧтӧн болгодый. Ол арутап ла jунуп jат. Jе бодогор, бу ла jуукта чыккан ла чыдаган бала-барканыҥ ортозында Алтайдыҥ jебрен баатырларыныҥ адын адап салгандары ас эмес туштаар. Козын-Эркеш, Сай-Солоҥ, Актайчы, Алтайчы... А бу учуралда буудак jок деп пе? Айтпагар да?

Јурт Советтердиҥ бир кезек качылары шак ла ол Николай, Иван, Эрнст ле öскö дö аттарды бичип, тен коркышту ла темигип калган ошкош. Оныҥ да учун кезик ада-энелер бойыныҥ јаҥы чыккан Амырын, Багырын, Ырыстузын эмезе Майнузын бичидерге келзе, бу кулакка да јарамыкту угулар, тилге де јакшы айдылар су-алтай аттарды бичииринеҥ кезиги мойношкылап турар болбозын ба? Је мынызы öскö эрмек. Андый да болзо, бойыныҥ балазын су-алтайлап адайын деген ада-эненинҥ турумкайынаҥ кöп неме камаанду. Је јаҥыс та алтай ат адаары кижининҥ бойынаҥ камаанду эмес. Қандый да калыктыҥ адын балаҥа берейин дезеҥ, бойыҥда туру. Оныҥ да учун кандый јурт Советтиҥ качызы Торкоштыҥ јолын кечире јада беретен эди. Оны, бичик-биликчи кижини, ӱредетени кӱч ле неме болбой. Бат кöрзöгöр, Майну ла Торкоштыҥ айлында саҥ башка атту кичинек Медея эмди öзӱп-чыдап ла јадыры. Айдарда ла кижининҥ ады. Ол сыраҥай да тегиндӱ эмес. Оныҥ јолдоры öйдиҥ бурылчыктарыла колбулу.

Майну кичинек Медеяныҥ сöстöрин керекке албаган. Оныҥ кажы ла тылбырап турганын. Энези је ле деген кижи неге бодоп ыйлаган деп?! Ол нени де сананбай, экелип берген газетти, кӱнӱҥизи ле чилеп, ача тартты.

Қандый да подполковник, кандый да Сулатай керегинде бичип турган болзо, ого, Майнуга, эмди не керек? Бичигей. Је бу öйдö энезининҥ јӱреги та агырту уккан, та бöрӱге сӱрдӱрген элик, ондо-мында, эмеш те токтомыр јок.

Диванда кыйын јаткан Майну öҥдöс этти:

— Эне, эй, энем!

Је энезинде табыш та јок.

— Қу-да-а-ай, бу Багырдыҥ адазы керегинде эмес пе, энем? Мен ол ло Сулатай деген кижини билерим, кöргöм. Санаарга кирет пе, ол бир келип турарда?!

Энези база ла каруу јандырбады, а Майну оноҥ ары эске алынып, кайкаганын токтотпой турды:

— Тен узуны коркышту кижи болгон јок беди, санаарга кирет пе, эне?..

— Қирип јат, Майну — деп, Јыламаш бойыныҥ кыбынаҥ угулар-угулбас табыштанды. — Ол 1943 јылдыҥ јайы болгон...

Аркада тегине ле отоп јӱреле, кемниҥ де öнöтийин тöгӱп салган тузын тапкан элик канайып оноҥ айрыл-

бай баратан эди; Майнуны подполковниктиң бичигени шак онойып јилбиркедип, тийбес јериие тийе берди.

— Ку-да-ай, эне! — деп, Майну газеттеҥ эки көзни албай, там ла кайкайт. — Бу Багырдыҥ адазы тен чын ла геройдыҥ бойы туру не... Айла ол экинчи катап јууга албаданып туруп, бойы барган дезеер? Бат кандый! Мен јаҥы ла билип јадым. Таҥ эдин ји, бу мыны Багыр кычырган болзо!

...Ол, Чочогоев Сулатай, мениҥ јуучыл нөкөрим, Ленинградский областтыҥ кижиден болгой, кийик те ӧдӱп болбос ӱлји састарын, Ладожский ле Онежский көлдөрдиҥ ортозындагы Свирь сууныҥ соок толкуларын кечип, јуучылдыҥ јеҥил эмес јолдорын ӧткӧн.

Бир катап мындый учурал болгон...

Биске «тил» эдерге тирӱ немец керек болгон. 1944 јылдыҥ кыжы. Бис Заполярьеде, Алаккурдинск јаар баратан јолдо.

Свирь сууны јакалай јуулажып турарыста, анда јер тӱс, актары, јалаҥдары кӧп болгон. Мында дезе ийне бӱрлӱ агаштар ӧскӧн јеҥезектӱ тӧҥдӧр.

Заполярьеде кайкамчылу ак тӱндер турган. Ак тӱндерди көрӧргӧ јараш та болзо, је бистиҥ јуучыл керегиске јаан чаптыгын јетирет. Фронттыҥ от-јалбышту линиязын канайып ӧдӧриҥ?..

Ӧштӱлердиҥ пулеметтор тургузып алган эки тежиктӱ шибеези биске коркышту ла чаптыгын јетирет. Оны канайып та оодо согор керек. Бис оны противотанковый мылтыктардыҥ ла автоматтыҥ болужыла оодо согор дештис.

Бис эртен туранып туманын тузаланып, јуучыл јакаруны бӱдӱрерге чыкканыс. Бир канча кайучылдар немецкий траншейге кийдире калып ийдилер. Бу ла ӧйдӧ кийнисте автоматтыҥ адыжы ла гранат быјырап калды. Анда Чочогоев Сулатайдыҥ группазы болгон. Ох, та не ле болды, канайтты не?!

Немецтердиҥ маҥзарып ла чочыгылап јӱгӱрӱшкенин тузаланып, бис бирӱзин тирӱге алып, адыжып туруп, кайра бурылдыс...

Кийнинде угуп, аайлап турар болзо, мындый неме болуптыр: бир бӧлӱк немецтер мина тургузарга чыккылаган. Олор Чочогоевтиҥ группазына туштажып, јаан согуш ачкан. Сулатай кӧп немецтер ӧлтӱрип, автомады-

ныҥ огын божодо адып ийеле, гранаҭаларын ала койып, гитлеровецтерди кырып турала, база ла бирӱзин чачайын деерде, ӧштӱлер оны канча јердеҥ шыркалап ийген.

Бис јаан шыркалу кайучылды полктыҥ санитарный частьтына экелгенис. Ол уур шыркалу да болзо, тиштерин кыјырадып, ӱн-табыш јогынаҥ, јаҥыс ла ары-бери бажын булгап, уур онтоп јатты.

Алтайдаҥ келген кайучыл эртезинде јада калган. Ол јаҥыс јердеҥ шыркалаткан болзо, ӧлбӧс эди. Је Чочогоев Сулатайдыҥ кӧксинеҥ ӱч ок ӧткӧн, бажынаҥ шыркалу.

Ол туштa бистиҥ полковой врач айткан:

— Ӧлӱмле база тыҥ ла тартышты. Болот ошкош бек кижи эмтир!..

Врач чын кайкаган. Мен де бодозом, ол, Сулатай Чочогоев, ыраак Алтайдаҥ келген јуучыл ла јалтанбас кайучыл сыраҥай ла Толстойдыҥ Хаджи-Мурадындый бек ле јалтанбас кижи ошкош!

Јуучыл нӧкӧрлӧри ат-нерелӱ кайучылдыҥ сӧӧгин военный ээжиниҥ тоомјызыла јууп салган.

Оныҥ сӧӧги Ӱстӱги-Верман деген кӧлдиҥ јанында, бийик тӧҥниҥ бажында, 384 номерле темдектелген эди...

Майнуныҥ энези бойыныҥ кыбына отурып чыдашпай, бери чыгып јӱреле, та нениҥ де учун ичкери баспай, эжиктиҥ јаагына јӧлӧнип, табыжы јогынаҥ мыжылдай берди. А уулы ого ајару этпей, кӧстӧриле газетти тимирип оноҥ ары кычырат. Таныш эмес подполковниктиҥ очерги оны там ла санандырып, кӧксин чымылдадып турды. Майну бу ла јерде эмес, ол ыраак, сӱрекей ыраак...

Чочогоев Сулатай бойыныҥ калганчы ат-нерезин эдер алдында, нӧкӧрлӧрине саҥ башка тӱжин куучындаган. Јуучыл ол јерде јаҥыс ла кижиниҥ канила азыранган јеткер кӧргӧн. Ол — јети башту Јелбеген.

Иван Петрович Қарасев — орус кижи. Ол мыныҥ алдында андый Јелбеген деп кайкалду јудума керегинде, байла, укпаган. Сулатайдыҥ тӱжи алтай фольклордыҥ «ӱч кӧрбӧгӧн ороонила» колбулу болгоны быжу. Солун неме — качан да солун. Ол узакка ундылбас, артып калар.

Иван Петрович Қарасев јеек Јелбеген ле кижиниҥ ортозында ӧткӧн куучынды канча јылдардыҥ бажында

ойто эске алынып, оны бойыныҥ газетке ийген очергинде тузаланат:

Јелбеген: Кижиниҥ јеезелӱ јурты јер ӱстинде чек јок болзын. Јерде јаҥыс мен артайын!

Сулатай: Јок, бистиҥ ӧбӧкӧбистеҥ тоҥ калды бир уулчак та болзо, тирӱ артсын!

Јелбеген: Јок, кем де, не де артпас! Телекейдиҥ бийи јаҥыс мен!

Сулатай: Јок, тоҥ калды бир кызычак тирӱ артсын?!.

Јелбеген: Јок, јок, јок! Бу ак-јарыктыҥ алдында кижиниҥ јеезелӱ јурты јоголзын! Јаҥыс мен, јаҥыс мен, јаҥыс ла мен артайын!..

Јылдар ӧдӱп јат. Је јуучыл нӧкӧримниҥ бу тӱжи, оныҥ сок јаҥыс кӧзиниҥ курч ла ӧдӱҥи кылуузы, анчада ла эҥ учында айтканы мениҥ санаамнаҥ эмдиге арчылбайт. Ӱни, тирӱ, шыйкынууш ла коркымчылу ӱни ундылбай кайдаҥ да ойто ло угулып келет:

«Јер ӱстинде кижилик јоголзын» — деп, јети башту Јелбеген кыйгырала, мени јуда салып барадарда, кийнимде, ак-јарыктыҥ ӱстинде, кемниҥ де ачу-корон кыйгызы угулган:

«Ада-а-ам, ада-ам!» — Бу мениҥ уулымныҥ кыйгызы болгон... Мениҥ уулымныҥ ӱни».

Бир кезекке токтой тӱшкен ӧйди Майну бойыныҥ кандый да сананганду ла тӱймеендӱ, кандый да бурулу ла изӱ ӱниле кыймыктадып ийди:

— Кӧрзӧӧр дӧ кандый, адазы Багырды јаантайын сананып јӱрген эмтир, а-а. — Газетти ол кайдаар да ичкери сунуп, ол ло узун эмес, узак тарабаганына уймалышкан ла атрайышкан кату чачту бажын ӧрӧ кӧдӱрзе, энези бойыныҥ кыбыныҥ эжигиниҥ јаагына јӧлӧнип, ыйлап ла мыжылдап, кӧҥкӧрӧ кӧргӧн отурды.

— Карган энем база ла ыйлап јат — деп, Майнуныҥ кызычагы Медея јобош ӱнденип, кыскачак платьези чолтыҥдап, та неден де коркыган чылап, капшай ла адазы јаар јӱгӱрип, оныҥ мойнынаҥ кучактай алды.

Кичинек кызычагыла не боло бергенин Майну јетире оҥдобой, ӱн-табыш јогынаҥ јаҥду ла бойына јаба тудуп, сыртын сыймайт. А Торкоштыҥ кӧзи јаҥы ла эбире јарыкты ајаруга алган неме чилеп, ол кайын эне-

зиниң јанына јўгўрин келеле, ого јабыс энчейип сурады:

— Не, энем, не болгон?! — Ол бойыныҥ кайын энезин Майнула кожо энем деп адап темигип калган. — Мынайып ыйлаганаарды мен көрбөгөм...

Јыламаштыҥ бычкак ӧдўктери шылыражып, уулыныҥ јанына јууктай базып келди. Оноҥ... Оноҥ кенете та не боло берди болбогой!

— Билзеҥ, уулым, мени оҥдозоҥ — деп, эне калганчы тыныжыла айткандый, кандый да соок, айса болзо, изў, је саҥ ла башка ўнле шымыранды. — Мен айтпагам, мен бурулу...

Майну та нени де сезип, кайкаганду бажын өрө кӧдўрип, эрмек айдарга јеткелекте, тамагынаҥ байагы ла бойынча ажып болбой турган уур сӧстӧрди энези бир ле тынышла чыгара тынып ийди:

— Ол, Сулатай, јаҥыс Багырдыҥ эмес, сениҥ база адаҥ ине!

— Канайып! — Майнуныҥ бастыра бойы јимирт эдип калды ошкош. — Канайып ол...

— Слер ўчўниҥ, Багыр ла сениҥ, Торкоштыҥ кинчегеер мен! — деп, энезиниҥ ўни чыгып-чыкпай, ыйламзырап, уулына, оноҥ келдине кӧрди. — Калак, калак, канайдайын?.. Ары ла эртеде не айтпаган неме деер.

Майнуныҥ канайдар да аргазы чыга берди. Ол озо баштап өрө туруп чыгала, оноҥ јалпас эдип, диванга ойто отура тўшти. Ўстине кандый да кўкўрт-јалкын энҥжерилип тўшкендий, бажы уур боло берди. Јаҥыс ла кулагы шуулажып ла шыҥырап тургандый.

Медея — тӧрт јашту кызычак, олордыҥ билезинде мындый саҥ башка айалганы баштап ла кӧрўп јат. Ол кандый да јаан јеткердиҥ једе конуп келгенин сезип ийген чилеп, мыжылдап, бойыныҥ кыбы јаар јўгўрди. А Майнуныҥ энези бойыныҥ улу јажыды ла уйады учун ачу-коронын бадырып болбой, та нени де шымыранып ла шыпшанып, бойын бойы карганып, көстӧринеҥ тӧгўлип келген јаштарды токтодып болбойт.

Торкош кайын энезине килемјилў айдат:

— Је болор, энем, је болор, бу слер, јаан кижи, канайып тураар, тудунзаар!..

Мыны ончозын Јыламашка јартаардаҥ болгой, сананарга да кўч. Эмди оны канайып јартайтан, өзӧгинеҥ чыккан уулынаҥ болгой, өскӧ кижиниҥ балазы, бу

Торкошко до куучындап болбозың. Айла, нени айдып отурым деп оны куучындаар?!.

Јыламаштың бажында ба айса көксиниң тереңинде бе кандый да бир тамыр кенетийин тырлас эдип, ол ыраак өйди јарыдып ийди.

Эмди ле кандый бир уул ла кыс дружить эдип турус дежип, бастыра јурттың ичине ачык-јарык каткырышкан, куучындашкан, орус улус чылап, колтыкташкан јӱргӱлейт. Јок, Јыламаштың бала тужында андый неме болбогон. Је сӱӱш болбогон деп Јыламаш айтпас. Ол болгон. Је кандый да өскө, ол эмдигизинең јажытту ла туйка ӧдӧтӧн. Бу ок өйдө кандый да сӱӱш јогынаң, сакыбаган, сананбаган да јанынаң туштажулар болгон. Болбогон эмес, канайдар, болгон! Ол туштажулар эр кижиниң кийик кӱӱниле, оның ийде-кӱчиле колбулу. Албанду мындый туштажулар учун комыдап барар јериң јок. Сениң улу уйадыңның, кыс тужыңның кызаланғду кинчегиңниң керечизи јаңыс карағуй тӱн ле оның јылдыстары. Ох, баш болзын!..

Јыламашты јалу-јиит јаш тужында мындый болгон дейзеер бе. Ол тен от болгон эмес беди. Онойып ла белен јӧпсинетен ле багынатан кыс эмес болгон эмей. Је Сулатай да база эр ле. Көрӱмјилӱ, кеберкек уул. Бу ла алтай улустың јип јаткан аш-курсагыла — талкан ла эттең өскө тамсыкла азырабаган болзо кайдат! Сын дезе, сын, обор дезе, обор. Бойына кураа уулдардаң ончозынаң өскӱлең. А кылык-јаңы јалакай ла јымжак. Ол јаан да, јаш та улусла эрмектежип билер, кандый бир эпти таап ийген турар. Ӱй де улус, кыстар да ого онойып ла кыйгастанбайтан. Сулатайдың ачык-јарыгы, кижиге килеңкейи ле болушчаңы эбире јуртка анчада ла јарап туратан. Оның шак мындый кылыгы тӱпте барып, Јыламаштың шыразы ла сӱӱнчизи, көргӧн көзиниң ле көксиниң сызы болгон ине. Оноң Јыламаш бойы ол бир Сулатайдың санаа-кӱӱни јеткен Карагыс деп баланың эң јуук деген ӱӱре-јелелериниң бирӱзи туру.

Ол Сулатай деп уул Јыламаштың бойына кӧк теңериге көрӱнип келген јаркынду кӱн ошкош эмезе тоозы јок јылдыстардың ортодо эң чокту ла көрӱмјилӱ сок јаңыс јарытқыштый билдирген. Шак ол јылдыстың оды ла чогы Јыламаштың јӱрегиниң тӱбинде јарып ла јалбырап јӱретен. Јартын айткажын, Јыламаш каран-туйук-

ка Карагыс ӱӱрезине кӱйӱнип те туратан. А онызы дезе, өнөтийин өчөп турган чылап, је бойы нени де сеспей, Јыламашка Сулатай керегинде, оның сӱӱжи, шымырты керегинде јаңыс катап куучындаган эмес.

— Сен билген болзоң, Јыламаш, өскө улустың јаратпай коркыгылап, куттары чыгып турган немези Сулатайга карын да коркышту јарап јат — деп, Карагыс тынып-тынбай айдатан. — Мениң эки кабагымның кечединде јаткан бу ла тегерик кара меңди ол сӱрекей јараш көргөн болбозын ба?! Мени шак ла оның учун Таң-Чолмоным деп эркеледер. А мен ого удура каткырарым: јок, мен сениң Таң-Чолмоның эмезим, а тӱбегиң ле тӱймеениң...

— А ол... Сулатай нени айдар? — деп, Јыламаш бойын тудунып болбой, удура соныркаар.

— Ол бо? Ол каткырар. Улустың калыруш эрмеги деер. Оноң ойто ло: Таң-Чолмоным мениң, тапканым мениң деп, эрке шымыранып турар. Эрке сӧс таппас эр эмес — деп, Карагыс там ла көөрөп чыгар. — Айдарда, оның јӱрегиниң јаркынду чолмоны мен турум. Уулдың санаазын торт ло чыгарып салдым ошкош. — Карагыстың кажы ла айткан сӧзи Јыламашты каарып ла чагып турганын ӱӱрези кайдаң сессин.

Бу ла аразында Јыламаштың көксине кандый да өскө санаа өңөлөп кире конорго белен болгон. Шак ла ол каран-туйук санааның кайра болор кӱӱни јок. Ол там ла јаандап, там ла өзӱп, јӱрегин кемирип, кезе тартып турар: «А сен Карагыстаң јӱдек кыс па? — деп, ол бойынаң сураарын чек ле токтотпос болгон. — Сениң эки кара кабагың Карагыстың кандый да бир эш-кереги јок меңине турбас па?! Кызыл-кӱрең кыс болгон адың кайда? Бойыңды лаптап көрзӧң, Јыламаш, сен Карагыстаң адак бала ба? Кайдаң билериң оны, айса, Сулатай сениң ырызың болуп бӱткен. Карагыс көп лө сабада көөрөп лө мактанып турган болбозын. Јойлонып, јолдоң бойың туура чыгып турган болдың. А не, бир катап Сулатайдың көзинче јап-јараш этире каткырып не ийбес? Алтай јон калас айтпас эмей: каткычыны эр ээчиир—бу сӧстӧрдӧ учур бар. Јыламаш, санан, Јыламаш!.. Теңериле учуп бараткан кучкашты тудайын дезең, айса, тудуп та аларың. А ол дезе, сениң ырызың!»

Бу јажытту ӱнге Јыламаш багынбаска база тың ла чырмайган. Је...

Кандый да болзо, эр киндиктӱ болуп бӱткен кийнинде ол тӱӊей ле эр болуп артар. Оноӊ эрдиӊ эт-jӱрегиндеги санаазы эки де болордоӊ айабас. Jараш неме — ол качан да jараш. Ого ajару салбастыӊ аргазы jок. Анчада ла кыстыӊ jаражы — ол эрдиӊ энчӱзи эмес, кинчеги эмей. Кӱннеӊ канайып та качсаӊ, ол тӱӊей ле сениӊ jӱзиӊе jаркынын тийдирип ле ийген турар. Оноӊ ар-бӱткенниӊ база бир шымыртын сыраӊай да ундыбас керек: «Ай jараш!» — деп, тӱн айдатаны кайда, «Кӱн артык!» — деп, тӱш айдатаны кайда? Кижи бойы да ар-бӱткенниӊ балазы ине. Сен бойыӊ билбезиӊ, а көксиӊде оныӊ, эбире турган агаш-таштыӊ, айдыӊ-кӱнниӊ аалга шымырты бар. Ол ло сӱӱшти де алза, оныӊ jолдорын кем jакшы билетен эди. Ойндо ол кудайзак эмегендердиӊ калырт-jимирт эрмек-куучыны, бодозо до, Сулатайдыӊ jӱрегине, ал-санаазына тийбей туру деп пе?.. «Карагыстыӊ эргегиниӊ ӱстинде кара тӱбектиӊ кереzи болуп, бодыр сӧӧл jадыры. Ол ачуныӊ ла көстиӊ jажы тӧгӱлип jӱреринiӊ белгези» — бу ончозы Сулатайдыӊ jӱрегин ӧткӱре суу чылап ага бербегени jарт.

Jаан кӱӱнде, jаан сӱӱште jаан коромjы болор. Ол кижиниӊ көстӧрин, jаскы кӱнниӊ изӱ чокторы чылап, кылбыктырып ийбей кайтсын. Сулатайды Jыламаштыӊ jылу кӱлӱмjизи бир катап «jӱӱлтип» те ийген болзо, je ол ойто эс алынган. Эс алынган, эбирип катап ла Карагыска бурылган. Эки оттыӊ ортозына кандый да эр болзоӊ, узак чыдажып болбос эмейиӊ. Сулатай ла Jыламаштыӊ ортодо ол туштажуныӊ кийнинеӊ сурузы табылбас бир jажыт, бир кереес келер jылдарды кечире барар болуп артып калган...

Майну чыккан кийнинде Jыламашка ӧскӧ уулдар сӧс айтпады деп пе? Кайдаӊ айтпайтан! Канча катап сӧстӧгӧн. Je Jыламаштыӊ кылыгы — кызу кижи. Оны бачым бӱге тартатаны база кӱч ле. Чала кедер ле кижи ине. Мен болзо — мен, сен болзо — сен! Бат кандый. Ол бойыныӊ баштапкы сӱӱжине де, коронына да, тӱбегине де, ырызына да, уйадына да бӱдӱмчилӱ ле чындык арткан.

Jыламаштыӊ бу «уурызын» билерге де кӱч. Шак ла ол ӧйлӧрдӧ Сулатайга барган Карагыс, Jыламаштыӊ бир jакшынак ӱӱрези, керек дезе, ол бойы да бу jажытты оӊдобой калган.

А Јыламаш сурас уул табарда, Кайру ичинде канча кире куучын болгон эди. Оны тен айдарга да кӱч. Јыламаш эки колду, эки бутту, эки кулакту ла эки көстӱ бала тапкан эмес, кандый да өскө кайкал чыгарган чылап, болгоош, бодоштырыш база тың ла көйлөгөн. Ондый да болбой, тилдең јӱгӱрӱк неме бар эмес.

— Бу Јыламаштың таап алган уулы чала мынаар Айдынга тӱңей болгодый.

— Оның уулының сööги майман болбозын? Кулактарына ла көрөр болзом, чала Шуруның талбак кулагы санаама кирер.

— Кедет! Бодоп калырабай отур! Шуруны көрбöй турың ба, ондый јобош, ондый унчукпас неме Јыламаштый јалкынга јууктаар деп... Мыны кижи угат эмеш пе?!

— Айса, шак ла ол Сула...

— Ой, баш болзын, канайып отурың! Карагыс ла Јыламашты көрӱп турала, Сулатай керегинде сананба да... Ол экӱниң ортозынаң суу да ӧдӧ акпас јелелер ине. Јо-ок. Андый болор аргазы јок. Оноң ол Сулатай деп уул ӱйинең бир алтам туура баскадый эмтир бе?!

Эрмек база болгон ло. А Јыламаштың бойында тен кыңыс эдер ӱн јок. Оның өзögинең тен кыскашла да тартсаң, бойының бу јажыды керегинде сöс кодорып болбозың. Јырс ла. Тилин кезе тиштенеле, отурып алган. Оны канайып та болбозың.

Эреен-тереен эрмектиң эки учы табылбай, анайда ла јада калган деп айдарга келижер. Учы-учында байагы ла база «јердиң јакшызы — сас, кижиниң јакшызы — сурас» — деген кеп сöс ончозын келиштирип койгон.

Ӱй кижиниң болуп калган уйадынаң каранӱй ла јажытту јер ӱстинде, байла, öскö не де јок. Оны Јыламаштаң öскö кем билер, кем оңдоор?..

Майну — Јыламаштың јиит тужы, оның кыс јӱрӱминиң ачу сызы. Јыламаш оны узак öйлöргö чеберлеген ле јажырган. Ол баштапкы сӱӱшкен, ол баштапкы ла калганчы јажытка кандый бир быјар, кир јукса, чамыркайла, ойто качан да öң тартып јазылбас шыркадый бодолгон.

XII

Одус јылдың бажында ол неден де ийделӱ, нени де керекке албас сурак — адазы керегинде сурак Майну-

ны катап өлтүрип ле өртөп, ойто ойгонып келер деп, ол качан бир сананган ба?.. Јок, сананбаган, үч те түжине кирбеген. Бу сурак оның көксинде түкү ле качан ундылып, өчүп ле өлүп калган. Је эмди, јерге чачып ийген аштың үрени чилеп, ойто тынданып, ойто ло өрө өңдөйип келди.

Кенетийин Майнуның санаазына ол Багырла согушкан күн, энезиниң кандый да јарты јок сөстөри — ончозы-ончозы ыраактаң јап-јарт јуралып ла угулып, кулагына табарып өтти:

«Балам, сен Багыр нөкөриңди не соккоң?»

«Багыр бойының адазыла максынып јат... А мениң адам кайда, эне?»

Майну, бу ла тарыйын энезине де, үйине де эрмек айдып, бир кыңыс унчукпаган. Ого көпти сананар, көпти катап көрөр, оңдоп-билип алар, бир түп шүүлтеге келер керек болгон.

Ол газетти туура салып, бир кезек өйгө көңкөрө көрүп, тын-тырс јогынаң отура калды. Оноң уур бажын араайынаң өрө көдүрип, энези де, үйи де јаар көрбөй, кайдаар да, тымык ла калың стенелер јаар баштанып, кежирине келеле, туй туруп алгандый болчок немени ары-бери ажырып, чек ле кыймыктадып болбой шыралап отурала, учында канду катаңыны былча туткан чылап, јара какырып ийеле, кенетийин сурады:

— Эмди канайдар?!.

Майнуның энези байагы ла јылып барган јеринең кыймыктанбай, је ыйын токтодып, баш көдүрбей, түңзүйип калган отурды. А Торкош кенетийин «сертес» эдип, база јаан бурулу ла шыралу көстөрин көдүрип, Майну јаар баштанды.

— Мен ээн стенелердең эмес, слер экүдең сурайдым! — деп, Майну энчигип болбой, база катап күрт этти. — Эмди канайдар?..

Энези ле эмегени, оны јаңы ла аайлаган чылап, бир уула баштары содос эткилеп, озо баштап бой-бойына, оноң Майну јаар көрдилер.

— Эмди канайдар дейдиң бе? — деп, энези анчамынча болгон кийнинде бажын өрө көдүрди. Оның јыкпыктары ыйга кызарып, терең санаага бастырган көстөринең тургуза ла он-јирме јылга карып калганы иле көрүнет. Кем де үркидип ийерде, кайдаар да учкулай берген куштар чылап, Јыламаштың оозындагы эрјине сөс-

төри кайра бурылбаска тургандый кайылгылап калган. Је ол уулының байагы ла сурагының јаңылгазын кейдең тудуп алып, ого кандый да јаңы учур берип, катап ла айтты:

— Эмди канайдар?! — Бу араай айткан сөстөр тымый түшкен туранын ичине катап ла јаңыланып ла тоңдолып калды, — эмди канайдар?

Табынча Јыламаштың јўзи јарып, байагы бўрўңкўй көлөткөлөр, таң алдындагы бозомдор чылап, там ла јоголып турды. Јўзи та кандый да санаадаң улам токынай берди. Ого, байла, эненің эркезинің јаркыны элбес эдип, кайдаң да ойто једе конуп келген болор...

— Эмди канайдар дединг бе? — деп, Јыламаш токыналу эрмектенип, бажын араайынаң өрө көдўрди.

Энезинің эрий түшкен чырайы, анчада ла оның табынча өрө көдўрилген буурыл бажы, Майнуга та нениң де учун кырдың ары јанынаң өксөп, јаңы ла чыгып келеткен кўнге түңей билдирди.

— Мен сеге јўрўм бергем — деп, энези айдат. — Мен, кандый да болзо, эне! — Ол уулына јобош, је терең санаалу көстөриле көрөт. — Айдарда, эмди канайдар деп сурайдың ба? — Бир эмеш унчукпай уулына ајыктап отурала, көксиндеги бастыра бар уурды чыгара тынып ийди ошкош. — Јўрер керек, иштеер керек! Бат ол ло, уулым...

— Эх, энем, энем! — деп, Майну бажын ары-бери булгап, улу тынып, катап ла газетти ала койып, көңкөрө көрди. — Је мындый немени кандый узак, кандый узак јажырып јўргенеер, а, энем?!. — Энезинің каруу јандырарын сакып чөкөйлө, Майну газетти ойто туура салып, катап-катап шымыранат: «Үч јўс сегизен төрт, үч јўс сегизен төрт, үч јўс...»

Је бу ла өйдө унчукпай, ончозын угуп ла көрўп турган Торкоштың ўни оны чек ле кайкадып ийди:

— Мен бодозом, Майну барып келер керек.

Майну бу экўдең байагы бойынча кандый сөс некеген, бойы да билбес. Је эмди:

— Кайдөөн! — деп, бастыра бойы јалбырт эдип, көстөрин јаанада көрди. — Кайдөөн, кемге?!.

Торкош «сууга чөңгўп јадала, саламнаң тудунды» — деген орус кеп сөстөги чилеп, керек дезе, бу кайдаң да табылып келген шўўлтеге багынып, экинчи катап байагызынаң бўдўмјилў ле чокым јартады:

— Канайып, кайдөөн? Москва дөөн эмей база, — бу кенетийин јалт эткен шўўлте Торкошко там ла ийде, бўдўмји ле оноң јана болор аргазы јок терең шылтактар кожуп турды. — Сен барбазаң, адазының сурузы угуларда, Майну оны да керекке албаган деп, улус нени ле табар...

А ол мени керексиген бе?! — деп, Майнуның байагызы тудуп, диваннаң өрө туруп чыкты. — Ол мени уулым, балам деп бир јаңыс катап эркелеткен бе?! Јок.

— Ол билген эмес — деп, энези угуп чыдашпай, эрмекке кириштн.—Ого айткан кижи бар эмес... Мен ого ачынып, оның алдына јалынбас деп, бек санангам.

— Оның уулы мен эмес, Багыр! — деп, Майну кемди де укпай, ары-бери телчий базат. — А мен...

— Өлгөннөң өч некебейтен, балам, — деп, Јыламаш уулын токтодып, бойының чочыдулу санаазын јажырып болбоды, — онойып кижи оозым ла бар деп, тоң өткўре не айдар... Кудай бар болзо, көр турган болор, мында Багырдың бир де бурузы јок...

— Чындап та, сен эмеш сананзаң? — деп, Торкош кайын энезине јөмөшти. — Багыр јада калған, ол бир де бурулу эмес — деп, бого Торкош чыдажып болбой, көзиниң јажын ычкынып ийди.

— Кем мында Багырды бурулап туру, бодоп ло немени не табар! — деп, Майну ажа конгонын сезип, турган јеринең айлана соккон бойынча, ойто диванга барып отура берди.

— Айса, кемди бурулап туруң, адаңды ба? — деп, Торкош кичинек колдорындагы платокло көстөрин арчып, не болзо, ол болзын деген чилеп, јана болбой, оноң ары айдынды. — Јок, Майну, адаң база бурулу эмес. Оның өйи, јўрўми андый. Оноң ол сениң, јок, бистиң учун герой-кезер болуп өлгөн...

Јыламаш бу изў эрмек-куучынга кириишпей, байагы ла јеринде, эмди бу эки јиит кижиниң келер салымын ченегендий отурды.

— А герой болзо не, эмди мен оны уйалбай ла адам дейтем бе? — деп, Майну нени де оңдобой, база ла удурлашты.

Бу сўрекей изў ле булгай-телгей ёдўп јаткан куучынды угуп чыдашпай, Јыламаш эрмекке кириштн:

— Је, бойсын, балдар, болор. Мында не, барбас болзо, барбайтан. О, кудай, баш ла болзын!..

Торкош јана болбоды. Ол бойыныҥ јуунада тарап алган бажын кандый да табылу өрө көдүрип, көксин түзединип, Майнуны јаҥы ла көргөн неме чилеп, эмеш ајыктап турала, ого мыныҥ алдында качан да айтпаган, је, байла, оны узак өйлөргө кинчектеген бир јажытту санаазын чыгара айдып баштады:

— Эх, Майну, сениҥ санааҥды куш чокыган эмтир — деп, ол јамакайыныҥ учыла кыјыраҥ күлүзиренип ийди. — А мен сени андый эмес деп бодогом... «Мен оны адам дейтем бе?» А не, адазын кижи адам дебей... Мениҥ адам ууры эдип, улустыҥ көзине јаан уйатка да түжерде, је оноҥ мен качан да мойношпогом. Адаҥныҥ сөөгин сен барып көрбөзөҥ, айса кем барып көрөтөн?!. Айса, ол подполковник ойын эдип газетке бичиген туру, эдер неме таппаган туру...

Майну бир немеге бүткен, оны јүрүминде «ал согор» деп сананган кийнинде качан да јана базарын билбес кижи. Чыт ла, јапшына берер. Је эмди кенетийин саная алынып, оозынаҥ кыҥыс эдип эрмек чыгарбай, уур үшкүрип, отура берди.

Мынайып отурганча, кайдаҥ да, та бу јанында јаткан газеттеҥ, та санаазыныҥ тереҥ түбинеҥ, је Чочогоев Сулатайды, јок, оныҥ адазын, ол бир јети башту Јелбеген јудуп јадарда, кийнинеҥ угулган кыйгы ого катап томылып келгендий билдирди: «Ад-ам, ад-а-а-м, ад-а-а-м!»

Майну сертес этти. Бу кемниҥ үни, кемниҥ кыйгызы? Айса оныҥ, Майнуныҥ?!.

Самолет ыраак ла бийик теҥериниҥ түбиле күчтү күүлеп, барып ла јадыры. Ол Майнуны Моквага там ла јууктадат. Майну Кыпчаков удабас ла бойыныҥ адазыныҥ јуучыл нөкөри подполковник Иван Петрович Карасевтиҥ айлына једер. О, бу јүрүм, бу јылдар токтомыр јогынаҥ эбирилип, кижиденҥ кандый көп лө јаан јажытту өдүп јат. Јүрүм де, сүүш те—экилези улу јажыт. Јок, Майну эмди оныҥ јажыттарынаҥ јалтанбас. Је ол мыныҥ да алдында јалтанбаган. Јаҥыс ла оны эмеш аайлабай, оҥдобой јүрген. Оныҥ кажы ла ачылган јажыдыла кожо јер де телкем, теҥери де бийик; эбире ачык, кандый да јаҥы ла, керек дезе, јараш та неме ошкош.

Кенетийин Майнуныҥ көзиниҥ алдына ыраак јуртыныҥ эски ле јаҥы туралары, оныҥ ыжы чоргылган чадырлары јап-јарт јуралып келди.

Јас. Меестер, јалаҥдар јажарат. Койлор мааражат, уйлар мөөрөжөт, аттар киштежет. Төгөриктиҥ ичи, Ак-Састыҥ, Толубайдыҥ, Моҥкулактыҥ коо сындары, Маргылу-Бажы. Э-э, кандый элбек, ыраактаҥ кандый јараш!.. Қайда ла мал, мал, мал, оныҥ јанында кижи, јўрўм... Ого трактордыҥ кўўзи угулат. Оныҥ тракторы «ДТ-54»!.. Қарарган, булаган, тоозын-тобрагы чөйилген јалаҥдар...

Јўрўмниҥ јажыттары. Ол кезикте сўрекей коркымчылу...

Майнуныҥ кулактарына кенете кышкы тоҥ јер кўҥкўлдеп, Багырдыҥ сөөгиниҥ орозын каскан темир кўректердиҥ, кайлалардыҥ ла уур ломдордыҥ ташка тийген табыштары јок јерден тоҥдолыжып келди.

Қайруныҥ улузыныҥ сөөк салар јери. Ол јурттыҥ чала учы јаар тегерик кобыныҥ ичинде. Анда јаан чўм де, не де јок. Қайруныҥ сөөктөриниҥ ўстинде баалу граниттер эткен чўмдў јабынтылар да, керек дезе, тегин таш та јок. Өлгөн кижиниҥ сөөгиниҥ ўстине керек дезе кичинек каалгалу темир чеден де тургуспай јат. Кижи өлгөн, оныҥ сөөгин ый-сыгытла јууп салган. Ол ло. Бир канча өйдиҥ бажында сөөктиҥ ўстинде кокпойгон-тобрак чачылып, ойто ло јерле тўҥейлежип калар. Мында, Қайру јурттыҥ алтыгы јанында, тегерик кобыныҥ ичинде, эмди Майнуныҥ карындажы Багырдыҥ ла эјези Сырга эмегенниҥ сөөктөри бар. Јаҥыс адазыныҥ сөөги мында эмес. Ол кайда да анда, Тўндўк талага јуук кандый да Ўстўги-Верман деп көлдиҥ јанында 384 номерле темдектелген. Оныҥ төрөгөндөри... Јок, бу јўрўм база коркышту ла! Улус тирў тужында эмес, өлгөн кийнинде төрөгөнзижетен саҥ башка јаҥ база бар эмтир... Багыр эмди јўрген болзо, база одус алты јашту болор эди... Эх! Је канайдар...

Майну мыныҥ алдында јаҥыс бойы учун јўрген. А эмди?.. Эмди керек өскөлөнгөн, көрўнбес јанынаҥ аҥдана соккон. Ол эмди адазы Сулатай учун, черўниҥ кийнинде, јўк ле јирме төрт јаштуда өлўп калган сок јаҥыс карындажы — Багыр учун, бойындыйыла кожо ўч эрдиҥ јўрўмин јўрер!.. Ол јўрер, өлөргө јетире эм де узак!

Күскери јай Кайруның үстине кургак јалкындар түжүп, јаланғардың үстин јарыдып ödötön. Оны улус «Аш быжыратан јалкындар» дежетен. Шак ол тымык јалкындардың чийүлери Майнуның меезин кайдаң да каранга јарыдып тургандый, эмди ого ончозы јарт, бойының ордында неме ошкош билдирет.

Майну эмди одус алты јашту. Је бу öйгö јетире ого көп немелер јарт эмес, јажыт болгон. Бу öйгö јетире ол акту бойының адазын да билбей јүрген. Эмди јарт: онын адазы — Чочогоев Сулатай...

Адазының öбöközиле кожо Майнуның меезининг кандый да база бир кыбы ачылып, оны саң башка шүүлтеге экелди.

«Э-э — деп, ол сананат, — Сырга эјебистиң сööгин јуур туштa, «Балдардың уйазы түгенди» деп, улус төгүн айдышкан, калас чökögön туру не!.. А мен... Мен эмди кем? Чочогоев эмес пе?»

Майну подполковник Иван Петрович Карасевтың адрезин «Алтайдың чолмоны» газеттиң редакциязынаң алган. Ол оны качан да ундыбас: Москва, А-55, Новослободский ором, 67, квартиразы — 199. Таң эдин ји, оның телефонының номери бар болзо, Майну аэропорттоң ло тил јетирип ийер эди. Айса болзо, Иван Петрович ого бойының машиназыла кайкаладып, једе конуп келерденг маат јок...

Самолет ак-булуттардың үстиле шуңуп ла јат. Ма!.. Таблодо кызыл оттор јалт эдип, «Таңкы тартарга јарабас, таңышкын курларыгарды курчаныгар» — деп јарлап ийди.

Эмди ле Москва, Домодедово аэропорт болор.

Февраль — март, 1974 јыл.

КАЛЫҢ КАРДЫҢ ОРТОЗЫНДА

Түниле кар јааган. Јака јерде турган кичинек городтың оромдоры оноң улам кандый да тапчы болуп калгандый билдирет. Таң алдында турала, оның ончо ло оромдорын ла бурылчыктарын күреп ле јалмап турган кижи бар эмес. Анчада ла оның оок бурылчыктары кандый да терең ле чичке траншейлер ошкош. Тротуарла удура келип јаткан кижининг чаканагы сенің чаканагына тийип, бу соок кейде оның тыныжы сенің јүзиңди јылыдып ла јалмай согуп ödöp.

Солтон төрөл городтың тапчы деген оромдорының бирўзиле барып јатты. Кей арудаң ару, тынарга да јеңил. Јаңыс ла бут алдындагы көбў ле ылма кар ого тўрген базарга чаптык эдет.

Удура келгилеп јаткан улустың туку ла ортозында, бир канча ырааkта, Шуралай эмегеннің јайпас-јуйиас базыды кенете оның көзине илине берерде, «төңөштөң качала, айуга туштады» деген кеп сөс Солтонның санаазына кире конды. А ол, Солтон, кемнең де качып эмес, теп-тегине ле, айса болзо, бойының кандый бир керегине кайдаар да эмезе кемге де барып јаткан туш болгон.

Шуралайды ол эмеген дебей база, бежен јашка једе берген кижи ине. Мының алдындагы ол бир өйлөр болгон болзо, Солтон бу ла терең кардың ортозында тегерик јарындары ары-бери јайпаңдап келип јаткан ўй кижини көргөн бө, јок по, ырааktаң ла ого кўлўмзиренип, «Шуралай эјебис» келип јат деп, ичинде јылу сананар эди. А чырайы дезе, булуттар ары јанынаң јаңы ла ойып чыккан кўн чилеп, «эмеген» деп соок ло өскөмчилў сөслө айдатан эди! Эң јалакай көзиле көрўп, эң кару ла јылу ўниле «Кандый јўреер, эјебис? —деер. — Бу бистиң айылга бир јаңыс катап не кирбейдеер?.. Киреер, айылдагар, эјебис!» — деп айтканын бойы да сеспей калар.

Оноң бир катап керек сакыбаган јанынаң кубулган. Ол өйдөң бери эмди јарым јылга једе берди. Кижи кижиниң эки көзиниң алдында кенете көрўнбес јанынаң аңдана соготон неме эмтир.

Эмди канайдар, Солтон?.. Шуралай эмегенле јакшылажатан ба айса соок кебин тартынып, башты чала көңкөрө тўңзўйтип ийеле, көрбөөчи кижи болуп, јанынаң ödö конотон бо? Тоң калды, јаңыскан келип јаткан болзо кайдат. Шуралайдың кийнинең сыраңай ла кичинек кураган эмезе кулун чылап, кызычагы Валя база келип јат. Бу бўгўнги ак кардың ортозында бөрўги карас-карас эдет. Мыймалары база кара. Теп-тегерик кара көстöриниң кирбиктерине кар тўжўп ле јапшынып калган болбайсын.

Валя эмди алты јашту. Солтонды «Таайым, таайым!» — деп эбире јўгўрип, јажыркап туратан эди. Эрке кызычак. Солтон бойы да ого кару болгон. Оның учун олордың айлына барганда, как-куру кирбеске

кичеенетен. Карманынаң балдардың шоколадын эмезе кузук чыгарып, «Бу сеге!» — деп сүүнчилү јарлап, јуунада тарап койгон кичинегеш бажынаң сыймап эмезе бошпок кызыл јаагынаң окшоп салатан эмей.

Солтон Шуралайдың өбөгөниле кожо эки јылга улай јаңыс кыпта отургылап, јаңыс иш бүдүрген. А эки јыл — ол ас өй эмес. Бу эки јылдың туркунына Солтон Шуралай ла Темдек Темеевичтиң айлына, байла, беш-алты катап кирген болордоң маат јок. Олорды да билген, бойын да олорго көргүскен деп айдарга келижер. Је оноң...

Оноң бир ле учуралдаң улам керек чек ӱрелген. Бу јуукта, бир ай мынаң кайра, кенете ле Темдек Темеевич јада калбаган болзо, бүгүн оның ӱйине де јолыгарга Солтонго чик јок јеңил болор эди...

Ол азыйгы јакшынак ла айас күндерде Солтон бу ла келип јаткан Шуралай эмегеннің эки будының талтагын да, эди-каны јайрадылып, эки јанына салактай түжүп те келгенин — нени де ајаруга албайтан. Је эң ле саң башка неме: Шуралайдың көстөри сыраңай ла кискениң бе, чокондойдың ба көстөри ошкош саргылтым-боро өңдү ле соок, ач кыйуларлу деп, ол качан да сеспеген. Шуралайдың көксиниң тереңинде кара түн, кандый да јеткерлү моңыс бар деп, ол өйлөрдө ого кандый бир кижи айткан болзо, Солтон ого бүдерден болгой, тен кулак та кырына укпас эди. Неним учун дезе, Шуралай ол туштарда «аңдана сокколок» болгон. Шуралай оның эјези болгон. Ондо бир де кара темдек јок, бастыра бойы — ичи-тышты јаңыс ла јалакай күлүмјиденг ле ајарудаң турган деп билдирген.

Карын Темдек Темеевич, Шуралай эјебистиң өбөгөни, чала соок ло кызым кижи деп бодолотон эмей.

Солтон — јиит журналист. Газетте иштеп баштаганынаң бери јүк ле эки јыл өткөн. Редакцияда оны сыраңай тоомјылу деп айткадый кижи эмес. Је тоң уйан база эмес. Тудум айтса — айдып, этсе — эдип ийер кижи. Журналисттердиң тилиле болзо, «Бойының сөзи бар» деп айдарга келижер. Је бир кезек шылтактардаң улам Солтон керегинде олор анайып айдышпай јат. Баштапкызында, анайып айдарга арай ла эрте. Јаңы ла университет божодоло келген јиит уул болуп јат. Иш, бойының сөзи бар! Ого андый сөс кайдаң, качан једе конуп келди деп?!. Токтоп ло калзын, эрте, тен

эртеден эрте... Эм үстине бойсын, болор... Экинчиде, редакцияда узак өйгө иштеп койгон нөкөрлөр ас эмес. Олордың тоомјызын тудар, төмөн түжүрбес керек. Јинттерди өйинең ле өткүрбес. Төп болзын, сөстөң чыкпас болзын.

Солтонның иштеп турган газединде, анчада ла јаан јаштулардың ортозында бир саң башка билим ле темигү бар. Шак ла олордың темиккениле болзо, бистиң бу јака јерденг, бойлорыстың ортобыстаң, јаан јайалталу журналист те, писатель де табылбас јаңду неме ошкош. Јок, бис ончобыс түңей. Ончозынаң озолоп, от аларга умзанба, нәјы!

— «Јайалтаның чыңдыйы — албатының азы-көбинең камааңду эмес» — мынайда Максим Горький айткан — деп, Солтон олорды улу писательдиң тоомјызыла јеңерге ченежетен. Јеңерге де эмес, оның санаазыла болзо, «туруп калган көрүмин» кубултарга умзанатан. Је неме болбойтон. Канайдар оны, кажы ла суу бойының агыныла, бойының коолыла маңтаар јаңду.

Солтонло кожо иштегилеп турган шак ла ол Темдек Темеевич, анчада ла анда бир Марат Макарович деген өбөгөннің шүүлтезиле болзо, кижиниң эдери-билери оның јуртан ла иштеп јаткан городторынаң камааңду немедий. Темдектезе, мынаар Барнаулдаң келген писатель эмезе журналист — бат, ол чын писатель, чын журналист. А Новосибирсктең келген болзо, оноң артык, оноң эмеш бийик. А Москва ла Ленинград керегинде тен айтпаза торт. Ол городтордоң келген кажы ла кижи тегиндү эмес, та агару, та улу ла ойгор.

Јартын айдар болзо, бу јаңыс ла бистиң једикпезис эмес. Кайда ла, бастыра јака јерлерде, байла, андый. Јака јерлердиң улузы күскиде јаныксаган јерлик кастар эмезе турналар чылап, мойындарын узада чөйгилеп, бастыра күүндеринең төс јерлердиң јаңылгазын тыңдап јат. Је мында бир де јаман неме јок. Андый болор учурлу. А төс городтордо, ол ло Москва ла Ленинградта, јуртап јаткандар дезе бойлорының јаш тужын, јиит чагын эске алынгылап, јаантайын ла јака јерлер керегинде јараш ла көөрөм санаалар сананар.

Је Солтонның јаратпай турганы бу эмес, сыраңай өскө неме. Ол неме, байла, кижиниң өзөгининг, күүнининг кандый бир кыпчылчыгына кирип јажынган болор...

Солтон редакцияга келерде ле, оны «Культура ла быт» деген бөлүкке отургыскандар. Оның бойының да күүни андый болгон. А бу бөлүктиң бажында — Темдек Темеевич.

Ол көп калырабас, је куучындап, не-немени сананып, бойының кирезинче айладып отурар кижи. Керегин билер. Байла, оның да учун газеттиң редколлегиязының члени болуп турган болбой.

Күреҥ чырайлу. Устиги эрдинде тегерик кара сагалду. Кандый бир костюмды садып алганда, оны сүрекей чеберлеп, сыраҥай ла эскизи јеткенче кийетен ошкош.

Солтон онула кожо иштеген ойдиҥ туркунына, Темдек Темеевич ол ло бир туйук јакалу эмес, а кайра салар јакалу кара-көк диагональдаҥ көктөгөн кителин јардынаҥ бир де катап уштыбаган болор керек. Ол кительдиҥ оҥ јанында «Кызыл Чолмон» деп јуучыл орденди Темдек Темеевич база бир де катап уштыбайтан эди. Бүдерде ле анда болгон немедий.

Олордың баштапкы тартыжузы мындый керектеҥ улам болгон.

— Сен бойыҥ баш билинетенин токтот, у-ул, — деп, Темдек Темеевич бир күн эртен тура Солтонго айткан. Оның эки тымык көзи јиит болушчызының кайкаганду јүзине келип сайыла берген. Ол бир канча ойгө кандый да табыш јогынаҥ, Солтонды ченеген айасту, анайда ла көрүп отура калган.

Оноҥ ары ол мынайда јартаган:

— Јурткорлордоҥ келген письмолорды јазаган бедиҥ, бойыҥдыйын бичиген бедиҥ, оны секретариатка табыштырардаҥ озо, меге көргүзип, кол салдырып тур, у-ул... Оноҥ башка керек коомой болор.

— Мениҥ эткеним учун мен эмес, айдарда, слер каруулу ба? — деп, Солтон та ненииҥ де учун каткырып ийди.

Темдек Темеевичке јиит журналисттиҥ бу сурагы да, каткызы да јарабаган. Ол Солтоннoҥ байагы ла тымык көстөрин албай, колындагы ручказын столына ааай салып, јок, салып эмес, божодып ийеле, улу тынып, бажын билер-билдирбестеҥ јайкап, учында эрмектенген:

— Бистиҥ редакцияда андый ээжи бар. Сениҥ эткенииҥди мен, отделдиҥ заведующийи, көрөр учурлу. А мениҥ эткенимди анда, «бойы» көрөр учурлу.

— А ол «бойы» дегени кем? — деп, Солтон биле-тура сурады.

— Бисте андый, бичилбеген ээжи бар, у-ул, — деп, Темдек Темеевич јартап, эки кўрдек ийнин јайкап, отургыжын кыјырадып, там ныкталай отурып алды ошкош. — Бат, бисте андый бичилбеген ээжи бар — редакторды «бойы» дейтенис. Сен ого удабас темиге береринг...

Солтон бойынын јазаган ла акту бойы бичиген материалдарды Темдек Темеевичтийинен сыранай да коомой эмес деп сананатаны јажыт эмес. Је бойоор до бодозогор: бу редакцияда бийик ўредўлў улус бар да болзо, журналисттердин анылу факультедин божоткон бир де кижи эм ўстине јок. Журналистикага качан да, кайда да ўренбеген, туку ла јууныг алдында кандый да зооветшколдо ўренген Темдек Темеевичке багынарга Солтонго јенил эмес болгон.

Мынайып база бир канча кўндер, айса болзо, айлар өткөн. Солтон ло Темдек Темеевич, бистин алтай тилдин темиле болзо, бир катап ойто ло «эдек тудушкан».

Не болгон, канайткан?..

— Сен алтай грамматикадаг аксап јадыг, у-ул, — деп, Темдек Темеевичтиг ол ло бир тымык көстөрн ойто ло Солтонныг јўзине келип јапшына берген. — Алтай грамматиканыг ээжизиле болзо, у-ул, нөкөр Тощаковаиыг ўредўзиле болзо, эрмек адалгыштаг башталар, глаголло божоор учурлу. А сен дезе...

— А мен дезе сөстөрди аңдандырып јадым, андый ба? — деп, Солтон оныг эрмегин ўзе согуп ийди.

— Андый, бойыг да билип ийдиг, онызы јакшы...

— Айса болзо, бу мениг бичинетен јаңы стиль-марым! — деп, өбөгөннин кўўнин ле иженчизин Солтон соодып ийди.

— Ме ол! — деп, Темдек Темеевичтиг чырайы, тен, кызыдала туура салып койордо, эмеш соон јаткан темир ошкош кўреңкуу боло берди. — Сен марды университетте беш јыл бедреген — деп, ол өрө туруп чыгала, столын айлана базып, ойто бойыныг јерине келип отурды. — Эмди бистиг марыбыска темик — дейле, алдында јайып алган газединe ус сабарыла тўрттўрип, оног бир канча катап токылдадып ийди.

— Слердиг ончогордо јиттер ўренетен кандый да стиль, кандый да мар јок! — деп, Солтон тур чыкты. — Слерлер эрмек јаңыс ла адалгыштаг башталар деп

билереер. Оның учун «јат ла јат, болгон ло болгон» — мында нениң мары, нениң аргазы?

Темдек Темеевичтиң эриндериниң учтары озо баштап билер-билдирбестең тыртыйып, кандый да каруу јандырарга јүреле, кенете токтой берди. Оноң сакыбаган јанынаң күлер јүзине күлүмји түжүп, бу јаңыгызынаң чек өскө, ачык ла јардак үниле эрмектенди:

— Је, уул, ичиңде не кайнаган эди, айт, ончозын айт, мен угайын...

Солтон бу өйдө, чындап та, тен кайнап турган изў казандый болгон:

— А мениң ирбистер керегинде очергим «Труд» деп төс газетте чыккан!

— Та-ак, та-ак, онызы сўрекей јакшы — деп, Темдек Темеевич күлүмјизин јылыйтпайт.

— Алтын-Көлдиң тайгалары керегинде очергимди профессор Иванов мактаган! — деп, Солтон Темдек Темеевичтиң күлүмјизин керекке албай, бойыныг једимдерин оноң ары тоолойт. — А мениң дипломный ижимди...

Је Солтон туктурылып калды. База ла бир көрөйин дезе, Темдек Темеевич кандый да јилбилў кино телевизордоң көрўп отурган чылап, јан-јакшынагынаң күлүмзиренип, өскө табыш јогынаң јиит уулга сонырказанду ајарат.

Кыпта тымык.

Бир канча өйдиң бажында Темдек Темеевич ол ло јобош үниле, не де болбогон неме чилеп, ала-тарый бодогондо, бу јаңыгы керекке кандый да колбузы јок учуралдар керегинде куучындай берди. Канайып ол он сегис јашту уулчак тужында, 1941 јылда, зооветшколды арттырып, јууга атанганы, канайып баштап ла шыркалатканы, кандый айалгада ого бу «Кызыл Чолмон» орденди командири табыштырганы керегинде ле оноң до өскө јол-јорыгы керегинде база узак ла куучындаган.

Олордың иштеер күндерининг бирўзи мынайып башталган. А учы дезе шак мынайда божогон:

— Сениң сөөгиң не эди, Солтон? — деп, байагы бир «уул» дейтенин јылыйтып, јапар алдында не-немезин јуунадып јадала, Темдек Темеевич бажын өрө көдўрген.

— Тодош...

— Је, бат, көрзөң кандый болуп јат — деп, ол алакандарын бой-бойына тўрген-тўрген јыжыштырып,

отурган јерннеҥ кандый да јеп-јеҥилчек ӧрӧ туруп чыккан. — Эмди кӧрӱп турар болзо, мен сениҥ јаҥыс ла бу иштеги јамылууҥ эмес, оныҥ ӱстине јестеҥ болорым ине — деп, ол каткырып ийди.

— Кенете канайып јестем боло бердигер? — Солтон соныркады. Ол јаан эмес ӧдӱҥи кӧстӧриле Темдек Темеевичке ајарулу кӧрӱп, булут ошкош калыҥ ла узун чачын ӱй кижининҥ сабарларыла јӱзӱндеш чичкечек ле апагаш сабарларыла кайра тарайт.

— Кенете эмес! — деп, ӧбӧгӧн эрин кара сагалыныҥ алдындагы кӱлӱмјизин јылыйтпайт. — Мен туку тӧртӧн алты јылдаҥ бери сениҥ јестеҥ эмейим. Ӱйимниҥ сӧӧги — тодош. Айдарда, сениҥ эјеҥ болотон туру.

Ол эжиктиҥ јанындагы илмекке једип, кӱреҥ тонын кийип јадала, ойто айлана сокты. Оноҥ туку байа эртен турадагы куучынын кенете ойто улалтып, Солтонды «шибегейлеп» ийбей кайтты:

— Сениҥ очергиҥ «Труд» деп тӧс газетте чыккан, а менийи анда чыкпаган, сени профессор Иванов мактаган, а мен андый ойгор кижиге јолыкпагам, сен университет божотконҥ, а мен...

Бойыныҥ ӧдӧ конгонын Солтон туку байа, ол ло тарыйын, сезип койгон. Је эмди оны Темдек Темеевич кенеркедип турала, кандый да эптӱ ӧйдӧ кап ла ала койып, јӱзии изӱ јалбышка тӧгӧй тудуп, чек ле божотпой тургандый билдирди.

— А мен сени — деп, ол бойыныҥ шӱӱлтезин оноҥ ары јартайт, — арга јок јаш уулды, а сен јууда не болбогоҥ, тӧрӧлиҥди не корыбаганҥ деп бурулаган болзом, нени айдар эдиҥ, кандый болор эди?..

Буттарыныҥ алдындагы полдыҥ јергелей-јергелей јаткылаган јосторы кенете ойыла беретен болзо, Солтон эмди ле турган јеринеҥ јоголып, тураныҥ баштапкы кадына тӱже конор эди. Је пол до јемирилбейт, Темдек Темеевич те чыгып јанбайт.

— Мен бодозом, бӱгӱнги иш божогон, керек бӱткен— деп, ол кенетийин токтой тӱшти. — Је, Солтон, эмди бистиҥ айылга кожо бараак, мен сени эјеҥле таныштырып койойын...

Мынайып Солтон баштап ла Темдек Темеевичтиҥ айлына барган. Јолой барып јадала, чӱрче ле магазинге кире конуп, «бор-ботко» садып алган. Баштап ла ба-

рып јаткан айылга, алтай јаҥ аайынча, куру кирерге эп јок неме эмей.

Јаан өбөгөн карманынаҥ јўлкўўр чыгарып, эжикти ачып, бозогоны алтаган ба, јок по, тургуза ла јарлаган:

— Энези, бери чык, бу ачыҥ келди, уткы, таныш...

Ары јанындагы кыптаҥ јымжак ла јылу фланельдеҥ көктөгөн чоп-чоокыр халатту ўй кижиниҥ кўлўмјизи туку ла качан элбек јўзине јайылып, Солтонго удура чыгып, боп-бошпок колдорын суна салган:

— А-а, эредаксияҥа јаҥы келген тодош болушчыҥ бу ба? — деп, Солтонды бажынаҥ ала буттарына тўжўре ајыктап, тургуза ла шылап, бойы да оны-мыны куучындай берген. — Экў! Бат кандый јакшы! Айдарда, сен туку ўредўдеҥ озо айылду-јуртту болгон кижи туруҥ не. А квартира бар ба? Бат кандый јакшы, кижиниҥ ўстинде јабынчы ла бар болзо, акча-манат, артканјөөжө кайда барар ол, бойы келер, бойы јуулар. А ўйиҥниҥ ады кем эди?.. Чечеш дейзиҥ бе? Јараш, јакшы ат эмтир. Ўй ле кижи јуунчак, кымзаҥкай болзо... Ўйиҥди ле бек тут. Кол бек болзо, ончозы болор.

Солтон карманынаҥ байагы садып алган шампанын ла коробкодогы конфедин чыгарып, Шуралайга берди:

— Бу слерге...

— Ба-таҥ, карындажым бол! Куру келбеген, тажуурын тудунганча келген! — деп, Шуралай јаан табыштанып, Солтонныҥ колынаҥ көк шилди алып, — је өрө өт, карындаш, айылчы болуп, төргө чык — деди.

Шуралайдыҥ колы-будыныҥ капшууны да коркыш — чўрчеде ле столдыҥ ўстине айак-казан јык ла толо берген. Изў борщ то, соок капуста да — ол кўн онча-зы јеткил болгон.

— Баш ла бол, кандый јараш шил, кандый јакшы аракы! — деп, Шуралай бу јаҥы ла Солтонныҥ экелген шилин ајыктап, ары-бери айландырат. — Тен медаль-садальду немеҥ туру не, карындаш. Алтын-сары јалбрак та јурап койтыр. Байрам кўнде ичетен баалучуулу аш эмтир. Акыр, мыны тургузып салайын. Байрам болзо, ичерис. А бўгўн, тегин кўнде, тегин де аракы амзап отурбай... Чын ба?..

Шилдеги шампан јок чылап кайылып, тастак карынду шкаф-буфетке кире конды. Оны Шуралай тургузып јадарда, анда база та кандый да шилдерге со-

гулышкан табыжы угулып калды. А олордың отурган столго кандый да боромтык-јажыл өңдү графин тургузылды.

— Әјең эки түптү кижи эмей — деп, та нениң де учун Темдек Темеевич каткырала, оноң ары неме айтпады. А јиит журналист оның бу сөстөрин ајаруга албай, анайда ла өткүрип ийди.

Солтон ол күнди ундыбас. Эмеш ичип, эди-каны изиген кийнинде, эрмекти ойто ло Темдек Темеевич бойы озо баштаган. А ол эрмек дезе, өскө не де керегинде эмес, байагы ла база газет ле оның ижи јанынаң:

— Газет деп неме кандый төс элементтең туруп јат? —деп, Темдек Темеевич сурап, олордың иштеп турган кыптагы ок чылап, јаан бажын чала тыртыйта салып, ол ло јымжак көстөри јиит журналисттиң јүзине келип токтой түшкен. — Мен тегин бор-ботко газеттер керегинде эмес, а партийный газет керегинде сурайдым.

— Кандый ла газет — ол озо ло баштап јакшынак журналисттердең камаанду! — деп, Солтон алаңзыш јогынаң айтты.

— Онызы андый ла — деп, Темдек Темеевич јөпсинеле, оноң ары бойының кандый да бир шүүлтезине једерге катап ла некеди. — Онызы андый ла... Је партийный печатьтың төс элементи неде, сен меге айдып бер...

Шуралай Солтонго болужар деп сананды ошкош:

— Је болор, сен кижиниң карындажын экземиндейин деп бери экелгең бе? Сен чилеп, ол газетти он јылга кемирген болзо, мениң карындажым сениң алдыңа мынайып кызылып-кыпчылып отурбас эмей. — Шуралай оноң ары бу эрмекти эмеш өскө, бойына јарамыкту коолго көчүрер деп сананды ошкош. — Эмеш көзөр салып ийеектер — дейле, ол ло чоп-чоокыр халадының карманынаң көзөрдиң кабын чыгарып, өбөгөниниң алдына салды.

— Газет бүгүнги күндерле колбулу информациялардаң туруп јат — деп, Солтон айда салды. Мындый эрмекти ол үренип турарда көп катап уккан.

— Онызы андый ла — деп, Темдек Темеевич ойто ло эреңис јөисинет. — Је андый да болзо, партийный газет кандый төс элементтең туруп јат, у-ул? — деп, катап ла ченей берди.

— Бу көзөрди үле — деп, Шуралай ойто ло Солтон-

ның адаанын алды. — Эртен ишке де барала, экземиндеп тургайың...

Темдек Темеевич көзөрлөрди эттеңир ле күреҥ алаканыла салып, билгир ле түрген солыштырып, бу ок өйдө јиит журналистке јартаган:

— Билип ал, у-ул, партийный газет деп неме — ол элдеҥ ле озо баштаҥы статьядаҥ туруп јат. Баштаҥы статья јок болзо, газет те јок! Бат андый...

Солтон ӱлеп койгон көзөрлөрди колына алып јадала, «А слер билереер бе, Темдек Темеевич, — деп каткырган, — јебрен Грецияның улу философы Сократ айткан ошкош эди: кажы ла чында бойының төгӱни база бар...»

— Алтызы менде, јӱрӱп јадым — деп, Темдек Темеевич кандый да көзөрди ӱйиниҥ алды јаар шылырт этире чачып ийеле, Солтонноҥ сурады — Акыр, ол мениҥ айтканымда кандый төгӱн бар болотон?

— Мен јип койдым, алтыны јетиле јаптым — деп, чала калай берген борортым көстӧриле Шуралай алдындагы көзөрлөргө кекийт. — Алтыларыҥ-јетилериҥ бар болзо, бери сал, Солтон...

— Слердиҥ айтканыгардаҥ туку ла качаннаҥ бери ээжилеп койгон стандартла јытанып јат — деп, Солтон Темдек Темеевичке кезе көрди.

— Айдарда, партийный газетти баштаҥы статьязы јогынаҥ да чыгарза, алдырбас па айса кандый? — деп, өчӧлгӧндӱ ӱн угулды.

— Слер, өбөгөн, — деп, Солтон эрмектенди, — кажы ла сӧстӧҥ ол бир «лазейкагарды» бедребегер...

Бу «лазейка» деген сӧс Солтонныҥ эмес, а Темдек Темеевичтиҥ. Кажы ла эрмектиҥ, кажы ла сӧстиҥ учуры бир, чокым болзын, ондо кандый да «лазейка» јок болор учурлу деп, ол Солтонго мыныҥ алдында јаҥыс катап айткан эмес.

Эмди Темдек Темеевич Солтонго каардырып алала, база та кандый да каруу јандырарга јадарда, Шуралай арбанып чыкты:

— Болор!.. Эртен де экземиндешкилеп тургайаар!— Аракы тӱгене берерде, эжиктиҥ оҥ јанындагы стенеге јӧлӧнгӧн байагы ла бир јаан шифоньерди ача тартып, Шуралай база бир кӧк-боро графин чыгарып келди. — Мыны мен сеге туттурып јадым, карындаш, — деп, Шуралай оны јиит уулдыҥ алдына тургусты.

Онызы саң ла башка јытту неме: алтай аракы дейин дезең, ачузы кабактаң да кирелӱ эмес, а магазиннииң кабак аракызы дейин дезең, кандый да өскө амтан бар. Мының алдында Солтон андый ла неме амзагалак. Бу кандый аракы болгоны керегинде сураарынаң энјоксынган. Олор бойлоры да неме айдышпаган. Ол не болгонын Солтон бу учында, бир канча өй өткөн соңында, оңдоп турбай.

Олордың баштапкы туштажы мындый, көзөрлӱ, аракылу, јӱзӱн-башка куучын-кубуйлу болгон.

Солтон ол айылдаң ӱч литрдиң банказына јык ла толо капуста экелген. Албаска сананарда, Шуралай эјези тен албан-кӱчле колына тудундырып берген:

— Қанайып туруң, балдарыңа апарып бер. Алтайлардың ортозында эјең чилеп кемизи тузайт эмеш. Эјең берип ийген деп айт. Тен јап-јакшынак капыста болор...

Оның да кийнинде Солтон Темдек Темеевичтиң айлына уштa-куйда кирип јӱретен. Је олорго куру келеринең энјоксынып турар. Анчада ла олордың Валя деп кызычагын көрӱп ле ийгенде, ого та нени де берер ле сыйлаар кӱӱни келетен. А онызы, је јаш неме андый болбой база, Солтонды ла көрӱп ийзе, «Таайым, таайым» — деп удура јӱгӱрии, јапсый берер. Айла ого эжикти де Валя ачатан эмей.

А Шуралай туку ыраактаң, төриндеги кыптаң, кыйгырар:

— Валяш, балам, анда кем келди?

— Солтон таайым...

— Баламның таайы келген туру ине. Таайың нени экелип берди, балам?

— Шкалад...

Эмди калың карга бастырган оромды өрө Шуралай туку ол келип јат, Валя кызын ээчидип алган. Қанайдар, кайдаар кирер? Јакшылажатан ба айса бир ле болгон кату тудунза кайдар, а?.. Қалак ла де, Темдек Темеевич эзен јӱрген болзо, Солтон эмди анайып ла јаан кыйналбас эди...

Шуралай ла Солтонның ортодогы тамының јиги сакыбаган јанынаң, кенете ачылган.

Быјыл јайгыда Солтон аракыдаган. Амыраар кӱн болгон. Оның айлында он до, јӱс те шил аракы турган болзо, Солтон јаңыскан отурып ичерин сӱӱбес кижи.

Анайып ла тили кычып, куjуры тудуп келзе, мынаар «Алтын-Көл» деп ресторанга баратан эмей. Анда улус, jиит ле бойына кураа уулдар табыла берер. Ой, литература, jӱрӱм, физиктер ле лириктер, культура ла цивилизация, алтай jонның историязы, озогы магы — бу ла мынаҥ да öскö суректар керегинде jилбилӱ эрмек-куучын көйлöй беретен.

Солтон бойының кӱреезинде не-немени билер уул деп чотолотон. Оның кажы ла айткан сöзи кандый бир ойгордың эмезе улу ла jарлу кижиниҥ айтканынаҥ алган темдеги jок болбойтон.

— А слер билереер бе, уулдар, jаҥ башкарары jанынаҥ мениҥ сӱӱген Сократ нени айткан, а?.. Билбес болзогор, мен айдып берейин, угуп ла эске салып алыгар. «Jаҥды немени билер улус башкарар учурлу» — бат, jебрен ойгордың ойгор сöзи!

Ол оноҥ ары көрöп, база да көп jарлу улустың ады-jолын адаар.

— «Кижи бойы керегинде билбес, ол керегинде писатель билер». — Кем айткан? Мынайда Андрей Платонов айткан ошкош эди.

А нököрлöрине мындый куучын jилбилӱ, jарап jат... Редакцияда ол сыраҥай да мындый эмес. Анда ол, анчада ла калганчы öйлöрдö, анайып ла көрöбöс. Нениҥ учун дезе, оның jӱзине «скромный эмес» деген jамачыны тегин де jапшыргылап койгон. Эмди jаҥыс «мания величия» деген jамачыны алары арткан.

Бӱгӱн таныш уулдарла база бир эмеш отурып, онымыны калыражып ийер кӱӱни бар да болзо, jе качажып, ол аразына акчазы тӱгене берген.

Jанып барадала, бир ле көрöйин дезе, Темдек Темеевичтиҥ туразыныҥ jанынаҥ öдӱп jаткан эмтир. А Солтонныҥ jаткан туразы мынаҥ тыҥ да ыраак эмес. Айлында акча бар. Байа ла чыгар туштa эмеш арбынду акча алган болзо кайдар! Эмди айлына келзе, Чечеш оны кайра божотпос. А ол «Алтын-Көлдö» уулдар арткан, эреени бар. Куучындажар, калыражар керек.

Ол Темдек Темеевичтиҥ туразыныҥ jанынаҥ öдӱп болбоды. Бойыныҥ кандый да бир ижемjилӱ шӱӱлтезине тужактадып ийип jада калды.

Солтонго эжик ачарга база ла Валя тидиреде jӱгӱрип келген.

— Валяш, анда кем келди, балам? — деген таныш ла ӧдӱнги ӱн тӧриндеги кыптаҥ ойто ло аҙыйдагызы чылап угулды.

— Солтон таайым ла келди.

Солтон, эмди ле ойто кайра чыгарга турган кижи, ӧдӱгнн уштыырынаҥ јалкуурып, эжиктиҥ јанында алаҥзып турганча, Шуралайдыҥ ӱни ойто ло угулды:

— Бу анда канайып калдыҥ, Солтон... Валяш, балам, таайыг бӱгӱн нени экелди?..

Кызычак эрмек айдарга јеткелекте, Солтон оны озолоп ийди:

— Валяныҥ таайы бӱгӱн каланғы ла как куру. Онын ӱстине бӱгӱн бойы ӱч салковой акча бедреп јӱреле келген...

Шуралайдыҥ омок каткызы ла ӱни јыҥкылдап, ол ло бир кызыл-чоокыр халадын кийгенче, арыгы кыптаҥ чыга базып келди.

— Эјебис, слер меге ӱч салковой беригер. Мен эртен ле ойто экелип береримм.

— Мыны кайдатан?..

— А мынаар «Алтын-Кӧлдӧ» уулдар сакып јат.

— Анайып сеге «Алтын-Кӧлдӧдӧтӧн» акча менде јок. Ӧт, мында да бир эмеш неме сеге табыла берер. Бистиҥ айылга бӱгӱн јаан айылчылар тӱшкен.

Канайтсын база, Солтон чечинген, арыгы јаан кыпка ӧткӧн. А мында дезе ылгый ла таныш улус: газеттиҥ јурт хозяйство бӧлӱгиниҥ заведующийи бир Марат Макарович дейтен ӧбӧгӧн лӧ оныҥ корректор болуп турган ӱйи Галина Каралдаевна отурдылар.

Марат Макарович ле Темдек Темеевич — јажыт улус. Беженнеҥ ле ашкылаган болор. Каланғылары тапту деп айткадый. Је андый да болзо, кайдаҥ Солтон чылап, ресторандап базатан эди. Тоомјылу улус ичсе де, мынайып айылдарында отуратан. Ооско до тӱшпес, тилге де оролбос. Олордо тен байагы «мания величия» деген јеткерлӱ таҥманыҥ јыды да јок. Јаҥыс ла тоомјы-скромность дейтен бекем ле чындык, быжу ла јарамыкту маска арткан ине.

Олор бу айылдыҥ јаҥжыгузыла база ла кӧзӧрлӧгилеп, ол ло бир кӧк графинди столго тургускылап алган отурдылар. Је чынын айдар болзо, Солтонныҥ бу аракыдаҥ ичер де, мында отурар да кӱӱни јок. Оныҥ баштапкы шылтагы — ресторанда уулдар ла јилбилӱ

куучын арткан. Экинчизинде, Солтон байа байыркап коньяк ичкен кийнинде, эмди бу кӧк-боро өңдӱ немени, чындап та, ичер кӱӱни келбей турды.

Је андый да болзо, бир-эки чӧӧчӧйди тӱңей ле олорло кожо ууртап ийерге келишкен. Эйт! Ууртап ийген, онон чӱрчеде ле эзире берген. А Солтон анчада ла эзире берген туштa тен нени де карамдап билбес кижи. Керек болзо, карузыган кижиге ол эдин де кезе согуп, эмди ле табыштырып берер. Оны бу јажына таныш уулдарга канча неме сыйлабады деер. Тоң болбосто байа бир кееркек-модный дейтен јӱзӱн чололу носокторын да сыйлап туратан эмей. Оның мындый сыйы улуска та јарап туратан, та јарабайтан — онызын Солтон керекке де албас.

— Эјебис — деп, Солтонның тунгак ӱни угулат. — Бу кӧзӧрлӧшти токтодор керек.

— Сен бисти кӧзӧрлӧтпӧй кайдайын деп, а?—Шуралайдың чала чаптыпы тудуп айдат. — Отур, эмезе...

— Ол эмезе ончобыс бистиң айылга баралык! — деп, кенете Солтон кыйгырды. .— Марат Макарович, слер бистиң айылда бир де катап болбогонығар. Ончогорды кычыр турум.

Марат Макарович те, өскӧлӧри де кӧзӧрлӧжин токтоткылабайт.

Марат Макарович... Айла бу база бир саң башка кижи. Солтон бу ӧбӧгӧнди база кайкап јӱретен эмей.

Темдек Темеевич ле бу экӱниң ортозында кандый да тӱңей неме бар. Экилези көп эрмек айтпас. Экилези бекем, јоон эрлер. Оның ӱстине саткылап алган тондоры да тӱңей—кӱрең сукполо кыптаган кара јакалу тондор. Је бу ок ӧйдӧ башказы база бар. Темдек Темеевич, Марат Макаровичке көрӧ, ачык-јарык кижи. Ичиндеги санаазын јажырбас, айдып ийер. Кижиге болужып, бойыныҥ билеринче айдып, јӧмӧжип ийер кӱӱндӱ.

Марат Макарович сигаредин тиштенип алала, өскӧ улустыҥ куучынын, ол эмезе чуугужып јаткан болзо, олордыҥ тартышканын тууразынаҥ тыңдап ла көрӱп отурар. Бойы киришпес. Та јаратпай отуратан, та ичинде сӱӱнип тыңдайтан — јарты јок.

— Је, нӧкӧрлӧр, редактордыҥ айтканынча болзын— деп, тартыжуныҥ тӱкӱ ле учы јаар бир эрмекти айтса — айдар, айтпаза, анайда ла ӱн-табыш јогынаҥ јӱрӱп калар.

— Эjебис — деп, унчукпай барган Солтон ойто ойгоно чарчап келди, — бистиҥ айылга барбайтан болзогор, айса меге ӱч салковой беригер, мен ресторан барайын.

— Jок, у-ул, сеге ресторан эмес, а jанар керек — калаҥызы там ла jаандай берген Темдек Темеевич тумантый берген ол ло тымык көзин өрө көдӱрди. — Оноҥ башка эртен кандый бир керек болуп калып, редактордыҥ коверына тизелене тӱштиҥ, калак.

— Мынызы тизеленип туратан немези туру не?! — деп, Марат Макаровичтиҥ ӱйи, Галина Каралдаевна, ийиндери селеҥдежип, шыйкынак ӱниле каткырды. — Мен он jыл корректор болуп, олордыҥ коверына тизепенгелегим...

— Jок дедим не, уул, андый акча менде jок! — деп, Шуралай чала атыйланып jӱреле, ойто та ненниҥ де учун өрө туруп, шкафты ача тартала, оноҥ акчакап ала сокты. Ачат, көрөт. Кызыл-кызыл ондор эмегенниҥ jымжаҥаш ла кыскачак сабарларыныҥ алдында кыймыктажып, табышту шылыража берди. — Көр, мында ӱч салковой кайдаҥ келет. Ылгый ла ондор!.. — Jе бу ок өйдө ол бир кызыл чаазынды ушта тартып, чала алаҥзып та болзо, столдыҥ ӱстине салды. — Айса, мыны Марат Макарович ооктоп ийет эмеш пе?..

Марат Макарович ajару этпеди. Ол сигаредин соруп, көзӧрдӧҥ көс албайт. Мында Солтон деп кижи барын ол ту ла не jерде ундып койгон. А Солтон, чындап та, ого не?.. Редактор эмес ине. Кажы ла оныҥ калырап jӱргенин.

— Темдек Темеевич, jе андый болзо — деп, Солтон өрө туруп чыгала, ойто отура тӱшти, — андый болзо чын ла ончобыс мениҥ айлыма баралык...

— Ӱч салко-ой сурап jӱрген кижиниҥ айлына кижи канайып барат — деп, Шуралай эмеген айдала, ӧдӱҥи, шыҥкылдууш ӱниле тала-тала каткыра берди. — Эштиниҥ дамазы барып jат, Марат Макарович.

— Jе сен озо jан, бис кийниҥнеҥ барарыс — деп, Темдек Темеевич айтты. Ол Солтон айлына чын ла барар деп сананды ошкош. — Чечеш белетенип, чай-чуйын азып jатканча, бис jедип барарыс.

— Чын ла ба? — деп, Солтон бут бажына тур чыкты.

— А чын эмей — деп, Шуралай өбөгӧнине jӧмӧжӧт. — Бис бу ла конды ойноп ийеле, барарыс.

— Марат Макарович, Галина Каралдаевна! — деп, Солтон тезиникпей барды. — Слер мениң айлыма кирбеген улус эдигер. Келигер, кыйалта јок болзын јы ба?

...Солтон айлына келзе, ўйи картошко арчып јаткан эмтир. Ой туку алты часка једе берген. Темдек Темеевичтерде узак отурып калганын ол јаңы сестн.

Эмди ле мындый да улус келер, Чечеш капшай казан ассын, акча берзин — Солтон тургуза ла магазин јўгўрер. Акыр, магазин барарданг озо, бир айак изў чай ичип алза кайдар деп јатканча... ол ине — эжиктиң кўзўңизи аай-коой јок шыңырай берди.

— Айылчылар — деп, Солтон тур чыкты, — айттым ине...

Оның јаан уулы, Учурал, ол туштa алтынчы класстың ўренчиги, јўгўргенче барала, эжикти ачып ийзе, бу — öскö кем де јок, јаңыс ла Шуралай эмеген кире конуп келди.

Бат, шак ла бу туштa кем де сакыбаган саң башка керек Солтонның айлында баштала бербей канайтты.

Шуралай кире конгон бойынча, Чечештең де јакшы сурабай, олордың эки уулына да ајару этпей, кöндўре ле Солтонго ўкўстеп, чурап барды. Шуралай эјеге тен удура сöс тö айдарга болбос. Оның көстöри де эмди көстöр эмес — торт ло эки сур јылан! Бастыра бойы— кыйгы. Эрди, јўзи, јаактары — ончозы ла кыйгы!

Шуралайдың кыймыгын көргöндö, эмди ле Солтонды ала койып, балбара, былча тудуп, ол эмезе ары ла тирўге, бу бойынча ла јуда салып, тамагынаң ажырып ийгедий:

— Берет, уул, акчамды! — деп, ол Солтонго кыйгырат. — Јаңы ла столымның ўстинең уурдап алган он салко-ойымды берет!.. Јок, уул, јок, тен нени де айтпа, укпазым, берет, божогоны ла ол! Тен јўс те јок, кижиниң акчазын уурдап... Берет дейдим он салкойымды!

Учурал ла Темир — Солтонның эки уулы адазын јаңы ла көргўлеп ийгендий, көстöри тозырайышкан турдылар. Бу келген казыр эмеген нени айдат?! Олордың адазына ол не деп кыйгырат? Уулдар ўн-табыш јогынаң бирде адазына, бирде бу келген саң башка казыр кижиге көргўлейт.

Тегин де кызыл чырайлу Чечеш тен бастыра бойы јалбырай берди ошкош. Оның бир колында — бычак, бир колында јетире арчылбаган картошко...

— Берет дейдим, берет, је не туруң! — деп, Шуралай там ла ӱкӱстейт.— Он салкойымды кайдаар эткең, ка, берет, берет, уул?!

Байла, кандый бир јемит кетеп јаткан ирбис, ол эмезе казыр бар, бойыныҥ ӧштӱзине шак ла мынайып, бу Шуралай деп ӱй кижи чилеп, кандый бир јырааныҥ ары јанынаҥ эмезе караҥуй јууканыҥ тӱбинеҥ кенете ле калып келеле, јыга базатан болор.

— Бу мен... мен бе? — деп, калганчы учында Солтон јӱк ле арайдаҥ оозын ачты. — Бу слер...

— Ишь кандый, мен бе!.. А сен эмей, кем?! Је ӧскӧ кем болгон бистиҥ айылда? Берет, берет акчамды, ол уурдап алган он салкойымды! — деп, Шуралай айтканыныҥ ӱстине айдат. — Бу турган уйалбас маҥдайлу неме ӧгӧӧниҥ болзо, айт: акчамды эмди ле берзин.

Чечеш нени де айдып болбой, ӧбӧгӧнине кайкаганду ла сурактy кӧрди. А ӧбӧгӧнинде канайдар да арга јок. Карын, ӱйинеҥ кандый бир эп-арга, болуш сурап турган чылап, ол јаар бурулу, кандый да кичинек ле јабыс боло бергендий кӧрӧт.

— Тоҥ ло андый кижи эмес эди — деп, Чечеш көстӧрин ӧбӧгӧнинеҥ табынча ырадып, Шуралайга чике кӧрди.

— А-а — деп, Шуралай серенди, — слер ончогор андый таҥмалар тураар ине! — Оноҥ ойто ло Солтонго тап эдип, эмди ле оныҥ тамагына эки колыла кадала бергедий, уур тынастайт. — Јаҥы ла столдыҥ ӱстинде јаткан акча, он салко-ой айса јер дӧӧн кире берген туру! Јок туру, токтоп кал, берет, берет, уул, акчамды!

Чечеш уулдарына кылчас эдип, кенете олорго кизирт этти:

— Баргыла мынаҥ ары! Мында нени тыҥдагылап, көстӧриҥ тостойышкан тургуларыҥ?

Уулчактар тургуза ла кайдаар да шылырт эткилеп калдылар.

Чечеш кенете ыйлай согуп, ӧбӧгӧнине ӧчӧлгӧндӱ айтты:

— Эмди барып эјези! Кандый эмтир угарыҥда. — Оноҥ јанындагы столдыҥ кайырчагын ача тартып, кандый да шапшык тереденҥ эткен акчакапты ала койып, ачпай да, кӧрбӧй дӧ Шуралайды алзын деп, ого јуктада, столдыҥ кыры јаар мергедеп ийди. — Алгар оны... оноҥ кыйгырбай, ары мынаҥ барыгар!..

Солтон кенете серий тӱшти ошкош.

— Јок, слерге андый байрам болбос! — дейле, байагы ўйиниң мергедеп ийген акчакапты алала, карманына сугуп алды. — А эмди барып слердиң јўзигерди көрөли, э-је-бис — деп, ол өчөлгөндў ле өктөм айтты. — Он салковойдоң болгой, он до муң јылыйган болзо, мен бодоп ло кижиниң кийнинең јўгўрбезим.

— Андый бай, андый коркышту аргалу-чакту, бўдўн-бўткўл болорыңда, алаканың ачылып, узун айылдың учына једип, кыска айылдың кырына тўжўп, кере тўжине тербезендеп суранган туруң, а? — деп, Шуралай јана болбойт, торт тынаастап ла керейлеп турды. Оның кажы ла сөзи, кандый да ару сууга келип тўшкен изў чок чылап, Солтонның јўрегине өңзўре табарып, «шыр-р» эдип, бирдең өчўп ле бырыксып тургандый болды.

Марат Макарович ле оның ўйи Галина Каралдаевна јангылабаган эмтир. Солтонды көрўп ийген бойынча, Галина Каралдаевна очказын кийип, бу айылда бўгўн болгон туш улустың тоозына та нениң де учун бойының өбөгөнин, Марат Макаровичти кошпой, эрмектенди:

— Бу столдың јанында бис экўдең өскө туура кижи болбогон эди — деп, ол очкаларын уштып, ак платочекле арчып, оноң ойто кийип, Солтоннон көс албай отура берди. — Ол он салковойды та сен алган, Солтон, та мен алгам — экўдиң ле бирўбис. Бойың да сананзаң? Өскө кижи болгон эмес, Солтон...

Солтон нени де айтпай, көндўре ле столдың јаны јаар өтти. Ајарат, клеенканың алдын ачат, айак-казанын ары-бери јылдырат. А оныла кожо бери келген Чечеште табыш та јок. Эжиктиң јанында јанду ла көлөткө болуп, коркыганына көрўп калган турды.

— Бис ўзе көргөнис, не де јок — деп, Галина Каралдаевна Чечешке јартайт. — Эжикте турбай, бери өтсөң, Чечеш...

Чечеш кыймык та этпеди. Өбөгөнинең көс албайт.

— Јок — деп, Солтон бойы учы-учында чөкөп, ўйи јаар көрди.

— Јок, јок, бис бедрегенис — Галина Каралдаевна быжулайт.

А Марат Макарович темиккени аайынча, ол ло бир сигаредин тиштенип алган отурды. Керектиң учын са-

кып турганы јарт. Солтон ӱч салковой акча сураганын ол байа бойынын кулагыла бойы уккан. Шуралайдын колындагы он салковойды ол база көргӧн. Эмди алангзыыр ла неме јок: «Оны алган кижи бу — Солтон».

— Јок, јок!—деп, Шуралай база ла Чечеш јаар кату кӧрди. — Бар болзо, мен бодоп кижини акту јерге не тудатам, бир де тутпазым!..

— Јок эмей, а-а — деп, Марат Макарович ӱн угусты.

Сериген сайын санаазына та не де эбелип, кенетийин Солтон кӱлӱмзиренип, онголорын тоолой кӧрди. Кӧрӱжинде кандый да сӱме бе, ченелте бе, је не де бар.

— Јок болзо, кемди айса јаргылайтан? — деп, Солтон, сӱӱнип турган чылап, Шуралайдан омок сурады.

— Ары ла кинчектенбей, алып бер — деп, Марат Макарович чыдажып болбой салала, айтты. — Бис кижиге айтпазыс...

— Эйе, Солтон, керек мында ла өчӱп калар — деп, ого ӱйи јӧмӧжӧт.

— Чын ла айтпазаар ба, быйан болзын! — деп, Солтон каткырат.

— Берет, уул, акчамды! — Шуралай акчазын, чындап та, Солтоннон кӧрӱп ийген чнлеп, бастыра бойы катап ла ӱкӱс тап этти. А Чечештин јӱреги оозына чыга берди ошкош. «Баш болзын, мынын уйадына кижи канайып чыдажар!..»

— А бу Темдек Темеевич кайда? — деп, Солтон јоктоды. Онон кенете өчӧлгӧндӱ каткырды: — Айса, он салковойло кожо ӧбӧгӧнди кем де карманына база сугуп алала, кожо апарган болуп... көргӱлегер...

— Темдек Темеевич кенете јӱрегим ле деген... Ол тӱкӱ кыпта ла барган јадыры — деп, Галина Каралдаевна каруу јандырды. — Тен кийимин де уштыбай, анайда ла јада берген.

Солтонныи санаазына онгозы кирип келген. Байа кӧзӧрлӧп отурала, ол кинчектӱ кып-кызыл он салковойды, чындап та, көргӧн эмтир. Сыранай ла Темдек Темеевичтин он чаканагынын алдында јаткан. Болзо, болор. Керек шак ла андый эмтир. Быжу, андый, онон башка кайда баады деп?..

— Галина Каралдаевна, слер база туш кижи — деп, Солтон эрмектенди.

— Сен менин ӱйиме серенип пе?! — деп, Марат Макарович кизирт эдерде, отургыжы кожо кыјырай берди.

— Галина Қаралдаевна, слер туш кижи — деп, Солтон өчөш лӧ турумкай айдат. — Өрӧ туратан турыгар, өрӧкӧн...

Ончолоры бой-бойлорына кайкаганду көрӱштилер: «Бу нени эдерге турган, айса, Галина Қаралдаевнага јарбып ийерге туру эмеш пе?».

Солтон, «кӧс көрӧтӧн» кижи чилеп, оноң ары бойының шӱӱлтезине терең бӱдӱп, иженчилӱ айтты:

— Барып ол Темдек Темеевичтиң штанының оң карманынаң көригер, Галина Қаралдаевна. Шак ол ыйлу-сыкту он салковой кыйын јыгылган өбӧгӧннің карманында јадыры. А мен бир де кыймык этпей, коштой турайын, Галина Қаралдаевна, керечи болойын.

— Қанайып! — деген бойынча, ол кып јаар элдең ле озо Шуралай јӱгӱрди. Оны ээчиде Галина Қаралдаевна ла Марат Макарович.

— Қу-да-ай! — деген кыйгы угулды. Бу Шуралайдың ӱни болгон. — Бу көрмӧс он салковойды бойы карманданып алала, мында найт ла јаткан туру ине!..

Чечеш ол ло турган јеринең кыймык та этпеди. Солтон кӱлӱмзиренип, ол табыш чыккан кып јаар тап эдейин деерде, Шуралай уужалып калган он салковойды алаканына салып алган удура чыкты:

— Баш болзын, кудай көстӱ Солтоным, карындажым...

Солтондо кыймык та јок.

— Байа ла столдо отурала, карманына сала койгон кижи болбайдар — деп, Галина Қаралдаевна болгоштырат. — Оны көрзӧ кайдар — деп, Шуралайды бурулап ла ого килеген кептӱ айдат.

— Солтоным, карындажым — деп, Шуралай катап ла айдынды.

Солтон кенете ойто эзире берди ошкош:

— Ол тудунып алган чаазынды јигер, јуткар, мен көрӧйин! — деп, јиит уул кыйгырганын бойы да билбейт. — Бу коштонышкан колтыкчыларыгар көрзин, эмди ле оозыгарга ол чаазынды салгар, салгар дедим не!

Марат Макарович «хм-хм» деп, ары-бери јайканып, ӱйиниң јеңинең араай тартып, эжик јаар шелкек ээгиле кекийт:

— Бойлоры аай-тӧӧйине чыккай, је јанаак...

— Јанаак, јанаак — деп, ӱйи тургуза ла јӧпсинип, эжик јаар басты.

Оноң ары та нени эдерге турганын бойы да билбей, Солтон jўгўргенче барала, эжикти туй алды:

— Jок, Марат Макарович, слер jапбазыгар! Слер... слер база бурулу!

— Бистиң кандый бурубыс бар?! — деп, Марат Макарович кайкап, ийиндерин өрө-төмөн көдўрет.

— Чындап та дезеҥ! — деп, өбөгөнине коштой туруп, Галина Каралдаевна jөмөшти. — Сени бери келзин деп кем, качан алдырган эди?

— Тьфу! — деп, Солтон алаҥ кайкайт.— Слердиҥ ончогордыҥ ичигерде ийт өлгөн немелер!..

— Jе болор, адазы, jанаак — деп, Чечеш калjуурып чыккан Солтонды токтодот. — Коркойо кенеп калган кижи jаҥыс өлзө тўзелер деп орус кеп сөс бар, билбезиҥ бе? — деди. — Бойсын, jанаак.

— Мыныҥ кийнинде мен слердиҥ эжигерди ачардаҥ болгой, тен jакшы да сурабазым! — деп, Солтон токтодынып болбой, база кандый бир ачу сөслө Шуралайды чагып ийер деп таппай турала, учында ла, — тьфу! — деди. Оноҥ эжиктеҥ бу ла чыгып jадала, кенете эҥ керектў, эҥ ачу сөсти эске алынып, кайра бурылып, кыйгырып ийди:

— Само-гон-щица!

Божогоны ла ол...

Оноҥ бери jарым jыл болды. Солтон Шуралайдыҥ jанынаҥ jакшылашпай канча ла катап өткөн. Ол туштa Темдек Темеевич эзен болгон. Кем jок, не де билдирбейтен. Эмди канайдар, Шуралай удура келип jат, а кийнинде дезе — Валя.

Ол туштa Темдек Темеевич эртезинде ишке келеле, Солтонго айткан эди:

— Мен ончозын угуп jаткам. Jе канайдар оны, балдардыҥ энезин...

Солтон неме айтпаста, чек ле көндўгип иштеп болбой, эпjоксынып турала, Темдек Темеевич ойто ло эрмектенген:

— Сен оны тен коркышту айтпайтыҥ, са-мо-гон-щица! — Темдек Темеевичтиҥ jобош көстөринде толо кунукчал. — Бат кандый кижи сениҥ шак ол эjеҥ. Канайдар, айтканыҥла мен jөптик — деп, оноҥ ары Солтонго эмес, бойына бойы айдынган. — Мен сени ол бир, сениҥ айтканыҥла, самогон ичерин jакшызынып туру деп пе? Jок туру! Мениҥ ўйим, шак ол сениҥ эjеҥ, тен

чыгарда ла: «Ак-ча-а!» — деп кыйгырганча чыккан болордоң маат јок.

Солтонго кенете ол кандый да карам боло берген, је тўңей ле каруу јандырбаган. Оны, Солтонды, акту јерге бу өбөгөн бойы јабарлаган чылап, эпјоксынып отурала, учында айткан:

— Је онызы бойыңда, Солтон: айлына каа-јаа кирип, аскан ажын амзап јўретен эјем дейле, бир јаманын таштап койотон бединг, айса ол көксиңдеги сысты анайда ла ал јўретен бединг.

Бу ла болгон. Оноң Солтонды бу јуукта, бир ай мынаң кайра, Москва јаар јиит журналисттердиң семинарына ийгендер. Ол анда он коноктоң ажыра јўрўп, ойто јанып келер болзо бу — Темдек Темеевич кенете ле јада калган. Кожо иштегилеп турган улустыг айдыжыла болзо, јўрегиниң тамыры ўзўлген.

Бу бўгўнги кар јаабаган болзо, Солтонныг бу да барып јаткан бурылчыгы эмеш элбек болор эди. Је бат, Шуралай бу келип јат. Кыйыжар арга јок. Солтонныг јўреги типилдеп, кезек өйгө торт ло маңзаарый берди. Оноң кенете ле кокси јеңиле тўшти. Бойсын, алдырбас...

— Јакшылар ба, эјебис! — деп, Шуралайга ла онын кызына јол берип, тротуардаң чыга базып, токтой тўшти.

— Ой, Солтон таайым! — деп айдала, Валя сўўнчилў каткырып, база токтой тўжерде, энези оныг колынаң ала койып, «Бас!» — деп, бойы јаар силке тартты. А Валя кайа көрўп, кайа көрўп, энезиниң кийнинең барып јатты. Көстөри ару, кап-кара, кирбиктеринде дезе јеңилчек кар.

Шуралай анча-мынча ырап алала, токтой тўжўп, ойто кайа көрди:

— Самогонло не јакшылажып туруң, уйалбас ийт!..

Солтонныг ичи ойто ло чым этти. Ого Валя, энезиниң кийнинең бу барып јаткан кызычак, та ненинг де учун сўрекей карам болгон...

БАЖАЛЫКТАР

КУУЧЫНДАР

П. Самык. Көрүмjилү ачылталар — бүгүнги геройлор ло темалар 3
Сок jаңыс уулы 5
Сыс 25
Ракетницадаң аткан кийнинде 29
Кара jаңыскан 41
Алгыйчы эмеген 50
Маатыр Ускечековтың куучыны керегинде куучын 57
Үчинчи кезиш 73
Адалар 87
Боцман 97
Тайганың jаңы 118
Мениң айылдажым 129
Jөмөш 133
Салымның ими 138
Эмди онойтпос болорыгар 140
Телеграмма 143
Тазаганы 146
Кызычак 152

1. Чакылдай өбөгөн 155
2. Баштапкы «Москвич» jуртта . . . 159
3. Качан одыны түгенерде 163
4. Көк jаңы ла чымырайып келерде . . 166

Түңгей учуралдар

1. Ачымайдың үйи 170
2. Артур — Кырмалjының уулы . . . 186

ПОВЕСТЬТЕР

Мениң кару иајым Арсланбек (куучындаң турган повесть) 196
Кыш башталып турарда 257
Өлөргө jетире эм де узак 297
Калың кардың ортозында 366

С (Алт.)
У — 435

Укачин Б. У.
У 435 **Горы останутся горами:** Рассказы и повести. — Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985.—392 с.

Борис Укачин (1936 j. чыккан) — jарлу алтай ӱлгерчи, прозаик ле публицист, Алтайдыҥ комсомолыныҥ лауреады. Ол бойыныҥ произведениелеринде бӱгӱнги кычыраачыларга jуук сурактар көдӱрип jат.

Jайалталу бичиичиниҥ тӧс ajарузында анайда ок кижиниҥ психологиялык телекейи, эҥ бийик учурлу байлыктар: сӱӱш, чындык, керсӱлик, Төрӧлин сӱӱри, ар-буткен корыыры ла кижизек болоры.

Бичик кӱучындардаҥ ла повестьтердеҥ турган.

У $\frac{4702070000 - 017}{M\ 138(03)85}$ 69 — 85

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985.

Борис Укачинович Укачин

ГОРЫ ОСТАНУТСЯ ГОРАМИ

Рассказы. Повести

На алтайском языке

Редактор *З. Шинжина*
Художественный редактор *В. Ортонулова*
Технический редактор *Е. Манышева*
Корректор *Л. Патагашева*

Сдано в набор 21.06.85. Подписано в печать 12.09.85. АН 12803. Формат 84x108$^{1}/_{32}$. Бумага тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать. Уч.-изд. л. 20,98. Усл. п. л. 20,58. Тираж 3000 экз. Заказ 2172. Цена 1 р. 60 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700. г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

КҮНДҮЛҮ КЫЧЫРААЧЫЛАР!

Өдүп јаткан 1985 јылда Алтайдың бичиктер чыгарар издательствозының Туулу Алтайдагы бөлүги мындый бичиктер чыгарган:

«От-јалбышту јылдардың кереези». (Тургускан улус: **Н. С. Модоров, И. И. Белеков.**).

«Марал чечектеер тужында». Туулу Алтайдың јиит поэттериниң үлгерлери.

А. Даржай. Арчынның јыды.

С. Сахавет. Бозого ажыра телекей.

В. Дементьев. Јылдыстык јол.

Балдарга:

«Куулгазынду јай». (Тургускан кижи **Н. Боделукова.**)

Т. Шинжин. Күннің көзи.

Литературно-кееркемел јуунтылар:

«Јеңүниң чолмондоры».

«Үч-Мыйгак».

Бу ла јылда бистиң издательство мындый бичиктер чыгарар:

К. Төлөсов. Қадын јаскыда. Роман.

«Алып-Манаш». Ат-нерелү кай чөрчөктөр.

1 сент. 60 лет